

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY

Series

2025 • Volume 30 • Issue 2(118)

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

2025

30-том • 2(118)-шығарылым
Том 30 • Выпуск 2(118)
Volume 30 • Issue 2(118)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2025

Бас редакторы

PhD, проф. ассист. **Б.Р. Хасенов**

Жауапты хатшы

PhD **А.М. Жакулаев**

Редакция алқасы

Ж.Ж. Жарылғапов,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры, Павлодар педагогикалық университеті, (Қазақстан);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан);
Л.И. Мингазова,	филол. ғыл. д-ры, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
А.Ш. Юсупова,	филол. ғыл. д-ры, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
Е.Ю. Протасова,	пед. ғыл. д-ры, проф., Хельсинк университеті (Финляндия)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

E-mail: bolat_khassenov@mail.ru.

Сайт: <https://philology-vestnik.ksu.kz>

Атқарушы редактор

PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректорлары

С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген

О.А. Кулов

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы. — 2025. — 30-т., 2(118)-шығ. — 196 б. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.06.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 24,5 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 28.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16.

E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2025

Главный редактор
PhD, ассист. проф. **Б.Р. Хасенов**

Ответственный секретарь
д-р PhD **А.М. Жакулаев**

Редакционная коллегия

Ж.Ж. Жарылгапов,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан);
Л.И. Мингазова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
А.Ш. Юсупова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
Е.Ю. Протасова,	д-р пед. наук, проф., Университет Хельсинки (Финляндия)

Адрес редакции: Казахстан, 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28

E-mail: bolat_khassenov@mail.ru.

Сайт: <https://philology-vestnik.ksu.kz>

Исполнительный редактор

PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректоры

С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка

О.А. Кулов

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». — 2025. — Т. 30, вып. 2(118). — 196 с. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 30.06.2025 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 24,5 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 28.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

Chief Editor

PhD, Assistant Professor **B.R. Khassenov**

Responsible secretary

PhD **A.M. Zhakulayev**

Editorial board

Zh.Zh. Zharylgapov,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences, Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences, Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences, M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences, Pavlodar Pedagogical University (Kazakhstan);
A. Baczowska,	Habilitation doctor, Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan);
L.I. Mingazova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia);
A.Sh. Yusupova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia);
E.Yu. Protassova,	Dr. of ped. sciences, professor., Helsingin Yliopisto (Finland)

Postal address: 28, Universitetskaya Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: bolat_khassenov@mail.ru; gulmira_amangeldieva_buketov@mail.ru.

Web-site: <https://philology-vestnik.ksu.kz>

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Proofreaders

S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

O.A. Kulov

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. — 2025. — Vol. 30, Iss. 2(118). — 196 p. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 30.06.2025. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 24,5 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 28.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov». 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2025

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Kapranov O.</i> Discourse on Climate Change in Corporate Reporting: The Case of Vedanta Resources.....	6
<i>Dyussebekova Z.A., Sansyrbayeva S.K.</i> Developing Linguocultural Competence in Foreign Language Education: a Pilot Study Among First-year Kazakh Department Students at Al-Farabi Kazakh National University	16
<i>Kenges B.E.</i> The Influence of Latin and Greek Elements on the Development of IT Terminology in the Kazakh Language	27
<i>Kussaiynova A.T., Yersultanova G.T., Seidaliev G.O.</i> A comparative study of occasionalism translation in Russian and Kazakh languages: a case analysis of J.K. Rowling's "Harry Potter and the Philosopher's Stone"	40
<i>Давлетова С.Е., Бижкенова А.Е.</i> Сравнительный анализ когнитивных и коммуникативных особенностей топонимов в английском и казахском языках.....	55
<i>Жақыпов Ж.А., Түйлебаева Қ.Б.</i> Сөйлеуде бейберекеттіліктен реттілікке өту	70
<i>Утеулиева А.А.</i> Бейвербалды амалдардың ұлттық нышан ретінде орыс және ағылшын тілдеріне аударылуы (Ө. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романы негізінде)	79
<i>Baishukurova G.Zh., Irgebayeva A.B., Aitova N.N.</i> Akhmet Baitursynuly's Parallel Corpus: Lexical transformations in translation	91
<i>Пак М.К., Долгова Т.В.</i> Лингвокультурема <i>жизнь</i> как код русской культуры.....	106
<i>Оналбаева А.Т., Киынова Ж.К., Жумагулова Б.С.</i> Роль невербальных средств общения в формировании фразеологической картины мира	116
<i>Асенова А.Х., Ақжігітова А.О., Сойлемез О., Салқынбай А.Б.</i> Қазақ және ноғай тілдеріндегі заттанған есімшелердің семантизациясы.....	128
<i>Базарбаева З.М., Садық Д.А., Жұмабаева Ж., Аманбаева А.</i> Қазақ тіліндегі сөйлеу синтезінің фонетика-фонологиялық негіздері	139
<i>Ислам. А.</i> Медиалингвистика негіздері және медиа аударма мәселелері	151

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Уразаева К.Б., Култанова Ж.М.</i> Двоякая событийность и двоякая поэтика в «страшных» историях А.С. Пушкина. Готическое как объект пародирования	162
<i>Zhakulayev A.M., Tleubekova B.T., Sherizatova Zh.Zh., Nurakhmetova Z.A., Suranchiyeva N.R.</i> The function of reminiscence in literary texts	172
<i>Мустояпова А., Өстемір М.</i> Когнитивные метафоры в эссе Элен Сиксу «Смех Медузы».....	182

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

Article
UDC 81
<https://doi.org/10.31489/2025Ph2/6-15>

Received: 06.02.2025
Accepted: 11.04.2025

О. Капранов^{*}

NLA University College, Oslo, Norway
(e-mail: oleksandr.kapranov@nla.no)

Discourse on Climate Change in Corporate Reporting: The Case of Vedanta Resources

There is a growing number of research publications on corporate discourse, focusing on how natural resource corporations frame their discourses in corporate reports, including their respective discourses on corporate responsibility [1], environmental sustainability, and climate change [2; 306]. Presently, however, little research is available on the discourse on climate change in corporate reports by Vedanta Resources (henceforth — VR), a natural resources corporation that operates in the countries of the so-called Global South, in particular, in India, South Africa, Liberia, and Namibia [3]. Seeking to bridge the research gap, the article introduces a qualitative study that examines VR's climate change discourse in its corporate reports. Specifically, the study aimed to establish how VR framed its climate change discourse in its corporate reports associated with the issue of climate change. To that end, a corpus of VR's corporate reports on the issue climate change was collected. The corpus involved VR's corporate reports published within the time frame from 2019 to 2024. The corpus was analysed qualitatively in line with the framing methodology developed by Entman [4]. The results of the qualitative investigation of the corpus revealed that VR framed its corporate discourse on the issue of climate change via such frames as, for instance, Commitment, Governance, Mitigation, Optimisation, Recognition, Responsibility, and Risk. The findings were illustrated in detail in the article. Furthermore, the findings were discussed from the vantage point of the existing body of published research on the framing of climate change by corporate actors. In light of the literature, the discussion showed that VR's framing of climate change seemed to be aligned with the respective framings of climate change by the major international corporate actors. The article concluded with an outline of the findings and their relevance to corporate discourse and communication associated with the issue of climate change.

Keywords: corporate discourse, corporate reporting, climate change discourse, framing, Vedanta Resources.

Introduction

There is a cornucopia of published research on corporate reporting associated with corporate social responsibility (CSR) [5], environmental sustainability [6], and climate change [7]. Indeed, starting from the early 2010s, the issues of CSR, sustainability and, particularly, climate change have become an increasingly important dimension for corporations [6], which address them in their corporate reporting [7]. To an extent, the current focus of corporate reporting on the issue of climate change can be accounted by the stakeholders' demands for disclosures [8] that provide relevant corporate performance and practices associated with climate change [9]. Additionally, the need for designated corporate reports on climate change has arisen due to public pressure from several climate change protest movements, which demand greater transparency and accountability regarding corporate responses to climate change [10]. Accordingly, it is not at all surprising that

^{*} Corresponding author's e-mail: oleksandr.kapranov@nla.no

a score of corporate actors report on their climate change-related agendas and activities [11] in the form of regular, typically, yearly reports [12].

Among a substantial number of international corporations that report on their climate change-related activities regularly, one should mention Vedanta Resources [13]. It is a London-headquartered and mainly India-operated natural resources corporation that was founded and still owned by the Agarwal family [14; 13]. Vedanta Resources (further — VR) is one of the largest natural resources corporations in India and in some African countries (for instance, Liberia, Namibia, and South Africa), where it is involved in oil and gas operations, ferrous metals (for example, iron ore) and non-ferrous (e.g., silver) metals extraction, as well as in the production of aluminium, steel, and electric power [15]. Importantly, it should be mentioned that VR operates in the countries of the so-called Global South that is a region that is critically exposed to the negative consequences of climate change [16]. In this regard, it would be imperative to elucidate how VR frames its stance on the issue of climate change in its corporate reports. Presently, however, there are no published studies that shed light onto the framing of climate change in VR's corporate reporting. In line with Entman [4], framing in communication studies is typically regarded as a strategic tool in political and mass communication [17], facilitating (i) the definition of the problem, (ii) the formulation of moral judgments related to it, and (iii) the presentation of potential remedies or solutions [18]. Seeking to bridge the current gap in research on VR's corporate discourse on the issue of climate change, the article presents a qualitative study that is grounded in the approach to framing in discourse and communication formulated by Entman [4]. Specifically, the study aims at providing answers to the following research question (RQ):

RQ: How does VR frame climate change in its corporate reports?

In line with the RQ, the structure of article involves (i) an outline of scholarly publications on the framing of climate change in corporate reports, (ii) the description of the corpus of the study inclusive of the methods of corpus analysis, (iii) the presentation and discussion of the results, and (iv) a summary of the major findings and a brief outline of future research that may eventuate from the present study.

An Outline of Scholarly Publications on the Framing of Climate Change in Corporate Discourse

Prior we proceed to the literature outline, it should be mentioned that whereas framing theory has originally been associated with mass communication and journalism studies, it, nevertheless, has found its way into a multitude of studies that focus on different types of discourses, inclusive of corporate discourse and climate change discourse, respectively [18]. The application of framing to a range of discourses helps uncover critically important layers associated with the issue and/or issues that are represented and described in the discourse under consideration [19]. In particular, framing is understood to shed light on (i) how a problem is selected, (ii) whether or not it is salient, (iii) how the problem is defined, (iv) how its causes are interpreted, (v) what kind of moral evaluation is applied to it, and (vi) which solutions are proposed [4].

Now, let us outline the literature on the framing of climate change in corporate discourse, paying particular attention to corporate reports. It should be emphasised that there are several fairly recent studies that employ framing methodology in order to analyse how corporate reports on climate change are framed. In this regard, Melchiades Soares [20] applies the framing methodology in order to examine climate change framing in the communication of CSR policies. She contends that the corporate framing of climate change is framed in corporate regulatory and statutory acts by means of frames that are associated with ethics, efficiency and effectiveness, communication, and corporate law [20]. To be more precise, Melchiades Soares [20] has discovered that (i) ethics is represented by such frames as Fairness, Environmental and Economic Balance, Integrity, and Human Rights; (ii) efficiency and effectiveness are manifested by the frames Innovation, Energy Efficiency, Circular Economy, and Efficient Construction; (iii) communication is reflected in the frames Concern of Humanity, Knowledge Sharing, Technology Transfer, Public Participation, and EU Influence; and (iv) corporate law is rendered by the frames Environmental Legislation, Policies to Mitigate Climate Change, Convention Regulation, EU Policies Contribute to the Green Deal, Road Map for Carbon Neutrality, Innovation and Investment in Technology, and Green Deal [20].

In a similar fashion, Megura and Gunderson [21] examine the framing of climate change in corporate sustainability reports by fossil fuel corporations. Megura and Gunderson [21] have established that the issue of climate change is framed by fossil fuel corporations by means of four frames, such as (i) Techno-optimism, which presupposes a belief in innovative technologies that can facilitate climate change mitigation and amelioration; (ii) Necessitarianism, which indicates that fossil fuel corporations should provide the pub-

lic with fossil fuel and fossil fuel products; (iii) Compliance, which involves the maintenance of regulations and standards; and (4) Countermeasures, which mean “strategies that indirectly counteract harms done” [21; 1]. Notably, Megura and Gunderson [21] posit that fossil fuel corporations whose reports they have analysed tend to avoid the framing of climate change via the frames that are associated with environmental risks of using and/or extracting fossil fuel.

Analogously to Megura and Gunderson [21], a study conducted by Feeney, Ormiston, Gijsselaers, Martens, and Grohnert scrutinises the framing of climate change in corporate reports by energy corporations [22]. Their study has revealed three types of frames, which render the framing of climate change as (i) Deflecting, (ii) Stagnating, and (iii) Evolving types of frames. Furthermore, Feeney, Ormiston, Gijsselaers, Martens, and Grohnert [22] show that the Deflecting frame describes corporate actors with a gap between their climate change discourses and climate change-related activities. According to the authors [22], the Stagnating frame encapsulates those corporate actors that postpone climate change mitigation even though they are actively communicating their positive image vis-à-vis the issue of climate change, whereas the Evolving frame pertains to the corporate actors whose climate change discourse and climate change-related actions tend to be realised [22].

In a similar vein, Kapranov [9] investigates the framing of climate change by Equinor (formerly known as Statoil) in a corpus of annual reports published from 2001 to 2015. Kapranov’s [9] study has shown that Equinor frames its climate change discourse by the frames Anthropogenic Cause, Battle, Corporate Responsibility, Emissions Reduction, Emissions Trading, Energy Efficiency, Carbon Price, International Collaboration, Natural Gas, Renewable Energy, and Government Policy. The aforementioned frames, however, are not equally distributed diachronically. For instance, the frame Government Policy occurs only once in 2005, whilst the frame Emissions Trading surfaces in the reports prior to 2006, but, thereafter, it seems to be superseded by the frame Carbon Price, which is identified in 2010 and 2013–2015 reports [9]. Concurrently, there are several recurrent frames, such as Energy Efficiency and Emissions Reduction, which are used by Equinor quite regularly. Anthropogenic Cause is another regularly occurring frame, which is reflective of Equinor’s stance on climate change that consists in Equinor’s explicit acknowledgement of the man-made causes of climate change [9].

To an extent, Kapranov’s findings resonate with a study conducted by Schlichting [23], whose scoping review of the prior research on climate change communication by corporate actors between 1990 and 2010 reveals that there was one dominant master frame in the early 1990s [23]. According to Schlichting [23], the dominant framing of climate change by American fossil fuel corporations is manifested by the frame Scientific Uncertainty. However, as noted by Schlichting [23], the dominant framing of climate change in the late 1990s shifts to the frame Socioeconomic Consequences of Mandatory Emission Reductions. Schlichting [23] contends that in contrast to the aforementioned frames, fossil fuel corporations in the EU frame their climate change discourses in terms of industrial leadership in climate protection.

We can infer from this literature outline that there is a line of prior publications that involve in-depth studies on the framing of climate change in corporate reports by fossil fuel corporations. These publications, however, focus on the framing of climate change by the major fossil fuel corporations in Europe and North America and, quote often, pay very little attention to the respective framing by fossil fuel corporations in the Global South (for instance, India, South Africa, etc.). Given a deplorable lack of published research on the framing of climate change by corporate actors that represent the Global South, the study, which is further presented in the article, seeks to bridge the current gap in scholarship by concentrating on the framing of climate change by VR, one of the leading natural resources corporations associated with the countries of the Global South.

The present study: Corpus and methodology

As mentioned above, there is a paucity of studies that investigate the framing of climate change in corporate reports by corporate actors that represent the Global South. In this light, the present study aims at gaining insight into the framing of climate change in the corporate reports by VR, a major natural resources corporation that operates in India, South Africa, and a number of other African countries. Concomitant with the aim, the RQ of the study has been formulated (see introduction). The relevance of the study rests on the importance of corporate communication concerning climate change in corporate reports by the corporate actor, whose operations stretch across several countries of the Global South, which are heavily exposed to the negative consequences of climate change. Arguably, by means of elucidating the framing of climate change by VR, we may enrich our understanding of corporate communication of the issue of climate change by a

corporate actor, in our case VR, which operates in the Global South. Presumably, the findings of the present investigation would be relevant to corporate discourse on climate change by other corporate actors that represent the Global South.

Taking into account the aforementioned considerations, the study sought to collect a corpus of VR's corporate reports on climate change published within the period of time 2019 to 2024 (i.e. five years), which were freely available on VR's official website <https://www.vedantaresources.com/esg-reporting.php>. The website was searched for the reports associated with climate change by means of the following keywords: *anthropogenic climate change, carbon trading, carbon emissions, carbon cuts, carbon reduction, climate change, climate change adaptation, climate change demonstration, climate change mitigation, climate change policy, climate risk/risks, CO2 absorption, CO2 capture and storage, CO2 emission/emissions, CO2 emission reduction/reductions, extreme weather event/events, extreme drought, extreme rain/rainfall, global warming, green energy, green technology, greenhouse gas, greenhouse gas(s)es, net zero, rise in sea level/levels, wind energy, and the (negative) consequences of climate change*. The application of the aforementioned keywords was motivated by the prior studies, which used similar and/or identical keywords [2, 5, 9, 11]. The search of the website <https://www.vedantaresources.com/esg-reporting.php>, which was facilitated by the keywords, returned seven reports (five yearly reports and two specialized one-off reports), whose descriptive statistics were summarised in Table 1 below.

Table 1

The Descriptive Statistics of the Corpus

#	Report's Title	Year of Publication	Report's Sections and Number of Pages
1	Energy and Carbon Policy	2020	No separate sections 1 page in the pdf file
2	TCFD Report. Task Force on Climate Related Financial Disclosures	2020	Forward-Looking Statement; Note from the Chairman's Desk; CEO Statement; About This Report; About Vedanta; Our Position of Climate Change; Governance; Strategy; Metrics and Targets; Future Roadmap; Awards and Accolades 44 pages in the pdf file
3	Our Progress towards Zero Harm, Zero Waste, Zero Discharge. Sustainability Report 2019-20	2020	Overview; Governance; Environment; Our People; Retaining our Social License to Operate 132 pages in the pdf file
4	Responsible Operations for Sustainable Future. Sustainability Report 2020-21	2021	Business Overview; Governance; Environment; Our People; Enabling Our Communities 132 pages in the pdf file
5	Transforming for Good. Vedanta Limited Sustainability Report 2021-22	2022	Introduction; Introducing Vedanta; Sustainability Approach; Embedding Sustainability; Transforming Communities; Transforming Planet; Transforming Workforce 76 pages in the pdf file
6	Transforming Together for a Sustainable Future. Sustainability Report 2023	2023	About this Report; In Conversation with the Chairman; In Conversation with the CEO; Vedanta at a Glance; Sustainability Approach; Sustainability Action Plan; Message from Priya Agarwal Hebbar; Message from ESG Committee Chairperson; Knowing Our Stakeholders; Materiality; Sustainable Mining; Transforming Communities; Human Capital Development; Transforming the Planet 148 pages in the pdf file
7	Lead. Sustain. Inspire. Sustainability report 2024	2024	About the Report; The Impact We Are Creating; Driven By Our Purpose; Key ESG Highlights For 2024; Sustainable Governance; Our Stakeholders; ESG Scorecard; Human Capital Development; Supply Chain Management 119 pages in the pdf file

The corpus was analysed in accordance with Entman's framing methodology [4], which involved the following steps. The analysis commenced with a manual examination of each report summarised in Table 1

for the presence of recurring words, phrases, as well as sentences that referred to the topic of climate change. Thereafter, each report was processed in the computer program AntConc version 4.0.11 [24] in order to identify the most frequent words and lexical bundles related to the topic of climate change. Finally, facilitated by the word frequency data yielded by AntConc, each report was analysed again in order to identify the way the topic of climate change was problematized, how its causes and moral judgements were manifested and evaluated explicitly. The results of the qualitative framing analysis were presented, discussed and illustrated in the following subsection of the article.

Results and Discussion

The results of the qualitative framing investigation indicate that VR appears to frame its corporate discourse on the issue of climate change via nine types of frames, such as Combat, Commitment, Governance, Leadership, Mitigation, Optimisation, Recognition, Responsibility, and Risk. They are further summarised and exemplified in Table 2 below.

Table 2

The Results of the Framing Analysis: The Framing of Climate Change in VR's Reports

#	Frames	Examples
1	2	3
1	Combat	Combating the climate crisis At Vedanta, we believe that we have a fundamental responsibility, alongside the government and communities, to address the global challenge of climate change. In keeping with India's promise of Net Zero by 2070 and the Paris Agreement, we have committed to become a Net Zero carbon business by 2050 and inscribed this into our Energy and Carbon Policy. We are driving innovations and adopting the latest technologies to move towards a greener business model. This includes targets to reduce our absolute carbon emissions by 25 % from a 2021 baseline along with achieving Net water positivity by 2030. Towards this end, we aim to spend US\$5 billion over the next 10 years to accelerate our transition to Net Zero Carbon. We are also committed to ensuring that 100 % of our light-motor-vehicle fleet is decarbonised by 2030 and 75 % of our mining fleet runs without fossil fuels by 2035 [28; 7].
2	Commitment	Your company has also signed the "Declaration of the Private Sector on Climate Change" — an initiative by the MoEF & CC to pledge our commitment. Vedanta joins 24 other leading Indian corporates in this endeavor — signaling corporate India's commitment to decarbonize [26; 10].
3	Governance	Climate change is considered a crucial governance issue at the Board level, and it is regularly discussed in various contexts such as strategy discussions, business performance, investment decisions, and the assessment of scenario triggers and signposts. The Board members bring diverse expertise from sectors including resources, energy, finance, government, and public policy. At Vedanta, we have implemented a comprehensive governance framework to effectively integrate climate change considerations into our business operations and strategic planning. The Board assumes responsibility for overseeing all sustainability matters, which includes the climate change agenda [27; 55].
4	Leadership	We are constantly transforming ourselves to take on this critical role. We are first Indian metals and mining company to release the Climate Change Report in line with the Taskforce on Climate related Financial Disclosures (TCFD). We have signed the Declaration of the Private Sector on Climate Change, a Government of India initiative, and Vedanta Aluminium this year became the largest buyer of renewable energy from the Indian Energy Exchange [28; 6].
5	Mitigation	To address business risks that are most likely to arise from environmental crises, Vedanta has taken several strategic goals that act to mitigate climate change and nature loss. Our ambitious targets for decarbonisation, practice of circularity and water positivity are in line with the UN's Sustainable Development Goals, and we continue to align our performance with sectoral and global best practices [27; 11].
6	Optimisation	Energy Management and Climate Change Energy Consumption Vedanta meet nearly 90 % of its energy requirement from its captive power plants (CPP). Coal and natural gas are the dominant fuels for our CPPs and the company makes significant effort to ensure that we optimize their performance efficiency. In FY2020, the organization undertook more than 70 energy conservation projects. These include: Improvement of boiler efficiencies at our power plant, Load balancing measures dependant on demand for energy, Reduction in the use of furnace oil, upgrade of cathodes and process optimization in smelters [25; 50].

Continuation of the table 2		
1	2	3
7	Recognition	Vedanta is committed towards taking carbon reduction targets in alignment with the Nationally Determined Contributions (NDC) of the Government of India. We recognise climate change science as set out by the United Nations Intergovernmental Panel on Climate Change. We believe that the global response to climate change should pursue twin objectives: both limiting temperatures in line with the goals of the Paris Agreement; and supporting the United Nations Sustainable Development Goals, which include universal access to affordable and clean energy [26; 44].
8	Responsibility	Climate change is the single biggest challenge facing humanity today. From rising sea levels that threaten catastrophic floods to searing heat waves that cause droughts and wildfires, the global temperature rise has triggered a chain of events that is likely to change Earth forever. Caused by human activities, the onus and responsibility for arresting climate change and mitigating its impact also lies with us [27; 54].
9	Risk	Sustainability risks are part of the corporate risk register. These include: Health, Safety, Environment, Climate Change, Managing relationship with stakeholders, and Tailings dam Stability. While some of these risks have the potential to pose an immediate threat to our business and operations, a few like climate change have the potential to impact the business over the next 5–10 years [25; 35].

Let us decipher the findings that are presented and epitomised in Table 2 from the perspective of corporate communication. The first frame in Table 2 is Combat, which is metaphorically used in VR's corporate discourse on climate change to foreground the idea of climate change as a serious challenge or, even, a global battle that should be combatted and fought consistently. The second frame, Commitment, is employed by VR to communicate that the corporation does not try to distance itself from the issue of climate change as a serious problem, but, on the contrary, commits itself to its solving and mitigation. The third frame in Table 2, Governance, highlights an idea that VR regards the issue of climate change strategically, which means that the issue of climate change is discussed and communicated on a consistent level by VR as a solid part of its communication strategy. The fourth frame, Leadership, encapsulates VR's communicative strategy of portraying itself as a leader, at least in the countries of the Global South, which holds a position of advantage and leadership as far as its dealing with the issue of climate change is concerned. The fifth frame, Mitigation, conveys VR's communicative strategy of presenting and disseminating its measures of climate change mitigation and amelioration, i.e. VR's actions that aim at preventing and compensating for the negative consequences of climate change. The sixth frame, Optimisation, manifests VR's communicative strategy of depicting itself as an effective and efficient corporation that introduces and maintains such measures, as greenhouse gasses reduction, technological solutions that minimise the negative consequences of climate change and the like. The seventh frame in Table 2, Recognition, foregrounds VR's communicative strategy of acknowledging the anthropogenic origin of climate change and aligning with a science-based account of the origin of climate change. The eighth frame, Responsibility, emphasises VR's communicative strategy of taking responsibility and holding itself accountable for its negative impact on the environment and its contribution to global warming. Finally, the ninth frame, Risk, features VR's communicative strategy of dealing with climate change as a risk factor that impacts negatively upon the corporate operation and functioning on various levels.

Now, let us anchor our discussion in the existing literature on the framing of corporate discourse, represented by corporate reports, on the issue of climate change. Prior to commencing our discussion, however, let us reiterate that VR is one of the significant corporate actors on the natural resources market in the Global South. Seen in this light, VR's framing of climate change in its corporate reports is relevant not only to VR's strategic communication associated with climate change, but also is of relevance to other natural resources corporations that are headquartered in the Global South. Quite possibly, they may adopt VR's corporate discourse on climate change in their own corporate reporting on this matter. However, let us proceed to the discussion of the VR's framing through the lens of prior research.

The present findings seem to resemble strikingly the literature on the framing of climate change, especially the study by Melchiades Soares [20]. Specifically, the results of the present investigation lend support to Melchiades Soares [20], who has found that the corporate framing of climate change is routinely framed by the frames that foreground corporate ethics. Identically to Melchiades Soares [20], the framing of climate change through the prism of corporate ethics is manifested by the frames Commitment, Recognition, and Responsibility (see Tabel 2 for the relevant examples). Being evocative of the study by Melchiades

Soares [20], the results of the framing analysis of the present corpus point to the framing of climate change as VR's awareness and recognition of the anthropogenic causes of climate change that eventuate, among other factors, due to VR's business and operational activities (see Table 2 for the relevant illustrations). In its turn, VR seems to take responsibility for its share of the negative consequences of climate change and seeks to ameliorate its impact upon the environment and climate. However, unlike the findings described by Melchiades Soares [20], VR does not frame its climate change discourse through the lens of the frames that Melchiades Soares [20] refers to as Human Rights, Fairness, as well as Environmental and Economic Balance. In the present corpus, the notions of human rights and fairness, and the environment are usually framed under the aegis of the frame Sustainability, but not via climate change-related frames. Instead, VR frames the issue of climate change by the frames Mitigation and Optimisation (see Table 2), respectively, which resemble the results of the study by Melchiades Soares [20] in the sense that they are very similar to the frames that Melchiades Soares [20] identifies as Innovation, Energy Efficiency, Circular Economy, and Efficient Construction.

From the vantage point of the literature, the results of the present study also resemble the framing of climate change by big corporate actors described by Schlichting [23]. Particularly, the frames Mitigation and Optimisation in this corpus align with the respective framing that Schlichting [23] formulates as Socioeconomic Consequences of Mandatory Emission Reductions. Also, the frame Leadership (see Table 2), which has been identified in the VR's corpus, lends support to Schlichting [23], who posits that fossil fuel corporations tend to frame their respective climate change discourses via the frame of Leadership in climate protection. As we can see (refer to Table 2), VR is also keen on presenting itself positively as a corporate leader that offers and pursues the leading position in climate change mitigation and amelioration. Concurrently, however, the results of the present investigation do not seem to corroborate Schlichting's [23] findings concerning the frame Scientific Uncertainty, which encapsulates fossil fuel corporations' scepticism associated with the anthropogenic causes of climate change. Unlike the frame Scientific Uncertainty reported by Schlichting [23], this study has discovered that VR is very explicit in terms of the framing of climate change as a man-made (i.e., anthropogenic) problem. VR's awareness and acknowledgment of the anthropogenic nature of global warming and climate change is evident from the frames Recognition and Responsibility, respectively (see Table 2).

VR's acknowledgement of the man-made nature of global warming is in line with the study by Kapranov [9], who demonstrates that Equinor (formerly — Statoil) frames its climate change discourse by the frames Anthropogenic Cause. In this regard, we may argue that VR as a representative of the Global South aligns its climate change discourse with that of Equinor, which represents Norway, a highly developed industrialised country. Furthermore, the results of the present investigation are in unity with Kapranov [9], who has established that Equinor frames its climate change discourse via the frame Battle. To reiterate, VR regards the issue of climate change as a battle and as a risk factor that needs to be combatted (see Table 2) and frames it accordingly as the frame Combat. In this regard, it should be noted that the frames Combat and Risk are recurrent frames that resurface in, practically, each of the reports analysed in the corpus.

Discussed from the point of view of the literature, the frame Governance echoes the results of the study by Megura and Gunderson [21], who have found that the issue of climate change is framed by big corporate actors by means of the frame Compliance, which involves the maintenance of regulations and standards. In the present corpus, the frame Compliance corresponds, essentially, to the frame Governance (see Table 2), which presupposes that climate change "is considered a crucial governance issue at the Board level, and it is regularly discussed in various contexts such as strategy discussions" [27; 55].

Judging from the corpus analysis, all of the frames that are summarised in Table 2 seem to resonate with the study by Feeney, Ormiston, Gijsselaers, Martens, and Grohnert [22], who have identified the so-called Evolving frame. Specifically, Feeney, Ormiston, Gijsselaers, Martens, and Grohnert [22] show that corporate discourse on climate change may involve the Evolving frame, which involves the adjustment and calibrating of corporate communication on climate change with the respective corporate measures of climate change mitigation. Judging from the data, VR seeks to portray itself in a positive light as a climate change-aware corporation that implements a range of measures, such as greenhouse gasses emission reduction, better and consistent governance, and responsibility in combatting the risks posed by climate change. Obviously, the analogy between the Evolving [22] framing and the frames that have been identified in the present study is based exclusively on VR's corporate reports, which by default are designed to present VR as a trustworthy and responsible corporation that is serious about climate change. It remains to be elucidated, however, whether or not such a framing is actually reflecting the state of affairs objectively.

Conclusions

The present qualitative study is aimed at identifying the way VR frames its climate change discourse in the corpus of corporate reports published from 2019 to 2024. Based upon the framing methodology developed by Entman [4], the study analyses the corpus qualitatively and shows that VR employs nine types of frames in its corporate communication of the issue of climate change. These frames are Combat, Commitment, Governance, Leadership, Mitigation, Optimisation, Recognition, Responsibility, and Risk.

The subsequent comparison of the aforementioned frames with the prior studies on the framing of climate change in corporate discourse, especially in corporate reports, exhibits striking resemblance between the findings in the study and research results that are discussed in the literature. Judging from the comparison of the findings with the literature, it can be quite safely concluded that VR, being a corporation that operates in the Global South, frames its climate change discourse in alignment with the respective framing that is present in the corporate reports produced by corporations from the developed industrial countries of the Global North. Based upon the findings and their juxtaposition with the literature, it could be posited that VR's framing of climate change discourse seems to be very similar to that of its counterparts from the Global North. In other words, VR's strategy of corporate communication vis-à-vis the issue of climate change is reflective of the climate change-related concerns that are shared by analogous corporations from the developed and industrialised part of the globe. This finding provides a deeper insight into the discursive practices by one of the major corporations in the Global South. Moreover, the finding contributes positively to the existing body of research on corporate communication. In particular, the results of the present study may further be applied to future research endeavours aimed at establishing the peculiarities of corporate communication and corporate discourse on the issue of climate change.

Primary sources

<https://www.vedantaresources.com/esg-reporting.php>

References

- 1 Gillberg, N. (2024). Online corporate communication of diversity and inclusion: washing as aspirational talk. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 43(9), 39–54.
- 2 Kapranov, O. (2015). Do international corporations speak in one voice on the issue of global climate change: The case of British Petroleum and The Royal Dutch Shell Group. In C. Can, A. Kilimci, & K. Papaja (Eds.). *Social Sciences and Humanities: A Global Perspective* (pp. 306–322). Ankara: Detay Yayıncılık.
- 3 Obuah, E.E., & Komi, G.B. (2024). Assessing Africa-India Relations, from the 15th-21st Century. *Open Journal of Political Science*, 14(2), 258–279.
- 4 Entman, R.M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58.
- 5 Kapranov, O. (2017a). British Petroleum's corporate discourse involving climate change before and after the Deepwater Horizon oil spill: A cognitive linguistic account. *Selected Papers on Theoretical and Applied Linguistics*, 22, 211–223.
- 6 Gulluscio, C., Puntillo, P., Luciani, V., & Huisinigh, D. (2020). Climate change accounting and reporting: A systematic literature review. *Sustainability*, 12(13), 1–32.
- 7 Kapranov, O. (2016a). Corpus analysis of discourse markers in corporate reports involving climate change. *EPiC Series in Language and Linguistics*, 1, 216–227.
- 8 Siew, R.Y. (2015). A review of corporate sustainability reporting tools (SRTs). *Journal of Environmental Management*, 164, 180–195.
- 9 Kapranov, O. (2018a). The framing of climate change discourse by Statoil. *Topics in Linguistics*, 19(1), 54–68. <https://doi.org/10.2478/topling-2018-0004>
- 10 Kapranov, O. (2022). The syntax of climate change: Syntactic means in the construction of Greta Thunberg's community identity on Facebook. *Studia Universitatis Babes-Bolyai-Philologia*, 67(4), 15–33. <https://doi.org/10.24193/subbphilo.2022.4.01>
- 11 Kapranov, O. (2017b). The framing of climate-change discourse by Shell and the framing of Shell's climate change-related activities by the Economist and the Financial Times. *Bergen Language and Linguistics Studies*, 7, 55–69. <https://doi.org/10.15845/bells.v7i0.1088>
- 12 Kapranov, O. (2018b). Shell's image of climate change and its representations in the British financial press. In G.E. Garzone & W. Giordano (Eds.). *Discourse, Communication and the Enterprise: Where Business Meets Language* (pp. 392–409). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- 13 Kumar, P. (2024). Striving Towards 'The Good Life': What Environmental Litigation in India Can Tell Us About Climate Litigation in the Global South: Vedanta Ltd v. State of Tamil Nadu and Others, Supreme Court of India. *Transnational Environmental Law*, 13(3), 636–651. <https://doi.org/10.1017/S2047102524000360>

- 14 Jatana, R., & Barodawala, M. (2020). Sustainable development in India: a case study of Vedanta. In K.T. Çaliyurt (Ed.) *New Approaches to CSR, Sustainability and Accountability, I* (pp. 13–23). Cham: Springer.
- 15 Sahu, G. (2019). Forest rights and tribals in mineral rich areas of India: the Vedanta case and beyond. In P. Cullet & S. Koonan (Eds.). *Research Handbook on Law, Environment and the Global South* (pp. 272–285). Cheltenham: Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781784717469.00024>
- 16 Kapranov, O. (2018c). Conceptual metaphors associated with climate change. In R. Augustyn & A. Mierzińska-Hajnos (Eds.) *New Insights into the Language and Cognition Interface* (pp. 51–66). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- 17 Entman, R.M., Matthes, J., & Pellicano, L. (2009). Nature, sources, and effects of news framing. In K. Wahl-Jorgensen & T. Hanitzsch (Eds.) *The Handbook of Journalism Studies* (pp. 195–210). London: Routledge.
- 18 Kapranov, O. (2016b). The framing of Serbia's EU accession by the British Foreign Office on Twitter. *Tekst i Dyskurs — Text and discourse*, 9, 67–80.
- 19 Hallahan, K. (2011). Political public relations and strategic framing. In J. Stromback & S. Kioussis (Eds.). *Political Public Relations* (pp. 186–222). New York: Routledge.
- 20 Melchiades Soares, A. (2023). Climate change framing in the communication of CSR policies: The Secil Group example. *Journal of Communication Management*, 27(2), 226–240.
- 21 Megura, M., & Gunderson, R. (2022). Better poison is the cure? Critically examining fossil fuel companies, climate change framing, and corporate sustainability reports. *Energy Research & Social Science*, 85, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.102388>.
- 22 Feeney, M., Ormiston, J., Gijssels, W., Martens, P., & Grohnert, T. (2024). Framing collective moral responsibility for climate change: A longitudinal frame analysis of energy company climate reporting. *Journal of Business Ethics*, 1–24.
- 23 Schlichting, I. (2013). Strategic framing of climate change by industry actors: A meta-analysis. *Environmental Communication: A Journal of Nature and Culture*, 7(4), 493–511.
- 24 Anthony, L. (2022). AntConc Version 4.0.11. Tokyo: Waseda University.
- 25 Vedanta Resources (2020). Our Progress towards Zero Harm, Zero Waste, Zero Discharge. Sustainability Report 2019-20. Retrieved from <https://www.vedantaresources.com/uploads/esg/esg-sustainability-framework/Our-progress-towards-Zero-Harm-Zero-Waste-Zero-Discharge.pdf>.
- 26 Vedanta Resources (2021). Responsible Operations for Sustainable Future. Sustainability Report 2020-21. Retrieved from <https://www.vedantaresources.com/uploads/esg/esg-sustainability-framework/Responsible-Operations-for-Sustainable-Future.pdf>.
- 27 Vedanta Resources (2023). Transforming Together for a Sustainable Future. Sustainability Report 2023. Retrieved from <https://www.vedantaresources.com/uploads/esg/esg-sustainability-framework/Transforming-Together-for-a-Sustainable-Future.pdf>.
- 28 Vedanta Resources (2022). Transforming for Good. Vedanta Limited Sustainability Report 2021-22. Retrieved from <https://www.vedantaresources.com/uploads/esg/esg-sustainability-framework/VEDL-SR-FY2022.pdf>.

O. Капранов

Корпоративтік жылдық есептердегі климаттың өзгеруі туралы дискурс: Веданта ресурстарының жағдайы

Соңғы жылдары табиғи ресурстармен айналысатын корпорациялардың корпоративтік есептерінде өз дискурстарын қалай тұжырымдайтынына, соның ішінде корпоративтік жауапкершілік, экологиялық тұрақтылық және климаттың өзгеруі мәселелері бойынша тиісті дискурстарына назар аударатын корпоративтік дискурс туралы зерттеу басылымдарының саны артып келеді. Дегенмен, қазіргі уақытта ғаламдық оңтүстік деп аталатын елдерде, атап айтқанда, Үндістанда, Оңтүстік Африкада, Либерияда және Намибияда жұмыс істейтін *Vedanta Resources* (бұдан әрі — VR) табиғи ресурстар корпорациясының корпоративтік есептеріндегі климаттың өзгеруі туралы дискурс бойынша зерттеулер аз. Зерттеулердегі олқылықтың орнын толтыру мақсатында мақала VR-дің климаттың өзгеруі туралы дискурсын оның корпоративтік есептерінде зерттейтін сапалы зерттеуді ұсынады. Атап айтқанда, зерттеу VR климаттың өзгеруі туралы өзінің корпоративтік есептерінде климаттың өзгеруі туралы дискурсты қалай тұжырымдайтынын анықтауға бағытталған. Зерттеу Р. Энтман әзірлеген фрейминг әдістемесін қолдана отырып, 2019-2024 жылдардағы VR есептерін талдауға негізделген. Корпустың сапалы зерттеуінің нәтижелері VR климаттың өзгеруіне қатысты корпоративтік дискурсты, мысалы: «Міндеттеме», «Басқару», «Жеңілдету», «Оңтайландыру», «Тану», «Жауапкершілік», «Тәуекел» сияқты фреймдерді пайдалана отырып құрастырғанын көрсетті. Нәтижелері мақалада егжей-тегжейлі сипатталған. Сонымен қатар, олар корпоративтік субъектілер тарапынан климаттың өзгеруін фрейминг бойынша жарияланған зерттеулердің қолданыстағы жиынтығы тұрғысынан талқыланды. VR дискурс әдетте халықаралық корпоративтік құрылымдардың климат мәселелері фреймигпен сәйкес келетіні анықталды. Мақала қысқаша мазмұндалған қорытындымен және олардың климаттың өзгеруіне байланысты корпоративтік дискурс пен коммуникацияға қатыстылығымен аяқталды.

Кілт сөздер: корпоративтік дискурс, корпоративтік есеп беру, климаттың өзгеруі туралы дискурс, фрейминг, Vedanta Resources.

О. Капранов

Дискурс об изменении климата в корпоративных годовых отчетах: случай Vedanta Resources

В последние годы растет число исследовательских публикаций о корпоративном дискурсе, которые фокусируются на том, как корпорации, занимающиеся природными ресурсами, формулируют свои дискурсы в корпоративных отчетах, включая их соответствующие дискурсы по вопросам корпоративной ответственности, экологической устойчивости и изменения климата. Однако остается недостаточно изученным дискурс об изменении климата в корпоративных отчетах *Vedanta Resources* (далее — VR), корпорации, занимающейся природными ресурсами, которая работает в странах так называемого Глобального Юга, в частности, в Индии, Южной Африке, Либерии и Намибии. Стремясь восполнить пробел в исследованиях, статья представляет качественное исследование, которое изучает дискурс VR об изменении климата в ее корпоративных отчетах. В частности, исследование было направлено на то, чтобы установить, как VR формулирует свой дискурс об изменении климата в своих корпоративных отчетах, связанных с проблемой изменения климата. Исследование основано на анализе отчетов VR за 2019-2024 годы с применением методологии фрейминга, разработанной Р. Энтманом. Результаты качественного исследования корпуса показали, что VR фреймировала свой корпоративный дискурс по вопросу изменения климата с помощью таких фреймов, как, например: «Обязательство», «Управление», «Смягчение», «Оптимизация», «Признание», «Ответственность», «Риск». Результаты были подробно проиллюстрированы в статье. Кроме того, они обсуждались с точки зрения существующего корпуса опубликованных исследований по фреймингу изменения климата корпоративными субъектами. Установлено, что дискурс VR в целом согласуется с фреймингом климатической проблематики международными корпоративными структурами. Статья завершилась кратким изложением результатов и их релевантностью для корпоративного дискурса и коммуникации, связанных с проблемой изменения климата.

Ключевые слова: корпоративный дискурс, корпоративная отчетность, дискурс об изменении климата, фрейминг, Vedanta Resources.

Information about the author

Kapranov Oleksandr — PhD, Associate professor, NLA University College, Oslo, Norway; e-mail: oleksandr.kapranov@nla.no

Z.A. Dyussebekova*, S.K. Sansyzbayeva

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(e-mail: zhansayabaizova@mail.ru)*

Developing Linguocultural Competence in Foreign Language Education: a Pilot Study Among First-year Kazakh Department Students at Al-Farabi Kazakh National University

This article addresses the pertinent issue of developing linguocultural competence among first-year students of the Kazakh Department at a language-focused university within the context of a foreign language education setting. The relevance of this research is driven by the growing need to cultivate not only language skills but also communicative readiness for effective intercultural communication among future specialists in today's globalized world. The study aimed to comprehensively investigate the impact of integrating a systematic cultural component into the foreign language curriculum on the dynamics of linguocultural competence development and the process of linguistic personality formation in students. To achieve this objective, the authors developed and implemented a multifaceted mixed-methods approach, encompassing textual analysis of authentic materials, quantitative questionnaires administered to students at the initial and final stages of instruction, a series of pedagogical experiments employing interactive technologies and multimedia resources, and practice-oriented project-based learning. The empirical foundation of the study is based on data collected from 23 first-year students of the Kazakh Department at Al-Farabi Kazakh National University. The findings of the study revealed that the purposeful and systematic inclusion of cultural context in foreign language education exerts a substantial positive influence on all components of students' linguocultural competence, significantly enhancing their linguistic, cultural, and communicative proficiency. In particular, it was experimentally demonstrated that the regular use of bilingual texts, interactive work formats and multimedia resources, as well as purposefully designed specialized educational modules focused on the culture of the target language, particularly effectively stimulate the understanding and tolerant acceptance of cultural differences, and also contribute to the active development of intercultural communication skills. The obtained research results convincingly confirm the strategic necessity of consistent integration of the linguocultural component into modern foreign language education programs and offer specific practical recommendations for the further improvement of foreign language teaching methodologies in multicultural environments.

Keywords: Linguocultural Competence, Intercultural Communication, Foreign Language Education, Cultural Integration.

Introduction

In an era marked by accelerating globalization, professionals in virtually every sector must communicate effectively across cultural and linguistic boundaries. Mastering merely the linguistic codes of a foreign language is no longer sufficient; students and specialists alike need to recognize and adapt to the underlying cultural values, norms, and traditions that frame communication in multicultural settings [1]. As a result, the development of **linguocultural competence** — which combines linguistic proficiency with cultural awareness — has become a central focus of modern language education [2, 3].

The call for intercultural skills is especially acute in international business, diplomacy, and educational contexts, where interaction with culturally diverse audiences is the norm. Language proficiency alone does not guarantee successful communication in these domains; the ability to interpret cultural subtleties, customs, and etiquette is equally essential for building mutual trust and avoiding misunderstandings. Therefore, **linguocultural competence** has emerged as a key prerequisite for effective intercultural communication in our increasingly globalized society [4, 5].

Recent research in second language acquisition (SLA) underscores the integral role that culture plays in communicative competence. Traditional approaches primarily focused on grammatical accuracy and fluency [6, 7]; however, modern perspectives incorporate sociocultural factors that influence language use [8, 9]. For instance, Berns [10] emphasizes that **social and cultural considerations** shape the nature of language teaching, urging educators to design activities that reflect authentic cultural contexts. Similarly,

* Corresponding author's e-mail: zhansayabaizova@mail.ru

Schwartz [11] investigates how explicit feedback in the classroom can affect language competence, revealing that learners' cultural assumptions often mediate how they respond to corrective input.

Addressing the pedagogical dimension, **Duquette** [12] presents classroom strategies that support learners in developing holistic communicative competence, including practical tips for integrating cultural content into everyday lessons. Other scholars highlight the significance of **culturally responsive teaching materials**. **Sercu** [13], for example, demonstrates that textbooks carefully designed to include intercultural tasks can accelerate the acquisition of intercultural communicative skills, thus going beyond mere linguistic drills. The expansion of digital resources further accelerates these trends: **Sauro** [14] notes that information and communication technologies offer new opportunities for authentic intercultural exchanges, allowing learners to interact with native speakers worldwide.

Building on this foundation, recent work has placed greater emphasis on **sociolinguistic** and **lexical dimensions** of language learning within culturally diverse contexts. **Kanwit and Geeslin** [15] argue that sociolinguistic competence — understanding how social contexts dictate language choice — is pivotal for real-world communication. Meanwhile, **Eguchi, Suzuki, and Suzuki** [16] investigate how vocabulary development (lexical competence) intertwines with cultural knowledge, concluding that learners with more robust lexical associations are better equipped to grasp nuances in intercultural settings. These current contributions demonstrate a paradigm shift toward more holistic teaching frameworks, where cultural immersion is not an optional addition but a core element of language education.

In the **Russian-language teaching** context, which also informs this study, scholars discuss how immersion in cultural material significantly enhances learners' communicative abilities [17, 18]. **Urakova et al.** [19] outline specific pedagogical principles for fostering **intercultural competence** in non-native speakers of Russian, highlighting the importance of acknowledging cultural universals and distinctive features. **Moshchinskaya** [18] further shows that deep cultural immersion can improve not only linguistic accuracy but also students' overall engagement and motivation.

It follows that the **importance of linguocultural competence** arises not only from theoretical interests but also from practical demands in education and the international labor market. As both earlier research [1] and these newer sources demonstrate, weaving cultural components into language curricula fosters deeper learning, better retention, and higher levels of communicative competence. Indeed, educators who explicitly integrate culture into their pedagogical approach report more robust outcomes for learners, including increased adaptability, empathy, and analytical skills [2, 4].

Theoretical Framework

Despite this growing consensus, many language programs still undervalue or insufficiently implement the cultural dimension of language learning. Existing studies often remain theoretical or lack a practical framework for implementing and measuring linguocultural competence. This gap is particularly evident in **multilingual educational contexts**, where learners frequently navigate two or more languages beyond the target language.

In response, the present study aims to investigate **how linguocultural competence can be effectively developed** among first-year students at the Kazakh Department of Al-Farabi Kazakh National University. In doing so, it seeks to:

Propose evidence-based strategies for embedding cultural elements into the language curriculum.

Assess the impact of these strategies on learners' communicative abilities, cultural awareness, and overall motivation.

Contribute a replicable model that can be adapted for other multilingual settings, ultimately enhancing students' readiness to operate in culturally diverse environments.

By bringing together theoretical insights and hands-on teaching experiments, this research aspires to advance the discourse on **linguocultural competence** and provide actionable guidelines for educators, policymakers, and curriculum developers.

Material and research methods

1. Research design

This study employs a mixed-methods approach, integrating both qualitative and quantitative techniques to investigate how linguocultural competence can be developed among university-level foreign language learners. The design is sequential in nature: initial qualitative findings (e.g., textual analysis) informed sub-

sequent quantitative data collection (e.g., questionnaires), which in turn guided more in-depth instructional experiments and project-based activities.

2. Participants and sampling

The focus group consisted of 23 first-year students from the Kazakh Department at Al-Farabi Kazakh National University. This selection was purposive, given that:

The majority of students in this department possess a bilingual or multilingual background (Kazakh, Russian, and/or English), which provides an ideal context for examining the role of culture in language acquisition.

First-year students were specifically chosen because they are at an early stage in their university language courses, allowing researchers to track the development of linguocultural competence from the outset of their academic program.

Participant demographics:

Average age: 18-19 years

Native language(s): primarily Kazakh, with some knowledge of Russian or English

Prior foreign language experience: Varies from minimal to intermediate, as assessed by departmental placement tests.

All participants consented to take part in the study, with assurances of confidentiality and anonymity for the data collected.

3. Materials

Several types of materials were used to capture a broad spectrum of cultural and linguistic phenomena:

Language textbooks: standard university-approved textbooks that incorporate both linguistic and cultural components relevant to foreign language teaching (e.g., English or Russian).

Authentic texts: excerpts from literary works, news articles, and multimedia sources that display culturally rich language use, providing real-life contexts for textual analysis.

Bilingual cultural texts: specially curated reading passages and audio/video segments reflecting both Kazakh and the target language's cultural elements, designed to highlight linguocultural parallels and contrasts.

Questionnaires: custom-developed surveys to evaluate participants' perceptions, attitudes, and self-reported behaviors regarding intercultural communication.

Interactive Tools: online platforms (e.g., Moodle) and multimedia resources (videos, podcasts) used in instructional experiments and project-based tasks to offer immersive cultural experiences.

4. Data collection methods

4.1. Textual analysis

Objective: to identify culturally embedded elements (e.g., idioms, culturally specific concepts, sociolinguistic markers) within the selected materials.

Procedure: researchers systematically reviewed and annotated authentic texts, highlighting instances of culturally nuanced vocabulary, idiomatic expressions, and pragmatic norms. These features were then categorized (e.g., culturally bound terms, pragmatic conventions) following guidelines outlined in linguocultural and discourse analysis studies.

Justification: textual analysis allows for an in-depth examination of how cultural values are expressed linguistically and how these values can inform or challenge learners' understanding of the target language.

4.2. Questionnaires

Objective: to gather quantitative data on students' self-assessed levels of cultural awareness, perceptions of intercultural communication barriers, and reported application of cultural knowledge in language learning.

Procedure: anonymous surveys were administered twice — before and after the instructional interventions — to measure changes in attitudes and awareness. Each questionnaire contained Likert-scale items (1–5) and open-ended questions to enable both statistical and qualitative analysis.

Justification: questionnaires yield comparable metrics that can capture shifts in students' cultural perceptions over time and correlate them with specific teaching methods employed.

4.3. Instructional experiments

Objective: to evaluate the effectiveness of innovative teaching approaches that integrate cultural content, interactive technologies, and multimedia resources.

Procedure: over a six-week period, students participated in experimental sessions that incorporated short videos, role-plays, and group discussions centered on cultural scenarios. Instructors deliberately included multicultural themes, urging students to reflect on differences in social norms or communication styles.

Data collection: classroom observations, feedback forms, and short oral interviews with students were conducted to assess engagement and perceived learning outcomes.

Justification: instructional experiments provide direct insight into how well specific teaching practices promote linguocultural competence. They also allow for iterative refinement of lesson plans in real time, based on student feedback.

4.4. Project-based learning

Objective: to foster deeper engagement with cultural and linguistic content by having students apply their newly acquired knowledge to authentic tasks.

Procedure: students formed small groups to develop miniprojects (e.g., cultural presentations, comparative analyses of Kazakh and target-language idioms) over a four-week timeline. They were guided to utilize online resources, interviews with peers or teachers from different cultural backgrounds, and personal reflections.

Context: this element of the study drew on methodology similar to that used in the Flagship program at Al-Farabi Kazakh National University, which places an emphasis on professional language proficiency in culturally rich contexts.

Justification: project-based learning supports active, experiential learning, prompting students to negotiate meaning in culturally diverse teams, thereby reinforcing both linguistic and intercultural skills.

5. Data analysis and validation

Qualitative analysis:

Content analysis: responses from open-ended survey items and observational notes from instructional experiments were coded using thematic categories related to cultural awareness, language confidence, and communication barriers.

Triangulation: qualitative data from textual analysis, classroom observations, and interviews were cross-verified to ensure consistency and reliability of findings.

Quantitative analysis:

Descriptive statistics: mean scores and standard deviations for the Likert-scale questionnaire items were computed to identify overall trends in students' perceptions and reported competence.

Paired t-tests: conducted to measure the statistical significance of changes in the questionnaire scores before and after the instructional period.

Correlation: analyzed the relationship between project-based involvement (e.g., number of hours spent on cultural projects) and changes in cultural awareness scores.

Ethical considerations:

All participants were informed about the purpose and scope of the study, assured of anonymity, and gave written consent for their data to be used in aggregate form.

The study protocol complied with the Institutional Review Board (IRB) guidelines at Al-Farabi Kazakh National University.

6. Rationale for methodological choices

Holistic examination: employing both qualitative and quantitative methods creates a more comprehensive understanding of how linguocultural competence develops and how it can be effectively fostered in an educational setting.

Context-specific: by focusing on a specific group (23 Kazakh Department undergraduates), the methodology allows for detailed insights that can later be adapted to similar multilingual contexts.

Practical relevance: the combination of textual analysis, surveys, instructional experiments, and project-based tasks mirrors real-world classroom dynamics, ensuring that the findings have immediate applicability to pedagogy and curriculum design.

Results and discussion

1. Overview of Findings

This study examined how integrating linguocultural elements into foreign language curricula affects students' **cultural perception, communicative competence, and overall learning experience**. Drawing on quantitative and qualitative data from 23 first-year students at the Kazakh Department of Al-Farabi Kazakh

National University, the results consistently point to **significant improvements** in cultural awareness, language proficiency, and adaptability to intercultural settings.

2. Cultural perception and intercultural communication

2.1. Analysis of bilingual cultural texts

One key component of the instructional design was the analysis of bilingual cultural texts. Students explored authentic materials drawn from both their native Kazakh context and the target language (e.g., English or Russian). As illustrated in **Table 1**, participants showed marked improvements in understanding and accepting the cultural nuances of the studied language groups after completing the course module.

Table 1

Perception of cultural features after the course on analysis of bilingual cultural texts

Course Level	Understanding of Cultural Features (%)	Acceptance of Cultural Features (%)
Beginner	70	65
Intermediate	85	80
Advanced	95	90

(*n* = 23 students; data aggregated from questionnaire results)

Beginner level: over two-thirds of the students (70 %) reported an improved grasp of cultural specifics, while 65 % indicated increased openness to different cultural practices.

Advanced Level: the majority of advanced-level learners (95 %) stated that exposure to bilingual texts deepened their cultural insight, and 90 % felt more comfortable embracing new cultural norms.

Interpretation: these findings suggest a positive correlation between the **degree of linguistic competence** and **cultural receptivity**, consistent with earlier work by **Sercu** [13], who showed that focused attention on intercultural content can accelerate the development of intercultural communicative competence. As students refine their language skills, they also become more capable of interpreting subtle cultural cues and context-specific expressions.

2.2. Impact on communication skills

Qualitative feedback from reflective journals and in-class discussions indicated that students who had engaged extensively with bilingual texts felt more confident initiating intercultural dialogues. Several noted that reading about cultural traditions or idiomatic expressions in both languages provided them with **conversation openers** and **icebreakers** in multicultural settings. This aligns with **Duquette's** [12] assertion that incorporating culturally rich content into language lessons promotes both linguistic mastery and pragmatic competence.

3. Cultivation of linguocultural competence via interactive methods

3.1. Teaching experiments and multimedia tools

The implementation of **culturally responsive teaching experiments**, which leveraged interactive technologies, revealed a significant enhancement in students' understanding of cross-cultural differences. **Table 2** summarizes the mean percentage increase in participants' self-reported comprehension and adaptation to intercultural contexts after a six-week intervention using multimedia resources (e.g., role-plays, video-based discussions).

Table 2

Improvement in Linguocultural Competence Through Interactive Teaching Methods

Course Level	Understanding of Cultural Features (%)	Acceptance of Cultural Features (%)
Beginner	60	55
Intermediate	75	70
Advanced	90	85

(*n* = 23 students; data aggregated from pre- and post-intervention questionnaires)

Beginner level: the least experienced learners showed a modest, yet meaningful, increase (around +20 % from baseline) in recognizing cultural differences.

Advanced level: advanced learners displayed a notable rise (up to +30 %) in acceptance and adaptation to cultural nuances, echoing studies by **Kanwit & Geeslin** [15] on the importance of sociolinguistic competence for complex communication tasks.

Interpretation: the high gains at the intermediate and advanced levels highlight the **cumulative effect** of combining cultural content with interactive pedagogies. This approach “nurtures enhanced cultural sensitivity”, a finding corroborated by **Schwartz** [11], who showed that explicit attention to sociolinguistic and cultural factors can significantly alter learners’ communicative strategies.

4. Integration of Cultural Content in the Curriculum

4.1. Specialized courses and modules

In line with the recommendation to embed linguocultural competence in formal curricula, we introduced specialized modules focusing on the cultural aspects of the target language. **Table 3** highlights how these culturally oriented lessons influenced students’ **comprehension** and **communication skills**.

Table 3

Effectiveness of Courses Focusing on Cultural Aspects of the Language

Course Level	Understanding of Cultural Features (%)	Acceptance of Cultural Features (%)
Beginner	65	60
Intermediate	80	75
Advanced	90	85

(*n* = 23 students; data from final evaluation surveys following specialized modules)

Beginner level: although improvements were smaller in absolute terms compared to more advanced groups, beginners reported increased motivation and curiosity about the cultural facets of language use.

Intermediate level: students at this stage demonstrated substantial progress in both comprehension and acceptance, underscoring the **crucial transition** from foundational to more nuanced cultural understanding.

Interpretation: these outcomes validate **Konyaeva** [3] and **Kazhigalieva** [2], who emphasize that integrating cultural elements not only enriches the learning experience but also fosters **linguistic personality formation** — the ultimate aim of language education.

4.2. Survey of cultural aspects and communication skills

In order to further quantify changes in language perception and communicative effectiveness, participants were surveyed regarding their experiences in intercultural communication. **Table 4** outlines the results, displaying **percentages** of students who reported gains in cultural awareness, language proficiency, and overall communicative efficacy.

Table 4

Evaluation of Studying Cultural Aspects

Course Level	Understanding of Cultural Features (%)	Improvement in Language Skills (%)	Communication Effectiveness (%)
Beginner	65	60	55
Intermediate	75	70	68
Advanced	85	80	78

(*n* = 23 students; aggregated responses from end-of-course questionnaire)

Cultural understanding: across levels, students who engaged with culturally rich materials showed between 65 % and 85 % improvement in recognizing cultural cues — a trend supported by **Sercu’s** [13] findings on textbook design and intercultural tasks.

Language skill enhancement: improvement in language proficiency ranged from 60 % to 80 %, reflecting the **synergistic effect** of cultural immersion on vocabulary acquisition, pragmatic awareness, and overall communicative abilities.

Communication effectiveness: learners at the advanced level were nearly 80 % more confident in their intercultural interactions, indicative of how **culturally sensitive learning** facilitates deeper linguistic competence and problem-solving capabilities in real-world scenarios.

5. Comparative analysis with existing research

The data presented above align closely with **Berns** [10], who advocates for context-rich communicative frameworks, and **Eguchi, Suzuki, and Suzuki** [16], who highlight the role of lexical competence in managing cultural nuances. Our findings expand on these studies by demonstrating how **explicit instruction** in cultural elements tangibly boosts language learners' motivation and self-efficacy.

Furthermore, the results echo **Duquette** [12] in underscoring the **practical classroom implications** of interactive and project-based methods. By pairing technology-enhanced instruction with real-world cultural tasks, students can **apply** newly acquired knowledge in authentic contexts, thereby fostering both **confidence** and **cultural literacy**.

6. Pedagogical implications

Curricular design: including **specialized modules** on cultural norms, traditions, and values is pivotal for advancing students' cultural sensitivity and communicative competence [20].

Interactive approaches: the success of multimedia and project-based learning suggests that **hands-on, experiential** strategies can accelerate linguocultural competence.

Continuous assessment: employing **pre- and post-course questionnaires**, along with reflective journals, is recommended to track incremental shifts in cultural understanding and language proficiency over time.

7. Limitations and future research

Despite the positive outcomes, the study is limited by the **relatively small sample** (n=23) and its focus on a single university context. Future investigations could broaden the participant base and compare the efficacy of similar interventions in other multilingual environments. Moreover, incorporating **longitudinal designs** would help verify whether these gains in linguocultural competence persist and evolve beyond the immediate instructional period.

Summary of key insights

Quantitative gains: statistical improvements in cultural comprehension and communicative effectiveness were evident at all course levels.

Qualitative feedback: students reported greater motivation and confidence when cultural content was integrated systematically, reinforcing the **holistic nature** of language learning.

Alignment with prior studies: the results are consistent with research emphasizing the importance of **cultural immersion** [21] and **context-specific teaching techniques** [22].

Overall, these findings affirm that the systematic inclusion of linguocultural elements in **foreign language curricula** plays a **decisive role** in shaping well-rounded, culturally attuned linguistic personalities.

Conclusion

This study set out to examine how the **explicit integration of cultural elements** in foreign language instruction can **enhance linguocultural competence** and foster the **formation of a linguistic personality** among first-year students at the **Kazakh Department of Al-Farabi Kazakh National University**. By employing a mixed-methods approach that included textual analysis, questionnaires, instructional experiments, and project-based learning, we gained in-depth insights into the interplay between language skills and cultural awareness in a multilingual educational context.

1. Alignment with research objectives

Identifying effective strategies. The findings demonstrate that **bilingual cultural texts, interactive teaching methods, and specialized courses** focusing on cultural aspects significantly increase students' cultural understanding and acceptance. Notably, quantitative data from tables in the Results and Discussion section point to measurable gains in both cultural perception and communicative competence across beginner, intermediate, and advanced course levels.

Assessing the impact on communicative abilities. Students exposed to culturally rich content reported improved language proficiency, greater motivation, and heightened confidence in intercultural communication. This aligns with prior research underscoring the benefits of culturally responsive pedagogy. In particular, advanced-level learners exhibited marked improvements in real-life applications, such as initiating discussions on cultural topics and adapting to diverse communication styles.

Proposing a replicable model. Through carefully designed interventions (e.g., project-based assignments and multimedia-enhanced teaching), our study offers a structured framework that other institutions can adapt. This model addresses both linguistic development and cultural integration, thereby meeting the needs of students preparing to engage in international or multicultural environments.

2. Practical applications

Curriculum development: educational institutions can incorporate **specialized cultural modules**, ensuring that students encounter authentic texts and scenarios that reflect real-world cultural nuances. This fosters **sustainable intercultural skills** and prepares students for professional contexts demanding multicultural collaboration.

Teacher training: the study's outcomes highlight the importance of **teacher readiness** to implement interactive, culturally rich practices. Workshops and professional development courses can be designed to train educators in methods that promote linguocultural competence.

Instructional resources: using multimedia platforms, role-plays, and comparative cultural assignments enables a **hands-on, experiential learning** environment. Such practices can easily be adapted to various languages and educational settings.

3. Theoretical and methodological contributions

From a theoretical standpoint, this research corroborates the notion that **linguocultural competence** is not a peripheral component but a **central pillar** in forming a well-rounded linguistic personality. Methodologically, the mixed-methods design — integrating qualitative and quantitative data — ensured a **comprehensive** analysis of how students evolve in both **linguistic** and **cultural** domains. The inclusion of bilingual texts and project-based tasks provides an actionable template for institutions seeking to modernize their foreign language programs.

4. Future research directions

Larger and more diverse samples. Although this study yielded significant insights, a **broader participant base** drawn from multiple universities or different regions would enhance the generalizability of the findings. Comparing outcomes across varied linguistic and cultural contexts could reveal additional factors influencing linguocultural development.

Interdisciplinary approaches. Future investigations could benefit from **collaborations** with psychology, sociology, and cultural studies to explore the deeper mechanisms by which students internalize cultural norms. This might uncover how social identity, motivation, or group dynamics mediate the acquisition of linguocultural competence.

Longitudinal studies. A **longer-term research design** would help verify whether the improvements observed persist as students advance in their academic and professional careers. Tracking participants over several semesters — or even post-graduation — could illuminate the longevity and practical value of these interventions in real-world intercultural communication.

5. Final remarks

In sum, the results emphasize that **cultural integration** in language instruction is pivotal for shaping students into confident and adaptable communicators in a globalized environment. By moving beyond traditional linguistic exercises and embracing **culturally immersive** methodologies, educators can **amplify both the depth and relevance** of foreign language education. Ultimately, such an approach equips learners with the holistic skill set necessary for thriving in today's interconnected world, validating the essential role of linguocultural competence in higher education.

References

- 1 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г. Тер-Минасова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 2008. — 352 с.
- 2 Кажигалиева Г.А. О лингвокультурологическом подходе к созданию школьной и вузовской учебной литературы по дисциплине «Русский язык» [Электронный ресурс] / Г.А. Кажигалиева // Человек. Культура. Образование. — 2015. — № 4(18). — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-lingvokulturologicheskom-podhode-k-sozdaniyu-shkolnoy-i-vuzovskoy-uchebnoy-literatury-po-distsipline-russkiy-yazyk>
- 3 Коняева Л.А. Формирование лингвокультурологической компетенции студентов на основе компетентностного подхода [Электронный ресурс] / Л.А. Коняева // СибСкрипт. — 2012. — № 3. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-lingvokulturologicheskoy-kompetentsii-studentov-na-osnove-kompetentnostnogo-podhoda>
- 4 Князева Л.А. Компетентностный подход в обучении иностранным языкам с учётом культурной составляющей [Электронный ресурс] / Л.А. Князева // Вестник Педагогических наук. — 2012. — № 2. — С. 34–41.
- 5 Загрянская Н.А. Формирование межкультурной компетенции в работе со студентами совмещенных профилей [Электронный ресурс] / Н.А. Загрянская // МНКО (Международный научно-исследовательский корпус образования). — 2019. — № 4(77). — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-mezhkulturnoy-kompetentsii-v-rabote-so-studentami-sovmeshchennyh-profiley>

- 6 Maley A. Teaching for Communicative Competence: Reality and Illusion / A. Maley // *Studies in Second Language Acquisition*. — 1980. — Vol. 3, No 1. — P. 10–16.
- 7 Stern H.H. Some Approaches to Communicative Language Teaching in Canada / H.H. Stern // *Studies in Second Language Acquisition*. — 1980. — Vol. 3, No. 1. — P. 57–63.
- 8 Paulston C.B. Linguistic and Communicative Competence: Topics in ESL / C.B. Paulston. — Clevedon, UK: Multilingual Matters, 1992. — 145 p.
- 9 Ager D. Language Education for Intercultural Communication / D. Ager, G. Muskens, S. Wright (Eds.). — Clevedon, UK: Multilingual Matters, 1993. — 212 p.
- 10 Berns M. Contexts of Competence: Social and Cultural Considerations in Communicative Language Teaching / M. Berns. — New York: Plenum, 1990. — VIII + 185 p.
- 11 Schwartz B.D. On Explicit and Negative Data Effecting and Affecting Competence and Linguistic Behavior / B.D. Schwartz // *Studies in Second Language Acquisition*. — 1993. — Vol. 15, No 2. — P. 147–163.
- 12 Duquette G. (Ed.). Second Language Practice: Classroom Strategies for Developing Communicative Competence / G. Duquette (Ed.). — Bristol, PA: Multilingual Matters, 1995. — XII + 153 p.
- 13 Sercu L. Acquiring Intercultural Communicative Competence from Textbooks / L. Sercu // *Studies in Second Language Acquisition*. — 2001. — Vol. 23, No 3. — P. 441–442.
- 14 Sauro S. English Language Learning and Technology: Lectures on Applied Linguistics in the Age of Information and Communication Technology / S. Sauro // *Studies in Second Language Acquisition*. — 2005. — Vol. 27, No 3. — P. 486–487.
- 15 Kanwit M. Sociolinguistic Competence and Interpreting Variable Structures in a Second Language: A Study of the Copula Contrast in Native and Second-Language Spanish / M. Kanwit, K.L. Geeslin // *Studies in Second Language Acquisition*. — 2020. — Vol. 42, No 4. — P. 775–799.
- 16 Eguchi M. Lexical Competence Underlying Second Language Word Association Tasks: Examining the Construct Validity of Response Type and Response Time Measures / M. Eguchi, S. Suzuki, Y. Suzuki // *Studies in Second Language Acquisition*. — 2022. — Vol. 44, No 1. — P. 112–142.
- 17 Александрова Е.А. Лингвокультурологическая компетентность как проблема соотношения культуры и языка [Электронный ресурс] / Е.А. Александрова // Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. — 2010. — № 3-2. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturologicheskaya-kompetentnost-kak-problema-sootnosheniya-kultury-i-yazyka> (дата обращения: 22.04.2024).
- 18 Мощинская Н.В. Вехи русской культуры: учебное пособие для иностранцев, изучающих русский язык / Н.В. Мощинская. — М.: Флинта, 2010. — 371 с.
- 19 Уракова Ф.К. Психологические основы обучения неродному языку [Электронный ресурс] / Ф.К. Уракова // Культурная жизнь Юга России. — 2008. — № 1. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-osnovy-obucheniya-nerodnomu-yazyku>
- 20 Dicker C. Contexts of Competence: Social and Cultural Considerations in Communicative Language Teaching / C. Dicker // *Studies in Second Language Acquisition*. — 1992. — Vol. 14, No 2. — P. 220–221.
- 21 Dong R. Culture: A Journey Through Diversity in Language Learning / R. Dong // *Transactions on Social Science, Education and Humanities Research*. — 2024. — Vol. 5. — P. 271–275.
- 22 Yue J. The Influence and Application of Cultural Intelligence on Cross-Cultural Communication / J. Yue, S. Wei // *International Journal of Education and Humanities*. — 2023. — Vol. 11. — P. 159–163.

Ж.А. Дюсембекова, С.К. Сансызбаева

Шет тілін оқытудағы лингвомәдени құзыреттілікті дамыту: әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қазақ бөлімінің бірінші курс студенттері арасында пилоттық зерттеу

Мақалада шет тілдік білім беру жағдайында тілдік жоғары оқу орны қазақ бөлімінің бірінші курс студенттерінде лингвомәдени құзыреттілікті дамытудың өзекті мәселесі қарастырылған. Зерттеудің өзектілігі қазіргі жаһанданған әлемде болашақ мамандарда тілдік дағдыларды ғана емес, сонымен қатар тиімді мәдениетаралық коммуникацияға коммуникативтік дайындықты қалыптастырудың артып келе жатқан қажеттілігімен негізделген. Жұмыстың мақсаты шет тілін оқытудың оқу процесіне жүйелі мәдени компонентті интеграциялаудың лингвомәдени құзыреттіліктің даму динамикасына және студенттердің тілдік тұлғасының қалыптасу процесіне әсерін кешенді зерттеу. Қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін авторлар көп аспектілі аралас тәсілді әзірлеп, қолданды, ол түпнұсқалық материалдарды мәтіндік талдау, оқытудың бастапқы және қорытынды кезеңдерінде студенттерге сандық сауалнама жүргізу, интерактивті технологиялар мен мультимедиялық ресурстарды қолдана отырып, педагогикалық эксперименттер сериясын, сондай-ақ тәжірибеге бағытталған жобалық оқытуды қамтиды. Зерттеудің эмпирикалық базасын әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

қазақ бөлімінде оқитын 1-курсның 23 студентінен алынған деректер құрайды. Зерттеу нәтижесінде авторлардың шет тілін оқытуға мәдени контексті мақсатты және жүйелі түрде қосу студенттердің лингвомәдени құзыреттілігінің барлық компоненттеріне айтарлықтай оң әсер ететінін, олардың тілдік, мәдени және коммуникативтік құзыреттілігін едәуір арттыратынын анықтады. Атап айтқанда, билингвалды мәтіндерді, интерактивті жұмыс формалары мен мультимедиялық ресурстарды жүйелі түрде қолдану, сондай-ақ мақсатты түрде әзірленген мамандандырылған оқу модульдерінің оқытылатын тіл мәдениетіне бағытталғаны мәдени айырмашылықтарды түсіну мен толерантты қабылдауды ерекше тиімді ынталандыратыны, сондай-ақ мәдениетаралық коммуникация дағдыларын белсенді дамытуға ықпал ететіні эксперимент жүзінде көрсетілді. Алынған зерттеу нәтижелері шет тілдік білім берудің заманауи бағдарламаларына лингвомәдени компонентті жүйелі түрде интеграциялаудың стратегиялық қажеттілігін сенімді түрде растайды және көпмәдениетті ортада шет тілдерін оқыту әдістемесін одан әрі жетілдіру бойынша нақты практикалық ұсыныстарды ұсынады.

Кілт сөздер: лингвомәдени құзыреттілік, мәдениетаралық коммуникация, шет тілдік білім беру, мәдени интеграция.

Ж.А. Дюсембекова, С.К. Сансызбаева

Развитие лингвокультурной компетенции в процессе обучения иностранному языку: пилотное исследование среди студентов первого курса казахского отделения Казахского национального университета имени Аль-Фараби

В данной статье рассмотрена актуальная проблема развития лингвокультурной компетенции у студентов-первокурсников казахского отделения языкового вуза в условиях иноязычного образования. Актуальность исследования обусловлена возрастающей необходимостью формирования у будущих специалистов не только языковых навыков, но и коммуникативной готовности к эффективной межкультурной коммуникации в современном глобализованном мире. Цель работы – комплексное изучение влияния интеграции систематического культурного компонента в учебный процесс по иностранному языку на динамику развития лингвокультурной компетенции и процесс формирования языковой личности студентов. Для достижения поставленной цели авторами был разработан и применен многоаспектный смешанный подход, включающий методы текстового анализа аутентичных материалов, количественного анкетирования студентов на начальном и завершающем этапах обучения, серию педагогических экспериментов с использованием интерактивных технологий и мультимедийных ресурсов, а также ориентированное на практику проектное обучение. Эмпирическую базу исследования составили данные, полученные от 23 студентов первого курса казахского отделения Казахского национального университета имени Аль-Фараби. В результате проведенного исследования, авторами выявлено, что целенаправленное и систематичное включение культурного контекста в обучение иностранному языку оказывает существенное положительное влияние на все компоненты лингвокультурной компетенции студентов, значительно повышая их языковую, культурную и коммуникативную компетентность. В частности, экспериментально показано, что регулярное использование билингвальных текстов, интерактивных форм работы и мультимедийных ресурсов, а также специально разработанные учебные модули, ориентированные на культуру изучаемого языка, особенно эффективно стимулируют понимание и толерантное принятие культурных различий, а также способствуют активному развитию навыков межкультурной коммуникации. Полученные результаты убедительно подтверждают стратегическую необходимость последовательной интеграции лингвокультурного компонента в современные программы иноязычного образования и содержат конкретные практические рекомендации по дальнейшему совершенствованию методик обучения иностранным языкам в условиях поликультурной среды.

Ключевые слова: лингвокультурная компетентность, межкультурная коммуникация, иноязычное образование, культурная интеграция.

References

1. Ter-Minasova, S.G. (2008). *Yazyk i mezhkulturaia kommunikatsiia [Language and intercultural communication]*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
2. Kazhigalieva, G.A. (2015). O lingvokulturologicheskom podkhode k sozdaniyu shkolnoi i vuzovskoi uchebnoi literatury po discipline «Russkii yazyk» [On the linguocultural approach to creating school and university textbooks in Russian language discipline]. *Chelovek. Kultura. Obrazovanie — Man. Culture. Education*, 4(18). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/o-lingvokulturologicheskom-podhode-k-sozdaniyu-shkolnoy-i-vuzovskoy-uchebnoy-literatury-po-discipline-russkiy-yazyk> [in Russian].
3. Koniaeva, L.A. (2012). Formirovanie lingvokulturologicheskoi kompetentsii studentov na osnove kompetentnostnogo podkhoda [Formation of students' linguocultural competence based on a competence approach]. *SibScript*, 3. Retrieved from

<https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-lingvokulturologicheskoy-kompetentsii-studentov-na-osnove-kompetentnostnogo-podhoda> [in Russian].

4. Kniazeva, L.A. (2012). Kompetentnostnyi podkhod v obuchenii inostrannym yazykam s uchetom kulturnoi sostavliaushchei [Competence-based approach to teaching foreign languages considering the cultural component]. *Vestnik Pedagogicheskikh Nauk — Bulletin of Pedagogical Sciences*, 2, 34–41 [in Russian].
5. Zagrianskaia, N.A. (2019). Formirovanie mezhkulturnoi kompetentsii v rabote so studentami sovmeshchennykh profilei [Formation of intercultural competence in working with students of combined profiles]. *MNKO (Mezhdunarodnyi nauchno-issledovatel'skii korpus obrazovaniia) — ISRCE (International Scientific Research Corps of Education)*, 4(77). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-mezhkulturnoy-kompetentsii-v-rabote-so-studentami-sovmeshchennykh-profilei> [in Russian].
6. Maley, A. (1980). Teaching for Communicative Competence: Reality and illusion. *Studies in Second Language Acquisition*, 3(1), 10–16.
7. Stern, H.H. (1980). Some Approaches to Communicative Llanguage Teaching in Canada. *Studies in Second Language Acquisition*, 3(1), 57–63.
8. Paulston, C.B. (1992). Linguistic and communicative competence: Topics in ESL. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
9. Ager, D., Muskens, G., & Wright, S. (Eds.). (1993). *Language Education for Intercultural Communication*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
10. Berns, M. (1990). *Contexts of Competence: Social and Cultural Considerations in Communicative Language Teaching*. New York: Plenum.
11. Schwartz, B.D. (1993). On Explicit and Negative Data Effecting and Affecting Competence and Linguistic Behavior. *Studies in Second Language Acquisition*, 15(2), 147–163.
12. Duquette, G. (Ed.). (1995). *Second Language Practice: Classroom Strategies for Developing Communicative Competence*. Bristol, PA: Multilingual Matters.
13. Sercu, L. (2001). Acquiring Intercultural Communicative Competence from Textbooks. *Studies in Second Language Acquisition*, 23(3), 441–442.
14. Sauro, S. (2005). English Language Learning and Technology: Lectures on Applied Linguistics in the Age of Information and Communication Technology. *Studies in Second Language Acquisition*, 27(3), 486–487.
15. Kanwit, M., & Geeslin, K.L. (2020). Sociolinguistic Competence and Interpreting Variable Structures in a Second Language: A study of the Copula Contrast in Native and Second-Language Spanish. *Studies in Second Language Acquisition*, 42(4), 775–799.
16. Eguchi, M., Suzuki, S., & Suzuki, Y. (2022). Lexical Competence Underlying Second Language Word Association Tasks: Examining the Construct Validity of Response Type and Response Time Measures. *Studies in Second Language Acquisition*, 44(1), 112–142.
17. Aleksandrova, E.A. (2010). Lingvokulturologicheskaiia kompetentnost kak problema sootnosheniia kultury i yazyka [Linguocultural competence as a problem of the relationship between culture and language]. *Vestnik Chuvashskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo Universiteta imeni I.Ya. Yakovleva — Bulletin of the Chuvash State Pedagogical University named after I.Ya. Yakovlev*, 3-2. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturologicheskaya-kompetentnost-kak-problema-sootnosheniya-kultury-i-yazyka> [in Russian].
18. Moshchinskaiia, N.V. (2010). *Vekhi russkoi kultury: uchebnoe posobie dlia inostrantsev, izuchaiushchikh russkii yazyk* [Milestones of Russian culture: a textbook for foreigners studying Russian]. Moscow: Flinta [in Russian].
19. Urakova, F.K. (2008). Psikhologicheskie osnovy obucheniia nerodnomu yazyku [Psychological foundations of teaching a non-native language]. *Kulturnaia zhizn Yuga Rossii — Cultural life of the South of Russia*, 1. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-osnovy-obucheniya-nerodnomu-yazyku> [in Russian].
20. Dicker, C. (1992). Contexts of Competence: Social and Cultural Considerations in Communicative Language Teaching. *Studies in Second Language Acquisition*, 14(2), 220–221.
21. Dong, R. (2024). Culture: A journey Through Diversity in Language Learning. *Transactions on Social Science, Education and Humanities Research*, 5, 271–275.
22. Yue, J., & Wei, S. (2023). The Influence and Application of Cultural Intelligence on Cross-Cultural Communication. *International Journal of Education and Humanities*, 11, 159–163.

Information about the authors

Dyussembekova Zhansaya Akankyzy — Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: zhansayabaizova@mail.ru

Sansyzbayeva Sandugash Kadralievna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Almaty, Kazakhstan; e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com

B.E. Kenges*

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(e-mail: barysgul221196@gmail.com)*

The Influence of Latin and Greek Elements on the Development of IT Terminology in the Kazakh Language

The purpose of the article is to determine the influence of Latin and Greek on the Kazakh IT terminology. In accordance with the tasks of the article, a review of the theory of borrowed words was conducted, the Greco-Latin roots were identified, and the frequency of use in the dictionary was determined. The study examined the relationship of classical languages with others and their role in the formation of scientific language. The influence of Latin and Greek borrowed words on Kazakh and the ways of their penetration were considered. The dictionary “Informatics and Computing Technology” (2014), containing 10,060 terms, served as study material. The article used a comparative historical method to identify Greek and Latin roots and Microsoft Excel was used to determine the frequency of occurrence of the identified Greek and Latin roots in the dictionary. The study identified 352 Latin and 165 Greek roots. Analysis in Microsoft Excel revealed that Latin roots appear 3,909 times and Greek roots 2,501 times, making Latin roots 1.54 times more frequent. Greek roots, though less frequent overall, show higher productivity. Each Greek-rooted word appears 15.1 times on average, compared to 11.1 for Latin, making Greek roots 1.36 times more common per unit. Their higher frequency indicates widespread use in terminology. The study presents these findings in a diagram and discusses the phonological adaptation of Greek and Latin borrowings in Kazakh. In Kazakh IT terminology, Latin roots make up 17.6 % and Greek 11.2 %, with a combined share of 29 %. This reflects the international aspect of IT terms and highlights the need to advance Kazakh terminology development, proving language convergence under globalization. The formation of IT terminology in English contributes to the lexical convergence of the Kazakh with the Greco-Latin languages. Although Latin is regarded as a dead language, it still exerts influence on living languages.

Keywords: IT terminology, Latin roots, Greek roots, borrowed words, absolute frequency.

Introduction

The worldwide globalization of cultures, the development of information technology, and the growth of intercultural communication have contributed to the English language becoming the lingua franca. According to Crystal, the influence of English as a global language continues to grow daily, affecting other languages and serving as the foundation of their scientific vocabulary. In several nations, purist linguists express significant concern, arguing that English exerts undue influence on their languages. However, it is important to recognize that English has historically borrowed thousands of terms from other languages and created thousands more by adapting linguistic elements from diverse origins. Over time, English has incorporated terms from approximately 350 foreign languages, with more than three-quarters of its vocabulary consisting of words from classical or Romance languages [1; 23]. Languages with relatively small numbers of speakers, such as Kazakh — part of the Kipchak group of Turkic languages — are also influenced by English.

Greek and Latin borrowings play a significant role not only in the terminology of information technology but also in other scientific and technological domains. These borrowings enrich the language while contributing to the standardization and unification of terms at an organizational level, a factor of particular importance in the context of globalization and technological progress. Specifically, Greek and Latin roots are frequently utilized in coining new terms, ensuring the preservation of scientific precision and universality.

An important aspect of the coexistence of Greek and Latin borrowings is their adaptation to the contextual and grammatical norms of the recipient language. For instance, in English medical terminology, Greek and Latin terms have undergone contextual and orthographic modifications, making them more accessible to native speakers [2; 96]. This phenomenon is similarly observed in fields such as architecture

* Corresponding author's e-mail: barysgul221196@gmail.com

and engineering, where internationalisms of Greek and Latin origin form a significant part of the terminological corpus [3; 52], [4; 2862].

Moreover, Greek and Latin borrowings aim to establish a unified terminological base, which is particularly relevant in rapidly evolving fields like information technology. For example, in the Latin medical tradition, the language continues to serve as a foundational tool for communication, supporting the creation and standardization of terms [5; 367], [6; 649]. This principle applies across other scientific disciplines where precision and clarity in terminology are paramount.

In recent years, Greek and Latin-derived terms in information technology have facilitated the creation of clearer and more comprehensible definitions for complex concepts and processes. For example, terms like “interface” (from the Latin *interfacere*) and “system” (from the Greek *systema*) describe technologies and their functions, enhancing both understanding and learning [7; 130].

Thus, Greek and Latin borrowings not only enrich the language but also enable more effective knowledge and information exchange in an international context. The influence of Greek and Latin borrowings on information technology terminology is a multifaceted and multilayered process that involves both the adaptation and standardization of terms. These borrowings require adherence to precision and universality, which is especially critical in the context of globalization and rapid technological development.

In addition, Cabre categorizes the forms of loanword integration in historical contexts as follows:

- Loan terms from Greek or Latin, often referred to as neoclassical borrowings.
- Loan words from other contemporary languages, which are classified as true borrowings.
- Loan words from regional or social dialects or other subject-specific fields within the same language, which are generally not considered traditional borrowings.

In terminology studies, neoclassical derivations and compounds are more prevalent than in general language use, particularly in the natural sciences. International standards in terminology explicitly promote the incorporation of neoclassical roots and affixes when creating new terms to ensure a sense of international uniformity in designations [8; 88].

This research builds on the following theoretical assertions: borrowing is a historical process that can only be fully understood through historical linguistic approaches, as highlighted by Grimstad [9; 1], Haugen [10; 227], and Haspelmath [11; 35]; neoclassical words and word elements serve as fundamental sources for term creation, as emphasized by Cabre [8; 88] and Langslow [12; 36]; language contact is the driving force behind the formation of borrowed words, as argued by Thomason [13; 10], Gooskens, Kürschner, and van Heuven [14; 7], and Campbell [15; 64].

These theoretical perspectives underline the dynamic interaction between languages, particularly in scientific and technological contexts. The integration of Greek and Latin elements into modern terminologies exemplifies how linguistic borrowing functions not merely as a process of lexical enrichment but also as a mechanism for achieving clarity, precision, and international cohesion in specialized fields.

The objective of this research is to determine the level to which the terminology of information technology (IT) in the Kazakh language aligns with international principles or adheres to national principles by identifying the Greek and Latin roots present in its lexicon. To achieve this goal, we will identify Greek and Latin roots in IT terminology and calculate their frequency of occurrence in relevant dictionaries. Additionally, the study will explore how these borrowed roots have been adapted into the Kazakh language. To date, no quantitative studies focusing on Latin and Greek loanwords have been conducted in relation to the Kazakh language's terminology. This makes the research particularly significant for understanding the lexical composition of the Kazakh language. Through this study, we aim to reveal not only the influence of English on the Kazakh language but also the impact of Greek and Latin, thereby shedding light on broader linguistic interactions in the development of scientific and technical terminology.

History and relation of classical languages with other languages and its significance in the formation of the language of science

After Alexander the Great's conquests (356–323 BC), the Greek language spread throughout the Near and Middle East. Approximately 400 years later, the Christian apostles utilized Greek to disseminate their teachings to the West (notably, the words “Christ” and “apostle” are of Greek origin). At the time of Aristotle and Alexander, Rome was still a relatively small city on the world stage but was gradually gaining significance on the Italian Peninsula. Within 200 years, Rome dominated much of the Mediterranean, including the ancient Greek city-states. By the first century AD, the vast Roman Empire extended from the Atlantic Ocean to the Black Sea and from Egypt to the British Isles. Latin, originally an Italic dialect spoken in and

around Rome, had by then become a widely spoken and written language across most of Western Europe [16; 5].

Even after the Romans conquered the eastern Mediterranean, Greek continued to serve as the *lingua franca* of communication in that region. Beginning in the 2nd century BC, Greek significantly influenced Latin, and consequently, almost every other language either directly or indirectly. While Greek remains the national language of Greece today, its historical influence extends well beyond the country's borders [17; 12], [18; 111].

The Italic languages, part of the Indo-European language family, emerged in central and southern Italy in the early 8th century BC. Latin, a member of this group, was initially spoken in the Lazio region. During its formative period, Latin was profoundly influenced by the languages of neighboring peoples, such as Etruscan and Greek (specifically Koine Greek, adopted in Magna Graecia, which consisted of numerous Greek colonies established in the southern parts of the Italian Peninsula).

Latin eventually adopted what is now known as the "classical Latin alphabet", which itself was an adaptation of the Greek alphabet. The Etruscans, through their commercial interactions with the Greeks in Magna Graecia, had incorporated this alphabet into their writing system. By the late 8th century BC, this alphabet had begun to be used more widely. The Romans subsequently borrowed the alphabet from the Etruscans, modifying certain elements to suit their own phonetic needs. For example, while the Etruscans wrote from right to left, both Latin and Greek evolved to be written from left to right. Additionally, modifications were made to include new letters absent in the original Greek alphabet, tailoring it to reflect the unique phonetic characteristics of each adopting language.

By the 8th century, the classical Latin alphabet had been adopted by many languages in Europe and parts of Asia. Latin coexisted with Koine Greek, which it could not supplant due to the latter's status as a powerful cultural and intellectual language in the eastern Roman Empire. Latin, however, became the dominant language in the western part of the empire. Like all languages, Latin was never entirely homogeneous; it exhibited numerous variations based on geographical region, social class, gender, education level, and the native languages of its speakers [19; 81].

In Roman times, Latin was not widely employed for theoretical, scientific, or philosophical research. Upper-class Romans were often fluent in Greek, and it was common for parents to send their children to Greek schools in the eastern regions. For official purposes, the Roman Empire used Latin in its western territories and Greek in the eastern ones. Consequently, translating imperial documents, decrees, and other official texts from Latin into Greek was a routine practice. However, few literary, philosophical, or scientific works were translated between the two languages. Many believed that Latin was inadequate for conveying complex intellectual concepts, which were thought to belong to a Greek *Denkstil* (thought style) and therefore best studied in Greek [20; 158].

After the collapse of the Roman Empire, Latin preserved its cultural legacy and further developed as the language of sciences, including anthropology, chemistry, geology, and medicine. It evolved into *Latinus Scientificus*, or Scientific Latin. Although Latin borrowed extensively from Greek during the Roman period (753 BCE–CE 476), the classical Latin revered by later scholars originated from the central period of its history, roughly 100 BCE to CE 50. During the European Renaissance, classical Latin was idealized by scholars, and its literature became a model for academic and literary pursuits. This version of Latin evolved into Church Latin, which remains in use today. Although no longer a spoken language, Latin survives in its modern descendants — Romance languages spoken across southern Europe. Furthermore, Latin continues to be taught in educational institutions worldwide and remains the official language of Vatican City [21; 35], [19; 81–106].

Romance languages, particularly French, are often considered modern-day Latin, retaining much of its structure and essence. While English is primarily Germanic in form and vocabulary, a significant portion of its lexicon is derived from Latin, often through French. Everyday English words tend to have Anglo-Saxon roots, but as the language moves from describing primitive to more sophisticated concepts, it increasingly incorporates Latin-derived terms [22; 18]. A substantial influx of Latin-based vocabulary entered English following the Norman Conquest of England in 1066, when the Normans brought their French language with them [23; 10].

In their research article, Culpeper and Clapham (1996) provide quantitative insights into the number of words borrowed into English. Their study investigates the volume and timeline of English borrowings from classical languages (Greek and Latin) and Romance languages (French, Italian, Spanish, and Portuguese). The findings, based on the Oxford English Dictionary's identification of primary donor languages and first

citation dates (1989), highlight the profound influence of Latin and French on English, with Latin exerting the greater impact. During the Renaissance of the 16th century, Latin contributed approximately 7,000 terms to the English vocabulary, with borrowing peaking between 1600 and 1675. Greek borrowings, followed by Latin and French, peaked in the 19th century. French borrowings, which peaked between 1251 and 1375, declined after 1525, except for a slight resurgence in the 18th century, fueled by the growing influence of French culture. In total, French contributed around 11,000 terms to Middle English vocabulary [24; 218].

Entry of Latin Greek words into Kazakh language

Every language has principles for creating terms. In the field of terminology, adherence to these principles has given rise to traditions of both international and national term formation. The development of terms in the Kazakh language has followed different trajectories, shaped significantly by the country's political and historical events over the centuries. The terminology of the Kazakh lexicon can be divided into four main stages:

Second half of the 19th century to the 1910s — Period I

1910 to 1930 — Period II

1930 to 1990 — Period III

1990 to the present — Period IV

Each period has distinct characteristics. However, the periods spanning 1930 to 1990 and 1990 to the present are particularly significant for the development of the Kazakh scientific lexicon. In 1930, the All-Union Party Meeting in Moscow thoroughly examined the question of terminology development in national languages. During this time, the foundational scientific principles for creating terms in the languages of the USSR were established. This led to the establishment of the Commission on Technical Terminology of the Academy of Sciences of the USSR in 1933, later renamed the Committee on Scientific and Technical Terminologies. That same year, the State Terminological Commission was established in Kazakhstan, functioning under the language policies of the USSR [25; 87, 111].

The Russian language exerted significant influence on the languages of countries within the USSR. Greek and Latin influenced Russian at various stages of its linguistic development, driven by political and historical changes in the state.

Latin and Greek words entered the Russian language not only through English but also due to the cultural development of Russia during the 18th century. Western languages, particularly French and German, significantly influenced Russian vocabulary, with Latin and Greek borrowings primarily appearing in scientific and cultural contexts. Interestingly, some borrowed terms assume a more “Latinized” form in Russian than in their original source languages due to the closer alignment of Latin pronunciation with Russian phonetics. For example, terms such as tendency and republic, borrowed from French, retain a more Latin-like form in Russian [26; 177].

Greek also played a pivotal role in shaping the culture and language of Ancient Russia. During the era of Kievan Rus, active trade relations with Byzantium — a hub of Greek culture — brought Greek influences into Russian. This interaction began before the adoption of Christianity in the 6th century and intensified with the spread of Christian culture. The baptism of the Eastern Slavs in the 9th century and the subsequent use of liturgical texts translated from Greek to Old Church Slavonic further facilitated the penetration of Greek vocabulary into Russian. This influence remains evident today in scientific, medical, and philosophical terminologies [27; 119].

While this article does not aim to establish the exact timeline of Greek and Latin vocabulary incorporation into Russian, it underscores Russian's role as an intermediary language in the development of information technology terminology in Kazakh.

During the Soviet era, a centralized translation strategy significantly increased the borrowing and calquing of Russian terms into other Soviet languages. This was due to a program requiring literary works and technical texts to first be translated into Russian and then into other languages spoken within the USSR. As a result, these languages, including Kazakh, adopted extensive shared vocabulary and terminology [28; 420].

Following Kazakhstan's independence from the Russian Empire, the Russian language maintained its influence in education, particularly in technical institutions. For instance, in 1989, the Almaty Polytechnic Institute (now named after K.I. Satbayev) established the first Kazakh-language information technology groups. However, since most educational materials were in Russian, these groups participated in translation efforts throughout their studies. At the time, no standardized translations of specialized terms existed, and IT

terminology was still in its developmental stages. Until then, the two-volume Russian-Kazakh dictionary published in 1978 by the Kazakh Council served as a primary reference for specialized terminology [29; 97].

Research methods

Several dictionaries related to the field of information technology in the Kazakh language have been published to date. These include the two-volume Russian-Kazakh Dictionary published by the Editorial Board of the Kazakh Soviet Encyclopedia during the initial stages of computer terminology formation in Kazakh (edited by Musabayev G.G. and Sauranbayev N.T., 1978) [29]; “Russian-Kazakh Dictionary of Informatics and Computer Science Terms” by S.A. Aldashev and N.R. Akhmetov [30]; “Scientific Explanatory Dictionary in the Field of Informatics and Computer Science” [31]; “Dictionary of Computer Terms” by O. Aitbayuly and Zh. Bulanbayeva [32]; and the “Russian-Kazakh-English Dictionary of Informatics and Computing Technology Terms”, edited by Zh.S. Sarypbekov, B.Q. Shensizbayeva, S.G. Akhmetova, and Zh.B. Nalibayeva [33]. Additionally, as part of the “State Program for the Development and Use of Languages for 2011–2020”, the “Informatics and Computing Technology Dictionary” was included in the 30-volume “Kazakh-Russian, Russian-Kazakh Terminological Dictionaries” series [34]. The primary object of this research is the “Informatics and Computing Technology Dictionary”, published in 2014. This dictionary was chosen due to its status as the most recent publication and its substantial scope, containing a total of 10,060 terms. Among these terms, 1,188 are single-word entries, 6,141 are formed by combining two words, 2,197 by combining three words, and 534 by combining more than three words [35; 53]. The dictionary thus comprises a significant corpus of 22,197 words.

The first step in the study was to identify and select Latin and Greek words. A comparative-historical method was used to determine the Latin and Greek roots present in the dictionary. To identify the origins of all loanwords found in the dictionary, several resources were utilized, including the “Dictionary of Borrowed Words of the Kazakh Language” [36] and a range of online etymological dictionaries such as [37] [https://www.etymonline.com/], [38] [https://lexicography.online/], [39] [https://dic.academic.ru/], [40] [https://kartaslov.ru/], and [41] [https://www.merriam-webster.com/]. Once the Greek and Latin roots were identified, their frequency of occurrence within the dictionary was calculated using Microsoft Excel. This approach ensured a systematic and accurate analysis of the corpus.

Results and discussion

The initial phase of our research has shown findings indicating the identification of 352 Latin root words and 165 Greek root words within the Kazakh Language’s Information Technology terminology dictionary.

In order to illustrate the frequency of Latin-derived roots in Kazakh information technology terminology, we present word clouds (Fig. 1) generated using Google Colab. As shown in the figure, the most frequently occurring Latin-derived roots are «адрес» (address) (244 occurrences), «файл» (file) (195), «режим» (mode) (110), «код» (code) (142), «компьютер» (computer) (109), «функция» (function) (107), «процессор» (processor) (101), «регистр» (register) (90), «оператор» (operator) (64), and «машина» (machine) (70).

Figure 1. The frequency of usage of Latin-derived loanword roots

Among these, the roots functioning as prefixes in the Kazakh language include: bi+, de+, pre+, super+, inter+.

In Kazakh, the most frequently used Greek-derived loanword roots are as follows: «программа» (programme) (401 occurrences), «электр», «электрон» (electric, electron) (130), «автомат» (automatic) (146), «база» (base) (104), «логика» (logic) (102), «символ» (symbol) (124), «диск» (disk) (89), «тип» (type) (82), «параметр» (parameter) (78), «микро» (micro) (49), «графика» (graphics) (48), «синхрон» (synchronous) (40), and «техника» (technology) (37) (Fig. 2).

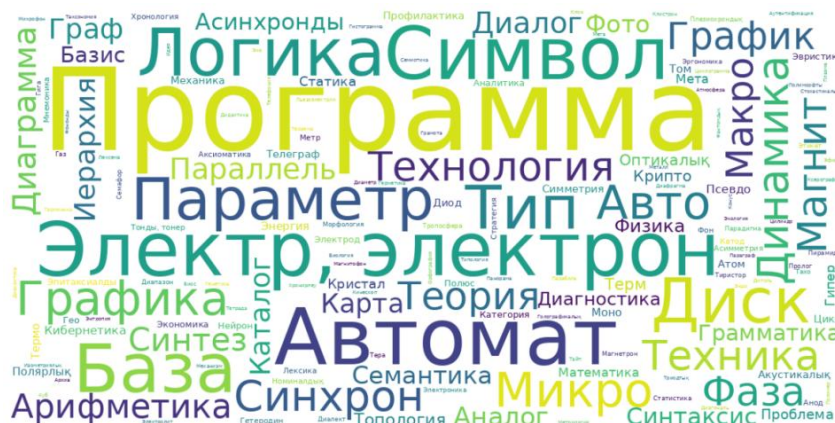

Figure 2. The frequency of usage of Greek-derived loanword roots

Among these roots, those functioning as prefixes in the Kazakh language include: авто+ (auto+), микро+ (micro+), биос+ (bios+), гео+ (geo+), гипер+ (hyper+), макро+ (macro+), мега+ (mega+), мета (meta)+, моно+ (mono+), тера+ (tera+), термо+ (thermo+), эндо+ (endo+).

The study systematically examined the frequency of usage for each of the identified Latin and Greek root words. The terminological dictionary of computer science and computer technology in Kazakh-Russian and Russian-Kazakh comprises 22,197 words. Our research findings indicate that the total absolute frequency of usage for 352 Latin-derived roots is 3,909. This indicates that Latin words constitute 17.6 % of the dictionary. A total of 165 Greek root words were identified, collectively demonstrating an absolute frequency of 2501 within the dictionary. Consequently, Greek language words constitute approximately 11.2 % of the overall dictionary composition (Diagram).

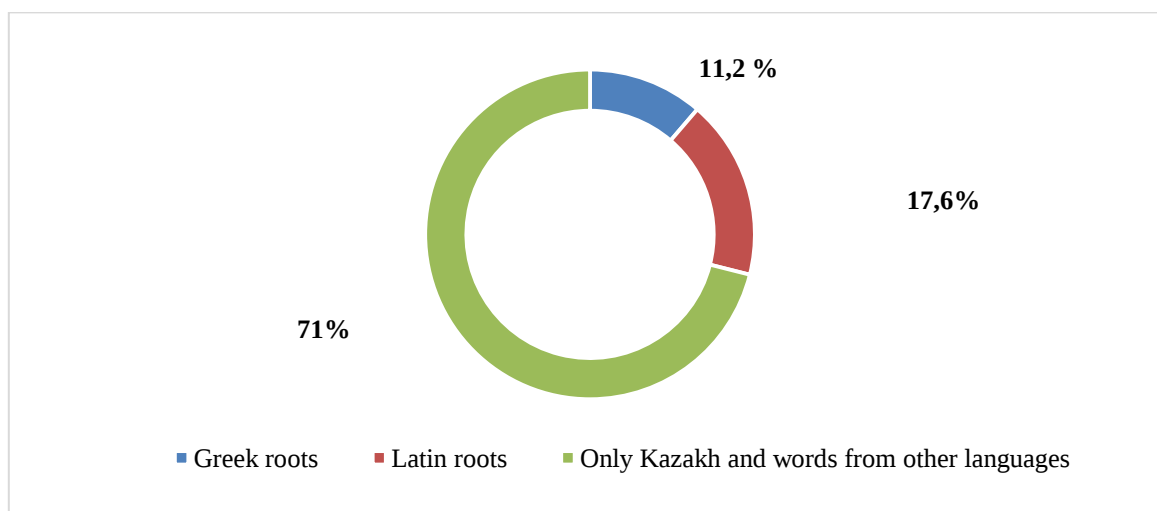
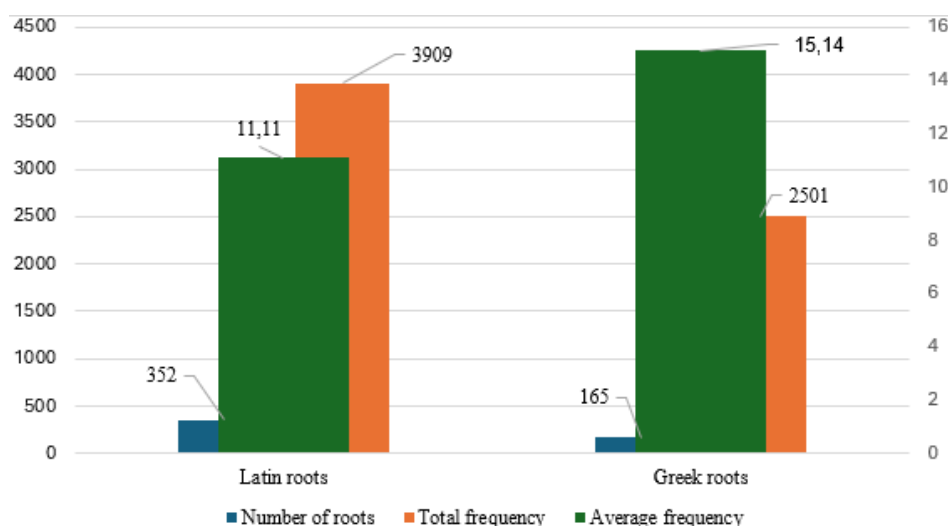

Diagram. Use of Greek and Latin roots in information technology terminology of the Kazakh language

Histogram. The comparative frequency of Latin and Greek roots in the lexicon

Latin roots appear significantly more frequently than Greek roots. The total frequency of Latin-derived roots is 3,909, whereas the frequency of Greek-derived roots is 2,501, indicating that Latin roots occur 54 % more frequently. This suggests that Latin roots appear approximately 1.54 times more often in the lexicon.

However, in terms of root productivity, despite the lower overall frequency, Greek roots exhibit a higher usage rate per unit. On average, each word containing a Greek root appears 15.1 times, whereas each word containing a Latin root appears 11.1 times. Consequently, regardless of their lower overall frequency in the lexicon, Greek roots are used 1.36 times more frequently than Latin roots. The higher usage frequency of words with Greek roots suggests their greater prevalence in terminology.

Adaptation characteristics of Greek roots

In the article, we examined the linguistic, lexical and phonological features of the introduction of Greek and Latin loanwords into the Kazakh language system. It should be noted that the words that entered the Kazakh language served as an intermediary between the Russian language and the Kazakh language. In the process of linguistic assimilation, the words that entered the Kazakh language from Greek underwent phonological changes, where the final sounds of the words -es, -us, -os, -s, -on and -o were eliminated.

For instance, «Автомат» (Automatic) in Kazakh is derived from the Russian «Автомат» (Automatic), which originates from the Greek “Automates” [37; 17]. Similarly, «Символ» (Symbol) in Kazakh comes from the Russian «Символ», (symbol) which can be traced back to the English “Symbol” and the Greek “Symbolon” [36; 453].

The sounds at the end of Greek words are omitted, and the sound +a is connected to the borrowing words. For instance, in the Kazakh language, the word «Дидактика» (didactics) is borrowed from the Russian language. In Russian, the word «Дидактика» (didactics) is derived from the Greek word “Didaktikos”, with the sounds +os removed and the sound +ик (a) added to the root “Didakt”. Greek words entered the Kazakh language according to this pattern:

Kaz. Профилактика <Rus. Профилактика <Gk. Prophylaktikos [36; 407].

Kaz. Гармоника <Rus. Гармоника <Gk. Harmonikos [36; 116].

Kaz. Генетика <Rus. Генетика <Gk. Genetikos [36; 120]

Adaptation characteristics of Latin roots

This section focuses on the specificities of borrowed words from the Latin language. During the borrowing process, the suffix +us was omitted from Latin words, and these words subsequently entered the Kazakh language through the Russian language. Additionally, certain Latin words came into Russian through intermediary languages such as French, German, and Italian. We illustrate some examples:

Kazakh word «Абсолют» is borrowed from Russian «Абсолют», ultimately derived from Latin “Absolutus” — meaning “absolute” [36; 14].

Kazakh word «Модуль» is borrowed from Russian «Модуль», which originates from German “Modul”, with its roots in Latin “modulus” — meaning “measure” [36; 329].

Kazakh word «Термин» is borrowed from Russian «Термин», which in turn comes from Polish “Termin”, ultimately derived from Latin “Terminus” — meaning “border mark” [36; 494].

Kazakh word «Утилит» is borrowed from Russian «Утилит», which has its origins in English “Utility”, ultimately derived from French “Utilite”, with its roots in Latin “Utilitas, utilis” — meaning “useful” [Etymonline: 9.12.2021] [37].

Furthermore, in the process of borrowing Russian the suffixes +ция adapts instead of suffixes such as +tionem, +um, +ium, +em are omitted. The Kazakh language also follows this model of borrowing.

For example:

Kazakh word «Индикация» is borrowed from Russian «Индикация», which in turn originates from English “Indication”, ultimately derived from Latin “Indicationem” [37]. (Etymonline: 31. 10. 2022).

Kazakh word «Коммерция» is borrowed from Russian «Коммерция», which traces back to English “Commerce”, with its roots in Latin “Commercium” [34; 242].

Kazakh word «Импликация» is borrowed from Russian «Импликация», which has its origins in English “Implication”, derived from Latin “Implicationem” [37]. (Etymonline: 2. 11. 2022).

Indeed, there are words in which the suffixes +um and +em are dropped when borrowed from Latin, entering the Kazakh language without the addition of any suffixes. Here are the examples provided:

Kazakh word «Эксперимент» is borrowed from Russian «Эксперимент», which traces back to German “Experiment”, ultimately derived from Latin “Experimentum” [36; 574].

Kazakh word «Субъект» is borrowed from Russian «Субъект», which has its origins in English “Subject” derived from Latin “Subjectum” [36; 476].

Conclusion

The aim of the article was to determine the influence of Latin and Greek on information technology terminology. The study revealed that Latin and Greek words constitute a significant portion of the dictionary’s composition, with Latin words comprising approximately 17.6 % and Greek words around 11.2 %. The contribution of classical languages accounts for 29 %. This indicates that the international aspect is also considered in the creation of terms within information technology terminology. Moreover, it highlights the need to develop terms in the national language, specifically in Kazakh. It serves as clear evidence of the convergence of languages under the influence of globalization.

The linguistic characteristics of loanwords were thoroughly examined, shedding light on the assimilation process of Greek and Latin words into the Kazakh language. It was observed that these loanwords underwent phonological changes during their incorporation, including the omission or modification of certain terminal sounds. The borrowing patterns from the Russian language were evident in the evolution of these terms, with intermediary languages such as English, French, German, and Italian playing an influential role.

Like any research work, this study has its limitations. The first limitation is that the analysis focused exclusively on the information technology terminology dictionary rather than the full range of Kazakh branch-specific terminology dictionaries. The second limitation is that the study only examined loanwords with Latin and Greek origins, excluding borrowings from other languages. These limitations will be addressed in future research.

In conclusion, this study provides valuable insights into the dynamics of language development in Kazakhstan, particularly in the field of information technology. It underscores the significance of Latin and Greek root words and their adaptation within the Kazakh language. The findings contribute to a broader understanding of linguistic diversity and intercultural exchanges in the modern era. The comprehensive collection of Kazakh-Russian and Russian-Kazakh terminological dictionaries represents a vital resource for advancing language education and preserving cultural heritage in Kazakhstan. As languages continue to evolve and adapt, studies like this one play an essential role in documenting and appreciating the rich linguistic heritage of the Kazakh people.

References

- 1 Crystal D. English as a Global Language / D. Crystal. — 2nd edition. — Cambridge University Press, 2003.
- 2 Тентимешева Б. Греко-латинские заимствования в медицинской терминологии английского языка / Б. Тентимешева, М. Колбаева, Е. Мамытканова // Евразийский журнал здравоохранения. — 2023. — Т. 1, № 1. — С. 94–98. <https://doi.org/10.54890/v1i1.901>

- 3 Черныш И.Ю. Об интернационализмах в терминологии английского подязыка мостостроения / И.Ю. Черныш // Научные тенденции: Филология, Культурология, Искусствоведение. — 2017. — С. 51–53.
- 4 Кузнецова Н.Г. Интернационализмы в архитектурной терминологии европейских языков (романский архитектурный стиль) / Н.Г. Кузнецова, О.Н. Степичева, Ф. Яновиц // Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание. — 2021. — Т. 14, № 9. — С. 2861–2870. <https://doi.org/10.30853/phil210469>
- 5 Kondratyev D. Teaching medical Latin in European higher medical education / D. Kondratyev // Journal of the Grodno State Medical University. — 2018. — Т. 16, № 3. — P. 366–369. <https://doi.org/10.25298/2221-8785-2018-16-3-366-369>
- 6 Муминова О. История латинского языка в медицине: от античности до современных терминов / О. Муминова // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук. — 2024. — Т. 4, № 12. — С. 648–653. <https://doi.org/10.47390/SPR1342V4I12Y2024N93>
- 7 Балмагамбетова Ж.Т. Особенности формирования терминологии в сфере туризма / Ж.Т. Балмагамбетова, А.Е. Кәрімбек // Вестник Торайгыров университета. Серия филологическая. — 2020. — № 3. — С. 129–139. <https://doi.org/10.48081/bdi8875>
- 8 Cabre M.T. Terminology: Theory, methods and applications / M.T. Cabre. — Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1992. — 248 p.
- 9 Grimstad M.B. The code-switching/borrowing debate: Evidence from English-origin verbs in American Norwegian / M.B. Grimstad // *Lingue e Linguaggio, Rivista Semestrale*. — 2017. — 16(1). — P. 3–34. <https://doi.org/10.1418/86999>
- 10 Haugen E. The analysis of linguistic borrowing / E. Haugen // *Language*. — 1950. — Vol. 26. — P. 210–331. <http://dx.doi.org/10.2307/410058>
- 11 Haspelmath M. Loanwords in the world's languages: A comparative handbook / M. Haspelmath, U. Tadmor. — Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 2009. <https://doi.org/10.1515/9783110218442>
- 12 Langslow D. Latin technical language: Synonyms and Greek words in Latin medical terminology / D. Langslow // *Transactions of the Philological Society*. — 1989. — Vol. 87. — P. 33–53.
- 13 Thomason S.G. Language contact / S.G. Thomason. — Edinburgh University Press, 2001. — P. 319.
- 14 Gooskens C. The role of loanwords in the intelligibility of written Danish among Swedes / C. Gooskens, S. Kürschner, V. van Heuven // *Nordic Journal of Linguistics*. — 2022. — 45(1). — P. 4–29. <https://doi.org/10.1017/S0332586521000111>
- 15 Campbell L. Historical linguistics: An introduction / L. Campbell. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1998.
- 16 Smith P. Greek and Latin Roots: for Science and the Social Sciences, Part I (Latin) / P. Smith. — Victoria, BC: University of Victoria, 2016.
- 17 Adrados F.R. A history of the Greek language / F.R. Adrados — Leiden, The Netherlands: Brill, 2005. <https://doi.org/10.1163/9789047415596>
- 18 Kavaklı N. Intrinsic difficulties in learning common Greek-originated English words: The case of pluralization [Electronic resource] / N. Kavaklı // *Journal of Language and Linguistic Studies*. — 2016. — No 12(1). — P. 110–123. — Access mode: <https://dergipark.org.tr/en/pub/jlls/issue/36116/405564>
- 19 Horta Sanz M.J. Romen dillerinin ortaya çıkmasına kadar Latincenin geçirdiği evrim / M.J. Horta Sanz // *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*. — 2022. — No 25. — S. 77–107. <https://doi.org/10.30767/diledeara.990390>
- 20 Roelli P. Foundations of Roman science in Latin / P. Roelli. In *Latin as the Language of Science and Learning*. — P. 156–196. — Berlin, Boston: De Gruyter, 2021. <https://doi.org/10.1515/9783110745832-009>
- 21 Wood B. *Latinus Scientificus: The history and culture of scientific Latin* / B. Wood // *Journal of Big History*. — 2019. — III(2). — P. 33–46. <http://dx.doi.org/10.22339/jbh.v3i2.3230>
- 22 Banay G.L. An introduction to medical terminology, Greek and Latin derivations / G.L. Banay // *Bulletin of the Medical Library Association*. — 1948. — No 36(1). — P. 1–27.
- 23 Thomason S.G. Language contact / S.G. Thomason. — Edinburgh University Press, 2001.
- 24 Culpeper J. The borrowing of Classical and Romance words into English: A study based on the electronic Oxford English dictionary / J. Culpeper, P. Clapham // *International Journal of Corpus Linguistics*. — 1996. — No 1(21). — P. 99–218. <https://doi.org/10.1075/ijcl.1.2.03cul>
- 25 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқу құралы, сөздік, библиография / Ш. Құрманбайұлы. — Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. — 952 б.
- 26 Суперанская А.В. Общая терминология: вопросы теории / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева; отв. ред. Т.Л. Канделаки. Изд. 6-е. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. — 248 с.
- 27 Mikheeva N.F. On the role of loanwords in modern Russian / N.F. Mikheeva, M.G. Petrova // *Cuadernos de Rusística Española*. — 2020. — No 16. — P. 115–130. <https://doi.org/10.30827/cre.v16i0.10225>
- 28 Krouglov A. Language planning and policies in Russia through a historical perspective / A. Krouglov // *Current Issues in Language Planning*. — 2022. — 23:4. — P. 412–434. <https://doi.org/10.1080/14664208.2021.2005384>
- 29 Мұсабаев Г.Г. Орысша-қазақша сөздік / Г.Г. Мұсабаев, Н.Т. Сауранбаев. — Алматы: Қазақ совет энциклопедиясы, 1978. — 576 б.
- 30 Алдашев С.А. Информатика және есептеуіш техника терминдерінің орысша-қазақша сөздігі / С.А. Алдашев, Н.Р. Ахметов. — Рауан, 1993.

- 31 Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Информатика және компьютерлік техника / Жалпы ред. басқ. А.Қ. Құсайынов. — Алматы: «Мектеп» баспасы, 2002. — 454 б.
- 32 Айтбайұлы Ө. Компьютер терминдерінің сөздігі / Ө. Айтбайұлы, Ж. Бұланбаева. — Алматы: Глобус, 2006. — 154 б.
- 33 Ақпараттану мен есептеу техникасы терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі = Русско-казахско-английский терминологический словарь по информатике и вычислительной технике [Мәтін]: сөздік / құраст. Ж.С. Сарыпбеков, Б.Ә. Шенсізбаева, С.Ғ. Ахметова, Ж.Б. Нәлібаева. — Алматы: «Саға» баспасы, 2007. — 312 б.
- 34 Қасымбеков М.Б. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Информатика және есептеуіш техника / М.Б. Қасымбеков, А.Қ. Құсайынов. — Алматы: «ҚАЗАқпарат» баспа корпорациясы, 2014.
- 35 Құлманов С. Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуеті (саны және сапалық көрсеткіштерді талдау) / С. Құлманов // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — № 3(136). — Б. 50–62. <https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-50-62>
- 36 Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құраст. Ш. Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан. — Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. — 596 б.
- 37 Online Etymology Dictionary. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.etymonline.com/>
- 38 Лексикографический интернет-портал: онлайн-словари русского языка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://lexicography.online/>
- 39 Академик. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://dic.academic.ru/>
- 40 Карта слов и выражений русского языка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kartaslov.ru/>
- 41 Merriam-Webster. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.merriam-webster.com/>

Б. Кеңес

Қазақ тіліндегі IT-терминологиясының дамуына латын және грек элементтерінің ықпалы

Мақаланың мақсаты — қазақ тілінің IT-терминологиясына латын және грек тілдерінің ықпалын анықтау. Мақаланың міндеттеріне сәйкес кірме сөздердің теориясына шолу жасалды және грек-латын түбірлері анықталып, олардың сөздікте қолданылу жиілігі анықталды. Зерттеу жұмысында классикалық тілдердің басқа тілдермен байланысы және олардың ғылым тілін қалыптастырудағы маңызы зерделенді. Латын және грек кірме сөздерінің қазақ тіліне әсері, ену жолдары талқыланды. Зерттеудің материалы ретінде 10060 терминді қамтитын 2014 жылы жарық көрген «Информатика және есептеуіш техника» саласының сөздігі алынды. Мақалада грек және латын түбірлерін анықтау үшін салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Осы анықталған грек және латын түбірлерінің сөздікте кездесу жиілігін анықтау үшін Microsoft Excel бағдарламасы пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде 352 латын түбірі және 165 грек түбірі анықталды. Microsoft Excel бағдарламасымен латын түбірлерінің жиілігі — 3909 рет, грек түбірлері — 2501 рет сөздікте кездесетіндігі анықталды. Бұл латын түбірлерінің грек түбірлеріне қарағанда 54 %-ға жиі кездесетінін көрсетеді. Демек, латын түбірлері сөздікте шамамен 1,54 есе жиі қолданылады. Алайда түбір өнімділігі тұрғысынан алғанда, жалпы жиілігінің төмендігіне қарамастан, грек түбірлері бірлікке шаққандағы жоғарырақ қолдану деңгейін көрсетеді. Орташа алғанда, грек түбірі бар әрбір сөз 15,1 рет кездессе, латын түбірі бар әрбір сөз 11,1 рет кездеседі. Осылайша, сөздіктегі жалпы жиілігі төмен болғанына қарамастан, грек түбірлері латын түбірлеріне қарағанда 1,36 есе жиі қолданылатындығы анықталды. Грек түбірлері бар сөздердің жоғарырақ қолдану жиілігі олардың терминологияда кеңінен таралғанын көрсетеді. Мақаланың нәтижелері диаграммамен сипатталып көрсетілді. Сондай-ақ мақалада грек және латын тілінен енген сөздердің фонологиялық тұрғыдан қазақ тіліне бейімделуі сипатталды. Қорытындылай келгенде қазақ тілінің IT-терминологиясында латын түбірлері — 17,6 %, грек түбірлері — 11,2 %. Барлығы латын-грек сөздерінің үлесі — 29 %. Бұл IT-терминологиясы аясында термин жасауда халықаралық аспектінің де ескерілетінін көрсетеді. Оның үстіне қазақ тілінде термин жасатуды дамыту қажеттігі тұжырымдалады. Бұл дегеніміз — жаһандану әсерінен тілдер жақындасуының айқын дәлелі. IT-терминологиясының ағылшын тілінде қалыптасқандығы, қазақ тіліне грек-латын тілдерінің лексикалық жақындасуына ықпал етіп тұр. Сондай-ақ латын тілі өлі тілдердің қатарында болса да, әлі күнге дейін тірі тілдерге өз әсерін тигізуде.

Кілт сөздер: IT-терминология, латын түбірлері, грек түбірлері, кірме сөздер, абсолют жиілік.

Б. Кенес

Влияние латинских и греческих элементов на развитие IT-терминологии в казахском языке

Целью статьи является определение влияния латинского и греческого языков на IT-терминологию казахского языка. В соответствии с поставленными задачами проведён обзор теории заимствованных слов, выявлены греко-латинские корни и определена их частотность в словаре. В исследовании рассмотрены связи классических языков с другими языками и их роль в формировании научной лексики. Проанализировано влияние латинских и греческих заимствований на казахский язык, а также пути их проникновения. В качестве материала исследования послужил словарь в области «Информатика и вычислительная техника», который был издан в 2014 году и содержит 10 060 терминов. С целью выявления греческих и латинских корней применялся сравнительно-исторический метод, а их частотность в словаре определялась с помощью программы Microsoft Excel. В результате исследования было выявлено 352 латинских и 165 греческих корней. Подсчёт с помощью Microsoft Excel показал, что греческие корни встречаются в словаре 2 501 раз, а латинские корни — 3 909 раз, это на 54 % больше, чем греческие. Следовательно, можно сделать вывод о том, что латинские корни употребляются примерно в 1,54 раза чаще, чем греческие. Однако с точки зрения продуктивности корней греческие заимствования демонстрируют более высокий уровень употребления. В среднем каждое слово с греческим корнем встречается 15,1 раза, тогда как слово с латинским корнем — 11,1 раза. Следовательно, несмотря на меньшую общую частотность, греческие корни употребляются в 1,36 раза чаще. Это свидетельствует об их распространённости в терминологии. Результаты исследования представлены в виде диаграмм, а также описаны фонологические адаптации греко-латинских заимствований в казахском языке. В целом доля латинских корней в IT-терминологии казахского языка составляет 17,6 %, греческих — 11,2 %, а общее количество латинско-греческих заимствований — 29 %. Это подчёркивает международный аспект терминологии и указывает на необходимость развития казахского терминоведения. Таким образом, можно наблюдать сближение языков под влиянием глобализации. Формирование IT-терминологии в английском языке способствует лексическому сближению казахского языка с греко-латинскими заимствованиями. Несмотря на то, что латинский язык считается мёртвым, он продолжает оказывать влияние на современные языки.

Ключевые слова: IT-терминология, латинские корни, греческие корни, заимствованные слова, абсолютная частота.

References

- 1 Crystal, D. (2003). *English as a Global Language*. 2nd edition. Cambridge University Press.
- 2 Tentyimisheva, B., Kolbaeva, M., & Mamytkanova, E. (2023). Greko-latinskie zaimstvovaniia v meditsinskoj terminologii angliiskogo yazyka [Greco-Latin borrowings in English medical terminology]. *Evrasiiskii zhurnal zdavookhraneniia — Eurasian Journal of Healthcare*, 1(1), 94–98. <https://doi.org/10.54890/v1i1.901> [in Russian].
- 3 Chernysh, I.Yu. (2017). Ob internatsionalizmakh v terminologii angliiskogo podiazyka mostostroeniia [On internationalisms in the terminology of the English sublanguage of bridge construction]. In *Nauchnye tendentsii: Filologiya, Kulturologiya, Iskusstvovedenie — Scientific trends: Philology, Cultural studies, Art history*, 51–53 [in Russian].
- 4 Kuznetsova, N.G., Stepicheva, O.N., & Janowitz, P. (2021). Internatsionalizmy v arkhitekturnoi terminologii evropeiskikh yazykov (romanskii arkhitekturnyi stil) [International words in the architectural terminology of European languages (Romanesque architectural style)]. *Sravnitel'no-istoricheskoe, tipologicheskoe i sopostavitel'noe yazykoznanie — Comparative Historical, Typological and Contrastive Linguistics*, 14(9), 2861–2870. <https://doi.org/10.30853/phil210469> [in Russian].
- 5 Kondratyev, D. (2018). Teaching medical Latin in European higher medical education. *Journal of the Grodno State Medical University*, 16(3), 366–369. <https://doi.org/10.25298/2221-8785-2018-16-3-366-369>
- 6 Muminova, O. (2024). Istoriia latinskogo yazyka v meditsine: ot antichnosti do sovremennykh terminov [The history of the Latin language in medicine: from antiquity to modern terms]. *Aktualnye problemy sotsialno-gumanitarnykh nauk — Actual Problems of Humanities and Social Sciences*, 4(12), 648–653. <https://doi.org/10.47390/SPR1342V4I12Y2024N93> [in Russian].
- 7 Balmagambetova, Z.T., & Karimbek, A.E. (2020). Osobennosti formirovaniia terminologii v sfere turizma [Features of the formation of terminology in the tourism sphere]. *Vestnik Toraigyrov universiteta. Seriya filologicheskaya — Bulletin of Toraygyrov University. Philological Series*, 3, 129–139. <https://doi.org/10.48081/bdih8875> [in Russian].
- 8 Cabre, M.T. (1992). *Terminology. Theory, methods and applications*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- 9 Grimstad, M.B. (2017). The code-switching/borrowing debate: Evidence from English-origin verbs in American Norwegian. *Lingue e Linguaggio, Rivista Semestrale*, 16(1), 3–34. <https://doi.org/10.1418/86999>
- 10 Haugen, E.I. (1950). The analysis of linguistic borrowing. *Language*, 26 (3), 210–231. <http://dx.doi.org/10.2307/410058>
- 11 Haspelmath, M., & Tadmor, U. (2009). *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*. Berlin, New York: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110218442>

- 12 Langslow, D. (1989). Latin technical language: Synonyms and Greek words in Latin medical terminology. *Transactions of the Philological Society*, 87, 33–53.
- 13 Thomason, S.G. (2001). *Language contact*. Edinburgh University Press.
- 14 Gooskens, C., Kürschner, S., & van Heuven, V. (2022). The role of loanwords in the intelligibility of written Danish among Swedes. *Nordic Journal of Linguistics*, 45(1), 4–29. <https://doi.org/10.1017/S0332586521000111>
- 15 Campbell, L. (1998). *Historical Linguistics: An Introduction*. Edinburgh University Press.
- 16 Smith, P. (2016). *Greek and Latin Roots: for Science and the Social Sciences, Part I (Latin)*. Victoria, BC: University of Victoria.
- 17 Adrados, F.R. (2005). *A History of the Greek Language*. Leiden, the Netherlands: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789047415596>
- 18 Kavaklı, N. (2016). Intrinsic Difficulties in Learning Common Greek-Originated English Words: The Case of Pluralization. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 12(1), 110–123. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/jlls/issue/36116/405564>
- 19 Horta Sanz, M.J. (2022). Romen dillerinin ortaya çıkmasına kadar Latince'nin geçirdiği evrim [The evolution of Latin until the emergence of the Romance languages]. *Journal of Language and Literature Studies*, 25, 77–107. <https://doi.org/10.30767/diledeara.990390> [in Turkish].
- 20 Roelli, P. (2021). Foundations of Roman science in Latin. In *Latin as the Language of Science and Learning* (pp. 156–196). Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110745832-009>
- 21 Wood, B. (2019). Latinus Scientificus: The History and Culture of Scientific Latin. *Journal of Big History*, III (2), 33–46. <http://dx.doi.org/10.22339/jbh.v3i2.3230>
- 22 Banay, G.L. (1948). An introduction to medical terminology, Greek and Latin derivations. *Bulletin of the Medical Library Association*, 36(1), 1–27.
- 23 Thomason, S.G. (2001). *Language contact*. Edinburgh University Press.
- 24 Culpeper, J., & Clapham, P. (1996). The borrowing of Classical and Romance words into English: A study Based on the electronic Oxford English dictionary. *International Journal of Corpus Linguistics*, 1(21), 99–218. <https://doi.org/10.1075/ijcl.1.2.03cul>
- 25 Kurmanbayuly, Sh. (2014). *Qazaq terminologiasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografiya* [Kazakh terminology: studies, textbook, dictionary, bibliography]. Almaty: “Sardar” baspa uyi [in Kazakh].
- 26 Superanskaya, A.V., Podolskaya, N.V., & Vasilieva, N.V. (2012). *Obshchaia terminologiya: voprosy teorii* [General terminology: Theoretic problems]. T.L. Kandelaki (Ed.). 6th edition. Moscow: Knizhnyi dom “LIBROKOM” [in Russian].
- 27 Mikheeva, N.F., & Petrova, M.G. (2020). On the role of loanwords in modern Russian. *Cuadernos de Rusística Española*, 16, 115–130. <https://doi.org/10.30827/cre.v16i0.10225>
- 28 Krouglov, A. (2022). Language planning and policies in Russia through a historical perspective. *Current Issues in Language Planning*, 23(4), 412–434. <https://doi.org/10.1080/14664208.2021.2005384>
- 29 Musabayev, G.G., & Sauranbayev, N.T. (1978). *Oryssha-qazaqsha sozdik* [Russian-Kazakh dictionary]. Almaty: Qazaq Sovet entsiklopediasy [in Kazakh].
- 30 Aldashev, S.A., & Akhmetov, N. R. (1993). *Informatika zhane esepteuish tekhnika terminderining oryssh-qazaqsha sozdigi* [Russian-Kazakh dictionary of informatics and computing technology terms]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 31 Kusayynov, A.K. (Ed). (2002). *Qazaq tili terminologiasynyng salalyq gylymi tusindirme sozdigi: Informatika zhane kompiuterlik tekhnika* [Sectoral scientific explanatory dictionary of Kazakh terminology: Informatics and computer technology]. Almaty, “Mektep” baspasy [in Kazakh].
- 32 Aitbayuly, O., & Bulanbayeva, Zh. (2006). *Kompiuter terminderinin sozdigi* [Dictionary of computer terms]. Almaty: Globus [in Kazakh].
- 33 Sarypbekov, Zh.S., Shensizbayeva, B.A., Akhmetova, S.G., & Nalibayeva, Zh.B. (Comp.). (2007). *Aqparattanu men esepteu tekhnikasy terminderinin oryssh-qazaqsha-agylshynsha sozdigi* [Russian-Kazakh-English dictionary of informatics and computing technology terms]. Almaty: “Saga” baspasy [in Kazakh], [in Russian].
- 34 Kasymbekov, M.B., & Kusayynov, A.Q. (2014). *Qazaqsha-oryssha, oryssh-qazaqsha terminologialyq sozdik. Informatika zhane esepteuish tekhnika* [Kazakh-Russian, Russian-Kazakh terminological dictionary, Informatics and computer technology]. Almaty: «QAZAqparat» baspa korporatsiyasy [in Kazakh].
- 35 Kulmanov, S. (2021). Qazaq tili terminologialyq qorynyng aleueti (sandyq zhane sapaliq korsedkisherdi taldau) [The potential of the terminological fund of the Kazakh language (analysis of quantitative and qualitative indicators)]. L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ulttyq universitetinin khabarshysy. *Filologiya seriiasy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 3(136), 50–62. <https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-50-62> [in Kazakh].
- 36 Kurmanbayuly, Sh., Isakova, S., & Mizamxan, B. (2019). *Qazaq tilinin kirme sozder sozdigi* [Dictionary of borrowed words of the Kazakh language] Almaty: Ulttyq audarma biurosy qogamdyq qory [in Kazakh].
- 37 Online Etymology Dictionary. Retrieved from <https://www.etymonline.com/>
- 38 Leksikograficheskii internet-portal: onlain-slovari ruskogo yazyka [Lexicographic Internet Portal: Online Dictionaries of the Russian Language]. Retrieved from <https://lexicography.online/> [in Russian]
- 39 Akademik [Academician]. Retrieved from <https://dic.academic.ru/>

40 Karta slov i vyrazhenii ruskogo yazyka [Map of words and expressions of the Russian language]. *kartaslov.ru*. Retrieved from <https://kartaslov.ru/> [in Russian]

41 Merriam-Webster. Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/>

Information about the author

Kenges Barysgul — PhD candidate, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: barysgul221196@gmail.com

A.T. Kussaiynova¹, G.T. Yersultanova², G.O. Seidaliyeva^{3*}¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*^{2,3}*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan**(Corresponding author's e-mail: g.seidaliyeva@abaiuniversity.edu.kz)*²*ORCID: 0000-0001-8913-6067*³*ORCID: 0000-0002-4448-2414*

A comparative study of occasionalism translation in Russian and Kazakh languages: a case analysis of J.K. Rowling's "Harry Potter and the Philosopher's Stone"

This article presents a comparative analysis of English occasionalisms in J.K. Rowling's *Harry Potter and the Philosopher's Stone* and their translations into Kazakh and Russian. Occasionalisms — words coined by the author for a specific context — are a unique linguistic phenomenon that pose significant challenges for translators due to their novelty and lack of fixed equivalents. Successful translation of these neologisms demands not only linguistic competence but also creative flexibility in applying various translation strategies appropriate to the context. The study focuses on translations published by "Rosman" (2007) in Russian and "Steppe & World" (2022) in Kazakh. It explores the most frequently used techniques for rendering occasionalisms and examines how these choices affect the overall interpretation of the text. The analysis reveals that transliteration and transcription are the most commonly employed strategies in both translations. These methods often preserve the phonetic or visual features of the original terms, maintaining the whimsical and imaginative tone of the source text. To support the analysis, the article includes tables and charts that clearly illustrate the frequency and application of various translation techniques. It highlights similarities and differences between the English source text and its Russian and Kazakh counterparts, shedding light on how cultural and linguistic factors influence the translation process. The findings contribute meaningfully to the field of translation studies, particularly in the context of children's literature. They offer valuable insights into the challenges of translating creative language across diverse linguistic landscapes. Moreover, the research provides a useful foundation for future comparative studies involving English, Russian, and Kazakh translations, as well as practical guidance for translators working with imaginative and child-oriented texts.

Keywords: literary translation, occasionalism, translation methods, transliteration, descriptive translation.

Introduction

The most dynamic aspect of any language is its constantly evolving lexical structure. The creation of new words reflects the vitality of a language, its ability to convey all aspects of human knowledge, and its role in advancing civilization. There is currently a growing focus in linguistics on the concept of occasionalism. Scholars researching language definitions are analyzing distinctive features that distinguish occasionalism from neologisms and models of occasionalism created by authors.

It is widely accepted that the author's unique language choices are fundamental in differentiating a work of art, wherein the author creates a fictional world and presents various realities while aiming to elicit specific emotions in the reader [1; 64]. Translating these unique language choices is extremely important and challenging due to their semantic and functional significance and the absence of direct equivalents in the target language. To address this challenge, translators often employ techniques such as transliteration and transcription to convey the original meaning and impact of these occasionalisms.

When analyzing the translation of a particular author's work, emphasis is placed on the author's distinctive style and linguistic characteristics. This focus is essential because words that reflect the author's originality are uniquely positioned in their works. Creative linguistic transformations create new words based on existing language principles, with occasional words being a prime example of such creativity.

Occasionalisms exemplify the evolving patterns in verbal systems and the creative potential of language. Occasionalism illustrates the evolution of patterns in the verbal system and the creative potential of language. The phenomenon was first introduced in 1957 by Feldman. In Kazakh linguistics, occasionalism has been referred to as "unexpected words" by Syzdykova and "author's new words or individual-author

* Corresponding author's e-mail: g.seidaliyeva@abaiuniversity.edu.kz

words” by Aldasheva. Translating occasionalisms is challenging because authors give them a new form and meaning. Semantically, occasionalisms may convey various meanings, such as moods, emotions, and the relationship between a person and an object or thing [2; 28]. There is ongoing debate among scholars about correctly categorizing and translating occasionalisms; this issue has captured their attention.

The core novelty lies in its comparative approach to the translation of occasionalism. While studies have looked at occasionalism in individual languages, this research explicitly compares how it is translated from English into Kazakh and Russian. This three-way analysis provides a unique perspective on the challenges and strategies involved. The study delves beyond simply identifying translated occasionalisms. It explicitly aims to examine the distinct methods and strategies used in translating them into Russian and Kazakh. This focus on how the translation is achieved is novel and insightful. It builds upon existing research by providing concrete analysis of translation strategies and a cross-cultural perspective on the challenges of translating author-specific language innovations.

This study aims to investigate and compare the translation strategies employed for English-language occasionalisms into Kazakh and Russian, thereby shedding light on the challenges and approaches involved in preserving authorial intent, semantic nuances, and cultural context in the target languages. This comparative analysis will explore how translators navigate the complexities of rendering unique, author-created words in diverse linguistic and cultural landscapes.

The study’s objectives are designed to go beyond identifying occasionalism and their translations:

- **Identification and Classification of Occasionalisms:** To identify and categorize examples of occasionalisms present in English-language literary works that are subsequently translated into Kazakh and Russian. This will involve establishing a corpus of relevant examples for analysis.

- **Analysis of Translation Strategies:** To systematically analyze the various translation strategies employed to render English occasionalisms into Kazakh and Russian. This will involve examining techniques such as transliteration, transcription, loan translation, adaptation, and semantic approximation.

- **Comparative Examination of Translation Techniques:** To comparatively examine the distinct methods and strategies used in translating occasionalisms from English into Kazakh versus those used in translating into Russian. This will identify similarities and differences in approach based on linguistic and cultural factors.

- **Evaluation of Semantic Nuance and Authorial Intent:** To assess how translation strategies effectively convey the semantic nuances, authorial intent, and emotional impact of the original occasionalism in the Kazakh and Russian target texts.

- **Analysis of the Influence of Cultural Context:** To explore how differences in cultural context between English, Kazakh, and Russian might influence the translation strategies adopted and their effectiveness in conveying the original meaning and artistic effect.

- **Contribution to Translation Studies:** To contribute to the broader field of translation studies by providing a comparative analysis of the translation of occasionalism across three languages, offering practical implications for future translations, and furthering the theoretical understanding of author-specific language innovations.

A Case Study: “Harry Potter and the Philosopher’s Stone”

The extensive use of occasional words and phrases makes the novel “Harry Potter and the Philosopher’s Stone” by J.K. Rowling an ideal choice for this research paper. The book has been translated into over 80 languages due to its global appeal. In Rowling’s fantastical universe, distinctive and unique occasional words, phrases, and expressions challenge translators who must find culturally appropriate equivalents while maintaining the original intent and style. This research aims to compare the Russian and Kazakh translations of the book to offer a comprehensive assessment of how occasionalism is handled in each language, providing insights into broader translation techniques used.

Defining Occasionalism and Challenges in Translating

Gadzhieva explains that authors, poets, and commentators invent a specific type of new word called occasionalism (or unique creations by individual writers) to portray imagined ideas and concepts. These terms are crafted with considerable originality, drawing on the author’s knowledge and the grammatical and vocabulary tools of their native language. This procedure employs diverse formal language strategies to produce unique linguistic phrases [3; 179].

In the realm of literature and translation, occasionalism presents unique challenges. A study by Csoninets examines the peculiarities of translating occasionalism, highlighting the complexities translators

face when conveying these unique linguistic creations across languages [4]. The research underscores the necessity for translators to balance fidelity to the original text with the need to make occasionalism comprehensible and impactful in the target language. This involves a deep understanding of both the source and target languages and the cultural contexts that shape the use of such neologisms [4].

These findings underscore the dynamic nature of language and the creative ways individuals adapt and expand their linguistic resources to convey new meanings.

Translating an author's vocabulary, especially occasionalisms, poses significant challenges because there may not be readily available equivalents in the target language. According to Vinogradov regarding the author's word creation: "It is diverse and is determined not only by the nature and breadth of use of the lexical and grammatical resources of the language, not only by the originality of the author's tropes and the manner of his writing but also by the peculiarities of the author's neologisms" [5; 130]. Barkhudarov introduces the concept of "non-equivalent vocabulary", which applies when a lexical unit has no corresponding word in the target language. Occasionalisms, as components of an individual author's vocabulary, often fall into this category, necessitating innovative translation strategies [6; 84]. Gile emphasizes that the translator's task is to preserve the original text's social qualities and encoded messages rather than attempting a literal translation of each element [7; 188].

Scholars Komissarov, Rescher, and Tarhov identified three primary approaches to translation that do not use equivalent words while also considering translation comments and footnotes. If the translator is unsure whether the reader understands the meaning, they can supplement each approach with an explanation. In addition to using the approach of nonequivalent terms by locating analogs of closed meaning, Komissarov did not include a closed translation [8; 113]. This approach will assist in the same way as the original. The inventiveness in occasionalism created by the semantic method has an internal content rather than an external form of speech:

- a) Clarifies the value of meaning;
- b) Highlights the main thought;
- c) Emotional impact recognized;
- d) Displays the context of the new value [9; 94].

Effective Translation Techniques

Various techniques are recognized for translating occasional words into other languages:

Transcription: Replicating the original lexical unit's phonemic composition and sound shape using the target language's alphabet.

Transliteration: Reproducing the graphical representation of the original lexical unit.

Calque: Substituting the lexical equivalents in the target language for the constituent pieces of the original lexical unit, such as morphemes in a word or words in set phrases.

Descriptive Translation: Used when no dictionary definition matches the context, explaining the term's meaning.

Approximate Translation: Finding the closest meaning to a source lexical unit without an exact equivalent in the target language.

Creating the Author's Neologism: Crafting new terms to match the original's creativity.

Newmark notes that translating occasionalisms is intensely creative, terming them new coinages. He stresses the importance of considering word parts' context and equivalence when using the calque method [10; 53–61]. However, Vinogradov identifies two exceptions where calque may not be suitable: distinct word production systems and linguistic conventions and the internal forms of standard terms in the target language that obscure the original's characteristics and imagery [5]:

- 1) Distinct word production systems and linguistic conventions.
- 2) Internal forms of standard terms in the target language result in the loss of the characteristics and images that served as the foundation for occasional lexical units.

Equivalence in Translation and Specific Studies on Translating Occasionalism

Scholars discuss the concept of equivalence in translation, which refers to the semantic proximity between the original text and its translation. The aim is to preserve as much of the original meaning as possible during the translation process, with different translations achieving this goal to varying degrees and through various methods. Regarding occasionalisms and unique vocabulary in translation, achieving equivalence becomes particularly challenging. Given the nature of occasionalisms and unique vocabulary, achieving equivalence in translation becomes an intricate task.

Pozdeeva's work on "The Occasional Word: Reproduction and Translation" emphasizes the unique challenges of occasionalisms, highlighting their new meaning and form that complicates translation [11]. Babenko identifies reasons behind an author's use of occasionalism, including the desire for conciseness, avoidance of repetition, and unique speech forms reflecting the author's style [12; 53]. Muratova adds that occasionalisms in fiction create an imaginary world, evoke emotional responses, and reflect the author's creative intent. Her criteria for analyzing occasional words include their form, characteristics, adherence to the author's style, and relationship to the norms of literary language [13; 24].

Translating occasionalism is a complex and significant task that requires creativity and a deep understanding of the source and target languages. This literature review emphasizes the importance of occasionalism in literary works and the different methodologies used to translate them effectively while aiming to preserve the original text's semantic and functional integrity [14; 22].

Materials and Methods

This study investigates the translation of neologisms in J.K. Rowling's "Harry Potter and the Philosopher's Stone". The source text is the original English novel. Translations into Russian and Kazakh are examined for comparison. Specifically, we analyze the following editions:

English Source: J.K. Rowling, "Harry Potter and the Philosopher's Stone".

Russian Target Text: «Гарри Поттер и философский камень» published by Rosman.

Kazakh Target Text: «Хәрри Поттер және пәлсапа тас» published by "Steppe and World".

Identification and Selection of Neologisms:

The study focuses on 100 neologisms identified within "Harry Potter and the Philosopher's Stone". The neologisms were located using a continuous sampling approach. This involved systematically reviewing the entire English source text and extracting all instances of new words and phrases not found in standard English dictionaries. This process ensures no relevant neologism was overlooked.

The identified neologisms were classified using Babenko's structural classification of occasionalism, which provides a framework for understanding the linguistic mechanisms involved in their creation. This allowed categorization into the following types:

Phonetic Neologisms: Occasionalisms created through alterations in sound, such as reduplication, onomatopoeia, and sound symbolism.

Lexical Neologisms: Words created by compounding, affixation, blending, or other derivational processes.

Grammatical Neologisms: Using a word as another part of speech or violating grammatical rules for effect.

Semantic Neologisms: Existing words given new or expanded meanings within the context of the novel.

Occasional Phrases: Combinations of words that act as new lexical units.

Further, neologisms were organized into three specific groups to provide additional analytical depth:

a. Semantic Occasionalism: This group includes neologisms where an existing word has taken on a novel meaning or is used metaphorically or semantically extended.

b. Occasional Phrases: This group includes neologisms formed through combining two or more words. These may include compounds, phrasal verbs or other multiword units used creatively.

c. Proper Name Occasionalism: These include unique invented names of characters, places, and magical objects, often key to establishing the fictional world.

Analysis of Translation Techniques:

The analysis focused on identifying and classifying the strategies to translate the selected neologisms in the Russian and Kazakh target texts. The study drew on established translation theory to evaluate the following common translation strategies:

Transcription: Copying the source word using target language phonetics.

Transliteration: Representing the letters of the source word with corresponding letters in the target language.

Calque: Translating a word or phrase morpheme-by-morpheme.

Descriptive Translation: Explaining the meaning of the neologism instead of directly translating it.

Approximate Translation: Using a word or phrase in the target language with a similar but not exact meaning.

Neologism Creation: Generating a novel word or phrase in the target language to convey the original's meaning.

Each instance of neologism translation was meticulously evaluated based on how effectively it conveyed the original neologism's semantic, functional, and stylistic nuances.

Comparative and Contrastive Analysis:

A comparative approach was employed to analyze how each neologism was translated from the English source text to the Russian and Kazakh target texts. This involved comparing the chosen translation technique, the success in achieving semantic equivalence, and the overall impact on the text. This contrastive approach sought to identify:

Similarities: Shared translation techniques and trends in Russian and Kazakh translation of the source text.

Differences: Contrasting translation strategies, potentially highlighting the influence of language-specific structures, cultural norms, and other factors impacting translation.

Patterns: Recurring methods of approach in rendering different categories of neologisms.

Data Analysis:

The data from the translation analysis of 100 neologisms will be analyzed quantitatively using descriptive statistical methods to determine the frequency of each translation technique applied in the Russian and Kazakh translations. The analysis will also provide qualitative examples of how each technique was used and to what effect.

Limitations: This study is limited to a single work by J.K. Rowling, "Harry Potter and the Philosopher's Stone". Further research across Rowling's series and other works of fantasy may be considered to provide a broader perspective on neologism translation in this genre.

Results and Discussion

Frequency of Translation Techniques for Occasionalism

This study analyzed 100 neologisms from J.K. Rowling's "Harry Potter and the Philosopher's Stone" and their translations into Russian and Kazakh. The analysis identified distinct patterns in the application of various translation techniques, which are summarized in the following figures:

Figure 1. The percentage of the methods of translation occasionalism by J.K. Rowling into the Russian language

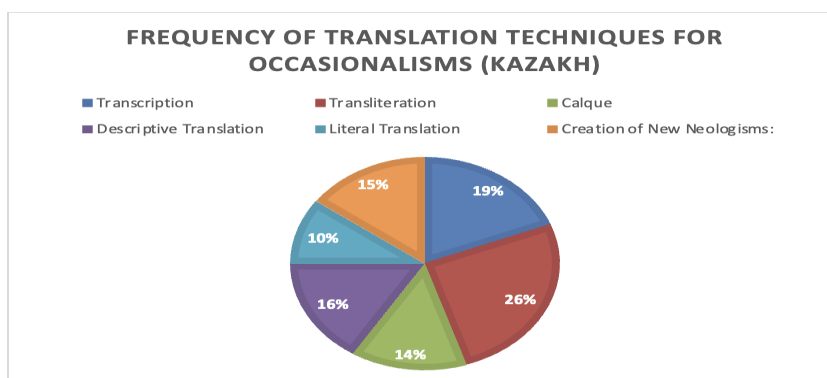

Figure 2. The percentage of the methods of translating occasionalism by J.K. Rowling into the Kazakh language

Comparative Analysis of Translation Techniques

The comparative analysis between the Russian and Kazakh translations reveals several key trends in how the translators approached Rowling's occasionalism:

Transcription and Transliteration: Russian and Kazakh translations frequently employed transcription and transliteration, particularly for proper noun occasionalisms (names). This indicates a general preference for preserving the *phonetic* and *graphemic* characteristics of the original English names. However, the data shows that Kazakh translations utilized transliteration slightly more often than Russian translations. This difference might be related to how English phonemes are rendered into the Cyrillic script used by each language, leading to a closer phonetic match in Kazakh translation.

Calque: Russian translations frequently use calque (or loan translation) for semantic occasionalisms and occasional phrases. This method, which retains the structural elements of the original terms, suggests a tendency in Russian to prioritize preserving the original word's form and composition. Conversely, the use of calque was less prevalent in Kazakh translations, potentially due to more significant structural differences between the Kazakh and English languages. The Kazakh language structure is agglutinative, while English is an isolating language. Therefore, the direct calque of an English expression may appear unnatural in Kazakh.

Descriptive Translation: Kazakh translations employed descriptive translation more often than Russian translations, mainly when direct equivalents were unavailable. This highlights a tendency to focus on conveying the meaning of occasionalisms rather than just their linguistic structure.

Approximate Translation: This method, finding the closest possible meaning when a direct translation was not feasible, was used in both languages, suggesting a common desire to convey the intended meaning even when exact equivalents were lacking.

Creation of New Neologisms: Russian and Kazakh translations creatively crafted new terms to capture the spirit and context of the original occasionalisms. This method was employed with roughly the same frequency in both languages, indicating translators needed to adapt the neologisms creatively.

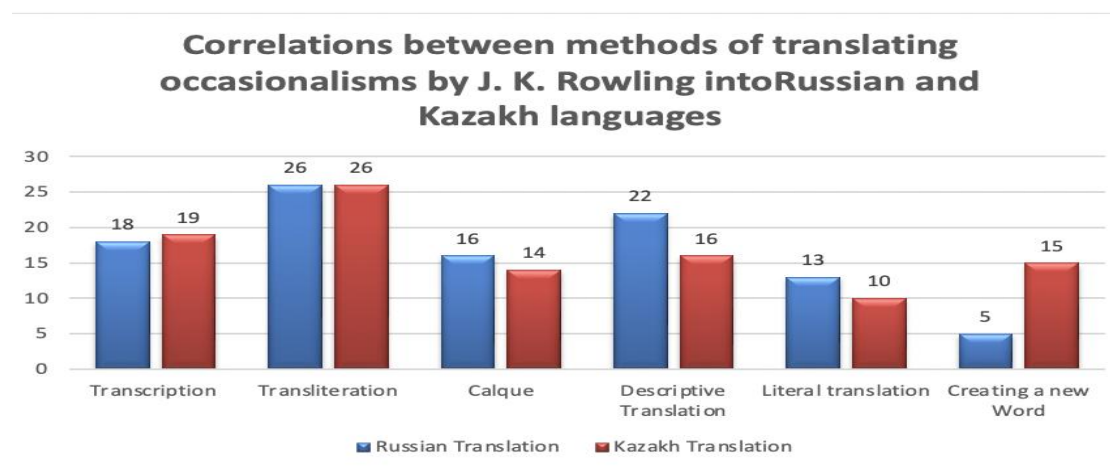

Figure 3. Correlations between methods of translation occasionalism by J.K. Rowling into the Russian and Kazakh languages

A comparative and contrastive analysis of the 100 occasionalisms in J.K. Rowling's "Harry Potter and the Philosopher's Stone" and their translations into Russian and Kazakh produced the following key findings:

Variety of Translation Solutions: The diversity of translation methods employed to render English occasionalism into Russian and Kazakh highlights translators' complexities and challenges when dealing with this linguistic invention. This diversity in approaches impacts the overall quality of the translation and often necessitates different linguistic changes to maintain the meaning and style of the original text accurately.

Predominant Translation Methods: Transcription and transliteration emerged as the most frequently used techniques by the Russian "Rosman" and Kazakh "Steppe and World" publishing houses, accounting for 44 % and 45 % of the translations, respectively. This emphasis on preserving phonetic and graphemic elements suggests a desire to keep the original sound and look of the invented words. Descriptive translation

was also a significant approach, making up 22 % of the Russian and 16 % of the Kazakh translations. (Fig. 1, 2, and 3)

Effectiveness of Translation Choices: The translation choices made by both publishing houses were generally effective, particularly in conveying the meaning of the neologisms. This effectiveness is often attributed to occasionalism's relatively reduced reliance on complex lexical and stylistic features, facilitating a more straightforward and accessible translation for the target audiences.

Classification of Occasionalism

The classification of 100 occasionalism in the source text and their corresponding translations highlighted the following distribution:

Semantic Occasionalism:

Source Text: 30 instances

Russian: 25 adapted with various techniques

Kazakh: 28 adapted with various techniques

Occasional Phrases:

Source Text: 30 instances

Russian: 28 adapted with various techniques

Kazakh: 27 adapted with various techniques

Proper Name Occasionalism:

Source Text: 40 instances

Russian: 35 adapted with various techniques

Kazakh: 38 adapted with various techniques

Interpretations of the findings

This section will further explore the application of translation techniques, providing a rationale behind the translator's choices and the cultural impact of these techniques.

Semantic occasionalism

Most semantic occasionalism in "Harry Potter and the Philosopher's Stone" is associated with the game of Quidditch. Both Russian and Kazakh translators primarily used *transliteration* for terms such as "Quidditch", "Muggle", and "Squib", preserving the phonetic appearance of the words. This choice underscores the translator's intention to maintain these words' magical, invented feel.

Table 1

Translation of occasionalism

	Original	Russian	Translation Method	Kazakh	Translation Method
1	<i>Quidditch</i>	<i>Квиддич</i>	Transliteration	<i>Куидич</i>	Transliteration
2	<i>Hocus pocus squiggly Wiggly</i>	<i>Фокус-покус, фи-гли-мигли</i>	Adaptation	<i>Хокус-покус, сигли-уигли</i>	Transliteration
3	<i>Muggle</i>	<i>Магл</i>	Transcription	<i>Магл</i>	Transcription
4	<i>Galleons, Sickles and Knuts</i>	<i>Сикли, галлеоны и кнаты</i>	Transliteration	<i>Галлеон, сиқыл мен қынат</i>	Transliteration
5	<i>Kwikspell correspondence course</i>	<i>Скоромagia заочный курс колдовства</i>	Literal	<i>Куикспел, сиқырды сырттай оқу курсы</i>	Transliteration
6	<i>Squib</i>	<i>Сквиб</i>	Transliteration	<i>Скуиб</i>	Transliteration
7	<i>Chaser</i>	<i>Охотники</i>	Literal	<i>Шабуылышы</i>	Literal
8	<i>Keeper</i>	<i>Вратарь</i>	Literal	<i>Қақпашы</i>	Literal
9	<i>Seeker</i>	<i>Ловец</i>	Literal	<i>Қақпақыл</i>	Adaptation
10	<i>Bludger</i>	<i>Загонщик</i>	Literal	<i>Блаждерлер</i>	Literal

As Table 1 illustrates, two primary methods were used in translating the semantic occasionalisms: transliteration and literal translation, with one instance of adaptation.

Transliteration: Terms like "Quidditch", "Muggle", "Squib", and "Galleons, Sickles, and Knuts" were transliterated into both Russian and Kazakh. This approach seeks to preserve the original sound and "feel" of these magical, invented words, creating a familiar experience for the reader. As Skryl'nik notes, translitera-

tion is a crucial strategy for preserving the author's neologisms' stylistic and phonetic uniqueness, ensuring that readers can associate the terms directly with the source material [15].

Literal translation: Occasionalisms like “Chaser” and “Keeper” were translated literally into Russian («Охотники» «Вратарь») and Kazakh («Шабуылшы», «Қақпашы»). These words, which directly describe the functions of those within the game of Quidditch, could be translated directly into both target languages. This approach allows the roles within the game to be understood by audiences unfamiliar with the source material, as Abduraimova emphasizes in her study of translating specific vocabulary into Uzbek. Literal translation aids comprehension while maintaining the functional integrity of the terms [16].

Adaptation: This is seen in the translation of “Hocus pocus squiggly wiggly” to «фокус-покус, фигли-мигли» in Russian, where the playful, magical nature of the phrase is maintained while adapting it to a more locally recognizable form. Also, adaptation was used while translation “Seeker” in Kazakh it became «Қақпақыл» which is the name of Kazakh national game “Assyk”, in this game қақпақыл is the person who catches assyk. This translation fully exposes the semantic meaning of seeker. In Russian language, literal translation is «ловец». According to Shabakaeva and Khairullina, such adaptations are essential in retaining the cultural resonance and emotional impact of the original text [17].

These strategies — transliteration, literal translation, and adaptation — illustrate the nuanced approaches translators must adopt when dealing with occasionalisms. As the studies by Skryl'nik [15], Abduraimova [16], and Shabakaeva and Khairullina [17] demonstrate, effective translation of J.K. Rowling's creative terms requires a balance between linguistic fidelity, cultural context, and audience accessibility.

Table 2

Descriptive versus calque method

	Original	Russian	Translation Method	Kazakh	Translation Method
1	<i>Leg-locker</i>	<i>Обезноживание</i>	Calque method	<i>Шідер қарғысы</i>	Descriptive method
2	<i>Full-body-bind</i>	<i>Полная парализация тела</i>	Descriptive method	<i>Денесінен толық жан кетіп қалды</i>	Descriptive method
3	<i>Remembrall</i>	<i>Напоминалка</i>	Descriptive method	<i>Ескертпек</i>	Calque method
4	<i>Emeric the Evil</i> <i>Uric the Oddball</i>	<i>Эмерика злой</i> <i>Урик странный</i>	Descriptive method	<i>Ызақор Емерик</i> <i>Біртүрлі Урик</i>	Descriptive method
5	<i>Bloody Baron</i>	<i>Кровавый Барон</i>	Descriptive method	<i>Қан жоса Барон</i>	Descriptive method
6	<i>Elfric the Eager</i>	<i>Эльфрик Нетерпели- вый</i>	Descriptive method	<i>Ынтызар Елфрик</i>	Descriptive method
7	<i>Fang</i>	<i>Клык</i>	Calque method	<i>Азу</i>	Calque method
8	<i>Fluffy</i>	<i>Пушок</i>	Calque method	<i>Үлпек</i>	Calque method
9	<i>Nearly-Headless Nick</i>	<i>Почти Безголовый Ник</i>	Descriptive method	<i>Жұлбасты Ник</i>	Descriptive method
10	<i>Norwegian Ridgeback Norbert</i>	<i>Дракон по имени Нор- берт</i>	Descriptive method	<i>Норберт жалды айдаһары</i>	Descriptive method
11	<i>Snowy</i>	<i>Снежок</i>	Descriptive method	<i>Ақшақар</i>	Descriptive method
12	<i>Tufty</i>	<i>Хохолок</i>	Descriptive method	<i>Жалбыр</i>	Descriptive method
13	<i>Hat sorting</i>	<i>Распределяющая шляпа</i>	Descriptive method	<i>Білгіш қақпақ</i>	Descriptive method
14	<i>Moaning Myrtle</i>	<i>Плакса Миртл</i>	Descriptive method	<i>Жылауық Миртл</i>	Descriptive method

Table 2 demonstrates how occasional phrases were primarily translated using the descriptive method. This approach allows translators to break down new words by using the grammatical structure of the word to infer its meaning. This approach has worked due to the limited use of lexical or stylistic features in the expressions. The translator's task is to show the reality the author is attempting to depict by the way that they translate new or invented words. Some occasional terms and phrases have no direct equivalents in the target language, so translators are forced to use existing words or, in some cases, create new words. The descriptive technique prioritizes conveying the meaning over literal form, as seen in the example translations below.

Descriptive Translation: This may be seen in the provided translations since the descriptive technique produces translations that effectively convey the meaning or distinctive quality of the source phrase. For example, “Nearly-Headless Nick” is translated into Russian as «Почти Безголовый Ник», which directly de-

scribes the character's almost headless condition. Similarly, in Kazakh, it is translated as «Жұлбасты Ник», where «жұлбасты» conveys the idea of being nearly headless.

The next example, “Hat sorting”, is translated into Russian as «Распределяющая шляпа», which has a literal meaning, but in the Kazakh translation, it means “the hat that knows everything”. In both languages, translation describes the function or action associated with the hat.

The noun “Moaning Myrtle” has been translated into Russian as «Плакса Миртл» and into Kazakh as «Жылауық Миртл». The phrase «плакса», which is used in the Russian version, accurately defines Myrtle's characteristics and implies that she constantly moans or whines. «Миртл» — “Myrtle” is the name, and it is transliterated. As a result, the translation emphasizes Myrtle's propensity for complaining or moaning, portraying her as a character with a notable trait of lamentation. Similarly, the translation in Kazakh utilizes the word «жылауық», which also describes the characteristics of Myrtle. «Жылауық» means “moaning” or “whining” in Kazakh, emphasizing Myrtle's tendency to moan or express dissatisfaction. There are no analogs of the word “moan” in either the Russian or the Kazakh languages; the words «плакса» and «жылауық» have two denotations: the first meaning is “crying”, and the second is “complaining and moaning”.

The descriptive approach to translation facilitates the generation of adaptable and innovative renditions that prioritize semantic comprehension over literal fidelity. This methodology is particularly advantageous when source texts contain words with atypical or culturally specific connotations, thereby fostering a deeper understanding of the original meaning within the target language context.

Calque Translation: Calque is used to convey a character's image and his/her characteristics. The most striking example of this technique is the nickname of one of the magical devices, “Remember all”. The Remembrall is a small, transparent orb filled with smoke that turns red when its owner forgets something. It serves as a reminder to the forgetful person that they have forgotten something, though it does not tell them what they have forgotten. The word consists of two roots, “remember” + “all”, which describes the ability of the magical device. The Russian translation utilizes the word «Напоминалка», which can be broken down into «Напомина» (remind) and the suffix «-лка» (denoting an object or device). Therefore, «Напоминалка» can be interpreted as a device or object that reminds or alerts, which effectively conveys the function of the device “Remembrall” as an object that reminds its user of things they have forgotten. The Kazakh translation employs the term «Ескертпек», which is a calque, or loan translation, of the English occasionalism. «Ескертпек» is made up of two parts: «ескерт» — remind and suffix «пек» — an object can be understood as “remind” or “reminder” in Kazakh, directly capturing the function of the Remembrall as a reminder device.

The Russian and Kazakh translation employs the terms «Клык» and «Азу», which directly translate to “Fang” in English. These translations reflect the calque method, where the original term is directly translated into another language, preserving its meaning. By applying the calque method, the names of the character “Fang” are translated precisely into Kazakh and Russian while maintaining the original meaning.

Calque serves as an appropriate method for the transliteration of occasional anthroponyms into Russian and Kazakh, as exemplified by terms such as “Leg-locker” (Обезноживание in Russian and Шідер қарғысы in Kazakh) and “Bloody Baron” (Кровавый Барон in Russian and Қан жоса Барон in Kazakh). A comparative analysis of the translations presented in this context reveals that both calque and descriptive methodologies are equally effective across the two languages. These approaches adeptly encapsulate the semantic nuances inherent in occasionalisms. Furthermore, the judicious application of both methods enhances the translation process and mitigates unnecessary complexities, thus contributing to a more nuanced understanding of these terms.

Proper Name Occasionalism

Table 3

Transcription and Transliteration Method

Numbers	Original	Russian	Translation Method	Kazakh	Translation Method
1	2	3	4	5	6
1	<i>Harry Potter</i>	<i>Гарри Поттер</i>	Transcription	<i>Хэрри Поттер</i>	Transcription
2	<i>Longbottom, Neville</i>	<i>Невилл Лонгботтом</i>	Transliteration	<i>Невил Ұзынбұт</i>	Transliteration
3	<i>Ron Weasley</i>	<i>Рон Уизли</i>	Transliteration	<i>Рон Уизли</i>	Transliteration
4	<i>Hermione Grange</i>	<i>Гермиона Грэйнджер</i>	Transcription	<i>Хэрмиона Грейнджер</i>	Transcription

Continuation of the table 3					
1	2	3	4	5	6
5	<i>Albus Dumbledore</i>	<i>Альбус Дамблдор</i>	Transliteration	<i>Албус Дамблдор</i>	Transliteration
6	<i>Rubeus Hagrid</i>	<i>Рубеус Хагрид</i>	Transliteration	<i>Хэгрид</i>	Transcription
7	<i>Voldemort</i>	<i>Волан-де-Морт</i>	Transcription	<i>Волде-морт</i>	Transliteration
8	<i>Draco Malfoy</i>	<i>Драко Малфой</i>	Transliteration	<i>Драко Малфой</i>	Transliteration
9	<i>Severus Snape</i>	<i>Снегг</i>	Transcription	<i>Снейп</i>	Transcription
10	<i>Flamel, Nicholas</i>	<i>Фламель Николас</i>	Transliteration	<i>Фламель Николас</i>	Transliteration
11	<i>Peeves</i>	<i>Пивз</i>	Transcription	<i>Пивз</i>	Transcription
12	<i>Hogwarts</i>	<i>Хогвартс</i>	Transliteration	<i>Хогуартс</i>	Transliteration

Both languages predominantly rendered proper names through transcription and transliteration, as evidenced in Table 3. This methodology underscores the importance of maintaining the phonetic integrity of the original names, thereby facilitating a more accurate representation in the target language.

The transcription and transliteration method of translating proper nouns, such as “Harry Potter”, into the Russian and Kazakh languages involves representing the sounds of the original term using the alphabet of the target language. In these methods, the focus is on preserving the pronunciation of the name rather than its literal meaning or translation. The Russian transcription for “Harry Potter” is «Гарри Поттер». To explain how the original name was pronounced, each letter in the English name is represented by its equivalent Russian letter.

Table 4

Transcription difference

Letter	Russian Transcription	Russian Pronunciation	Kazakh Transcription	Kazakh Pronunciation
H	Г	G	X	H
A	А	АH	Ә	Æ
R	Р	R	Р	R
R	Р	R	Р	R
Y	И	ЕЕ	И	I:
P	П	Р	П	P
O	О	OH	О	O
T	Т	Т	Т	T
T	Т	Т	Т	T
E	Е	YE	Е	T
R	Р	R	P	R

Table 4 delineates the adaptation of each letter of the English alphabet into the Cyrillic script, considering the phonetic conventions and pronunciation norms of the Russian and Kazakh languages.

Table 5

Several approaches

	Original	Russian	Translation Method	Kazakh	Translation Method
1	<i>Hedwig</i>	<i>Букля</i>	Adaptation	<i>Хедуиг</i>	Transliteration
2	<i>Scabbers</i>	<i>Короста</i>	Literal	<i>Қаспақ</i>	Adaptation
3	<i>Fluxweed</i>	<i>Водоросли</i>	Calque	<i>Қыша</i>	Calque
4	<i>Skele- Gro</i>	<i>Костерост</i>	Descriptive	<i>Сүйек өсіргіш</i>	Descriptive
5	<i>Parselmouth</i>	<i>Змеест</i>	Calque	<i>Парселтіл</i>	Calque
6	<i>Fawkes</i>	<i>Фоукс</i>	Transcription	<i>Фоукс</i>	Transcription
7	<i>Polyjuice potion</i>	<i>Оборотное зелье</i>	Calque	<i>Айналдыратын ішірткі</i>	Calque
8	<i>Mudbloods</i>	<i>Грязнокровкой</i>	Calque	<i>Қарақан</i>	Calque
9	<i>Floo powder</i>	<i>летучего пороха</i>	Calque	<i>ұшатын ұнтақпен</i>	Calque
10	<i>Sweetgum</i>	<i>Деточка</i>	Descriptive	<i>Қошақаным</i>	Descriptive
11	<i>Basilisk</i>	<i>Василиск</i>	Transcription	<i>Аждаһа</i>	Descriptive
12	<i>Spellotape</i>	<i>кусоч магической клейкой ленты</i>	Descriptive	<i>сиқыр таспа</i>	Calque

Table 5 illustrates the diverse methodologies employed in adapting several proper names.

The nomenclature of the owl associated with the protagonist in the Harry Potter series, specifically that of Hedwig, reveals complex linguistic dimensions worthy of scholarly examination. Notably, an intriguing etymological connection within the name “Hedwig” suggests a possible meaning of “battle-fight”, indicating that the association with images of “wig” in English is purely coincidental. In analyzing translation methodologies, the “Steppe and World” publishing house adheres to a conventional transliteration approach, retaining the name Hedwig. In contrast, the “Rosman” translation team employs a more innovative strategy by designating the owl with the name «Букля», which is derived from the common noun *букля* (lat. *buccula*), meaning “a strand” or “a curl”. This intentional choice reflects a profound understanding of linguistic nuances and cultural significance, thereby enriching the symbolic layers associated with the character of Hedwig within the narrative framework. Such linguistic considerations underscore the intricate interplay between language and meaning in the context of literary translation.

Transliteration and transcription serve as fundamental practices within the field of translation, as they enable linguists to faithfully mirror the content of the original text while accurately capturing the phonetic pronunciation of names. This adherence to fidelity is paramount for the preservation of the author’s intended contextual framework, thus ensuring that the cultural and narrative nuances inherent in the original work are retained in the translated version. Furthermore, implementing transliteration and transcription facilitates an immediate comprehension and recognition of the original terminology. Readers conversant with the English rendition of a text can more readily identify and engage with the translated names, enhancing their overall understanding of the work.

Impact on Semantic Nuances and Cultural Context

The choice of translation techniques significantly impacts how semantic nuances, authorial intent, and cultural context are conveyed in translated texts.

Russian Translations: In prioritizing the structural and phonetic integrity of the original terms, Russian translations aimed to maintain the linguistic creativity inherent in the source text. However, this fidelity to the original language occasionally resulted in renditions that may not resonate as naturally within the Russian linguistic context.

Kazakh Translations: The prominence of descriptive methodologies and the innovation of novel terms in Kazakh translations frequently enhances the immediate clarity of meaning for the target audience. Nevertheless, this practice can depart from the original text’s nuanced linguistic playfulness.

Implications of Translation Choices

The selection of translation methodologies profoundly impacts readers’ engagement with the Harry Potter novels across diverse linguistic and cultural contexts. Cultural preservation versus accessibility is a key issue, as transliteration and transcription help retain the original cultural essence of occasionalism. Still, they may pose difficulties for readers unfamiliar with the English language or the cultural context of the *Harry Potter* books [18]. On the other hand, literal translation and modification make occasionalism more accessible but may overlook certain intricate cultural nuances.

Cultural Preservation vs. Accessibility: Transliteration and transcription help retain the original cultural essence of occasionalism. However, they might pose difficulties for readers unfamiliar with the English language or the cultural context of the *Harry Potter* books. On the other hand, literal translation and modification make occasionalism more accessible but may overlook certain intricate cultural nuances.

Consistency Across Languages: Words like “Muggle” are transliterated in Russian and Kazakh, indicating an attempt to keep the Harry Potter universe consistent across linguistic boundaries. This can help give readers from various language backgrounds a cohesive experience.

Creative Freedom in Translation: Expressions such as “Hocus pocus squiggly wiggly” are examples of how translators may creatively modify insights to suit the target audience’s linguistic and cultural background. This may enhance the reading experience by enabling the audience to feel connected to and intrigued by the material.

The translation of occasionalisms from the Harry Potter series into Russian and Kazakh exemplifies the complex interplay between preserving fidelity to the source material and adapting to the target audiences’ unique linguistic and cultural contexts. According to Feral’s study, the decisions made by translators play a crucial role in shaping how global readers experience and interact with the series, highlighting the importance of cultural nuances in the translation process [18].

Conclusion

The interpretation of occasionalism in the English language is inherently multifaceted, encompassing not only the literal construction of words and phrases but also their intrinsic meanings and the reader's preexisting knowledge. This complexity is critical for both literary analysis and translation practices. It underscores the necessity for translators to transcend mere dictionary definitions, considering the contextual and potential layers of significance that the author has infused into the occasionalism.

In fiction, occasionalism should not be perceived as a deviation or error. Rather, it is a deliberate literary device authors employ to achieve specific effects or convey particular ideological perspectives. This understanding challenges the notion that occasionalism merely represents a linguistic oversight and emphasizes that translators must recognize its intended purpose within the source text.

The translation of occasionalisms necessitates a nuanced methodology, moving beyond simplistic word-for-word conversion. The findings of this research indicate that diverse techniques, including literal translation, adaptation, calque, descriptive approaches, transliteration, and transcription, are required contingent upon the type of occasionalism and the target language. While the literal method effectively communicates the author's original intent, a descriptive approach proves more beneficial in preserving the meaning of the occasional word when a direct equivalent is absent. Transcription and transliteration are primarily utilized to maintain the form of proper name occasionalism; however, these methods may not adequately reflect their nuanced meanings. Ultimately, the selection of a translation approach is profoundly influenced by each target language's distinct linguistic and cultural characteristics, specifically in contexts such as Russian and Kazakh.

The findings of this study present significant practical implications across several domains:

Translation Practice: This research provides a comprehensive framework for translators who render texts between English, Russian, and Kazakh, particularly when confronted with challenging and unconventional linguistic constructs. It offers a toolkit of strategies that enhances the translator's ability to navigate the complexities of meaning, stylistic function, and form when addressing occasionalisms. Consequently, this approach fosters more accurate and impactful translations of literary and creative works, elevating the quality of translated texts.

Cross-Cultural Communication: The findings underscore the critical role of linguistic and cultural nuances in the translation process, equipping translators to bridge cultural divides more effectively. The study emphasizes the necessity of transcending mere word-for-word translation to encompass the intention and impact of the original author. This consideration is paramount in preserving the richness and depth of literary works across diverse languages.

Literary Analysis: Insights derived from this study regarding the function of occasionalism in literature enable readers and scholars better to understand an author's artistic and ideological intentions. This perspective shifts the focus from perceiving novel language use as a mere error to recognizing its potential literary significance and value.

Language Learning and Teaching: The implications of this research extend into the realm of language education, illustrating the intricate nature of language and the necessity of looking beyond conventional dictionary definitions. By highlighting the creative and intentional aspects of language use, the study contributes to the enrichment of language learning curricula, ultimately fostering a more nuanced appreciation of linguistic complexity among learners.

In conclusion, this research transcends a mere academic endeavor; it significantly contributes to effective intercultural communication. It equips translators with essential insights and methodological tools to address the complexities of conveying occasionalism's distinctive stylistic and functional characteristics across diverse linguistic contexts.

References

- 1 Фельдман Н.И. Окказиональные слова и лексикография / Н.И. Фельдман // Вопросы языкознания. — 1957. — № 4. — С. 64–73.
- 2 Алдашева А.М. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер / А.М. Алдашева. — Алматы, 1999. — 199 б.
- 3 Gadzhieva A.R. Author's neologisms in modern fiction / A.R. Gadzhieva // Scientific interdisciplinary research: a collection of XVI International Scientific and Practical Conference articles. Saratov, 2021. — P. 179–182.

- 4 Виноградов В.С. Введение в переводоведение / В.С. Виноградов. — М., 2001. — 224 с.
- 5 Csoninets, M. Peculiarities of translating occasionalisms in literary texts / M. Csoninets // Journal of Translation Studies. — 2020. — 5(3). — P. 45–56.
- 6 Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л.С. Бархударов. — М.: Международные отношения, 1975. — 240 с.
- 7 Gile D. A Communication-Oriented Analysis of Quality in Nonliterary Translation and Interpretation / D. Gile // Translation: Theory and Practice Tension and Interdependence: American Translators Association Scholarly Monograph Series. — 1991. — P. 188–200.
- 8 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): учебник для институтов и факультет иностранных языков / В.Н. Комиссаров. — М.: Высшая школа, 1990. — 253 с.
- 9 Комиссаров В.Н. Пособие по переводу с английского языка на русский / В.Н. Комиссаров, Я.И. Рецкер, В.И. Тархов. — Издательство: М.: Высшая школа, 1965. — 288 с.
- 10 Newmark P.A Textbook of Translation / P.A. Newmark. — Prentice-Hall International, vUIO Ltd. — 1988. — 306 p.
- 11 Позднеева Е.В. Окказиональное слово: восприятие и перевод: на материале произведений русскоязычных и англоязычных писателей: дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.19 — теория языка / Е.В. Позднеева. — Пермь, 2002. — 203 с.
- 12 Бабенко Н.Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ: учебное пособие / Н.Г. Бабенко. — Калининград, 1997. — 79 с.
- 13 Муратова Г.А. Окказиональные слова в казахской художественной речи: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец.: 10.02.06 / Г.А. Муратова. — Алма-Ата, 1991. — 24 с.
- 14 Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. — Изд. 4-е. — Москва: Р. Валент, 2009. — 360 с.
- 15 Skryl'nik A.V. The formation of author's neologisms in English: Examples from J.K. Rowling's books and their translation into German and Russian [Electronic resource] / A.V. Skryl'nik // Philology Journal. — 2017. — 15(4). — P. 1541–1552. — Access mode: <https://philology-journal.ru/en/article/phil20171541/fulltext>
- 16 Abduraimova M.M.Q. The specific vocabulary of J.K. Rowling's *Harry Potter* series and its translation into Uzbek [Electronic resource] / M.M.Q. Abduraimova // The American Journal of Social Science and Education Innovations. — 2021. — 3(1). — P. 3400–3408. — Access mode: <https://theamericanjournals.com/index.php/tajssei/article/view/3400>
- 17 Шабакеева В.Р. Особенности перевода окказионализмов (на примере серии книг о Гарри Поттере Дж.К. Роулинг) / В.Р. Шабакеева, Д.Д. Хайруллина // Научный вестник филологии. — 2024. — <https://scipress.ru/philology/articles/osobennosti-perevoda-okkazionalizmov-na-primere-serii-knig-o-garri-pottre-dzhk-rowling.html>
- 18 Feral A.-L. The translator's 'magic' wand: Harry Potter's journey from English into French / A.-L. Feral // Meta: Translators Journal. — 2006. — 51(3). — P. 459–481. <https://doi.org/10.7202/013553AR>

A.T. Кусаинова, Г.Т. Ерсултанова, Г.О. Сейдалиева

Дж. К. Роулинг «Хэрри Поттер мен пәлсапа тас» атты романы негізінде окказионализмдердің түпнұсқадан орыс және қазақ тілдеріндегі аудармаларына салыстырмалы талдау

Мақалада Дж.К. Роулингтің «Хэрри Поттер мен пәлсапа тас» еңбегіндегі ағылшын тіліндегі окказионализмдерді қазақ және орыс тілдеріне жасалған аудармаларға салыстырмалы-салғастырмалы талдау қарастырылған. Окказионализмдер — нақты бір контексте автор тарапынан жасалған жаңа сөздер — аударма тәжірибесінде жиі кездесетін күрделі лингвистикалық құбылыс. Мұндай неологизмдердің аударма тілінде тұрақты баламасының болмауы оларды аударуда кәсіби машық пен мәнмәтінге сай икемді стратегияларды талап етеді. Зерттеу барысында орыс тіліндегі «Росмэн» және «Steppe and world» баспаларында, 2007 және 2022 жылдары жарық көрген аударма нұсқаларын қолдана отырып, түсінуден орыс және қазақ тілдеріне аударылған окказионализмдерге салыстырмалы талдау жасалып, олардың негізгі таралу жолдары мен қолдану жиілігі анықталды. Бұл нұсқалар негізінде ағылшын түпнұсқасындағы окказионалдық бірліктердің аудармада қалай қолданылғаны, қандай әдістер жиі қолданылғаны және олардың жиілік көрсеткіштері айқындалды. Талдау нәтижесінде транслитерация мен транскрипцияның ең жиі қолданылатын әдістер екені белгілі болды. Бұл тәсілдер автор ойлап тапқан сөздердің дыбыстық және графикалық ерекшеліктерін сақтауға мүмкіндік беріп, түпнұсқаның көркемдік және қиялға толы табиғатын жеткізуде маңызды рөл атқарады. Аударма әдістерінің қолданылу ерекшеліктері кестелер арқылы көрнекі түрде ұсынылды. Сонымен қатар, орыс және қазақ тілдеріндегі аудармалар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталып, тілдік және мәдени факторлардың аударма үдерісіне әсері қарастырылды. Бұл зерттеу балалар әдебиетін аударуда кездесетін креативті лексиканы тиімді жеткізу жолдарын талдай отырып, ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі аудармаларға салыстырмалы зерттеу жүргізуге негіз болады.

Кілт сөздер: көркем аударма, окказионализм, аудару әдістері, транслитерация, сипаттамалы аударма.

А.Т. Кусаинова, Г.Т. Ерсултанова, Г.О. Сейдалиева

Сравнительный анализ перевода окказионализмов с оригинала на русский и казахский языки на примере романа Дж. К. Роулинг «Гарри Поттер и философский камень»

В данной статье представлен сравнительный анализ английских окказионализмов в романе Дж. К. Роулинг «Гарри Поттер и философский камень» и их переводов на казахский и русский языки. Окказионализмы — слова, созданные автором для конкретного контекста — представляют собой уникальное лингвистическое явление и создают серьёзные трудности при переводе из-за своей новизны и отсутствия устойчивых эквивалентов. Успешный перевод таких неологизмов требует не только языковой компетенции, но и творческой гибкости в применении различных переводческих стратегий, соответствующих контексту. В исследовании рассматриваются переводы, выполненные издательством «Росмэн» (2007) на русском языке и «Steppe & World» (2022) на казахском. Анализируются наиболее часто используемые приёмы перевода окказионализмов и их влияние на восприятие текста. Выясняется, что наиболее распространёнными стратегиями в обоих переводах являются транслитерация и транскрипция. Эти методы позволяют сохранить фонетические и визуальные особенности оригинальных слов, поддерживая волшебный и образный стиль исходного текста. Для подтверждения анализа в статье представлены таблицы и диаграммы, наглядно демонстрирующие частотность и применение различных переводческих приёмов. Особое внимание уделяется сходствам и различиям между английским оригиналом и его русским и казахским переводами, а также влиянию культурных и языковых факторов на процесс перевода. Полученные результаты вносят значительный вклад в область переводоведения, особенно в контексте детской литературы. Исследование предоставляет полезные сведения о сложностях перевода креативной лексики в многоязычном пространстве, а также служит основой для будущих сравнительных работ и практическим ориентиром для переводчиков художественных и детских текстов.

Ключевые слова: литературный перевод, окказионализм, методы перевода, транслитерация, описательный перевод.

References

- 1 Fel'dman, N.I. (1957). Okkazionalnye slova i leksikografiia [Occasional words and lexicography]. *Voprosy yazykoznaniiia — Questions of linguistics*, 4, 64 [in Russian].
- 2 Aldasheva, A.M. (1999). *Audarmatanu: lingvistikalyq zhane lingvomadeni maseleler* [Translation Studies: linguistic and linguocultural problems]. Almaty [in Kazakh].
- 3 Gadzhieva, A.R. (2021). Author's neologisms in modern fiction. In *Scientific interdisciplinary research: a collection of articles of the XVI International Scientific and Practical Conference* (pp. 179–182). Saratov.
- 4 Vinogradov, V.S. (2001). *Vvedenie v perevodovedenie* [Introduction to Translation Studies]. Moscow [in Russian].
- 5 Csoninets, M. (2020). Peculiarities of translating occasionalisms in literary texts. *Journal of Translation Studies*, 5(3), 45–56.
- 6 Barkhudarov, L.S. (1975). *Yazyk i perevod (Voprosy obshhei i chastnoi teorii perevoda)* [Language and translation (Issues of general and particular theory of translation)]. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia [in Russian].
- 7 Gile, D. (1991). A Communication-Oriented Analysis of Quality in Nonliterary Translation and Interpretation. In *Translation: Theory and Practice Tension and Interdependence: American Translators Association Scholarly Monograph Series* (pp. 188–200).
- 8 Komissarov, V.N. (1990). *Teoriia perevoda (lingvisticheskie aspekty)* [Translation theory (linguistic aspects)]. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 9 Komissarov, V.N., Recker, J.I., & Tarhov, V.I. (1965). *Posobie po perevodu s angliiskogo yazyka na russkii* [A guide for translating from English into Russian]. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 10 Newmark, P.A. (1988). *Textbook of Translation*. Prentice-Hall International, vUIO Ltd.
- 11 Pozdeeva E.V. (2002). Okkazionalnoe slovo: vospriiatie i perevod: na materiale proizvedenii russkoiazychnykh i angloiazychnykh pisatelei [Occasional word: perception and translation. Based on the works of Russian-speaking and English-speaking writers]. *Candidate's thesis*. Perm [in Russian].
- 12 Babenko, N.G. (1997). *Okkazionalnoe v khudozhestvennom tekste. Strukturno-semanticheskiiu analiz* [The occasional in a literary text. Structural and semantic analysis]. Kaliningrad [in Russian].
- 13 Muratova, G.A. (1991). Okkazionalnye slova v kazahskoi khudozhestvennoi rechi [Occasional words in Kazakh artistic speech]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 14 Vlahov, S., & Florin, S. (2009). *Neperevodimoe v perevode* [Untranslatable in translation] (4th ed.). Moscow: R. Valent [in Russian].

15 Skrylnik, A.V. (2017). The formation of author's neologisms in English: Examples from J.K. Rowling's books and their translation into German and Russian. *Philology Journal*, 15(4), 1541–1552. Retrieved from <https://philology-journal.ru/en/article/phil20171541/fulltext>

16 Abduraimova, M.M.Q. (2021). The specific vocabulary of J.K. Rowling's *Harry Potter* series and its translation into Uzbek. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(1), 3400–3408. Retrieved from <https://theamericanjournals.com/index.php/tajssei/article/view/3400>

17 Shabakaeva, V.R., & Khairullina, D.D. (2024). Osobennosti perevoda okkazionalizmov na primere serii knig o Garri Pottere Dzh. K. Roul'ing [Features of translating occasionalisms in the series of books about Harry Potter by J.K. Rowling]. *Nauchnyy Vestnik Filologii — Scientific Bulletin of Philology*. Retrieved from <https://scipress.ru/philology/articles/osobennosti-perevoda-okkazionalizmov-na-primere-serii-knig-o-garri-pottere-dzhk-rouling.html> [in Russian].

18 Feral, A.-L. (2006). The translator's 'magic' wand: Harry Potter's journey from English into French. *Meta: Translators' Journal*, 51(3), 459–481. <https://doi.org/10.7202/013553AR>

Information about the authors

Kussaiynova Aizhan Talgatkyzy — Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: kussayin90@mail.ru

Yersultanova Gaukhar Tileukabulovna — PhD, Postdoctoral fellow, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: gyersultanova@gmail.com

Seidaliyeva Guldana Omarovna — PhD, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: g.seidaliyeva@abaiuniversity.edu.kz

С.Е. Давлетова^{1*}, А.Е. Бижкенова²

^{1,2} Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3717-113X>

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4869-7973>

(*e-mail: salt77@list.ru)

Сравнительный анализ когнитивных и коммуникативных особенностей топонимов в английском и казахском языках

Статья посвящена сравнительному анализу когнитивных и коммуникативных особенностей вернакулярных топонимов в английском и казахском языках с акцентом на их ключевую роль в формировании пространственного восприятия и культурной идентичности. Цель данного исследования — выявление когнитивных и коммуникативных характеристик топонимов, влияющих на сохранение культурного наследия, укрепление этнокультурной идентичности и формирование когнитивных карт у носителей языка в условиях глобализации. Для достижения поставленной цели были применены комплексные методы, такие как когнитивный анализ, социолингвистический подход, историко-культурное исследование и анализ вернакулярного контента. Результаты исследования показывают, что казахские топонимы, тесно связанные с природными объектами, мифологией и этнокультурными символами, отражают традиционный кочевой образ жизни, природоцентрическую идентичность и историческую память. Это способствует формированию прочной связи с локальной культурой и укреплению коллективной памяти. Английские топонимы, напротив, акцентированы на символических значениях, отражающих миграционные процессы, колониальную историю и такие социальные ценности, как свобода, равенство и развитие, что свидетельствует о гибкости и способности к адаптации в условиях динамичных социальных изменений. Кроме того, анализ показал, что казахские топонимы выполняют важную функцию сохранения культурного наследия, в то время как английские топонимы ориентированы на интеграцию с глобальными процессами и поддержание идеалов, таких как свобода и прогресс. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения его результатов в образовательных целях, для повышения культурной грамотности и осознания значимости топонимов как элементов культурного наследия. Выводы исследования могут быть полезны в контексте развития межкультурного диалога, сохранения культурной самобытности и разработки стратегий по интеграции культурных и исторических ценностей в условиях глобализации. Таким образом, исследование подчеркивает важность вернакулярных топонимов как ключевых элементов, формирующих идентичность и культурное наследие. В условиях быстро меняющегося мира, где глобализация влияет на локальные культуры, понимание и сохранение этих элементов становится особенно актуальным.

Ключевые слова: вернакулярные топонимы, когнитивное восприятие, культурная идентичность, когнитивная карта, историко-культурный анализ.

Введение

В условиях глобализации и интенсификации миграционных процессов изучение топонимии приобретает особую актуальность, поскольку географические названия играют важную роль в формировании культурной идентичности и коллективной памяти. Топонимы выступают не только как маркеры пространственного восприятия, но и как носители культурных кодов, отражающих уникальные исторические, этнографические и лингвистические особенности общества.

Современные изменения в социальной и культурной динамике, связанные с урбанизацией, глобальными миграциями и цифровизацией, приводят к трансформации восприятия пространства и взаимодействия с окружающей средой. Это особенно важно для сохранения этнокультурного наследия, закрепленного в топонимии и отражающего мировоззрение, ценности и исторический опыт конкретных языковых сообществ.

Актуальность исследования обусловлена растущим значением топонимов как инструментов сохранения культурной идентичности и исторической памяти в условиях глобализации и интенсификации культурных обменов. Глобализация оказывает значительное влияние на языковые и культурные

* Корреспондент-автор. e-mail: salt77@list.ru

процессы, что приводит к унификации, а иногда и к утрате уникальных элементов локальных культур, включая топонимию.

Целью исследования – определить когнитивные и коммуникативные особенности топонимов в английском и казахском языках, выявив их роль в формировании культурной идентичности и пространственного восприятия в условиях глобализации.

Задачи исследования:

1. Проанализировать когнитивные процессы, связанные с восприятием топонимов.
2. Исследовать, как топонимы влияют на формирование когнитивных карт у носителей языка и закрепление пространственного восприятия через язык.
3. Исследовать механизмы закрепления вернакулярных топонимов в сознании.
4. Определить факторы, способствующие сохранению культурного наследия и исторической памяти через вернакулярные топонимы в английском и казахском языках.
5. Сравнить топонимические структуры английского и казахского языков с учётом историко-культурных факторов.
6. Рассмотреть влияние культурных, исторических и этнографических факторов на формирование и символическое значение топонимов в двух языковых сообществах.

Научная новизна исследования заключается в сравнительном анализе когнитивных и коммуникативных особенностей вернакулярных топонимов в английском и казахском языках, что ранее не становилось предметом детального изучения. Впервые в рамках одного исследования объединены когнитивный, социолингвистический и историко-культурный подходы, позволяющие выявить влияние топонимов на восприятие пространства и формирование культурной идентичности в условиях глобализации.

В последние десятилетия исследования в области топонимии и когнитивной лингвистики значительно продвинулись благодаря трудам как зарубежных, так и отечественных учёных. Ниже представлены некоторые из наиболее влиятельных современных исследователей и их ключевые работы: Ричард Коутс (Richard Coates): британский лингвист, специализирующийся на ономастике и исторической лингвистике. Среди его значимых работ — “The Pragmatic Theory of Properhood” (2000), в которой он предлагает прагматическую теорию собственных имён. Лера Бородинская (Lera Boroditsky): американский психолингвист, известная своими исследованиями в области лингвистической относительности. В работе «Does Language Shape Thought? English and Mandarin Speakers' Conceptions of Time» (2001) она изучает, как языковые различия влияют на восприятие времени. Чарльз Филлмор (Charles Fillmore): американский лингвист, внёсший значительный вклад в развитие когнитивной лингвистики. Его работа «Frame Semantics» (1982) стала основой для дальнейших исследований в области семантики фреймов. Уоллес Чейф (Wallace Chafe): американский лингвист, исследователь индейских языков и представитель когнитивной лингвистики. В книге «Discourse, Consciousness, and Time» (1994) он анализирует связь между языком, сознанием и восприятием времени. Евгения Александровна Нильсен: российский лингвист, доктор филологических наук. В монографии «Очерки диахронической лингвоконцептологии: эволюция темпоральных номинаций в английском языке» (2014) она исследует развитие временных номинаций в английском языке с когнитивной точки зрения. Елена Юрьевна Карпенко — профессор, разработавшая направление когнитивной ономастики. В своей монографии «Проблематика когнитивной ономастики» (2006) она исследует семантическую трансформацию ономастических знаков в сознании человека, анализируя их когнитивные и текстовые функции.

В последние годы наблюдается значительный рост интереса к вернакулярному контенту в топонимии, поскольку именно местные географические названия являются важным элементом культуры и когнитивной картины мира. Значимость таких исследований обусловлена тем, что топонимы отражают культурные коды, исторические события и особенности мышления того или иного общества.

Топонимы (названия географических объектов) играют ключевую роль в формировании когнитивной карты пространства, позволяя людям организовать восприятие местности через язык. Топонимы — это не просто географические метки, они несут в себе культурные, исторические и символические значения. Как отмечает Л.В. Барсова, «топонимы являются важнейшим элементом ономастической системы любого языка, поскольку они не только передают информацию о географических объектах, но и способствуют созданию ментальной карты мира у носителей языка» [1]. Восприятие пространства через топонимы формирует у человека устойчивое представление об окружающей среде, где каждый топоним может олицетворять историю и культурные особенности региона.

Общими проблемами топонимики занимались российские лингвисты А.В. Суперанская, Л.В. Успенский, В. Даль, и др. Различные проблемы топонимической системы Англии изучали следующие известные топонимисты: профессор А. Мор (основавший английское топонимическое сообщество), профессор В. Уотс, автор «Кембриджского словаря английских топонимов», содержащего названия всех географических объектов Англии, Феллоус-Йенсен, изучавший скандинавские топонимы; М. Геллинг и А. Коул, занимавшиеся изучением семантики географических терминов древнеанглийского языка; К. Кэмерон «Dictionary of British toponymy», Э. Эквол. Наиболее известные работы: The Place-Names of Lancashire (1922), English Place-Names in -ing (1923), English River Names (1928); К. Хоф (C. Hough) и Дж. Джеш (J. Jesch), рассматривавшие топонимику английского языка в гендерном аспекте.

Топонимика казахского языка изучалась учеными Г. Конкашбаевым, Н. Баяндиным, А. Абдрахмановым и др.

Вернакулярные топонимы отличаются от официальных тем, что они чаще используются в повседневной речи местных жителей и могут не совпадать с формальными названиями, зафиксированными на картах. Эти наименования представляют собой живую часть языка, отражая особенности народной речи и локальных традиций. Как отмечает Дж. Смит в своем исследовании, «вернакулярные топонимы являются продуктом культурного и языкового контекста, они отражают повседневные реалии и могут быть ближе людям, чем официальные названия» [2]. В казахской и английской топонимии такие названия могут включать местные диалектизмы или отражать особенности природного ландшафта, которые важны для жителей региона, но не всегда попадают в официальные реестры [3].

По мнению профессора Куралай Оразовой «Современное состояние общественной мысли отмечено интересом к исследованиям в области топонимики. Топонимика в современном сознании ассоциируется не только с её прикладным характером — осуществлением переименований географических пунктов. Большую роль начинает играть выработка стратегии переименований, которая должна основываться на изучении истории городов, населяющих определённую территорию, расширении и углублении знаний о географии, экономике, местном фольклоре и языковых изменениях.

К сожалению, в топонимике Казахстана отсутствуют работы, посвященные современной топонимической ситуации, а также детальные хронологические исследования переименований населенных пунктов в XX веке. Между тем значение науки о географических названиях неопределимо при изучении края, в воспитании культуры и патриотизма населения. Кроме того, изучение топонимии позволяет внести ясность в нерешенные наукой проблемы.

Вернакуляры не обладают формализованной грамматикой и лексикой, поэтому им зачастую придается меньший престиж по сравнению со стандартными языками. Однако вернакуляр может стать стандартным языком через кодификацию и принятие его грамматики и лексикона. Исторически сложилось так, что литературные языки Европы, такие как французский, испанский, португальский и другие, в большинстве случаев возникли как вернакуляры по отношению к латыни. Но несколько веков развития через формализацию их грамматик и лексиконов, а также кодификацию и принятие их грамматик и лексиконов позволили им обрести большее значение по сравнению с латынью. Эти языки естественным образом заняли место древних языков, таких как греческий, и стали языками с литературным, политическим, экономическим и социальным статусом. Разве не удивительно, что два древних классических языка — латинский и греческий — привели к своему упадку как международные языки культурного обмена и дипломатии! В многоязычном регионе особенно определенный вернакуляр с большей вероятностью разовьет роль языка более широкого общения. Этот вид вернакулярного языка можно считать естественно и исторически сформировавшимся.

Иногда вернакуляр может быть возведен в статус языка из-за политических причин, хотя чаще всего «борьба между различными языковыми группами за первенство или признание своего языка может даже вызвать беспорядки и гражданские конфликты». Хорошо известным примером является индийский субконтинент. После выхода из-под британского правления субконтинент изначально был расколот конфликтом между несколькими конкурирующими вернакулярами, в первую очередь между индоевропейским хинди, на котором в основном говорят индусы, и более арабизированным урду, который предпочитают мусульмане. Впоследствии, после создания отдельных национальных государств, официальный статус хинди в Индии был оспорен рядом региональных и местных языков (таких как телугу в Мадрасе и каннара в Бомбее). Этот вызов неизбежно подразумевал политическую проверку национального единства.

Лингвистические особенности вернакулярного контента в топонимии

Вернакулярные топонимы — это названия географических объектов, используемые в неофициальной, повседневной речи. Согласно исследованию [4], вернакулярные языки характеризуются неформальностью и коллоквиальными формами, которые противопоставляются стандартным названиям и языковым нормам. В английской и казахской топонимии это проявляется в различных формах создания названий: от словоформ, связанных с местными особенностями, до трансформаций официальных наименований под влиянием фонетики или культуры.

В казахском языке вернакулярная топонимия играет ключевую роль в отражении национальной идентичности. Культурная жизнь нации сильно влияет на формирование и развитие топонимов. Например, многие казахские топонимы содержат элементы, указывающие на природные объекты, исторические события или особенности кочевого образа жизни.

Казахская топонимия играет важную роль в сохранении культурной идентичности и передаче информации о природных и исторических особенностях региона. Например, многие топонимы, такие как Акбулак («белый родник»), Караагаш («черный лес») и Сарыузек («желтая речка»), отражают физические признаки местности, такие как цвет и природные особенности. Это подчеркивает лингвистическую специфику казахской топонимии, где природные элементы, такие как вода и земля, являются ключевыми для формирования названий [5].

Когнитивная составляющая казахских топонимов также тесно связана с образом жизни кочевников. Названия отражают не только природные объекты, но и их функциональность для обитателей местности. Например, такие названия, как Карасу и Аксу, обозначают темные и светлые воды, что связано с различиями между равнинными и горными реками. Это когнитивное различие помогает людям ориентироваться в пространстве и управлять природными ресурсами [6].

Коммуникативная значимость казахских топонимов заключается в том, что они сохраняют память о важных событиях или ресурсах. Например, название Жамантуз («плохая соль») связано с местом, где была найдена низкокачественная соль, что имеет значение для местных сообществ, зависящих от таких ресурсов [5].

В казахской топонимии многие названия отражают кочевое прошлое и связь с природой. Исследование А. Гульжановой подчеркивает, что «казахские топонимы представляют собой уникальный источник для изучения культуры, так как они связаны с традициями, обрядами и особенностями хозяйственной деятельности народа» [7]. В английском языке, как указывает Бородинский — «топонимы отражают сложные культурные и исторические процессы, такие как колонизация и миграция» [8].

Когнитивно-коммуникативные особенности топонимов

Когнитивные и коммуникативные особенности топонимии предполагают, что названия играют важную роль в том, как люди воспринимают и организуют пространство. В казахской топонимии, согласно исследованиям [9], топонимы часто отражают не только физические черты местности, но и культурные стереотипы и представления о ней. Это особенно актуально для топонимов, связанных с сакральными местами, что подчеркивает важность культурной памяти и мифологии в формировании восприятия.

Английская топонимия, в свою очередь, более сосредоточена на когнитивных аспектах номинации, как это подчеркивает [10], где она отмечает, что структура языка влияет на восприятие географических объектов.

Английские топонимы, как отмечено в работе Л. Бородинский — «часто отражают когнитивные особенности восприятия времени и пространства, где язык помогает структурировать географическую информацию, в том числе через метафорические связи.

Это означает, что топонимы несут в себе когнитивную нагрузку, структурируя представления о мире у носителей языка».

Лингвокультурологические аспекты

Лингвокультурные коды играют ключевую роль в формировании вернакулярных топонимов. В казахском языке, как отмечает [11], культурные коды передаются через традиции, мифологию и историческую память, что делает топонимы носителями глубоких культурных смыслов.

Это подтверждается исследованиями [12], где лингвокультурология рассматривает язык как средство проникновения в ментальность народа, отображая через топонимы не только пространственные, но и культурные концепты.

В английской топонимии культурные коды также играют значительную роль, но в большей степени связаны с историческими событиями и колониальной эпохой. Вернакулярные топонимы в Англии часто отражают социальные изменения и изменения в ландшафте, как показано в исследовании

ях [13] и других, где местные названия улиц и регионов связываются с культурными и идеологическими сдвигами.

Английская топонимия, как и казахская, тесно связана с природными и культурно-историческими особенностями местности. Например, топоним Greenwich происходит от сочетания англосаксонских слов “green” (зелёный) и “wich” (деревня), указывая на зелёные поля или деревню в этом районе, а Oxford переводится как «переправа для быков», от слов “ox” (бык) и “ford” (брод), обозначая место, где пересекали реку с помощью быков.

Английские топонимы развивались под влиянием различных языков, таких как латынь и нормандский французский, что подчёркивает их многоязыковую основу. Это схоже с процессами в казахской топонимии, где названия мест также связаны с природными характеристиками и историческими событиями. Как отмечает Джонс, «историческая значимость английских топонимов заключается в их постоянном использовании и в их роли в формировании идентичности местных сообществ» [14]. По мнению Миллса, «многие топонимы Англии со временем менялись в зависимости от политических и социальных изменений, что повлияло на культурное восприятие территорий» [15]. Историческая эволюция названий также подчёркивает связь между языком и культурной идентичностью местности [16].

Сравнение когнитивных и коммуникативных особенностей топонимов в разных языках позволяет глубже понять, как языки формируют восприятие мира. В частности, казахские и английские топонимы демонстрируют различия в лингвистических структурах и культурных подходах к организации пространства. В казахской культуре топонимы часто передают тесную связь с природными объектами и сакральными местами, тогда как в английской они нередко связаны с историческими личностями и событиями. Это делает исследование когнитивных и коммуникативных особенностей топонимов важным инструментом для изучения культурных различий и сходств между народами.

Во всем мире существует сотни вернакулярных языков. Даже в пределах одной страны может быть множество вернакуляров. Например, в бывшем Советском Союзе говорилось на около ста таких языках. В Папуа-Новой Гвинее более 700 вернакуляров, одним из которых является Буанг. Многие из них никогда не были записаны. В полилингвальных сообществах разные этнические или племенные группы используют свои вернакуляры, которые часто являются первыми языками, усваиваемыми людьми и применяются для узкого спектра неформальных функций.

Типичный пример — **афроамериканский вернакулярный английский (BEV) в США**. BEV рассматривается как разновидность нестандартного английского, на котором говорят, в том числе представители низшего социального класса афроамериканцев в городских сообществах Америки. Для лучшего понимания термина «вернакулярный» рассмотрим несколько его характерных черт:

1. Отсутствие окончания **-s** в третьем лице единственного числа в настоящем времени, например:

“She walk__ to school every day”.

“Derrick do __n’t know nothing”.

2. Отсутствие форм глагола **be** в роли связки, например:

“They’ll probably say that they __ the boss”.

“If we __ fighting and we __ getting beat...”

3. Использование **be** для обозначения привычных действий, например:

“Sometime they be walking round here”.

В литературе также встречается использование вернакуляра. Например, Марк Твен в своём романе *Приключения Гекльберри Финна* (1884) использовал вернакуляр, чтобы передать местный колорит места, где происходило действие. Именно этот вернакуляр частично обеспечил успех Твена как писателя-реалиста. Ещё одним примером является Данте, который использовал тосканский диалект для написания *Божественной комедии* [17].

Актуальность настоящего исследования обусловлена значимостью вернакулярных топонимов как важнейших культурных маркеров, отражающих историческую память и этнокультурную идентичность. В условиях глобализации и активной миграции изучение локальных топонимических систем позволяет глубже понять, как географические названия формируют пространственное восприятие и культурное самосознание, обогащая когнитивную картину мира у носителей языка. Ожидается, что данное исследование внесет вклад в развитие ономастических и социолингвистических исследований, а также послужит базой для более глубокого анализа взаимодействия языка, культуры и восприятия окружающего пространства.

Материалы и методы

В рамках нашего исследования был проведён комплексный анализ, направленный на изучение когнитивных и коммуникативных особенностей топонимов в английском и казахском языках.

Материалы

Для анализа была сформирована выборка топонимов, извлечённых из:

- Литературных источников,
- Исторических архивов,
- Географических справочников,
- Современных цифровых платформ (онлайн-карт и дискурсов социальных сетей).

Основное внимание уделялось вернакулярным (неофициальным) названиям, которые активно используются в повседневной речи. Материал был структурирован на три основные категории:

- Топонимы, связанные с природными элементами,
- Исторические элементы,
- Символические значения.

Процедура

Процедура исследования включала следующие этапы:

– Сбор данных: изучение доступных печатных и цифровых источников, содержащих топонимы, с их последующей классификацией по категориям.

– Анализ данных: применение методов когнитивного анализа, сравнительного подхода, а также социолингвистического и историко-культурного анализа.

Обобщение и интерпретация: построение когнитивных карт, отражающих ключевые особенности восприятия топонимов, выявление общих черт и различий между английской и казахской топонимией.

Методы исследования

Когнитивный анализ — позволил изучить, как топонимы структурируют ментальные карты и формируют культурное восприятие пространства. С его помощью были выявлены ассоциации, которые носители языка связывают с топонимами.

Сравнительный метод — использовался для сопоставления топонимических структур двух языков, что способствовало выявлению как общих элементов, так и культурно-исторических различий.

Социолингвистический подход — применялся для изучения функций топонимов в повседневной речи, их влияния на культурную идентичность и восприятие пространства.

Историко-культурный анализ — помог интерпретировать символическое значение топонимов и изучить их роль в сохранении культурного наследия.

Обоснование методов

Выбор методов исследования был обусловлен целью исследования — изучением восприятия пространства через топонимы, которые интегрируют природные и культурные элементы в представления носителей языка.

Когнитивный анализ был необходим для изучения ментальных карт и ассоциаций, связанных с топонимами.

Сравнительный метод позволил выявить сходства и различия между английскими и казахскими топонимами, что способствовало более глубокому пониманию влияния культурно-исторического контекста на топонимию.

Социолингвистический подход помог рассмотреть топонимы как элементы повседневного языка, укрепляющие культурную идентичность.

Историко-культурный анализ позволил изучить символическое значение топонимов и их роль в передаче культурных смыслов.

Анализ данных

Собранные топонимы были распределены по следующим категориям:

- Природные элементы (реки, горы, степи и др.),
- Исторические элементы (память о событиях, исторических фигурах),
- Символизм (духовные и идеологические значения).

Для каждого языка были построены когнитивные карты, отражающие связи между топонимами и культурными ассоциациями. Также был проведён контент-анализ текстов, выявивший ключевые лексические и символические элементы. Представленная методология позволила комплексно изучить

когнитивные и коммуникативные особенности топонимов в английском и казахском языках, а также их роль в формировании культурной идентичности и восприятия пространства.

Результаты и их обсуждение

Исследование, проведенное ниже, выявило, как когнитивные процессы, участвующие в восприятии топонимов, отражают культурное и социальное осмысление пространства носителями английского и казахского языков. Во многих исследованиях говорится что, культурное кодирование часто проявляется через повторяющиеся культурные образы и «прецедентные имена», которые передают национальные стереотипы и ценности через топонимы. В английском и казахском языках топонимы способствуют созданию когнитивных карт, ориентирующих носителей языка в их культурной и природной среде.

Когнитивные процессы, через которые топонимы влияют на восприятие пространства, включают создание когнитивных карт, формирующих представления о месте и его культурной значимости. В казахском языке, например, фразеологизмы, основанные на культурных образах, таких как «могила Қорқыта», символизируют общие трудности и исторические концепции, укрепляющие культурную идентичность. Подобные топонимы и выражения структурируют пространственное восприятие, обеспечивая когнитивные ориентиры и создавая связи с народными историями, мифами и традициями.

Неофициальные, локальные топонимы играют важную роль в формировании коллективного сознания, закрепляясь в общественном сознании как элементы культурного наследия. В казахском языке такие вернакулярные названия, как показывают исследования, часто связаны с мифологическими и историческими образами, например, с героями и событиями, которые отображают этнокультурные ценности. В английском языке многие названия, такие как “Liberty” и “Hope”, также превращаются в культурные маркеры, поддерживая и укрепляя национальную идентичность и создавая положительные образы через язык [18].

Казахские топонимы нередко отражают природные ландшафты, в названиях которых присутствуют такие элементы, как «тау» (гора), «өзен» (река) и «көл» (озеро), подчеркивая традиционную связь казахов с природой.

Казахские топонимы, такие как «Алатау», не только обозначают географические объекты, но и имеют историческое значение, связывая современные места с древнетюркским наследием.

Использование общих тюркских суффиксов, таких как «-стан» (что означает «земля» или «место»), в казахских топонимах демонстрирует общее культурное и лингвистическое происхождение в тюркоязычном мире.

Топонимы в казахском языке часто служат когнитивным мостом к историческим эпохам, где такие названия, как «Жезқазған» (что означает «медный рудник»), подчеркивают как ресурсную историю, так и экономическую роль региона.

В статье показано, что топонимы в Казахстане не только передают географическую информацию, но и содержат культурные нарративы, как это видно из таких названий, как «Қызылорда» («Красная Орда»), символизирующих исторические события и этническую значимость.

Казахская топонимия использует как описательные, так и символические соглашения о наименовании, где такие термины, как «Ақсу» (Ақсу, что означает «белая вода»), отражают как физические характеристики местности, так и символические значения, приписываемые местным населением.

В исследовании отмечается, что многие казахские топонимы сохранили древние тюркские корни, такие как «Тара» (Тараз), который исторически был важным центром на Великом Шелковом пути, вобрав в себя как географическое, так и культурное наследие.

Такие топонимы, как «Сарыарқа» (что означает «Желтый хребет»), отражают описательный характер казахских топонимов, передавая цвет и топографию ландшафтов региона.

В казахской топонимике частое использование терминов, связанных с животными, таких как «Арқарлы» (Арқарлы, названный в честь барана архара), подчеркивает историческую связь между людьми и дикой природой степей.

Такие топонимы, как «Қара-Тау» (Қаратау, что означает «Черная гора»), демонстрируют сочетание цветовой символики и физических характеристик, распространенных в казахской и тюркской практике наименования мест, что дает представление о том, как сообщества воспринимают окружающую среду [19].

Казахские топонимы выполняют важную культурно-историческую функцию, сохраняя память о местах, событиях и выдающихся личностях, которые оставили след в жизни народа. Топонимы в казахском языке часто представляют собой своеобразные «свернутые тексты», хранящие обширную информацию о прошлом и образе жизни казахского народа. Например, названия мест, такие как Бабаата, Әулетас, Әулиеата, не только указывают на конкретные географические объекты, но и несут в себе глубокий исторический и культурный смысл.

Топоним Бабаата происходит от имени Ысқақ баба, брата Ахмеда Яссауи, важной фигуры в духовной истории Казахстана. Это название не только обозначает старинное поселение, но и передает почтение к историческим личностям, формируя духовные и культурные ассоциации у современного поколения. Әулетас и Әулиеата также указывают на места, связанные с религиозной символикой, так как термин әулие переводится как «святой». Эти топонимы отражают культурные верования и обычаи казахов, связывая пространство с духовными ценностями.

Структурное разнообразие казахских топонимов, таких как Тәңіртазаған и Бөрітазаған, иллюстрирует специфику композитных построений. Эти названия буквально переводятся как «место, где копал бог» и «место, где копал волк», отражая не только географическое расположение, но и культурные символы, такие как божественность и природные образы. В такой структуре каждый элемент имеет значение: Тәңірт означает «бог» или «небеса», а тазаған — «копать». Эти топонимы показывают, как казахский язык передает концепции, связанные с природой и духовностью, через географические названия, формируя связь между человеком, местом и его символикой [20].

Современная топонимия Казахстана отражает богатую историю страны и процессы восстановления национальной идентичности после обретения независимости. Исторические события и социальные перемены привели к многочисленным переименованиям, направленным на замену советских и русифицированных названий, возвращение автохтонных казахских топонимов и создание новых имен, соответствующих культурному наследию и традициям страны.

Процесс переименований начался с создания Государственной ономастической комиссии в 1990 году, которая поставила цель восстановить исторические и исконные казахские названия, а также устранить транслитерационные ошибки. В период с 1991 по 2001 год были переименованы или скорректированы названия 64 районов, 8 городов, 420 сел и поселков. Например, Советский район стал Аккаинским, Целинный район переименован в район Габита Мусрепова, а городу Лениногорск вернули историческое название Риддер.

Многие названия были исправлены с целью устранения искажений, вызванных ошибочной транслитерацией. Так, название Құрық изменили с Курюк на правильное Курык, а Шалқар с Челкар на Шалкар. Вместо советских наименований, таких как Гурьев, Черновая и Жамбыл, появились Ақтау, Қарасу и Тараз соответственно, подчеркивая историческую справедливость и национальную идентичность.

В городах также создаются новые названия, которые отражают казахское культурное наследие. Так, в Астане появились топонимы, такие как Алматинский район, Жетісу, Гранд Алатау и Сайран, символизирующие культурные связи между регионами. Эти изменения усиливают национальный колорит городской топонимии и способствуют сохранению исторической памяти [21].

Современная топонимия Англии отражает сложное переплетение различных культурных и исторических слоев, начиная с кельтских корней и заканчивая влиянием скандинавов и англосаксов. В некоторых регионах Англии до сих пор можно найти топонимы, сохранившие древнекельтские корни, например, горы Бленкатра и Хелвеллин в Камбрии, а также многочисленные названия, начинающиеся на *caer* или *car*, что обозначает «крепость» или «укрепление», как в Карлайл и Каерлеон.

Римская оккупация Британии также оставила след в топонимии многие латинские названия исчезли, но элементы *-caster* или *-chester*, означающие «лагерь» (от латинского *castra*), сохранились в таких городах, как Манчестер и Ланкастер. Этот латинский элемент указывает на города, выросшие из римских укреплений [22].

Наибольшее влияние на топонимию Англии оказали англосаксонские поселенцы, начиная с V века. Множество современных английских топонимов имеют англосаксонские корни, такие как суффиксы *-ham* (деревня, поселение), *-ton* (огороженное место), и *-ford* (брод), что можно увидеть в названиях Дагенхем, Брайтон и Оксфорд.

Скандинавское влияние заметно на севере и востоке Англии, где в IX–XI веках поселились викинги. Множество топонимов в Йоркшире и Линкольншире имеют скандинавские корни, такие как суффиксы *-by* (деревня) и *-thorpe* (поселок), например, Гримсби и Скегнес. Эти названия часто встре-

чаются в пределах бывшей Дэнлоу, области под контролем датчан, что подчеркивает значительное скандинавское влияние на топонимию региона [15].

Английская топонимия служит уникальным отражением исторических миграций и культурного обмена на протяжении веков, сохраняя память о кельтских, римских, англосаксонских и скандинавских корнях, каждый из которых внес свой вклад в ландшафт современной Англии [25].

Английские или американские топонимы, такие как “Yellowstone” (Желтый камень), часто переводят и адаптируют названия коренных народов, подчеркивая связь с природными особенностями и историей региона». Это название отражает местный природный ландшафт, делая акцент на визуальные особенности, знакомые поселенцам и путешественникам.

Названия типа “Liberty” (Свобода) и “Freedom” в топонимии США имеют символическое значение, отражая идеологические и культурные ценности. Эти топонимы демонстрируют стремление американцев закрепить идеалы свободы и независимости через наименование мест.

“Long Beach” и “Red River” используют прилагательные для описания физических характеристик местности, что делает их легко узнаваемыми. Эти описательные топонимы помогают людям мгновенно представлять себе облик местности, даже если они там не были.

Символические топонимы, такие как “Hope” (Надежда) и “Prosperity” (Благополучие), создают позитивный образ и ассоциируются с надеждой на лучшее будущее. Они выполняют коммуникативную функцию, укрепляя позитивное отношение и идентификацию жителей с местом.

Топонимы типа “Little Rock” и “Big Lake” описывают размер и характер природных объектов, помогая визуально представить место». Эти названия усиливают восприятие реальной географии, связывая название с конкретными природными характеристиками.

Название “Paradise” (Рай) часто встречается в топонимии США и Англии, придавая месту положительные черты и желаемую привлекательность. Подобные названия не только делают места привлекательными для переселенцев, но и создают эмоциональные ассоциации [23].

Займованные топонимы, такие как “Buena Vista” (Хороший Вид), адаптированы к английскому языку, сохраняя при этом исходный смысл и культурную привязку. Эти названия сохраняют элементы исходного языка и культуры, обогащая американскую топонимию многообразием.

“Old Town” используется для обозначения исторических районов, вызывая ассоциации с наследием и прошлым. Название “Old Town” напоминает об историческом значении местности, создавая связь с прошлым и культурным наследием.

Топонимы, как “Mountain Home”, обозначают близость к горам, подчеркивая природные особенности местности. Эти названия помогают жителям и путешественникам ориентироваться, передавая образ жизни в горной местности.

“Salt Lake City” обозначает географические особенности, такие как соленое озеро, создавая четкое представление о природном ландшафте. Это название позволяет сразу же понять, что местность находится вблизи уникального природного объекта, что привлекает внимание путешественников и исследователей [21].

По Таблице 1 показаны сравнительные когнитивные особенности топонимов в английском и казахском языках. Таблица демонстрирует, как оба языка используют топонимы для передачи культурных ценностей, исторической значимости и природных характеристик мест, но с отличиями в подходе к заимствованию и символической нагрузке.

Т а б л и ц а 1

Когнитивные особенности топонимов в английском и казахском языках

Характеристика	Английские топонимы	Казахские топонимы
1	2	3
Этимология и происхождение	Часто включают заимствованные названия, адаптированные к английской фонетике и грамматике (например, “Buena Vista”).	В основном имеют тюркские корни и общие элементы, такие как суффикс «-стан» («земля» или «место»).
Символическая нагрузка	Используются абстрактные и символические названия, такие как “Liberty” и “Hope”, передающие идеалы и ценности.	Названия могут передавать историческую значимость, например, «Кызылорда» (Красная Орда) с этнической коннотацией.

Продолжение таблицы 1		
1	2	3
Описательность	Используются прилагательные и характеристики для описания географии, например, “Long Beach” и “Red River”.	Часто включают природные элементы, такие как «тау» (гора) и «өзен» (река), что подчеркивает связь с природой.
Историческая связь	Названия типа “Old Town” ассоциируются с историческими местами и культурным наследием.	Топонимы, как «Алатау,» связаны с древним тюркским наследием, укрепляя связь с историей и традициями.
Функция в культуре и обществе	Часто привлекают мигрантов и переселенцев благодаря позитивным названиям, например, “Paradise” и “Prosperity”.	Названия выполняют когнитивную функцию, связывая место с историей и природными ресурсами, например, «Жезказган».

По **Таблице 2** приведены сравнительные коммуникативные особенности топонимов в английском и казахском языках. Таблица иллюстрирует различия в использовании топонимов для формирования образов, культурной идентификации и когнитивных ассоциаций, подчеркивая уникальные подходы каждого языка к многозначности, символизму и привязке к конкретным объектам.

Т а б л и ц а 2

Коммуникативные особенности топонимов в английском и казахском языках

Характеристика	Английские топонимы	Казахские топонимы
Ассоциативность и образы	Создают привлекательный образ места, часто через абстрактные термины, такие как “Hope” и “Paradise”.	Подчеркивают конкретные характеристики местности, например, «Аксу» (белая вода), отражая физические особенности.
Универсальность и многозначность	Широко распространены многозначные названия, такие как “Big Lake”, которые встречаются в разных местах.	В основном привязаны к одному объекту, что способствует четкости и однозначности в восприятии топонимов.
Культурная и этническая идентификация	Некоторые названия происходят от имен исторических мест или иностранных слов (например, “New England”).	Топонимы укрепляют тюркскую идентичность через использование общих тюркских элементов, таких как «-стан».
Символическая функция	Названия вроде “Liberty” выполняют символическую функцию, обозначая культурные и национальные идеалы.	Топонимы, такие как «Қызылорда», передают важные исторические и культурные смыслы, связанные с этническим наследием.
Когнитивные ассоциации	Названия, такие как “Mountain Home”, помогают представлять ландшафт, создавая ассоциации с природой.	Описательные названия укрепляют связь с природой, часто сохраняя когнитивные ассоциации с географическими объектами.

Интересно что, английские и казахские топонимы различаются по происхождению, культурным и историческим факторам.

Английские топонимы часто заимствуют названия из других языков и культур, адаптируя их в англоязычную среду (например, “Buena Vista” в США). В то же время казахская топонимия в значительной степени сохраняет тюркские корни и общие культурные элементы, такие как суффиксы «-стан», что связывает топонимы с общим тюркским наследием и подчеркивает культурную преемственность. Этот фактор делает казахские топонимы более устойчивыми и символически нагруженными, чем их англоязычные аналоги.

В рамках данного исследования был проведен сравнительный анализ когнитивных и коммуникативных особенностей топонимов в английском и казахском языках, что позволило выявить значительные различия и сходства в их восприятии и использовании.

Исследование выявило, что когнитивные и коммуникативные особенности топонимов в английском и казахском языках отражают культурные, исторические и социальные различия двух языковых

сообществ. В обоих языках топонимы играют важную роль в формировании когнитивных карт, ориентирующих носителей языка в их культурной и природной среде. Однако в казахском языке они чаще передают связь с природными объектами, историческими событиями и сакральными местами.

В английском языке топонимы нередко несут символическое и идеологическое значение, отражая национальные идеалы и ценности.

В английском языке топонимы выполняют не только функцию локальной идентификации, но и отражают процессы социальной мобильности, миграции и глобализации.

Сравнительный анализ когнитивных и коммуникативных особенностей казахских и английских топонимов выявил как существенные различия, так и определённые сходства в их восприятии.

Сходства:

1. В обоих языках топонимы выступают важным элементом когнитивной карты пространства, помогая носителям языка структурировать своё восприятие окружающей среды. Например, такие названия, как «Алатау» (Казахстан) и “Long Beach” (США), одновременно выполняют ориентирующую и описательную функции [24].

2. Казахская и английская топонимия закрепляют в названиях историческую память и культурные ценности. В казахских топонимах это проявляется через связь с традиционным кочевым образом жизни и природными элементами (например, «Қаратау» — «Чёрная гора»). В английской топонимии историческая память часто связана с колониальными процессами и миграцией, что выражается в названиях “New England” или “Lancaster”.

3. Оба языка используют символизм в топонимах для передачи культурных смыслов. Например, «Әулиетас» (Казахстан) и “Liberty” (США) отражают духовные и идеологические ценности.

Различия:

1. Культурный контекст:

Казахские топонимы глубоко укоренены в этнокультурной идентичности и тесно связаны с природой. Они отражают кочевой образ жизни, например, «Ақсу» (белая вода) или «Сарыарқа» (жёлтый хребет). Английские топонимы, напротив, часто ориентированы на символизм и социально-исторические изменения. Названия, такие как “Hope” (надежда) или “Paradise” (рай), ассоциируются с позитивными образами, связанными с миграцией и созданием новых поселений.

2. Природные элементы:

В казахской топонимии природные объекты занимают центральное место, подчёркивая традиционную связь народа с природой. Английская топонимия использует природные элементы значительно реже, акцентируя внимание на их описательных функциях, например, “Red River”.

3. Исторические элементы:

Английские топонимы, такие как “Lancaster”, отражают исторические процессы колонизации и урбанизации. В казахской топонимии исторические элементы более тесно связаны с культурным наследием, включая память о сакральных местах, таких как «Бабата», или географических объектах, связанных с экономической историей («Жезқазған»).

4. Символизм:

В английских топонимах символизм носит преимущественно идеологический характер, что отражает влияние общественных изменений (например, “Liberty”, “Freedom”). Казахские топонимы часто сосредоточены на сакральных и духовных значениях, что связано с традиционной культурой и религиозными представлениями (например, «Әулиеата»).

Различия между казахскими и английскими топонимами обусловлены культурно-историческим контекстом, формирующим уникальные когнитивные карты у носителей каждого языка. Казахская топонимия подчёркивает связь с природой и этнокультурным наследием, тогда как английская акцентирует внимание на символизме и исторической памяти, отражая динамичный характер миграционных процессов и глобализации.

Исследование показало, что топонимы в казахском языке формируют прочные связи с традиционным образом жизни, природной средой и исторической памятью, тогда как в английском языке они чаще выполняют символическую функцию, отражая ценности и идеалы общества. Эти различия обусловлены особенностями развития двух языковых сообществ и их культурно-историческим контекстом.

Заключение

Настоящее исследование посвящено сравнительному анализу когнитивных и коммуникативных особенностей вернакулярных топонимов в английском и казахском языках, с акцентом на их влияние в формировании культурной идентичности и пространственного восприятия. В ходе работы были рассмотрены когнитивные процессы, связанные с восприятием топонимов, механизмы их закрепления в коллективном сознании, а также особенности топонимических структур двух языков в их историко-культурных контекстах. Полученные результаты подтвердили, что топонимы выполняют не только географическую, но и когнитивную и культурную функции, выступая значимыми элементами национального наследия.

Анализ показал, что казахская топонимия тесно связана с природными объектами и этнокультурными традициями, формируя устойчивые когнитивные карты, ориентированные на историческую память и связь с окружающей средой. Топонимы, такие как «Ақсу» (белая вода) и «Сарыарқа» (жёлтый хребет), отражают природные характеристики и традиционное мировосприятие казахского народа. В английской топонимии, напротив, преобладает символизм, связанный с идеологическими концептами и социальными изменениями, что выражается в названиях типа “Liberty” (свобода) или “Норе” (надежда), создающих позитивные когнитивные ассоциации, связанные с миграцией и адаптацией к новым условиям. Эти различия обусловлены культурно-историческими процессами, определившими развитие двух языковых систем.

Исследование показало, что казахская топонимия способствует сохранению локальной идентичности и культурного наследия, в то время как английская демонстрирует адаптивность, отражая глобализационные процессы, миграционные тенденции и колониальные влияния. Выявленные различия позволяют глубже понять механизмы формирования пространственного восприятия у носителей обоих языков и их взаимосвязь с национальной культурой.

Практическая значимость работы заключается в её потенциальном применении в лингвистических и культурологических исследованиях, разработке образовательных программ и стратегий по сохранению этнокультурного наследия. Полученные результаты могут использоваться для углубления межкультурного диалога, повышения осведомлённости о значении топонимов как элементов национальной идентичности, а также при создании методик по изучению когнитивных процессов, связанных с восприятием географических названий.

Перспективными направлениями дальнейших исследований являются изучение влияния глобализации и цифровизации на трансформацию топонимических систем, анализ изменения топонимов в контексте урбанизации и социально-политических процессов, а также разработка методов интеграции культурных элементов в межкультурное взаимодействие. Исследование вернакулярных топонимов может внести значительный вклад в понимание механизмов сохранения этнокультурной идентичности и формирования когнитивных карт в различных языковых сообществах.

Список литературы

- 1 Барсова Л.В. Топонимия и ментальная карта мира: лингвистический анализ / Л.В. Барсова. — Москва: Наука, — 2019. — С. 112–120.
- 2 Smit J. Vernacular Toponymy and Cultural Identity: An Exploration / J. Smit. — Cambridge: Cambridge University Press, — 2017 — 53 p.
- 3 Байжанов К. Топонимы Казахстана в историко-культурном контексте / К.Байжанов. — Алматы: КазНУ, — 2016 — С. 145–155.
- 4 Li Ming. Vernacular: Its Features, Relativity, Functions and Social Significance / Ming Li. — 2020 — 84 p.
- 5 Султаньяев О.Л. Принципы номинации в казахской топонимике Кокчетавской области / О.Л. Султаньяев // Ученые записки Уральского государственного университета, серия филологическая. — 1971. — 6. — С. 18–45.
- 6 Мурзаев Э.М. Основные направления топонимических исследований. Принципы топонимики / Э.М. Мурзаев. — М. — 1964. — С. 29–45.
- 7 Гульжанова А. Культурные коды казахской топонимии / А. Гульжанова // Вестник Казахского национального университета, серия филологическая. — 2018. — № 5. — С. 89–105.
- 8 Boroditsky L. Cognitive Linguistics and Toponymy: A Comparative Study / L. Boroditsky // Oxford: Oxford University Press. — 2024. — P.17.
- 9 Zhu L. Cognitive Aspects of Toponymy in Multilingual Contexts / L. Zhu. — Beijing: Peking University Press, — 2018 — P. 23.
- 10 Boroditsky Lera. How language shapes the way we think | TED, YouTube / Lera Boroditsky. — 2018.

- 11 Hadieva G.K. The Epic Poem Edigey and Its Poetic Toponymy / G.K. Hadieva, I. Akish. — 2015.
- 12 Karasik V.I. Language circle: Personality, concept, discourse / V.I. Karasik // Peremena. — 2002.
- 13 Азарьяху М. Street Names, Popular Culture, and Memorials: Observations on Vernacular Toponymy / М. Азарьяху // Journal of Historical Geography. — 1994. — 20(3). — 245 p.
- 14 Jones M. The Historical Significance of English Toponyms and Their Role in Shaping Local Identity / M. Jones // Journal of English Place-Name Studies. — 1996. — 5(2). — P. 65–82.
- 15 Mills A.D. A Dictionary of British Place Names / A.D. Mills. — Oxford University Press. — 2011 — P. 1.
- 16 Gelling M. Signposts to the Past: Place-Names and the History of England / M. Gelling. — Phillimore. — 2000 — P. 120.
- 17 Pei M. The Story of Language / M. Pei. — New York: Nal Penguin Inc. — 2005. — P. 181, 348.
- 18 Meirbekov A.K. National Identity of Kazakh Toponyms in the Context of Multilingualism? / A.K. Meirbekov. — 2021. — P. 616.
- 19 Adilova J.C. Common features of the Kazakh and ancient Turkic toponymic system / J.C. Adilova // University named after Shakarim of Semey city Semey. — 2022. — P. 90.
- 20 Бижкенова А.Е. Содержательный и словообразовательный потенциал деонимов (слов, восходящих к именам собственным) / А.Е. Бижкенова. — НИЦ «Ғылым», Алматы. — 2003. — С. 189-190.
- 21 Sharipbayeva A. Word-formation specifics and usage of toponyms in modern English language [Electronic resource] / A. Sharipbayeva, D.G. Zhassarova // Инновационные методы в преподавании иностранных языков и теория языка. Студенческий научный форум — 2019. IX Международная студенческая научная конференция. — 2019. — Access mode: <https://files.scienceforum.ru/pdf/2019/5c54060116ec7.pdf>
- 22 Панжиев Н.П. Лингвокультурологический аспект исследования топонимов / Н.П. Панжиев. — Academic research in Educational sciences. — 2021. — Vol. 2. — Issue 7. — P. 193.
- 23 Skorupa P. Vilnius county toponyms as signs of national and cultural identity / P. Skorupa. — 2021.
- 24 Akhmetova G. Lexico-semantic nature of toponyms: theory and analysis / G. Akhmetova // Bulletin of Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov. — 2024. — No. 4. — P. 14-15.
- 25 Ainabek A. Effects of Language Learning Strategies on Teaching Toponyms and Folk Geography Terms in Kazakh and Nogai Languages / A. Ainabek, B. Abdualiuly // Journal of Ethnic and Cultural Studies. — 2024. — P. 12-13.

С.Е. Давлетова, А.Е. Бижкенова

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі топонимдердің танымдық және коммуникативтік ерекшеліктерін салыстырмалы талдау

Мақала ағылшын және қазақ тілдеріндегі жергілікті топонимдердің танымдық және коммуникативтік ерекшеліктерін салыстырмалы талдауға арналған, олардың кеңістіктік қабылдау мен мәдени бірегейлікті қалыптастырудағы шешуші рөліне баса назар аударылған. Зерттеудің мақсаты — мәдени мұраны сақтауға, этномәдени бірегейлікті нығайтуға, жаһандану жағдайында тіл спикерлері арасында танымдық карталарды қалыптастыруға әсер ететін топонимдердің танымдық және коммуникативті сипаттамаларын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін когнитивті талдау, социолингвистикалық тәсілдер, тарихи-мәдени зерттеулер, халық тілінің мазмұнын талдау сияқты кешенді әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижелері табиғи объектілермен, мифологиямен, этномәдени рәміздермен тығыз байланысты қазақ топонимдерінің дәстүрлі көшпелі өмір салтын, табиғатқа бағдарланған бірегейлікті, тарихи жадыны бейнелейтінін көрсетеді. Бұл жергілікті мәдениетпен берік байланыстың қалыптасуына және ұжымдық есте сақтаудың нығаюына ықпал етеді. Керісінше, ағылшын топонимдері көші-қон процестерін, отаршылдық тарихын және еркіндік, теңдік және даму сияқты әлеуметтік құндылықтарды бейнелейтін символдық мағыналарға баса назар аударады, икемділік пен динамикалық әлеуметтік өзгерістерге бейімделуді көрсетеді. Сонымен қатар, талдау қазақ топонимдерінің мәдени мұраны сақтауда маңызды рөл атқаратынын, ал ағылшын топонимдерінің жаһандық процестермен интеграциялануға және бостандық пен прогресс сияқты мұраттарды сақтауға бағытталғанын көрсетті. Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін білім беру мақсатында қолдануда, мәдени сауаттылықты арттыруда және мәдени мұраның элементтері ретінде топонимдердің маңыздылығы туралы хабардарлықты арттыруда жатыр. Зерттеу нәтижелері мәдениетаралық диалогты дамыту, мәдени бірегейлікті сақтау және жаһандану жағдайында мәдени және тарихи құндылықтарды интеграциялау стратегияларын тұжырымдау жағдайында пайдалы болуы мүмкін. Осылайша, зерттеу жергілікті топонимдердің сәйкестік пен мәдени мұраны қалыптастырудағы негізгі элементтер ретіндегі маңыздылығын көрсетеді. Жаһандану жергілікті мәдениеттерге әсер ететін қарқынды дамып келе жатқан әлемде бұл элементтерді түсіну және сақтау әсіресе өзекті болып отыр.

Кілт сөздер: жергілікті топонимдер, танымдық қабылдау, мәдени бірегейлік, танымдық карта, тарихи-мәдени талдау.

Comparative analysis of cognitive and communicative features of toponyms in English and Kazakh languages

The article is dedicated to a comparative analysis of the cognitive and communicative features of vernacular toponyms in the English and Kazakh languages, with an emphasis on their key role in shaping spatial perception and cultural identity. The aim of this research is to identify the cognitive and communicative characteristics of toponyms that influence the preservation of cultural heritage, the strengthening of ethnocultural identity, and the formation of cognitive maps among language speakers in the context of globalization. To achieve this goal, comprehensive methods were employed, such as cognitive analysis, sociolinguistic approaches, historical-cultural research, and the analysis of vernacular content. The results of the study show that Kazakh toponyms, closely related to natural objects, mythology, and ethnocultural symbols, reflect the traditional nomadic way of life, nature-centered identity, and historical memory. This contributes to the formation of a strong connection with local culture and the strengthening of collective memory. In contrast, English toponyms emphasize symbolic meanings that reflect migration processes, colonial history, and social values such as freedom, equality, and development, indicating flexibility and adaptation to dynamic social changes. Furthermore, the analysis revealed that Kazakh toponyms play an important role in preserving cultural heritage, while English toponyms are oriented towards integration with global processes and the maintenance of ideals such as freedom and progress. The practical significance of the research lies in the application of its results for educational purposes, enhancing cultural literacy, and raising awareness of the significance of toponyms as elements of cultural heritage. The findings of the study may be useful in the context of developing intercultural dialogue, preserving cultural uniqueness, and formulating strategies for integrating cultural and historical values in the context of globalization. Thus, the research underscores the importance of vernacular toponyms as key elements in shaping identity and cultural heritage. In a rapidly changing world, where globalization impacts local cultures, understanding and preserving these elements becomes particularly relevant.

Keywords: vernacular toponyms, cognitive perception, cultural identity, cognitive map, historical-cultural analysis.

Reference

- 1 Barsova, L.V. (2019). *Toponimiia i mentalnaia karta mira: lingvisticheskii analiz [Toponymy and the Mental Map of the World: Linguistic Analysis]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Smit, J. (2017). *Vernacular Toponymy and Cultural Identity: An Exploration*. Cambridge: Cambridge University Press, 53.
- 3 Baizhanov, K. (2016). *Toponimy Kazakhstana v istoriko-kulturnom kontekste [Toponyms of Kazakhstan in the Historical and Cultural Context]*. Almaty: Kazakhskii Natsionalnyi Universitet [in Russian].
- 4 Li, Ming. (2020). *Vernacular: Its Features, Relativity, Functions and Social Significance*.
- 5 Sultanyayev, O.L. (1971). Printsipy nominatsii v kazakhskoi toponimike Kokshetavskoi oblasti. Uchenye zapiski Uralskogo gosudarstvennogo universiteta, seriia filologicheskaiia [Principles of Nomination in the Kazakh Toponymy of the Kokshetau Region]. *Uchenye Zapiski Uralskogo gosudarstvennogo universiteta, seriia filologicheskaiia — Scientific Notes of the Ural State University, Philological Series*, 6, 18–45 [in Russian].
- 6 Murzaev, E.M. (1964). *Osnovnye napravleniia toponimicheskikh issledovanii. Printsipy toponimiki [Main Directions of Toponymic Research. Principles of Toponymy]*. Moscow, 29–45 [in Russian].
- 7 Gulzhanova, A. (2018). Kulturnye kody kazakhskoi toponimii [Cultural Codes of Kazakh Toponymy]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta, seriia filologicheskaiia — Bulletin of the Kazakh National University, Philological Series*, 5, 89–105 [in Russian].
- 8 Boroditsky, L. (2024). *Cognitive Linguistics and Toponymy: A Comparative Study*. Oxford: Oxford University Press.
- 9 Zhu, L. (2024). *Cognitive Linguistics and Toponymy: A Comparative Study*. Oxford: Oxford University Press.
- 10 Lera, Boroditsky. (2018). *How Language Shapes the Way We Think | TED, YouTube*.
- 11 Hadieva, G.K., & Akish, (2015). I. The Epic Poem Edigey and Its Poetic Toponymy.
- 12 Karasik, V.I. (2002). *Language Circle: Personality, Concept, Discourse*. Peremena.
- 13 Azaryahu, M. (1994). Street Names, Popular Culture, and Memorials: Observations on Vernacular Toponymy. *Journal of Historical Geography*, 20(3), 245.
- 14 Jones, M. (1996). The Historical Significance of English Toponyms and Their Role in Shaping Local Identity. *Journal of English Place-Name Studies*, 5(2), 65–82.
- 15 Mills, A.D. (2011). *A Dictionary of British Place Names*. Oxford University Press.
- 16 Gelling, M. (2000). *Signposts to the Past: Place-Names and the History of England*. Phillimore.
- 17 Pei, M. (2005). *The Story of Language*. New York: NAL Penguin Inc.
- 18 Meirbekov, A.K. (2021). *National Identity of Kazakh Toponyms in the Context of Multilingualism*.

- 19 Adilova, J.C. (2022). *Common features of the Kazakh and ancient Turkic toponymic system*. University named after Shakarim of Semey city.
- 20 Bizhkenova, A.E. (2003). *Soderzhatelnyi i slovoobrazovatelnyi potentsial deonimov (slov, voskhodiashchikh k imenam sobstvennym) [Semantic and Word-Formation Potential of Deonyms (Words Derived from Proper Names)]*. Nauchno issledovatel'skii tsentr «Gylym», Almaty [in Russian].
- 21 Sharipbaeva, A.M. (2019). *Word-Formation Specifics and Usage of Toponyms in Modern English Language*. Evraziiskii natsionalnyi universitet imeni Gumileva [in Russian].
- 22 Pandzhiev, N.P. (2021). Lingvokulturologicheskii aspekt issledovaniia toponimov [Linguocultural Aspects of Toponymic Research]. *Academic research in educational sciences*, 2, 7, 193 [in Russian].
- 23 Skorupa, P. (2021). *Vilnius county toponyms as signs of national and cultural identity*.
- 24 Akhmetova G. (2024). Lexico-semantic nature of toponyms: theory and analysis. *Bulletin of Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov*, 4, 14-15.
- 25 Ainabek, A., & Abdualiuly, B. (2024). Effects of Language Learning Strategies on Teaching Toponyms and Folk Geography Terms in Kazakh and Nogai Languages. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 12-13.

Information about the authors

Davletova Saltanat Esengalieвна — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: salt77@list.ru; <https://orcid.org/0000-00033717-113X1>

Bizhkenova Aigul Yermekovna — Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4869-79732>

Ж.А. Жақыпов^{1*}, Қ.Б. Түйлебаева²^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
e-mail: zhan.zhak58@gmail.com¹, TKB.84@mail.ru²

Сөйлеуде бейберекеттіліктен реттілікке өту

Мақалада түрлі ғылым саласының зерттеу нысанына айналған, ашық та күрделі жүйелерде болатын құбылыстардың өздігінен ұйымдасуы арқылы қоғамға бейімделу сипатын білдіретін ұғым ретінде қарастырылып жүрген синергетиканың бейберекеттік (хаос) құбылысын реттеудегі контекст мәні мен қызметі қарастырылған. Мақала «Қазақ тіліндегі синергиялық құбылыстар» атты докторлық диссертация бойынша жүргізілген зерттеу жұмысының тілдік айғақтар арқылы талдау бөлімін қамтиды. Синергия ұғымы әлемдік тенденцияға айналып, барлық ғылым саласы жаппай қолданып жатқанда, тіл жүйесін зерттеуде лингвистикада (лингвосинергетика), оның ішінде қазақ тіл білімінде де зерделенуі заңды деп санаймыз. Лингвосинергетика тілді динамикалық және өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе ретінде қарастырады, жүйедегі элементтердің бірлесе әрекет етуі жаңа лингвистикалық формалар мен жаңа ашылулардың пайда болуына әкеледі. Мақаланың басты мақсаты — сөйлеудегі бейберекеттік (хаос) құбылысын контекст арқылы реттеудің механизмдерін анықтау, тілдік айғақтар арқылы мән-мағынасын ашу. Осы мақсатымызға жету үшін алдымызға келесі аталған міндеттерді қойдық: — синергетиканың хаос құбылысының мәні мен тіл біліміндегі көрінісін сипаттау; — контекстің хаос құбылысын реттеуде маңызды рөл атқаратынын айқындау; — тілдік айғақтарға контекстік талдау жасау. Зерттеу материалы ретінде аталған тақырып бойынша жазылған монографияларға, ғылыми мақалалар мен түрлі зерттеу жұмыстарына шолу жасалды, нәтижесінде қазақ тіліндегі әдеби шығармалардан мысалдар (тілдік айғақтар ретінде) ұсынылады. Зерттеу барысында дәстүрлі сипаттамалық, салыстырмалы, тарихи-салыстырмалы әдістермен қатар, тілдік айғақтарға синергетикалық, контекстік және лексикалық талдау жасалды. Зерттеудің теориялық маңызы лингвосинергетика, соның ішінде хаос ұғымына қатысты білімді жүйелеу және осы саладағы қазіргі заманғы зерттеулердің сипатын тереңірек түсіну болса, практикалық маңызы синергия, лингвосинергетика, хаос және контекст тақырыптары бойынша ізденушілерде зерттеу, талдау нәтижесі негізінде тереңірек білім қалыптастыруға қосқан үлесі арқылы көрінеді. Авторлар ғылыми материалдар мен негізді дерек көздеріне сүйене отырып, тіл жүйесін зерттеуде лингвосинергетика заңдылығын түсіну маңызды деген қорытындыға келді және зерттеу нәтижесінде контекст хаосты реттейтін негізгі фактор ретінде анықталады. Қазақ тіл білімінде тіл жүйесінің ашық, үнемі дамып отыратын синергиялық құбылыс екені туралы жалпылама теориялық зерттеу жұмыстары болғанымен, синергиялық құбылыс түзуші ұғымдарға талдау жасалған жоқ. Мақала — хаосты реттеудегі контекст маңызын нақты мысалдармен, тілдік айғақтармен ашып көрсететін алғашқы зерттеу жұмысы болмақ.

Кілт сөздер: синергетика, хаос, контекст, тілдік жүйе, лингвосинергетика, диссипация, бифуркация.

Kipicne

Тіл білімінде, оның ішінде тіл жүйесінде орын алатын өзгерістерді зерттеуде *синергия* ұғымын қолдану әлемдік тенденцияға айналды. Синергия заңдылықтары тіл білімінің кейбір мәселелерін шешуде, нақтырақ айтсақ, ашық, өзгеріске бейім әрі үнемі дамып отыратын тілдік жүйедегі құбылыстарды зерттеуде, сөз мағынасын ашуда, мағынаның өзгеріске түсу сипатын анықтауда, сөздің түрлі өзгерістерді қабылдай отырып, жаңа мағынаға ие болу заңдылықтарын сипаттауда, омоним түзу құбылысын, жойылу алдындағы ерекшелігін талдауда басымдыққа ие болып отыр.

Мақала синергияның бейберекеттік (хаос) құбылысын реттеудегі контекст қызметіне арналады.

Зерттеу барысы түсінікті болу үшін алдымен *хаос* ұғымының мәнін теориялық анықтама беру арқылы ашып алайық. Хаос — синергетиканың негізгі ұғымдарының бірі болып саналады. Тіл жүйесінің ашық болуы жүйенің қоғамдағы өзгерістерді қабылдауға бейімділігін көрсетеді, бұл синергетикада диссипация (диссипативность — свойство системы, позволяющее ей непрерывно обмениваться информацией с окружающей средой) [1; 699] құбылысы деп аталады. Аз болса да үздіксіз өзгерістерді қабылдау нәтижесінде жүйеде ауытқу, тербелу орын алып, синергетиканың флуктуация құбылысы пайда болады. Егер мұндай тербелістер тым күшті болса, жүйеде тұрақсыздық орын алады. Жүйенің тұрақсыз күйі оның элементтерінің бұзылуына, өзгеруіне әкелуі мүмкін,

* Хат-хабарларға арналған автор. e-mail: zhan.zhak58@gmail.com

нәтижесінде бифуркация деп аталатын екіге бөліну, ажырау мәнімен сипатталатын құбылыс пайда болады да, жүйеде хаос (бейберекеттік) орын алады. Ал туындаған хаос жүйенің жаңаруына себеп болуы мүмкін. Бұл туралы Д.Д. Старикованың зерттеу жұмысында синергетика құбылысындағы хаос «бұзушы күш» ретінде емес, жүйенің жаңару жолында өтуі керек, жаңа тәртіп орнатуға себеп болатын құбылыс ретінде сипатталады [2; 564].

Хаос адам тәртіп, жүйелілік деп қабылдаған нәрсесінің шектен шығуын сипаттайды. Сондықтан да болар хаос ұғымын әркім әрқилы қабылдайтындықтан, мағынасы келесі ұғымдар арқылы сипатталады: бейберекеттік, түсініксіздік, шатасу; тұрақтылықтың шашырауы, тұрақсыздық; жүйесіздік, тәртіптің бұзылуы; кездейсоқ әрекеттің, жағымсыз жаңалықтың орын алуы.

Хаос ұғымына қарапайым мынандай мысал: егер газет-журналдарда мақала тақырыбы берілмесе, оқырман өзіне керекті ақпаратты алу үшін әр мақаланың басын оқиды, мәтін мазмұнын, автордың идеясын анықтағанша, оқырманның миында хаос туындайды. Жалпы адамның ойы мен тілі өмір бойы хаостан тәртіпке қарай өзгеріп отырады, нәрестенің туылған кездегі санасы хаос күйінде болады, содан кейін біртіндеп тілді меңгереді, одан әрі тәжірибе мен оқу арқылы өзінің ойлауын реттейді. Тәртіп пен хаос үнемі күресіп отырады.

Тіл білімінде, оның ішінде лингвосинергетикада хаос ұғымын жоғарыда аталған анықтамалардың алғашқысы ашады, сонымен хаос — жүйедегі тәртіпсіздік, бірақ ол жаңа тәртіпке көшуге ықпал ететін құбылыс. Тілдік жүйені құрайтын сөз мағынасының түрленуі, алмасуы, құбылуы, өзгеруі, кеңеюі, тарылуы және жаңа сипат алуы коммуникацияның қай түрінде болмасын (ауызша, жазбаша) хаос тудырады. Сөздердің мұндай өзгеріске ұшырауының басты себебі заттың, құбылыстың, олардың қасиетінің, қызметінің өзгеруі, жойылуына байланысты. Кейбір сөздер тіпті ғасырлар бойы тұрақсыз өзгеріске ұшырай беруі мүмкін. Бұл тіл жүйесіне әсер етуші сыртқы және ішкі факторларға байланысты, аталған факторлар тіл жүйесінің диссипативтілік сипатына орай түрлі өзгерістерге алып келеді.

Лингвосинергетикада орын алған хаос құбылысын реттеуде контекст маңызды рөл атқарады, яғни сөйлеуде реттеушілік қызметі арқылы **контекст** хаосқа жол бермейді.

«Контекст» ұғымы жалпы тіл білімінде алғашқыда белгілі бір мазмұнды бейнелейтін сөздер тізбегі ретінде танылды. Кейін контекст ұғымының мәні нақтыланып, «аяқталған ойды білдіретін бірлік» ретінде түсіндіріле бастады. Контекст — өзінің аясындағы элементтердің мән-мағынасы, мазмұны белгілі бір дәрежеде көрініп тұратын, жеке жайтқа байланысты анықталып тұратын сөйлемдер тіркесі. Сөздің, сөйлемнің немесе мәтіннің мағынасын нақтылайтын, түсінуге мүмкіндік беретін жағдайлар мен ақпараттардың жиынтығы. Контекст — белгілі бір сөздің немесе сөз тіркесінің тіркесінің, сөйлемнің мәнін тереңірек ашып, мағынасын толық дұрыс түсінуге көмектесетін мәнмәтін.

Ж. Жақыпов «Контекстуалдық синтаксис» атты еңбегінде сөйлеудегі (лексикалық, құрылымдық) мағынаны — бастапқы мағына, ал контекстен туындайтын мағынаны екінші дәрежелі деп атап, тіл мен контекстің арақатынасын форма мен функция арақатынасы ретінде қарастырады. Аталған еңбегінде: «Контекст деген белгілі бір тілдік бірліктің ортасы және сол орта арқылы өз мағынасын нақтылай түсуінің жағдайы, шарты деп ұсынуға болады. Контекст — тілдік құбылыстардың кез келген деңгейіне (фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік) тән құбылыс. Контекст сөйлемдердің мағынасын нақтылауға да қатыса алады» деп анықтама береді [3; 33]. Демек, контекст ұғымы тіл білімінде түрлі сипатта көрінеді: лингвистикалық контекст, ситуациялық контекст, лексикалық контекст, синтаксистік контекст. Бұл бөлек әңгіме, біздің айтпағымыз — синергияның хаос деп аталатын құбылысын реттеудегі контекст қызметін ашу, мақаламыздың басты нысаны — осы, себебі контекст лексикалық және грамматикалық жиынтықты білдіретін синтаксистік бірліктен ғана емес, мәтіннің сюжеттік-тақырыптық құрылымы оның құрылуының себеп-салдарлық байланыстарын қоса қамтитын ақпараттардан тұрады.

Тіл білімін, тілдік жүйені синергетика ұғымымен байланыстыра қарастыру соңғы 30 жыл көлемінде зерттеле бастады (В.И. Аршинов, Я.И. Свирский. Синергетическое движение в языке. — М., 1994). Нәтижесінде тіл білімінде жаңа **лингвосинергетика** деп аталатын бағыт қалыптасты (И.А. Герман. Лингвосинергетика. — Барнаул, 2000). **Синергия** терминінің негізін салушы Г. Хакен (Г. Хакен. Синергетика. — М., 1980) күрделі динамикалық жүйелердегі (жаратылыстану ғылымында) орын алатын үдерістер ретінде сипаттайды. Кейін синергетика терминін тіл біліміне қатысы зерттеу әлемдік тенденцияға айналды. Тіл мамандары аталған терминге «Лингвосинергетика представляет собой междисциплинарное направление в изучении языка, исследующее динамическое развитие

языковых групп и их влияние на самоорганизацию и фрактальную структуру языковой системы. Это направление основано на принципах синергетики, которые учитывают сложные системы и их взаимодействие, что позволяет более глубоко понять, как язык действует как открытая, нелинейная и изменяющаяся система» [5; 6] (Татьяна, 2019; Домброван, 2016) деп түсінік берсе, осыған ұқсас пікірді келесі зерттеушілер «В отличие от традиционных подходов, лингвосинергетика акцентирует внимание на изменчивости и динамичности языковых процессов, что делает ее особенно актуальной в условиях современного языкового многообразия и глобализации» [7; 8] (Васильченко, 2019; Щербакова, Фомиченко, 2021) деп түйіндейді.

Шетелдік зерттеуші Д. Храмченконың (Khramchenko D., 2023) пікірінше, әлемдік лингвистикада синергетика ілімінің әдіснамалық мүмкіндіктерін тілтанымдық зерттеулер үшін қолдану тәжірибеге еніп, тілді және оның ішкі қабаттарын (фонетика, сөзжасам, лексикология, сөйлем, мәтін, дискурс, аударма және т.б.) синергетикалық жүйе ретінде дәлелдеуге ұмтылыстар жасалуда [9; 369].

Аталған авторлардың зерттеулерін қорытындылай келе, «Лингвосинергетика — тілді өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе ретінде зерттеудің әлемдік әдістемелік құралы» деп тұжырым жасауға болады. Аталған ғылым тілдік бірліктердің динамикасын, олардың әртүрлі контекстердегі өзгергіштігі мен бейімделуін ескеруге, сондай-ақ мәтіндерді дұрыс талдауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ бұл бағыт тілдік процестерді түсінуге және олардың мәдени және әлеуметтанулық аспектілермен байланыста қолданылуына жаңа мүмкіндіктер ашады, бұл — синергетика құбылысын қазіргі тілдік әртүрлілік пен жаһандану жағдайында өзекті етері сөзсіз.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті орыс филологиясы кафедрасының профессоры А.К. Каиржанов — Қазақстандағы синергетика тақырыбын алғаш зерттеуші (А.К. Каиржанов. Синергия языка: Монография. — Астана. — 2007). Ғалым еңбегін орта грек және ескі славян тілдерінің тілдік жүйесін синергетикалық түсінуге арнады. Ал қазақ тіл білімінде синергетика тақырыбында алғаш зерттеу жүргізген Ж.А. Манкеева болды (Ж.А. Манкеева, Қазақ сөзінің синергиясы, 2021). Ғалым монографиясында лингвомәдени, этнотанымдық, мифотанымдық көздердегі және коннотатты-дискурстық жүйедегі «ғаламның тілдік бейнесін» қалыптастырушы сөз синергиясының негізі антропоөзектік парадигма аясында қарастырады.

Жалпы «Синергетика» терминінің қазақ тіл білімінде де қолданылуына қатысты айтылып жүрген тұстары бар. Соңғы жылдары отандық жас ғалымдар мен докторанттар (А. Кожахметова. «Тіл біліміндегі синергетика ғылымы» (2022), А.М. Жумагулова. «Қазақ дискурсының лингвосинергетикасы» (2021), К. Алдашева, И. Султаниязова. «Тіл синергетикасы VS тіл динамикасы» (2021)) мақалаларын қазақ сөзінің синергиясы (сөз күдіреті), қазақ дискурсының лингвосинергетикасы (қазақ дискурсындағы «лингвосинергетикалық бірліктердің» көрінісі) турасында баспасөз беттерінде бірлі-жарым мақала жариялағанымен, бұл мақала — қазақ тілі жүйесіндегі синергиялық құбылыстар, оның ішінде синергиялық құбылыстың контексте реттелуі тұрғысынан жазылған алғашқы тәжірибе, синергетикалық құбылысты терең зерттеуге алғашқы қадамдардың бірі.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысының тақырыбына қатысты жоғарыда аталған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері, монографиялар, ғылыми зерттеулер мен мақалалар жинақталып, қазақ тіл білімімен салыстырылды. Сол материалдар мен фактілерді сұрыптау, талдау нәтижесінде теориялық болжамдар жасадық. Зерттеу жұмысының мақсатына жету үшін теориялық болжамдар тілдік айғақтар арқылы талданды, Ә. Кекілбаев, И.С. Тургенов сынды классик жазушылардың шығармаларынан тілдік фактілерді іріктей отырып, мақала мақсатына мысалдарға орай синергетикалық, контекстік және лексикалық талдау жасалды, яғни сөз мағынасының синергетикалық құбылыс нәтижесінде түрліше құбылып хаосқа ұшырауына, туындаған хаосты контекст арқылы реттеудің механизмдерін анықтауға нақты мысалдар беріледі.

Зерттеу жұмысында дәстүрлі сипаттамалық әдіспен қатар, салыстырмалы, тарихи-салыстырмалы әдістерге басымдық берілді. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы тілдің өзгеру, даму жолдарына талдау жасадық, сол өзгерістің заңдылықтарын анықтадық, тілді дамып, өзгеріп отыратын тарихи құбылыс деп танудың нәтижесінде тілдік жүйенің синергетикалық құбылыс екені дәлелденді. Сипаттамалық әдіс — зерттеушінің белгілі бір құбылыстың мәнін тереңірек түсуіне бағытталған әдіс. Мұнда зерттеуші өткен оқиғалар мен нақты фактілерге сүйене отырып, зерттелетін объектіні сипаттайды, нәтижесінде белгі бір феноменнің заңдылығын ашады. Мақалада хаос ұғымы жүйедегі

тәртіпсіздік болғанымен, жаңа тәртіпке көшуге ықпал ететін құбылыс мәні сипатталады, контекстің хаос құбылысын реттеудегі рөлі айқындалады.

Нәтиже мен оның талқылануы

Ақпараттың шексіздігі, оны қабылдау мен түсінудің жоғары жылдамдығы, интернет байланысының белсенді таралуы, жанды қарым-қатынастан гөрі виртуалды, яғни әлеуметтік желі арқылы байланыс, уақыттың тым жылдам өтуі — қазіргі адам өміріне тән белгілер. Осындай жаһандық өзгерістер, соның ішінде аз уақытта мол мағлұмат беруге ұмтылу тілдің эволюциясына да әсер етпей қоймайтыны анық.

Сондықтан да қазір мәтін мен контекст — қазақ тіл біліміндегі көкейтесті мәселелердің бірі. Қазіргі мәтіндердің (ауызша, жазбаша) тілдік бірліктері қоғамға қарай бейімделеді, яғни тіл сөзбен, оның формасымен, грамматикалық категорияларымен, мағынаны қалыптастыру логикасымен, тілдік қарым-қатынаста көрінетін сөйлеу құралы арқылы назарға алынады. Мәтіндегі түрлі тілдік ізденістер мен тілдік өзгеріс, жаңа бағыт — барлығы тілге, оның мүмкіндіктерінің шегіне байланысты сипатталады. Поэзияда болсын, прозада болсын сөзді, форманы, сөйлемді стандартты қалыптан шығарудың айқын тенденциясы байқалады. Тіл жүйесі үнемі қозғалыста болатын күрделі құбылыс болғандықтан, зерттеудің тиісті заманауи әдістерін қажет етеді.

Синергетикалық теорияның негізін қалаушылардың бірі Г. Хакен күрделі әрі ашық, сызықтық емес жүйелердің құбылысы қоршаған ортаға байланысты екенін атап өтті [12; 61]. Ал мәтін мәнін анықтауда келесі аталған факторлар міндетті түрде ескерілуі тиіс:

1. Мәтін тудырушы сана, өйткені мәтін тудырушы автор тілінің шеберлігі мен ой тереңдігі қабылдаушы сана үшін ауыр немесе қиын болуы мүмкін. Оқырманның автор тудырған мәтінді қабылдау жетістігі жалпы жас ерекшелігіне, біліміне, ұстанымына, ой-өрісіне жеке және жалпы құндылықтарына байланысты. Автор мен оқырманның көзқарасы үйлеспегендіктен мәтін мәнін қабылдауда қиындықтар туып жатады.

2. Ұлттық болмыс, қазіргі психологтар мен лингвистер бірде-бір объективті мазмұн сөйлеуші мен оқырман санасында бірдей болмайтынын растады. Оқырманның санасында мазмұнның пайда болуы үшін сигнал ретінде қызмет ететін ұлттық тілдік құралдар мен әдістер болады. Мысалы *шаңырақ* сөзі қазақи санасы қалыптаспаған немесе болмысы қазақ емес адам үшін жай ғана киіз үйдің шатыры немесе киіз үй төбесіндегі тор ретінде орналасқан ағаш болуы мүмкін, ал қазақ халқы үшін шаңырақ сөзі — киелі ұғымдардың бірі. Ә. Қайдар «Әрбір халықтың тілі — тек қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар рухани болмысы мен мәдени байлығының куәгері, барлық болмысы мен өмір тіршілігін, дүниетаным мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата амұрасын асыл қазынасы ретінде жеткізіп отыратын қасиеті бар» [13; 25] (Ә. Қайдар, 2009) деп тұжырымдайды.

3. Автор мен оқырман арасындағы уақыт алшақтығы. Екеуі де өз заманы тұрғысынан пайымдайды. Сондықтан өткен ғасырдағы кейбір ұғымдардың мәні қазір өзгерген немесе мүлде жойылған болуы мүмкін.

4. Адами инстинкт, түйсік, ой-өрісінің биіктігі, пайымдай білу қабілеті мәтін мәнін анықтауда үлкен рөл атқаратыны белгілі.

Тілдің өзгермелілік сипаты — адамның, ақпарат иесінің еркінен тыс болатын объективті құбылыс. Тілдік жүйедегі синергиялық құбылысының бірі хаостың реттелуінде контекстің маңызы зор. Контекстің реттеушілік қызметін ашу үшін орыс тілінен қазақ тіліне аударылған шығармаларды қарастырып көрдік. Себебі аудармалардағы кейбір сөздер мен сөйлемдердің мәнін түсіну, автор ойын анықтау тек контекст арқылы ғана мүмкін болатын жайттар жиі кездеседі. Сонымен мәтіндегі хаос тудырған жайттардың (асты сызылған сөз тіркестері мен сөйлемдер) **контекст арқылы реттелуінің маңыздылығына келесідей бірнеше тілдік айғақтардан мысал келтіріп көрейік [14, 19].**

Ал, енді атқа міне қалсан, құдайым сақтасын!... таспен ұрып жығады! — деп бір тыныстап алды. — Әйтеуір, төбең шошаң ете қалса болды, әдептен оздың деп тәлім-тәрбиенің заңымен әбден құстана қылатынын қайтерсің (аударған Қ. Ысқақов, 19-бет).

Мұндағы атқа міне қалу тіркесінің мәні алдыңғы сөйлемдегі Петр Васильевичтің: «Айтпап па едім, бұл аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермейтін жан» — дегісі келгендей, оған жалтақтап қарай береді деген сөзі арқылы, әйелдің ер орнына әрекет етуін, ұнамсыз мінез ретінде сипаттауынан ғана анықтай аламыз. Контекст болмаса, оқырман үшін атқа міну, төбесі шошаң ету тіркестерінің астарын аңғару қиынға соғары анық.

- Мына тәулетіңіздің мәнін түсінбей қалдым-ау? — деп сұрады Борис Андреев.

- *Ат жектіріңіз, — деп жауап қатты Петр Васильич креслоға бұрынғыдай алқам-салқам емес, жинақылай отырып жатып:— туалеттің мәнісі сол. Жүреміз.*

- *Қайда жүреміз?*

- *Қалыңдыққа (аударған Қ. Ысқақов, 14-бет)*

Міне, осы жерде ғана оқырманға Петр Васильичтің қалыңдыққа бару үшін күндегіден ерекше болып киінгенін, оны досы Борис Андреичтің **туалет** деп атауының мәні жуынып, тазаланып, таза киім киюінің себебінен айтып тұрғаны белгілі болады. Аудармашының аталған сөзді дәл қалпында қалдыруы **туалет** сөзін әжетхана ретінде ғана қабылдайтын қазақ аудиториясы үшін (орыс халқы *туалетная вода* сынды тіркестер арқылы таңсық болмау да мүмкін) хаос туындатары сөзсіз.

Сондай мысалдардың бірі Жалғыз қарашығымен айырылысар сәтті ойлағанда сыйлы жесір жабығып, көзіне жас алады (Аударған Әбілмәжін Жұмабаев, 90-бет).

Өзінің қандай асыл қазынаға ие болғанын Фабий тек сонда ғана біледі (Аударған Әбілмәжін Жұмабаев, 91-бет).

Көңілдер үнсіз келеді (аударған Қ. Ысқақов, 38-бет).

Алдыңғы сөйлемдегі **қарашық** сөзінің мәні тек контексте ғана айқындалады, себебі қаршық сөзі көздің қарашығы тура мағынасымен қатар, аса қымбат деген ұғымды береді, тіліміздегі көздің қарашығындай сақтау тіркесі немесе анасының баласын қарашығым деп атауы түсінікті болғанымен, мұндағы кейіпкердің дәл нені қарашығым деп меңзеп отырғаны белгісіз, оның мәнін «*Әзиз анасы қызының тұрмыс құратын кезі келді деп санайды*» деген сөйлемде ашылады.

Одан кейінгі сөйлемдегі Фабий ие болған асыл қазына тура мағынасында ақшамен байланысты байлық болғанымен, алдыңғы *Ұзамай ол Валериямен неке қиып бас қосады* сөйлем арқылы білеміз, аудармада автор жақсы жар қазақтың жеті қазынасының бірі деген ұғымды меңзеп тұрғанын аңғарамыз.

Үшінші сөйлемдегі көңілдер қазақ ұғымында ашына деген мағынаны білдіргенімен, контекст арқылы ғана Петр Васильич пен Борис Андреичтің қыз көруге барып, нәтижесінде қыздың екеуінің де көңілінен шықпай, құлазып, көңілдері бірдей түсіп келе жатқан достардың хәлін меңзеп тұр.

- *Бұл сапарымыз да сәтсіз болды! – деді Петр Васильич Борис Андреичтің жүзіне үңіліп.*

- *Солай, – деп Борис Андреич күле жауап қайырды.*

- *Өзім де солай ойлап едім.*

Контекстен тыс алып қарасаңыз, бұл сөздердің өзара орын алмастыратын реті жоқ сияқты көрінеді, мағыналары мүлдем басқа. Солай болса да контекстегі ойдың сабақтасуын автор достар деген сөзден гөрі көңілдер сөзімен ауыстырған. Дегенмен, сөз мағынасы контекст арқылы айқындалғанымен, сәтсіз аударма, ұтымды суреттеу емес екенін аңғару қиын емес.

Жоғарыда берілген мысалдардың барлығы контекстің хаосты реттеушілік қызметінің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді, мысалдар арқылы тілдік жүйеге тән «бір мағынаға бір таңба» деген заңдылық бұзылады. Сөздің түрленуі, өзгеруі оның жаңа әлеуметтік ортадағы қызметі, рухани дүниедегі жаңа танымдық деңгейіне қатысты қолданылуымен байланысты.

Осы өзгерістердің барлығы сөздің синергетикалық әлеуетін, оның сиқырлы әсерін күшейтеді, сөз бен сөз тіркесі, сөйлем жаңа коммуникативті байланыстарға сәйкес жаңа ассоциацияларға, коннотацияларға, мағыналарға ие болады.

Демек, тілдің өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе ретіндегі қасиеті өмір бойы адам санасын қалыптастырады, алайда, керісінше адамның, яғни тілдік тұлғаның, креативті идеялары мен ерекше танымы да тілді белсенді түрде түрлендіре отырып, тілді жасайтындығы да ақиқат.

Олай болса Ә. Кекілбаевтың шығармасынан алынған келесі тілдік айғақтарды контекст пен синергиялық құбылыс мән тұрғысынан талдап көрейік, асты сызылған сөз тіркестері мен сөйлемдердің мәні контекст арқылы ғана ашылады, яғни сөйлемдердегі іс-әрекет жан-жақты түсіндіруді қажет ететін мазмұндағы нысанға «зәру» болады [15; 20-25]:

1. Әдеп пен тәртіпті, үнсіз бағыну мен ұқыптылықты сауыт қып киініп, лауазымды ордаға тымпиып кіріп, тымпиып шығып жүрген қойдан қоңыр кеңсе қызметкерінің көкірегінде әлде бір бұралқы күшік шәуілдеп үріп қоя бергені!

2. Оған бола шалабын шайқайтын ешкім табылмайды.

3. Өйтіп, қолға өзі түсіп отырған батпан құйрықты өзіміз итке лақтырған болмайық. Мүмкіндігінше, алдап-сулап бағайық. Бастан секіріп бара жатса, итір-қылжыңға салып жүрмей, ендігәрі беттен алмайтындай қылып, бел омыртқаларын үзіп біржолата жер тістетіп тасталық.

4. Жарты ғаламдай жалпақ Азия қолға өзі келіп түскелі тұрған жоқ па! Бұндай дәуренді саған дейінгі ауызымен құс тістеген талай падиша көре алмай кеткенді. Күн күйдірген күнес Азия саған дейін ешбір Европалық билеушіге сауыны болған мама сиырдай сауырын төсеп тұрып алмаған-ды.

5. Оның ішінде тағдырдан бір кісідей-ақ өгейлік көрген әлгі теңізшіге іштарлық ойлағанына қатты ұялды.

6. Ұғамысың бұны, тәж иесі, тақ иесі ұрғашы! Бөксеңді Европаға басып, етегіңді Азияға шашып шалжиып отырған сенде де арман бар ма екен, сірә!

Бірінші сөйлемнің мазмұнын қабылдаған коммуникант, біріншіден, «қойдан қоңыр кеңсе қызметкерінің» көкірегіндегі қызғаныштың оянуын түсіне алмай себебін іздесе, екіншіден, жуас сөзінің қойдан қоңыр деп синергиялық құбылуы хаос тудыруы мүмкін. Ол себеп бірінші сөйлемдегі контексте баяндалған *Дегеніне жетіп, екі езуі екі құлағында тұрған мәз-мәйрам теңізшіні көргенде Кирилов сұйқылт жымсиды.* Ал қазақ үшін төрт түліктің ішіндегі ең жайлысы қой мен қарапайымдылықты қоңыр деп алып, кейіпкер образын барынша шынайы беруді көздейді. Ол кейіпкердің «қойдан қоңыр» болу себебін келесі контекст арқылы түсінуге болады. «Талай сабаздың көз көрмеген қиян түкпірлерге жасалатын талай сапарына өзім себепші болдым. Ал менің өзім осындай жорықтарға қашан аттанам? Әлде осылай, әкем марқұм айтқандай, мынау төрт қабырғадан бір қадым аттап шыға алмай, шар тарапты қиялмен шарлап, шақша басым шарадай болып, стол айнала сенделумен бар дәуренімнің өткені ме?!». Жұмыс десе ішкен асын жерге қоятын, басқа жұрт, басқа кісілердің не істеп, не қойып жатқанында кеп шаруасы бола бермейтін Кирилов дәл мынандай бұралқы күшік өзінің де көкірегінен күрке салып ала қояды ғой деп ойламаушы еді.

Екінші мысалдағы «шалабын шайқайтын» ешкім болмау себебін алдыңғы сөйлемдегі биліктің күдіретіне қарсы келмейтінін ұқтыратын контекст арқылы аңғарамыз: «Билік шіркіннің бір құдіреті осы-ау! Талайды астындағы атынан аударып түсіріп, өзің мініп кетсең, басқаға жараспағанмен, саған жарасады. Талайдың көкірегіндегі ойын қазып алып, ауызындағы сөзін қағып алып, өзіне айтқызбай, өзің айтсаң, басқаға жараспағанмен, саған жарасады.

Үшінші мысалда үш сөйлем қатар тіркесіп берілгенімен, жеке тұрғанда түсініксіз, яғни хаос бар, бұл сөйлемдердің мағынасын түсіну үшін, жазушының Әбілқайыр ханның ұсынысына Ресей империясының ішкі жауабын анықтап беретін тұтас бір контекстін беру керек, оның бәрін мақалаға жазып жатуды жөн көрмедік. Дегенмен, төртінші берілген мысалдағы сауыны болған мама сиырдай сауырын төсеп тұрып алмаған-ды деген ой, алдыңғы мысалдағы ойды толықтырып, Ресей империясының қазақтарды «мама сиырдай сауып отыру» қағидасын меңзеп, хаосты реттеудегі контекст қызметінің рөлін айшықтай түседі.

Бесінші сөйлемдегі тағдырдан бір кісідей-ақ өгейлік көрген теңізшінің әкесінен емес, өгейлікті тағдырдан көруі сәтті құрылған сөз синергиясы ғана емес, туындаған хаосты түсіндіруге контекст қажет ететін синтаксистік бірлік деп есептейміз.

Соңғы берілген мысалдағы автордың бөксесін Европаға басып, етегіні Азияға шашып шалжиып, армансыз отырған тәж иесі, тақ иесі ұрғашы деп отырғаны Петр патшаның түсіне де кірмеген бақытқа кенеліп, қазақтардың еркіндігі мен жерін уысына түсіріп отырған императрица Анна Иоанновнаны меңзеп тұрғанын коммуникантқа контекстсіз түсіну қиын.

Осы тектес мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Мұндағы мақсатымыз біреу — синергетиканың бейберекеттік құбылысының туындауын анықтау және оны реттеудегі контексттің маңызды рөл атқаратынын анықтау. Жоғарыда берілген мысалдардан хаос тудырған тілдік бірліктерді контекстсіз түсіну қиындық тудыратынын, ұлттық болмысымызға ғана тән кейбір ұғымдар мен синтаксистік бірліктерді түсіну үшін санамызда хаосты реттейтін ұлттық құндылықтарымызға қатысты контекст болу керек деп тұжырымдаймыз.

Қорытынды

Сонымен мақалада тіл біліміндегі синергетика ұғымы мен хаос құбылысының контекст арқылы реттелуін қарастырдық. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей лингвистика ғылымның қазіргі дамуының инновациялық траекториясын синергетика ұғымынан тыс қарастыруға болмайды және бұл тіл жүйесінің құбылысын және оның маңызды компоненттерін, соның ішінде тілдік бірліктердің бірі мәтін мәнін ашуда қызмет етеді. Абсолютті авторлық ой оқырманның қабылдау санасының еркіндігімен ұштасу процесінде хаос аймағына айналады, оқырман санасында толқын тудырады. Мұндағы парадокс мынада: мәтіннің идеясы, автордың ниеті пен айтпақ ойы оқырманның қабылдау

мүмкіндігіне қарай ашылады, оқырманның қабылдауына қарай мәтін мағынасы оның дискурсына айналады. Зерттеу жұмысының нысанын пайымдау үшін алдымен хаос және контекст ұғымдарына шолу жасалып, кеңірек түсінік берілді. Зерттеу мақсаты нақтылана түсу үшін синергияның бейберкеттік ұғымының контекстке қатысы анықталды. Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі әдеби шығармалардан алынған мысалдар арқылы тілдік айғақтар келтірдік. Зерттеу әдісіне орай, берілген мысалдарға синергетикалық, контекстік және лексикалық талдау жасалды. Нәтижесінде контекст пен синергетиканың ықпалдастығы талданды.

Зерттеу жұмысы барысында жасалған тұжырымдар синергетикалық құбылыстың бірі хаос әсерінен тілдік бірлік терең мағына тікелей байқала бермейтін, тұтас ойды түсіну қиынға соғатын, мәні контекст арқылы ғана ашылатын мәтінге айналатыны анықталды. Зерттеу нәтижесінде контекст хаосты реттейтін негізгі фактор екені расталды.

Зерттеу қазақ тіл білімінде синергетикалық құбылысты терең зерттеуге бағытталған алғашқы қадамдардың бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ганев Б.Т. Порядок и хаос в языке [Электронный ресурс] / Б.Т. Ганев // МНКО. — 2020. — № 6 (85). — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/poryadok-i-haos-v-yazyke>
- 2 Старикова Д.Д. Синергетическая модель «порядок–хаос–порядок» в исследовании концептов [Электронный ресурс] / Д.Д. Старикова // Мир науки, культуры, образования. — 2021. — № 6 (91). — С. 563–565. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sinergeticheskaya-model-poryadok-haos-poryadok-v-issledovanii-kontseptov>
- 3 Жақыпов Ж.А. Контекстуалдық синтаксис: монография / Ж.А. Жақыпов. — Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2021. — 284 б.
- 4 Герман И.А. Лингвосинергетика / И.А. Герман. — Барнаул, 2007. — 168 с.
- 5 Tatiana D. On the complex nature of a simple word: a diachronic linguosynergetics view / D. Tatiana // Scientific Bulletin of Kherson State University Series Germanic Studies and Intercultural Communication. — 2019. — 1. — P. 36–42. <https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2019-1-5>
- 6 Dombrovan T.I. Linguistic synergetics: origin, key concepts and application / T.I. Dombrovan // Writings in Romance-Germanic Philology. — 2016. — 0(2(37)). — P. 95–107. [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2016.2\(37\).93771](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2016.2(37).93771)
- 7 Васильченко О. Вариативность немецкой фонемы /г/ сквозь призму лингвосинергетики / О. Васильченко // Записки з романо-германської філології. — 2019. — вип. 0(2(43)). — P. 20–29. [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2019.2\(43\).186208](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2019.2(43).186208)
- 8 Shcherbakova M. Positional aspect of the English text perception by the native speakers of English language / M. Shcherbakova, A. Fomichenko // Baltic Humanitarian Journal. — 2021. — 10(35). <https://doi.org/10.26140/bg23-2021-1002-0091>
- 9 Khranchenko D. The power of synergy in discourse: Exploring persuasive language in English mass media / D. Khranchenko // Indonesian journal of applied linguistics. — 2023. — Vol. 13. — No. 2. — P. 368–379. <https://ejournal.upi.edu/index.php/IJAL/article/view/63068>
- 10 Каиржанов А.К. Синергия языка: монография / А.К. Каиржанов. — Астана, 2007. — 240 с.
- 11 Манкеева Ж.А. Қазақ сөзінің синергиясы / Ж.А. Манкеева. — Алматы: Қазақ ұлттық университеті, 2021. — 272 б.
- 12 Zabolkina V.I. Sense disambiguation in polysemous words: cognitive perspective / V.I. Zabolkina, E.L. Boyarskaya // Psychology in Russia. — 2013. — Vol. 6. — Iss. 3. — P. 60–67. — State of the Art. M.: Lomonosov Moscow State University, Russian Psychological Society.
- 13 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік / Ә. Қайдар; ред. Р.Қ. Шаймерденов. — Алматы: А. Байтұрсынұлы атынд. Тіл білімі ин-ты, 2009. — 780 б.
- 14 Тургенов И.С. Таңдамалы / И.С. Тургенев. — Алматы: Жазушы. — 1983. — Т.2. Повестер. — 560 бет.
- 15 Кекілбаев Ә. Елең-алаң. Роман / Ә. Кекілбаев. — Алматы: Жазушы, 1984. — 428 б.
- 16 Қожахметова А. Тіл біліміндегі синергетика ғылымы / А. Қожахметова. — Tiltanym. — 2022. — № 4 (88). — Б. 41–50.
- 17 Мигачев В.А. Лингвосинергетика в лингвопрогностике / В.А. Мигачев, Е.В. Бондаренко // Научные ведомости БелГУ. Сер. Гуманитарные науки. Филология. Журналистика. Педагогика. Психология. — 2008. — № 11 (51). — Вып. 1. — С. 5–10.
- 18 Жумагулова А.М. Қазақ дискурсының лингвосинергетикасы / А.М. Жумагулова // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — № 3. — Б. 12–18.
- 19 Алдашева К.С. Тіл синергетикасы vs тіл динамикасы / К.С. Алдашева, И.С. Султаниязова // Актуальные научные исследования в современном мире. — 2021. — Вып. 5 (73). — Часть 8. — С. 94–100.
- 20 Klymenko O. Synergetic Linguistics as a New Philosophy of Language Studies / O. Klymenko // Theory and Practice in Language Studies. — 2022. — Vol. 12. — No. 2. — P. 417–423.

Ж.А. Жакупов, Қ.Б. Түйлебаева

Переход от хаоса к порядок в речи

В статье рассмотрены контекстуальные значения и функции синергетики в регуляции явления хаоса, понимаемого как проявление адаптации к социокультурной среде через механизмы самоорганизации, характерные для открытых и сложных систем. Данные процессы стали объектом изучения в различных научных дисциплинах. Особое внимание уделено лингвистическому аспекту, представленному в докторском исследовании на тему «Синергетические явления в казахском языке», а также языковым свидетельствам, выявленным в процессе анализа. Мы считаем обоснованным утверждение о том, что концепт синергии становится общемировой научной тенденцией и находит широкое применение в различных сферах, включая языкознание. В лингвосинергетике язык рассматривается как динамичная, самоорганизующаяся система, в которой взаимодействие элементов приводит к возникновению новых лингвистических форм и научных открытий. Цель статьи — выявить механизмы контекстуальной регуляции явления хаоса в речи и раскрыть его сущностное значение через анализ языковых свидетельств. Задачи исследования: - описать сущность и проявления синергетики в языкознании применительно к феномену хаоса; - определить роль контекста в регуляции хаоса; - провести контекстуальный анализ языковых свидетельств. Материалом исследования послужили монографии, научные статьи и иные исследовательские работы, посвященные данной тематике. На их основе были собраны и проанализированы примеры из произведений на казахском языке, использованные в качестве языковых свидетельств. В ходе работы применялись как традиционные (описательный, сравнительный, историко-сравнительный) методы, так и синергетический, контекстуальный и лексический анализ. Теоретическая значимость исследования заключается в систематизации знаний о лингвосинергетике, включая понятие хаоса, а также в более глубоком осмыслении современных направлений научного поиска в этой области. Практическая значимость проявляется в расширении знаний исследователей и соискателей по темам синергии, лингвосинергетики, хаоса и контекста, а также в развитии методологических подходов к анализу языковых систем. На основе анализа научных источников автор приходит к выводу, что понимание закономерностей лингвосинергетики имеет ключевое значение при изучении языковых процессов, а контекст выступает в качестве важнейшего фактора, регулирующего проявление хаоса в языке. Несмотря на наличие теоретических обобщений в казахском языкознании, утверждающих, что языковая система представляет собой открытое, постоянно развивающееся синергетическое явление, до настоящего времени не проводился целенаправленный анализ феноменологических аспектов синергетики. Настоящая статья является первой исследовательской работой, раскрывающей значение контекста в регулировании хаоса на основе конкретных примеров и языковых свидетельств.

Ключевые слова: синергетика, хаос, контекст, языковая система, лингвосинергетика, диссипация, бифуркация.

Zh.A. Zhakupov, K.B. Tuilebaeyeva

The transition from chaos to order in speech

This article examines the contextual role and function of synergetics in regulating the phenomenon of chaos, which is understood as a form of adaptation to the socio-cultural environment through self-organization processes typical of open and complex systems. Such processes are increasingly studied across various scientific disciplines. The focus of this research lies in the linguistic dimension of synergetics, as explored within the framework of a doctoral dissertation titled “Synergetic Phenomena in the Kazakh Language”. The analysis draws on linguistic evidence identified throughout the study. The concept of synergy is gaining recognition as a global scientific trend and is now applied across numerous fields, including linguistics. Within the field of linguosynergetics, language is conceptualized as a dynamic and self-organizing system in which the interaction of internal elements leads to the emergence of new linguistic forms and insights. The main objective of this study is to identify how context regulates chaos in speech and to explore its deeper linguistic significance through the analysis of contextual linguistic data. To achieve this goal, the study pursues three key objectives: - to describe the nature and manifestations of synergetics in linguistics with regard to chaos; - to determine the significance of context in the regulation of linguistic chaos; - to conduct a contextual analysis of linguistic evidence, primarily from Kazakh literary sources. The research is based on a range of scholarly sources, including monographs and academic articles. A combination of traditional methods (descriptive, comparative, historical-comparative) and more specialized approaches (synergetic, contextual, and lexical analysis) is used. The theoretical value of this study lies in the systematization of knowledge in the field of linguosynergetics and the advancement of understanding regarding chaos as a linguistic phenomenon. Its practical relevance is reflected in the methodological insights it offers for analyzing language systems. While Kazakh linguistics has acknowledged language as a synergetic, evolving system, this study is the first to provide a focused analysis of how context regulates chaos, supported by concrete linguistic examples.

Keywords: synergetics, chaos, context, language system, linguosynergetics, dissipation, bifurcation.

References

- 1 Ganeev, B.T. (2020). Poriadok i khaos v yazyke [Order and chaos in language]. *Mir nauki, kultury, obrazovaniia — World of Science, Culture, and Education*, 6 (85). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/poryadok-i-haos-v-yazyke> [in Russian].
- 2 Starikova, D.D. (2021). Sinergeticheskaya model «poriadok–khaos–poriadok» v issledovanii kontseptov [The synergetic model of “order–chaos–order” in the study of concepts]. *Mir nauki, kultury, obrazovaniia — World of Science, Culture, and Education*, 6 (91), 563–565. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/sinergeticheskaya-model-poryadok-haos-poryadok-v-issledovanii-kontseptov> [in Russian].
- 3 Jaqypov, J.A. (2021). *Kontekstualdyq sintaksis [Contextual syntax]*. Nur-Sultan: L.N. Gumilev atyndaǵy Eurazia Ulttyq universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 4 German, I.A. (2007). *Lingvosinergetika [Linguosynergetics]*. Barnaul [in Russian].
- 5 Tatiana, D. (2019). On the complex nature of a simple word: a diachronic linguosynergetics view. *Scientific Bulletin of Kherson State University Series Germanic Studies and Intercultural Communication*, 1, 36–42. <https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2019-1-5>
- 6 Dombrovan, T. (2016). Linguistic synergetics: origin, key concepts and application. *Writings in Romance-Germanic Philology*, 0(2(37)), 95–107. [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2016.2\(37\).93771](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2016.2(37).93771)
- 7 Vasil'chenko, O. (2019). Variativnost nemetskoj fonemy /r/ skvoz prizmu lingvosinergetiki [Variability of the german phoneme /r/ from the point of view of linguosynergetics]. *Writings in Romance-Germanic Philology*, 0(2(43)), 20–29. [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2019.2\(43\).186208](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2019.2(43).186208)
- 8 Shcherbakova, M., & Fomichenko, A. (2021). Positional aspect of the English text perception by the native speakers of English language. *Baltic Humanitarian Journal*, 10(35). <https://doi.org/10.26140/bg3-2021-1002-0091>
- 9 Khranchenko, D. (2023). The power of synergy in discourse: Exploring persuasive language in English mass media. *Indonesian journal of applied linguistics*, 13(2), 368–379. <https://ejournal.upi.edu/index.php/IJAL/article/view/63068>
- 10 Kairzhanov, A.K. (2007). *Sinergiya yazyka [Synergy language]*. Astana [in Russian].
- 11 Mankeeva, J.A. (2021). *Qazaq sóziniń sinergiasy [Synergy of the Kazakh word]*. Almaty: Qazaq ulttyq universiteti [in Kazakh].
- 12 Zabotkina, V.I., & Boyarskaya, E.L. (2013). Sense disambiguation in polysemous words: cognitive perspective. *Psychology in Russia*, 6(3), 60–67. State of the Art. M.: Lomonosov Moscow State University, Russian Psychological Society.
- 13 Kaidar, Ä. (2009). Qazaqtar ana tılı äleminde: etnolingvistikalıq sózdık [Kazakhs in the world of their native language: an ethnolinguistic dictionary]. R.Q. Şaimerdenov (Ed.). Almaty: A. Baitürsynılı atyndaǵy Til bilimi instituty [in Kazakh].
- 14 Turgenov, I.S. (1983). *Tañdamaly [Favorites]*. Vol. 2. Povester. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 15 Kekilbayev, A. (1984). *Eleñ-alañ.Roman [Morning time]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 16 Kojahmetova, A. (2022). Til bilimindeǵı sinergetika ǵylymy [Synergetic science in linguistics]. *Tiltanyim*, 4 (88), 41–50 [in Kazakh].
- 17 Migachev, V.A., & Bondarenko, E.V. (2008). Lingvosinergetika v lingvoprognoztike [Linguosynergetics in linguoprognoztics]. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki. Filologiya. Zhurnalistsika. Pedagogika. Psikhologiya — Scientific bulletin of Belgorod University. Humanities, Philology, Journalism, Pedagogy, Psychology Series*, 11 (50), 6, 5–10 [in Russian].
- 18 Jumagulova, A.M. (2021). Qazaq diskursynyń lingvosinergetikasy [Linguosynergetics of Kazakh discourse]. *Sh. Ualikhanov atyndaǵy Kokshetau universitetinin khabarshy — Bulletin of the Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov. Philological series*, 3, 12–18 [in Kazakh].
- 19 Aldasheva, K., & Sultaniyazova, I. (2021). Til sinergetikasy VS til dinamikasy [Language synergy vs language dynamics]. *Aktualnye nauchnye issledovaniia v sovremennom mire — Current scientific research in the modern world*, 5(73), 94–100 [in Kazakh].
- 20 Klymenko, O. (2022). Synergetic Linguistics as a New Philosophy of Language Studies. *Theory and Practice in Language Studies*, 12(2), 417–423.

Information about the authors

Zhakupov Zhantas Altayevich — Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: zhan.zhak58@gmail.com

Tuilebaeva Kuralay Biadilovna — Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: TKB.84@mail.ru

А.А. Утеулиева*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
 (e-mail: aigerim.telman@mail.ru)*

Бейвербалды амалдардың ұлттық нышан ретінде орыс және ағылшын тілдеріне аударылуы (Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романы негізінде)

Қазақ тіліндегі көркем шығармалардың сапалы аудармасының болмауы, шетелде қазақ шығармаларына деген қызығушылықтың төмендігіне әкеледі. Бұл қазіргі кезде қазақстандық аударматанудың өзекті мәселесіне айналған. Осы орайда шет тілдеріне аударылған шығармаларға кешенді талдау жасау арқылы қазақ мәдениетіне тән ерекшеліктерді аударылатын тіл арқылы жеткізудің жолдарын табу қажеттілігі туындап жатыр. Бұл — тек әдеби мәтіннің тілдік мазмұнын ғана емес, сонымен қатар ұлттық дүниетаным, мәдени ерекшеліктер мен бейвербалды кодтарды да шетелдік оқырманға барынша дәл жеткізуді талап етеді. Осы аспектілерді елеуі аударманың толықтығы мен мәдени адекваттылығына кері әсерін тигізуі мүмкін. Сондықтан көркем аудармада бейвербалды амалдардың берілуін зерттеу — отандық аударматанудың әрі теориялық, әрі қолданбалы бағытында маңызды қадам болып саналады. Сонымен қатар, мұндай зерттеулер ұлттық мәдениет пен тілдің жаһандық кеңістікте танылуына, мәдени диалогтың нығаюына және шетелдік оқырман санасында қазақ болмысының терең бейнесін қалыптастыруға ықпал етеді. Мақалада көркем әдебиет мәтіндеріндегі ұлттық-мәдени бейвербалды амалдарды аудару мәселесі қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романы және оның орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары алынған. Жұмыста бейвербалды коммуникация ұлттық кодтың маңызды құрамдас бөлігі ретінде сипатталады. Аудармалар арқылы қазақ мәдени ерекшеліктерін шетелдік оқырманға жеткізудің өзектілігі мен маңыздылығы айқындалады. Қазіргі таңда қазақ ым-ишараларына арналған сөздіктер бар болғанымен, бейвербалды амалдардың көркем аудармада берілуіне қатысты салыстырмалы зерттеулер жеткіліксіз. Бұл жағдай зерттеудің ғылыми жаңалығын арттырады. Зерттеудің мақсаты — ұлттық бейвербалды белгілердің (ым-ишара, мимика және т.б.) қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне аударылу ерекшеліктерін анықтап, мәдени бейімделу үдерісін зерделеу. Аудармада қолданылатын негізгі стратегиялар ретінде — доместикация (мәдени бейімдеу) мен форенизация (мәдени бөгілдікті сақтау) тәсілдеріне, сондай-ақ сипаттамалық және калькалық әдістерге ерекше назар аударылған. Зерттеу барысында салыстырмалы, семантикалық және контекстуалдық талдау әдістері қолданылды. Қазақ тіліндегі түпнұсқа мен оның аудармаларынан алынған мысалдар негізінде бейвербалды амалдар жүйеленіп, олардың трансформация сипаты, дәнекер тілдің ықпалы және ұлттық реңкті жеткізудегі қиындықтар талданды. Зерттеу нәтижесінде бейвербалды амалдарды адекватты аудару үшін аудармашыға тілдік біліммен қатар мәдени-фондық ақпарат қажет екені анықталды. Көркем мәтіндегі бейвербалды амалдардың дәл және мәдени тұрғыдан үйлесімді берілуі — автор идеясының сақталуына және оқырманға кейіпкер бейнесін дұрыс ұғынуға ықпал етеді.

Кілт сөздер: бейвербалды амалдар, көркем аударма, дене тілі, ым-ишара, доместикация, форенизация.

Kipicne

Қазіргі тіл білімі мен мәдениеттану ғылымында коммуникацияның маңызды элементі ретінде мәдени, эмоционалдық ерекшеліктерді ашатын бейвербалды белгілерді зерттеуге көп көңіл бөлінеді. Бейвербалды амалдары немесе бейвербалды коммуникация құралдары — бұл тілді қолданбай ақпаратты беру тәсілдері — мимика, ым-ишара, адамның тұрысы, көз, кеңістік қатынасы және интонация. Бұл белгілер вербалды қарым-қатынасты толықтырып қана қоймайды, сонымен қатар эмоциялар мен мәдени ерекшеліктерін жеткізе отырып, оны алмастыра немесе күшейте алады.

Б. Момынова бейвербалды амалдарды тегіне қарай — ұлттық, кірме және универсалды түрлерге бөле отырып, барлық бейвербалды амалдардың ұлттық сипаты өзге сипаттарына қарағанда басым болатынын атап өтеді. Себебі әр халықтың ым-ишараты оның мәдениетімен тығыз байланыста болады. «Коммуникант адамзат мәдениетімен, тарихымен, түрлі салт-дәстүрлері жайлы мәліметі мол, терең білімді болса, дене тіліне қарап адамның қай ұлт өкілі екенін анықтай алады» [1; 135]. Сол себепті аудармашы этикетінің бір маңызды шарты — аударатын тілдермен қоса, сол тіл

* Хат-хабарларға арналған автор. e-mail: aigerim.telman@mail.ru

халықтарының мәдениетімен, тарихымен, экономикалық және басқа да салаларымен таныс болу. Мысалы Болгария елінде мақұлдауды білдіретін ишара барлық әлемдегідей басты изеу арқылы емес, тарихи себептерге байланысты қарама-қарсы басты шайқаумен көрсетіледі. Сол сияқты қазақы тілдік бейнеде де әдет-ғұрыпқа, күнделікті тұрмыс, амандасу, қоштасу, тыйым салуға және т.б. байланысты ым-ишаралардың ұлттық нышандарын байқауға болады.

Бейвербалды белгілерді зерттеу шетел ғылымында ХХ ғасырдың ортасында, Р. Бердвистелл және П. Экман антрополог, психолог ғалымдарының мінез-құлықтың бейвербалды көріністерін белсенді түрде зерттеген кезде басталды. Атап айтқанда, П. Экман эмоциялардың әмбебаптығы теориясын жасап, белгілі бір мимика барлық мәдениеттерде бірдей түсіндірілетінін дәлелдейді [2]. Бұл мәдениетаралық коммуникация саласындағы зерттеулерге жаңа серпін беріп, әртүрлі мәдениеттердегі бейвербалды белгілердің сипаттамаларын зерттеуге түрткі болды. Ресей ғылымында бейвербалды белгілерді зерттеу лингвистика мен психологияда белсенді дамыды. Е.Г. Крейдлин дене тілі, ым-ишара және паралингвистикаға арналған еңбектерінде коммуникацияның бейвербалды аспектілерін, олардың типологиясы мен мәдени ерекшеліктерін зерттейді [3]. Отандық ғылымда бейвербалды белгілерді зерттеу белсенді дамып келеді. Қазақ тіл білімінде бейвербалды амалдарды зерттеген ғалымдардың қатарында: Б.Қ. Момынова, С.Б. Бейсенбаева, А.Д. Сейсенова, Ж.Қ. Өміралиева, Ж. Нұрсұлтанқызы, С. Мағжан, П. Ешимов, В.Д. Нарожная т.б. бар. [4; 41] Қазақстандық ғалымдар әдебиет пен аудармадағы мәдени кодтың сақталуына көбірек көңіл бөлуде. Қазақ тіліндегі бейвербалды белгілерді зерттеу ұлттық бірегейлікті сақтауға және мәдениетаралық қарым-қатынаста мәдени ерекшеліктерді жақсы түсінуге ықпал етеді.

Бейвербалды коммуникация мен көркем шығармалардағы бейвербалды амалдардың маңыздылығын және олардың аударылу ерекшелігін зерттеуге үлес қосқан ғалымдардың ішінде Ф. Пойатосты атап өтуге болады. Өзінің еңбегінде, ол жазушы, оқырман мен көркем шығарма қарым-қатынасындағы бейвербалды амалдардың маңыздылығын атап өтеді. Оның айтуынша, аударманың ең басты қиындықтарының бірі — ым-ишаралар немесе мәдени-спецификалық мінез-құлық сияқты бейвербалды элементтерді аудару. Аудармашылар паралингвистикадағы мәдени айырмашылықтарды ескермесе, маңызды нюанстарды жоғалтуы мүмкін, бұл кейіпкерлерді басқа мәдени контексте қабылдауға әкеледі [5].

Барбара Корте бейвербалды белгілерді көркем шығарманың аса маңызды бөлігі деп есептейді. Оны келесідей түсіндіреді: «Кез келген вербалды қарым-қатынаста мимика, ым-ишара қаншалықты маңызды орын алса, көркем әдебиетте де олардың қолданысы тек көркемдік әсер ғана беретін құрал емес. Мәтіндегі бейвербалды амалдар оқырманға кейіпкерді тануға немесе кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты түсінуге көмектесетін құрал болып табылады. Бейвербалды белгілер — көркем шығармада маңызсыз болып көрінгенімен, оқырман назарынан жиі тыс қалып кететін өмірлік маңызды белгілер» [6].

Г. Нажимова бейвербалды амалдарды жазушылық өнерінің ең көркем және пайдалы құралы деп есептейді. Оның айтуынша, жазушы бейвербалды амалдар арқылы кейіпкердің қимыл-қозғалысының көрнекілігін оқырман санасында бейнелейді және бұл өнер кітап бетінде қозғалатын жансыз кейіпкерлер емес, шынайы адамдар ретінде әрекет етуі мен көрінуі үшін өте маңызды [7].

Көркем шығармадағы бейвербалды амалдарды аударудың қиындықтары мен олардың себебін өзінің мақаласында У. Айжун келесідей сипаттайды: Көркем әдебиетте бейвербалды құралдарды қолданудың бірқатар ерекшеліктері бар, өйткені олар көбінесе мәтінде белгілі бір тілдік құрылымдар арқылы беріледі. Аудармашы кейіпкердің бейнесін, киімін, шаш үлгісін, ым-ишаралар мен қимылдарын өз көзімен көре алмайды және сөйлегенін өз құлағымен ести алмайды: сөйлеу жылдамдығы, қарқыны, дауыс ырғағы және т.б. Осы жағдайлардың барлығында аудармашы мәтіндегі кейіпкерді сипаттайтын сөздер мен сөйлемдерге ғана сене алады. Бұл жағдайлар аударма кезінде кедергілерге әкеледі: аудармашы бейвербалды құралдардың коммуникативті мағынасын дұрыс түсініп, аудармадағы ұлттық реңкті сақтай отырып, оның мағынасын дұрыс жеткізуі керек [8].

Зерттеу өзектілігі: Шетел аудиториясына қазақ халқына тән бейвербалды амалдарының аударылу дәрежесін зерттеу маңызды деп есептейміз. Алайда отандық ғылымда оның вербалдануын, әсіресе көркем аударма тілінде зерттелуі кемшін. Аудармадағы берілу сипатының қарастырылуы бірді-екілі ғана көрініс табады. Біртілдік зерттеулерде болмаса, салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу тұрғысынан қарастырған жұмыстар жоқ десек те болады.

Зерттеу мақсаты: Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романындағы ұлттық-мәдени бейвербалды элементтердің орыс және ағылшын тілдеріне аудармасының ерекшеліктерін анықтау.

Ұлттық ым-ишараттарды, мимикаларды және басқа да бейвербалды белгілерді беруде аударма стратегияларын талдауға (доместикация және форенизация) ерекше назар аударылады. Зерттеу көркем мәтіндегі бейвербалды амалының аудармасының адекваттылығын және мәдени контекстің сақталуын анықтауға, сондай-ақ қазақ мәдениетіне тән бейвербалды элементтерді аударуға байланысты қиындықтар мен оларды шешу жолдарын анықтауға бағытталған.

Материалдар және деректерді талдау

Зерттеу нысаны ретінде алып отырған бейвербалды амалдарын Кеңес дәуірі тұсында қазақ сөз өнерінің еншісіне айналған халықаралық деңгейдегі Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романына негізделіп зерттеуді жөн көрдік. Бұған бірнеше себеп бар:

1. *Ұлттық ерекшеліктері мен мәдени мұрасы:* романда қазақ халқының Кеңес өкіметі орнағанға дейінгі өмірі, оның ішінде көшпелі өмір элементтері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер жан-жақты суреттелуі оны ұлттық болмыс пен мәдениетті зерттеудің маңызды дереккөзіне айналдырады.

2. *Бейвербалды элементтердің көптігі:* шығармада аударудан қиындық тудыратын, ерекше назар аударуды қажет ететін қазақтың ұлттық бейвербалды белгілері (ым-ишара, мимиканы қамтитын мәдени ғұрыптар) жиі кездеседі.

3. *Ағылшын тіліндегі аударманың болуы:* Қазіргі кезде қазақ тіліндегі көркем шығармалардың ағылшын тіліне жасалған сапалы аудармалар саны кемшін. Соның ішінде, дәнекер тіл арқылы емес, тікелей жасалған аудармалар саны тіпті аз. Аталған романды да ағылшын тіліне дәнекер тіл арқылы аударған. 1980 жылы Юрий Казаков орыс тіліне аударса, 2013 жылы ағылшын тіліне орыс тілі арқылы Кэтрин Фитцпатрик (Catherine Fitzpatrick) аударған. Сол себепті, бұл романды, үш тіл тұрғысынан, яғни түпнұсқа мәтіні мен оның орыс және ағылшын тілдеріне аудармаларын салыстырмалы талдау тура келеді.

Демек, көркем шығармадағы мәдени контекстің сақталуы мен аударма стратегиясын талдау үшін «Қан мен тер» романы ауқымды дерек көзі ретінде таңдалды.

Зерттеу барысы келесі кезеңдерден тұрады:

– Дайындық кезеңі: зерттеу мәтінін таңдау — Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романы және орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары.

– Эмпирикалық кезең: үш тілдегі материал негізінде деректерді жүйелі жинау, талдау және бейвербалды белгілердің ерекшеліктерін анықтау.

– Жүйелеу және ұйымдастыру кезеңі: Жиналған эмпирикалық материалды ерекшеліктеріне қарай топтарға жіктеу, кейінгі талдауға дайындау.

– Нәтижелерді шығару кезеңі: зерттеу нәтижесінде алынған ақпаратты салыстырып талдау, соның негізінде аудармашылардың қолданған аударма стратегиясын анықтау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мақсатына жету үшін келесі әдістер қолданылды:

Салыстырмалы талдау: бұл әдіс түпнұсқа мен аудармалар арасындағы бейвербалды белгілердің берілуіндегі айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы талдау аудармашылардың бейвербалды элементтерді орыс тілді және ағылшын тілді аудиторияға қалай бейімдегенін анықтауға, сондай-ақ аударма процесінде мәдени мағынаның жоғалуы немесе трансформация дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді.

Семантикалық талдау: бұл әдісті қолдана отырып, түпнұсқа мәтіндегі және аудармалардағы бейвербалды белгілердің мағыналары, ұлттық ерекшеліктерінің сақталу дәрежесі зерттелді. Семантикалық талдау аударма барысында қандай мағынаның сақталғаны, қайсысы өзгергенін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Мәнмәтіндік талдау: зерттеу түпнұсқа мәтінде бейвербалды белгілер қолданылатын мәдени контексті ескере отырып жүргізілді. Бұл әдіс сөздер мен бейвербалды элементтер арасындағы өзара әрекеттестік жалпы мағынаны қалай құрайтынын көруге және аудармаларда бұл әрекеттестіктің қаншалықты адекватты түрде берілгенін бағалауға мүмкіндік береді.

Дистрибутивтік талдау әдісі: ұлттық нышанды дене тілді фразеологизмдердің дәлме-дәл эквивалентін таппаған кезде, оны сипаттауға тура келеді. Зерттеудің дистрибуциялық әдісі сөздің мағынасын ескере отырып, контекст негізінде дұрыс аударманы таңдауға, сондай-ақ әртүрлі тілдердегі сөздердің ұқсас мағынасын анықтай отырып, аударма баламасын анықтауға мүмкіндік береді.

Бейвербалды амалдарының аударылу тәсілдері

Қазақ тіліндегі бейвербалды амалдарының аудармасындағы әдістемелік ерекшеліктер көркем мәтіннің ұлттық болмысын сақтау және шетелдік оқырманға мәдени реңкті жеткізу мақсатында түрлі аударма стратегияларын қолдануды талап етеді. Әсіресе, ұлттық бейвербалды амалдарын аударуда доместикация, форенизация және сипаттамалық аударма әдістері маңызды рөл атқарады.

Ұлттық бейвербалды амалдар — әдет-ғұрып, салт-дәстүрге, діни наным-сенімге байланысты (шашу, сарқыт беру, бата беру, ауыз ашу, дәрет алу, Құран оқыту, т.б.) іс-әрекеттерді білдіретін ым-ишараларды жатқызамыз.

Сондай-ақ, ұлттық бейвербалды құралдарға әлеуметтік маңыздылығы бар заттарды, «мәдени рәміздерді» жатқызуға болады: киім, көлік және оны жүргізу тәсілі, арнайы жол белгілері, макияж және т.б. — олардың иесі туралы белгілі бір мәдени ақпаратты жеткізеді. Бейвербалды қарым-қатынаста амалдардың көп бөлігі ұлттық шартты контексте әр түрлі түсіндірілуі, яғни белгілі бір жасырын мағынаға ие болуы мүмкін. Мысалы, «адамдардың күнделікті қарым-қатынасында бейвербалды амалды қолданушы адам оған белгілі бір мағына үйлестірсе де, сол амал бағытталған адам оны мүлдем басқаша түсіндіре алуы мүмкін. Сондықтан ғалымдар сөздердің, қимылдардың және адам позаларының ашық және жасырын мағынасының бар екенін айтады» [9].

Ұлттық бейвербалды амалдар — әдетте, күнделікті өмірде жасалатын әрекет болғанымен, шетел оқырманына бірден байқауға қиын болатын, астарында бір ұлттық ерекшелігі не мағынасы болатын ым-ишаралар. Мысалы, қазақ дүниетанымындағы ер мен әйел адамның жүріс-тұрысы, үлкен мен кішінің қарым-қатынасы (*көзін төмен түсіру* — әйелдерге тән сыпайылық белгісі, *бетін жырту*, *шашын жаю* — қаза болған адамды жоқтау кезінде әйелдердің іс-әрекеттері, *төрге отырғызу* — құрметті, үлкен кісіні үйдің ең биік жеріне отырғызу, құрмет белгісі) — қазақ мәдениетімен таныс емес аудармашыға қиындық туғызады, себебі халық мәдениеті жайлы терең білімді қажет етеді.

Аударма стратегиялары бейвербалды белгілерді бейімдеу процесінде шешуші рөл атқарады, аудармашыларға қандай мәдени элементтер мен ұлттық ерекшеліктерді сақтау керектігін және қайсысын аудиторияға бейімдеу керектігін шешуге мүмкіндік береді. «Аударма стратегиясы» ұғымы XX ғасырдың ортасында пайда болды және түпнұсқаның мағынасын, стилін және мәдени дәмін сақтауға мүмкіндік беретін әдістер мен тәсілдерді таңдауға негіз болды. Ю. Найда және Г. Вермеер сияқты аударма теоретиктері алғаш атап өткен аударма стратегиялары мәнмәтін мен мақсатты аудиторияға байланысты мәтіндермен жұмыс істеудің әртүрлі тәсілдерін ұсынады. Қазіргі аударматануда стратегиялардың ішіндегі *доместикация* және *форенизация* терминдерін алғаш рет қолданысқа енгізген Л. Венутидің айтуынша, доместикацияда түпнұсқа мәтіні көп қысқартуларға ұшырағанымен, стратегия авторды оқырманға барынша жақындатады. Ал форенизация кезінде түпнұсқа тілінің мәдени ерекшеліктері сақталып, керісінше оқырман авторға жақындайды [10, 51]. Аудармашының таңдаған аудару стратегиясына байланысты әр аударылатын шығарманың жаңа интерпретациясы пайда болады.

Шлейермахердің айтуынша, аудару барысында белгілі бір стратегияны ұстанған аудармашы, сол стратегияны соңына дейін қатаң ұстануы керек, себебі екі стратегияны қатар қолдану, жазушыны да, оқырманды да түпнұсқадан алыстатады [11]. У. Эко өзінің еңбегінде Шлейермахердің көзқарасына қатысты келесі пікір айтады: «бір стратегияны қатаң ұстану — тек Інжіл секілді ежелгі жазбаларға немесе бізден мүлдем алыс мәдениетке қатысты қолдануға ғана болады. Ал заманауи мәтіндерде бұл критерий икемді болуы керек. Қазіргі кезде стратегияны ұстану — оқырманға немесе түпнұсқаға қарай бейімдеу — тек бөлек алынған фразаларға қатысты қолданылатын критерий» [12].

1. *Аударма стратегиялары және олардың қолданысы:*

Доместикация (мәдени бейімдеу): Оқырманға мәтінді жеңілдетіп, өз мәдениетіне жақындатуды көздейді. Мысалы: «ауыз ашу» — «To have dinner after the day's fast» (сипаттамалық аударма арқылы қазақы ұғым жеткізілген).

Форенизация (мәдени бөгде реңкті сақтау): Түпнұсқа тілдің ерекшелігін сақтауға бағытталған. Мысалы: «Ақсақал, төрге шығыңыз!» — «Aksakal, come to the tor!» (ағылшын мәтінінде транслитерация арқылы аударылып, төменде анықтамалық сілтеме қосылған: «Tor — the highest place in the home», «Aksakal — Literally, «white bearded one»).

2. *Ұлттық бейвербалды амалдардың аудару әдістері (1-кесте):*

1-кесте

	Ұлттық бейвербалды амал	Дәнекер тілде	Аударма тілінде	Аудару әдісі:
1	Қайным-ау, саған үйленудің керегі жоқ екен. Бір үйге әйел болуға жарап қапсың. — Енді <i>басыңа ақ салсаң</i> жетіп жатыр.	«О деверек наш, тебе и жениться не надо, — пели они. — Ты сам не хуже любой бабы. Тебе теперь только <i>жаулык на голову надеть...</i> »	«Oh, brother-in-law', you need to get married,» they would giggle «You yourself are no worse than any female. You just have to <i>put a jaulyk on your head</i> ».	<i>Түсіндірме әдісі</i>
2	Иінағашын сыртқа қалдырып, екі шелек суды алды да, <i>шолтысы сылдырап, сызыла басып ішке кірді</i> .	В эту минуту, оставив коромысло на улице, с двумя ведрами воды <i>вошла Акбала</i> .	Just at that moment, Akbala came in, leaving her yoke outside, and carrying two pails of water.	<i>Түсіпін тастай әдісі</i>
3	Қысы-жазы күн түспей қаракөленкеленіп тұратын <i>даладай лабазда</i> қазақ-орыс қатындарының жаулығы ағараңдайды.	В огромном, как сарай, лабазе, одинаково прохладном и темном зимой и летом, белели <i>платки</i> и жаулыки русских и казашек.	In the large shop, like a barn, equally cold and dark winter and summer, the kerchiefs and the jaulyki of the Russian and Kazakh women were shining white as the women were <i>cleaning the fish</i> .	<i>Сипаттау әдісі</i>
	Әлиза қабын тастай салды да, мола жанына тізе бүкті. <i>Құран оқыды. Дұғасын бағыштады.</i>	Ализа бросила мешок и опустилась на колени. <i>Помолившись</i> , она стала убирать могилы, относя подальше перекати-поле и мусор, согнанные ветром.	Aliza dropped her sack and sunk to her knees After saying a prayer, she began sweeping the graves, removing the tumbleweeds and refuse blown in by the wind	<i>Калька әдісі</i>
	Кенжекейде ес қалмады. Қызыл-ала топ тақап келе бергенде кемпірлер етегіне толтырып алған құрт-ірімшікті <i>уысын толтыра көсіп алып шаша бастады</i> .	Кенжекей окружили старухи, начали <i>бросать ей шашу</i> : баурсаки, конфеты и курт.	The old women began to shower gifts on Kenjekey boursaks, candies, and kurt.	<i>Адантация әдісі</i>

Нәтижелер

Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романы доместикация мен форенизация стратегиялары үйлестіре аударылған.

- *Форенизация стратегиясының белгілері:*

Орыс және ағылшын тілдерінде мәдени ерекшелікті көрсететін көптеген ұлттық атаулар транслитерация әдісі арқылы аударылған.

Орыс тілінде: *байбише, джигит, мурза, пиала, аул, сары бала, Тентек Шодыр, таксыр, «Мурза, байгази бир!», «И ты зурят, — с едкой печалью думал он. — Единственная плоть от Пусыра! Горе, горе... Ой-дайт десейше!»*.

Ал ағылшын тіліне дәнекер тіл арқылы аударылғандықтан, қазақ-орыс сөздер мен тіркестер аралас аударылған. Мысалы, *karakatyn* (A nickname meaning «black-faced woman»), *zemlyanka* (An earthen hut, of ten dug out of the side of a hill), *jaulyk* (Headdress and veil worn by women of Central Asia), *aul* (Central Asian village), *akkempir* (respectful nickname. It means literally «white-skinned old woman»), *jigit* (skilled horseman), *murza* (aristocratic title in some Turkish states), *aga* (a term of respect).

- *Доместикация стратегиясының белгілері:*

Бейвербалды амалдарды аударуда оқырманға жат мәдени атаулар мен бейвербалды амалдарды доместикация стратегиясын ұстанып, түсіндіру, бейімдеу, сипаттау аударма әдістері қолданылған.

«Ә, Алдекең ауыз ашуға отырған екен», — деп ойлады [13; 24].

«Ah!» thought the rider. «Aldeke was planning to have dinner after the day's fast» [14; 39].

Бұл сөйлемде «ауыз ашу» тіркесі ағылшын тіліне тура аударғанда «күндізгі оразадан кейінгі кешкі ас ішу» (to have dinner after the day's fast) деп сипаттау әдісі арқылы аударылған.

Талқылау

Ұлттық бейвербалды амалдар белгілі бір салтпен, әдет-ғұрыппен байланысты болғанымен, кейде әлемдік деңгейде де адамдар арасындағы қарым-қатынаста жиі қолданылатын әмбебап ишаралар кездеседі. Солардың бірі әлемнің көптеген халықтарының арасында қолданылатын, сәлемдесуді, құрмет көрсетуді білдіретін — *сәлем беру* ишарасы. Ол көбінесе Азия елдері мен Үнді халықтары арасында таралғанымен, басқа елдерде де кәсіптік, дипломатиялық жағдайларда қолданылады. Сәлем беру ишарасы көрсетілген мысал:

Түпнұсқа тілінде:	Дәнекер тілде:	Аударма тілінде:
Иінағашын сыртқа қалдырып, екі шелек суды алды да, шолпысы сылдырап, сызыла басып ішке кірді. Үй толы кісіні ішке кіргесін көріп, бұл ауылға жақында түскен жас келіншек именшектеп қысылып қалды. Күндесі жаққа қарамауға тырысты. Төр алдында дөнбектей боп отырған көк сақалды, ірі денелі софыға бұрылып, <u>көп ішінен оның бір өзіне ілтипат етіп, оң тізесін сәл бүгіп сәлем берді</u> [13; 299].	В эту минуту, оставив коромысло на улице, с двумя ведрами воды вошла Акбала. Все повернулись к ней, стали ее разглядывать, будто видели впервые. Акбала смутилась, быстро огляделась, перехватила ненавидящий взгляд байбише, увидела в глубине юрты возвышавшегося, как пеня, сивобородого мас-сивного Алдабергена и, <u>чуть согнув правое колено, учтиво поклонилась</u> [14; 227].	Just at that moment, Akbala came in, leaving her yoke outside, and carrying two pails of water. Everyone turned toward her and began looking her over as if they were seeing her for the first time. Akbala was embarrassed and looked around rapidly, catching the hateful look of the baybishe, and noticing in the back of the yurt, rising like foam, the massive grey-bearded sofь. <u>Bending her knee, she curtsied reverently</u> [15; 291].

Қазақ, орыс және ағылшын мәдениеттерінде ежелден келе жатқан сәлем салу дәстүрі бар. Олардың кейбір қимылдары сәл ерекшеленгенімен, жалпы бұл ишараның мағынасы мен жеткізер ақпараты бірдей: амандасу, құрмет, сый білдіру. Әдетте иіліп сәлем салу ишарасы үш мәдениетте де сыйлы, жолы үлкен кісілерге құрмет білдіру мақсатында жасалып, оны орындайтын, қабылдайтын адамдардың әлеуметтік мәртебесіне тікелей байланысты болады. Ағылшын мәдениетінде әлі күнге дейін Ұлыбритания патшайымына сәлем салынса, орыс мәдениетінде ежелде қонаққа кірер кезде, атағы үлкен кісілерге арналып жасалған, бірақ бүгінгі күні бұл ишара түрі жойылып кеткен. Англияда сәлем салу қазақ мәдениетіндегі сияқты тек әйелдердің ишарасы болса, орыс мәдениетінде иіліп сәлем салуды ер адамдар да, әйел адамдар да орындаған. Бұл ишара түрі үш мәдениетке де ортақ болғандықтан, аударма жағынан эквивалентті деп айта аламыз.

Сәлем беру ишарасынан басқа бұл мәнмәтінде ауылға жаңа түскен жас келіннің бейнесі ашылады: сызыла басып ішке кіру, именшектеу, қысылу, шашқа тағылған шолпысының сылдырлауы — жаңа түскен келінге, жас қызға тән бейвербалды амалы. Алайда олардың ешқайсысын орыс тіліндегі аудармада да, ағылшын тіліндегі аудармасында да аудармашылар көрсетпеген. Яғни өз мәдениетіне жат түсініктерді түсіріп тастау — доместикацияға тән әдіс. Алайда біздің ойымызша, доместикацияның бұл әдісі түпнұсқа мәдениетінің ерекшелігін мүлдем жоққа шығарып қояды. Бұл жерде аудармашы доместикация стратегиясын таңдаған болса, оны сипаттау әдісін қолданса, адекватты аударма туындар еді. Мысалы, *Akbala entered the house with a modest step, ringing jewelry in her braids*.

Романда қазақ қызы бейнесіне автор ерекше көңіл бөлгенін байқауға болады. Жас қыздан кәрі кемпірге дейінгі кейіпкерлердің, әйелге тән жағымды, жағымсыз қылықтар, әртүрлі мінез бен көңіл-күй қалыптарын автор ерекше шеберлікпен баяндайды. Орыс және ағылшын аудармасында бейвербалды амалы арқылы сипатталған қазақ әйелінің образын жеткізу маңызды деп ойлаймыз, себебі ол шетел оқырмандарына қазақ халқының болмысын бір қырынан ашып көрсетеді. Әйел бейнесін автор әртүрлі ұлттық бейвербалды амалдар арқылы берген: сәлем салу, ұлттық киімді кию амалдары.

Қазақтың ұлттық киімдері — әйелге тән бейвербалды амалдарының маңызды бөлігін құрайды. Романдағы Ақбаланың қос етек көйлек пен жаулықты кию әдісін сипаттайтын мысал:

<i>Түпнұсқа тілінде:</i>	<i>Дәнекер тілде</i>	<i>Аударма тілінде:</i>
Ақбала қай кезде де бойын сәңдей білетін. Бұрынғысына қарағанда бұл жолғы киімдерінің сәні мүлде бөлек. Үстінде қос етек ақ торғын көйлек, басында ақ жібек шәлі. Басқа әйелдердей бетін жаулықпен жарылай бүркеп тұмшалап тартпағаны да жарасып тұр. Ақ жібек жаулық жас келіншектің онсыз да үлбіреген аппақ жүзін айқындап ашып, қасы, кірпігі қап қара боп қиыла қапты [13; 20].	Она и раньше любила наряжаться, но тут уже как-то Еламану нехорошо даже стало — лучшее платье надела. Лучшее шелковое платье с двойной оборкой, и белой шелковой шалью покрыла голову, и лица не закутала, как должно было бы. Знала, знала, что лицо у нее нежно и бело, а по белому и нежному — угольные ресницы, и брови, и аспидно-черный влажный блеск глаз! [14; 12]	The once-proud nomad woman had known how to dress up in the past. The murza immediately noticed that her white satin dress with the double flounce had clearly been sewn, at her wish, with a wide skirt and loose waist, which expertly hid her visible belly [15; 23].

Біздің ойымызша, ағылшын тіліндегі аудармада жаулық тағудың ерекшелігі ашылмаған. Түпнұсқада жаулық әдетте жарылай бүркеп тұмшалап тағылатыны, бірақ Ақбала оны екі шетін қайырып желкесіне байлағаны және оны әйел болған кезде киетіні жазылған. Бұл ақпарат шетел оқырмандарына жаулық жайлы көп ақпарат беретіні сөзсіз. Оны былай аударуды ұсынар едік: *She did not wear a white silk jaulyk* on her head as women usually did, but twisted both ends and tied it lightly around her neck which made her more beautiful.*

** Headdress and veil worn by women of Central Asia.*

Қазақ әйелі бейнесін ашатын ұлттық бейвербалды амалдарына қазақ қызының мінезіне тән ибалық, сыпайылық, инабаттылық сынды мінез-құлық ерекшеліктерін сипаттайтын бейвербалды амалдарын жатқызамыз.

Келесі мысалда ағылшын аудармасының түпнұсқадан сәл ауытқып кеткені байқалады. Ол аудармашының өз интерпретациясы да болуы мүмкін, не болмаса түпнұсқаны толық түсінбеуі салдарынан орын алуы да мүмкін. Себебі мәтінде қазақ әйеліне тән мінез-құлық сипатталған.

<i>Түпнұсқа тілінде:</i>	<i>Дәнекер тілде:</i>	<i>Аударма тілінде:</i>
Ақбала «ә» дегенде сұп-сұр боп кеткен-ді. Бірақ тез есін жиып, бет-өңін билеп ала қойды. Істеп жатқан шаруасын қоя сап, жүгіріп барып күйеуінің су киімдерін қолынан алды. Ошақ жанында үюлі жатқан отын үстіне тастай салғысы кеп бір тұрды да, ол ойдан бірақ тез айнып пешке жайды. Онан тағы күйеуінің бабын істеп, пеш үстіне төсек салды [13; 19].	И Акбала что-то уж слишком быстро подбежала к мужу, взяла, выхватила у него мокрый полушубок, развесила над огнем, а потом, стоя на коленях, приготовила ему постель возле печки. Никогда она не встречала его так, никогда так не суежилась [14; 12].	Akbala timidly approached her husband, picking up and shaking the wet parka. She took it up, but then not knowing what to do, hesitated and bustled about for a moment. Then she threw it down on a pile of brushwood near the stove. Moving slowly, as if against her will, she began to make up the bed for Elaman near the stove [15; 20].

Берілген мысалдардан Ақбала сасып қалғаннан күйеуіне бұрын көрсетпеген қамқорлығын көрсетіп, мырза қонақ алдында күйеуінің бабын бар күшпен істеп жатқаны суреттеледі. Ағылшын тіліндегі мәтінде берілген Ақбаланың бейвербалды амалы түпнұсқаға мүлдем қарама-қарсы ақпарат беріп тұрғанын көруге болады. Қазақ пен орыс мәтіндерінде Ақбала сасып қалғаннан (*жүгіріп барып, быстро подбежала к мужу*), ал ағылшын мәтінде Ақбала өз еркіне қарсы істеп жатқандай, баяу қимылдап төсек салуы (*moving slowly, as if against her will*), оның күйеуіне деген енжарлығын көрсетіп тұрғандай. Жалпы қонақ алдында белгілі бір жағдайға наразылық білдіріп, мінез көрсету — қазақ дүниетанымына жат нәрсе. Ақбаланың қонақ жігітке деген ренішін тек бір рет сазара қарағаны арқылы көрсеткенінен байқауға болады. Ағылшын тілінде ол (*With angry obstinacy her face grew pale, giving away all the sorrow festering in her soul*) «ішін өртеп жүрген ызасы сұрланып кеткен бетінен көрінді» деген сөйлеммен берілген, бұл аудармамен біз келісеміз. Бірақ баяу қозғалып, бейне өз еркіне қарсы төсек салғандай деп аудару түпнұсқа идеясына қарама-қайшы келіп тұр. Оны ағылшын тіліне түпнұсқадағыдай «кысылмай, қымсынбай төсек салды» деп — *without hesitation and embarrassment she made up bed for Elaman* деп аударған дұрыс деп санаймыз.

Төмендегі мысалдарда қазақ ауылында тұратын орыс әйелінің бейвербалды амалы жайлы баяндалады және оның қазақ қыздарының жүріс-тұрысынан өзгеше екені көрсетілген:

Түпнұсқа тілінде:	Дәнекер тілде:	Аударма тілінде:
Басындағы қызыл шыт орамалын жөндеп тартып тұрып, үстіне кірген кісіге асықпай, анықтап қарап алды. Бәрінен бұрын оның қайратты сұлу тұлғасына қызықтап қарап, нәпсі сезім жас көңілдің түкпірінен сұңғақтанып бой көрсетіп қалғандай болды. Еламан бұрын-соңды әйел баласында дәл мұндай әдепсіздікті көрмеген-ді [13; 51].	Увидев Еламана, она присела к столу и стала разглядывать его. <i>Казахов</i> она не любила, брезговала, но Еламан ей понравился. Еламан не привык стесняться с женщинами. Но он знал только своих, казашек, а те были смиренные, скромные с мужчинами. <i>И еще они были привычно смуглы, черны волосом и глазами</i> [14; 37].	At Fyodorov's house everyone was awake, and the young blonde woman was pounding something near the stove in the kitchen. Seeing Elaman, she sat down at the table and began to look him up and down without a hint of embarrassment. Elaman was embarrassed and tried not to look at her [15; 49].

Байқап отырғанымыздай, орыс тіліне ұлттық-этникалық қарама-қайшылық белгіленіп, аудармашы қосымша ақпарат беріп, оқырманға бейімдеп, түсіндіріп аударған (*те были смиренные, скромные с мужчинами. И еще они были привычно смуглы, черны волосом и глазами*). Бірақ жағымсыз эмоциялық бояу қосылған (жеркену, менсінбеу). Ал ағылшын аудармасында мәдени элементтер жоғалып, бейтараптық сақталған. Ұлттық реңкті берудің ең тиімді тәсілі — аралас стратегияны қолдану болар еді: мәдени элементтерді сақтап (форенизация), эмоциялық бояуды оқырманға бейімдеу (доместикация). Осылайша оқырман мәдени айырмашылықты да, кейіпкердің эмоциялық күйін де сезіне алады. Түсіріп тастау әдісінің орнына келесі сөйлемді ағылшын мәтініне қосуға болар еді: *Adjusting her red headscarf, she slowly and deliberately examined the man who had entered the room. Her eyes lingered on his strong, well-built figure. Elaman was embarrassed because usually Kazakh women were humble and timid with men.*

Ұлттық бейвербалды амалдар күнделікті тұрмысқа байланысты ишараларда жиі кездеседі. Олар қазақ халқында күнделікті қолданылғандықтан үйреншікті болып көрінеді және назардан тыс қалып кетуі мүмкін. Мысалы сондай ишараның бірі төменде берілген — *кесені төңкеру, кесенің бетін алақанмен басу* қазақ халқының арасында танымал дастархан басында шайға қанығуды немесе ас ішіп болғанды білдіретін, күнделікті тұрмыста қолданылатын ишара түрі. Оның аймаққа байланысты түрлері де болады: *кесені төңкеру* не *қисайту*, *кесені алақанымен басу*, *бетін алақанымен сипау*, *қасықты төмен қарата кесенің үстіне кою*, *дастарқаннан шегіне отыру* [1; 151].

Түпнұсқа тілінде:	Дәнекер тілде:	Аударма тілінде:
Жас жігіт келуін келсе де, енді бұл үйден қалай шығып кеткенше асығып, шайды да бір шыны аяқ ішті де, <i>кесесін қисайта салды</i> [13; 87].	Из вежливости он выпил одну чашку чаю и тут же перевернул ее [14; 65].	Out of politeness, he drank one cup of tea and then immediately turned it over [15; 82].

Берілген мысалдарда орыс және ағылшын аудармаларында түсіріп тастау әдісі қолданылған, алайда бұл аударма әдісімен оқырмандарға *кесені төңкеріп қоюдың мәні* түсінікті болмай қалуы мүмкін. Сол себепті аудармашы түсініктеме беріп кеткені дұрыс болар еді. Мысалы: *Out of politeness, he drank one cup of tea and then immediately turned it over, meaning he was full.*

Иіс сезіну мен иістік теңеулер ұлттық бейвербалды амалдарға жатады. Себебі тек белгілі бір жерде туып-өскен адам ғана сол елдің ұлттық тағамының иісі, табиғат пен қоршаған орта иістерінің ерекшеліктерін түсінеді. Оны шығарманы оқып шыққан шетел оқырманы толығымен бойынан өткізе алмайды. Сол сияқты далада өскен қазақ халқы үшін ыстық сезім тудыратын төменде берілген жусан иісі, салқын қымыз бен ыстық ет, сорпа иістерінің ерекше екені белгілі.

Түпнұсқа тілінде:	Дәнекер тілде:	Аударма тілінде:
Сосын көңіліне қобалжу енді ме, жүрегі лүпілдеп бара жатқасын баяу жел астында ырғалып тұрған бір түп жусанға қол созып, жалғыз талын жұлып алды. Тастай салғысы кеп тұрды да, әлденеге мұрнына апарды. Ой-хой, дала шөбінің осы бір тыныс ашар иісі-ай! [13; 438].	Чтобы успокоиться, он нашарил, не глядя, чуть качавшийся под слабым ветерком пучок полыни, сорвал его. Казаки накатывались стремительно, уже хорошо можно было разглядеть всадников. Не отрывая взгляда от них, Еламан жадно нюхал полынь — это его успокаивало [14; 293].	His heart knocked In order to calm himself, without looking, he broke off a piece of sagebrush waving in the weak wind The Cossacks were racing forward, the horsemen were already visible Without taking his eyes off them, Elaman hungrily sniffed the sagebrush — and this calmed him [15; 507].
— Қайран дала!.. Жарықтық, жусан дәрі ғой! [13; 346]	— Эх, степь родная... Милая ты моя, жгучая полынь! [14; 226]	He then caught the pungent scent of fresh sagebrush «Oh, my native steppe» [15; 399].

Жусан иісімен байланысты естеліктер дәрі сияқты кез келген жағымсыз ойларды кетіреді, сағынышты басады, тыныштандырады. Автор осы ақпаратты романда жиі қолданады. Ол орыс және ағылшын тілдеріне түсініктеме, қосымша ақпарат беру арқылы доместикация стратегияның әдістері қолданылып ұтымды аударылған деп ойлаймыз. Бірінші мысалда орыс және ағылшын аудармаларында жусан иісі Еламанды тыныштандыратыны жазылған. Екінші мысалда орыс тілінде жусан иісінің ыстық сезім тудыратыны «милая» сөзі арқылы, ал иісінің ерекшелігі «жгучая» сөзі арқылы берілген. Ал ағылшын тілінде иіс ерекшелігі жайлы ақпарат беретін «pungent» (ащы), «fresh» (балғын) сөздері, сондай-ақ осы иістің ыстық екенін *my native steppe* тіркесі арқылы берген.

Түпнұсқа тілінде:	Дәнекер тілде:	Аударма тілінде:
Сұр ет пен құрт езген сорпаның иісі айыға қоймаған қапырық, ыссы үйдің ауасына тұмсығын төсеп, көзін бір ашып, бір жұмып манаурап жатқан-ды [13; 53].	В доме еще пахло мясом и жирной сорпой* с разведенным куртом*. Абейсын, хоть и наелся, подставлял нос под этот священный запах и блаженствовал. *Сорпа — мясной бульон. *Курт — сухой овечий сыр [14; 39].	The home still smelled of meat and sorpa*, mixed with kurt*. Abeyсын, although he had eaten his fill, raised his nose to this blessed smell and was in bliss [15; 74]. *sorpa — fatty bouillon * kurt — dried, salted cheese

Сұр ет пен құрт езген сорпаның иісін шығармада сөзбен жазып түсіндіру мүмкін емес шығар. Орыс және ағылшын аудармаларында бұл иісті — *священный*, *blessed* (қасиетті) деп сипаттайды және оны иіскеген кезде (адам қуанышқа бөленіп, рақаттанады) — *блаженствовать*, *to be in bliss* деп доместикация стратегиясының сипаттау әдісі арқылы ұтымды берген.

Қорытынды

Жұмысымызда бейвербалды амалдардың аударылуы арнайы қарастырылды. Ә. Нұрпейісовтің көркем мәтініндегі ұлттық бейвербалды амалдардың сапалық талдауы жүргізілді. Романдағы ұлттық бейвербалды амалдарды аударудағы қиындықтар мен оларды түзетудің бірнеше жолдарын 2-кестеде ұсынып отырмыз.

2 - кесте

Ә. Нұрпейісов романында ұлттық бейвербалды амалдарын аударудағы қиындықтар және шешу жолдары

Түпнұсқа	Аударма тілінде	Талдау	Түзету жолдары
Тымағы мен етігін сосын шешті.	He took off his treukh.	Treukh — дәнекер тілден (орыс — треух) енген сөз.	He took off his tymak* * fur hat with two side ears, forehead and one back flap
Шолпысы сылдырап, сызыла басып ішке кірді.	Akbala came in.	Әйелге тән бейвербалды амалдар аудармада түсірілген.	Akbala entered the house with a modest step, ringing jewelry in her braids.
Басқа әйелдердей бетін жсаулықпен жарылай бүркеп тұмшалап тартпағаны да жарасып тұр.	-	Аударма берілмеген.	«Unlike other women, who tightly wrapped their jaulyks around their faces, she let hers drape loosely, giving her a graceful look». *headdress and veil worn by women of Central Asia.
Онан тағы күйеуінің бабын істеп, неш үстіне төсек салды.	Moving slowly, as if against her will, she began to make up the bed for Elaman near the stove.	Ағылшын аудармасындағы бейвербалды амалдар түпнұсқаға қарама-қарсы ақпарат беріп тұр.	Without hesitation and embarrassment she made up bed for Elaman
Еламан бұрын-соңды әйел баласында дәл мұндай әдепсіздікті көрмеген-ді.	Elaman was embarrassed and tried not to look at her.	Қазақ әйеліне тән мінез-құлық ерекшеліктері ашылмаған. Түсіндіруді талап етеді.	Elaman was embarrassed because usually Kazakh women were humble and timid with men.
Шайды да бір шыны аяқ іштi де, кесесiн қисайта салды.	He drank one cup of tea and then immediately turned it over.	Кесені төңкерудің мағынасы ашылмаған. Түсініктеме қажет.	He drank one cup of tea and then immediately turned it over, which meant that he was full.

Романда кездескен аударма қиындықтарының себептері:

– Мәдени контекстің жетіспеушілігі: бейвербалды амалдарды аудару аудармашыдан терең аялық білімді талап етеді. (Ақбаланың мінез-құлық ишаралары ағылшын аудармасында дұрыс жеткізілмеген: *Moving slowly, as if against her will, she began to make up the bed for Elaman near the stove*).

– Эквиваленттің болмауы: Қазақ мәдениетіне тән кейбір ишаралардың тура баламасы жоқ. (Кесені алақанмен жабу — ағылшын тілінде мәдени контексті түсіндіруді қажет етеді).

– Дәнекер тілдің қолданылуы: «жерқазба» сөзі орыс тіліне «землянка» деп аударылып, нәтижесінде ағылшын тіліне де транслитерация әдісі арқылы «zemlyanka» деп аударылып қалған. Алайда «землянка» сөзінің қазақ тіліне, мәдениетіне қатысы жоқ екені ағылшын аудиториясына белгілі емес. Сол сияқты, романда дәнекер тілден қалған бірнеше сөздер көрініс табады: *volost* (traditional administrative subdivision in pre-revolutionary Russia, ostensibly for self-government, abolished later by Soviet government), *volovstnoy* (elected chief of the volost, or district), *treukh* (fur hat with two side flaps and one back flap), *tyubeteyka* (embroidered skullcap), *sharovary* (wide trousers), *bogatyr* (epic hero), *deverek* (brother-in-law).

Көркем шығарманы аударушысының міндеті — аударылатын тілдің, мәдениеттің ерекшеліктерін, ұлттық болмысын тереңірек тану.

Қорыта келгенде, романды аударуда аралас стратегияны ұстану тиімді. Доместикация арқылы сипаттамалық, түсіндірме әдісті қолданып, ұлттық бейвербалды амалдардың мәдени ерекшелігін сақтап, шетелдік оқырманға түсінікті етеді, ал форенизация арқылы ұлттық мәдени реңкті сақтап қалуға көмектеседі. Ал аудармашының мәдени контекстке терең бойлауы мен тілдік бейімділігі аударманың сапасын арттырады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Момынова Б.Қ. Қазақ ым-ишараттары: сөйлеу этикеті мен қатысым мәдениетінде / Б.Қ. Момынова. — Алматы: Арыс, 2016. — 496 б.
- 2 Ekman P. Basic Emotions. Handbook of Cognition and Emotion / P. Ekman, In T. Dalgleish, M. Power (Eds.). — New York: Wiley, 45–60 p.
- 3 Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19. / Г.Е. Крейдлин. — Москва, 2000. — 68 с.
- 4 Муратова А.Н. Бейвербалды амалдардың зерттелуі және функционалдық қызметі / А.Н. Муратова, У. Бахтикереева, Ш. Мажитаева // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2023 — № 1(109) — Б. 39–45.
- 5 Poyatos F. Textual translation and live translation: the total experience of nonverbal communication in literature, theater and cinema / F. Poyatos. — Amsterdam: John Benjamins, 2008 — 365 p.
- 6 Korte B. Body Language in Literature / B. Korte. — Toronto: University of Toronto Press, 1997. — 329 pp.
- 7 Najimova G. Non-verbal behavior and body language in literature / G. Najimova // Materials of the XVII International scientific and practical Conference Cutting-edge science (2020, May 20) Sheffield: Science and Education LTD, 2020 — P. 179–181.
- 8 Айжун У. О препятствиях при переводе невербальных средств в художественной литературе / У. Айжун // Иностранная филология: язык, литература, образование. — 2018. — 3(2 (67)). — С. 34–41.
- 9 Гетманенко Н.В. Невербальные средства общения: трудности перевода в иной культурной среде [Электронный ресурс] / Н.В. Гетманенко // Гуманитарный вектор. Серия: Философия, культурология. — 2013 — № 34. — С. 125–131. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/neverbalnye-sredstva-obscheniya-trudnosti-perevoda-v-inoy-kulturnoy-srede>
- 10 Venuti L. The Translator's Invisibility / L. Venuti — New York: Routledge, 1995 — 351 p.
- 11 Шлейермахер Ф. О разных методах перевода: Лекция, прочитанная 24 июня 1813 г. [Электронный ресурс] / Ф. Шлейермахер // Вестник МГУ. Сер. 9: Филология. — 2000 — № 2. — С. 127–145. — Режим доступа: www.philol.msu.ru/~discours/images/stories/Schleiermacher.doc
- 12 Эко У. Сказать почти то же самое. Опыты о переводе / У. Эко. — СПб.: Symposium, 2006 — 480 с.
- 13 Нұрпейісов Ә. Қан мен тер: (Трилогия) / Ә. Нұрпейісов — Алматы: Жазушы, 1973. — 840 б.
- 14 Нурпеисов А. Кровь и пот: (Трилогия) / А. Нурпеисов, авторизованный перевод с каз. Ю. Казаков. — 2-е изд. — Алма-Ата :Жазушы, 1980 — 656 с.
- 15 Nurpeisov A. Blood and sweat / A. Nurpeisov, translated from Russian by C. Fitzpatrick — New York: Liberty Publishing House, 2013 — 768 p.

А.А. Утеулиева

Перевод названий языка телодвижений как национальный символ на русский и английский языки (На материале переводов романа А. Нурпеисова «Кровь и пот» на русский и английские языки)

Отсутствие качественного перевода казахских художественных произведений на иностранные языки приводит к снижению интереса к казахской литературе за рубежом. Эта проблема в настоящее время становится одной из актуальных задач казахстанского переводоведения. Возникает необходимость в комплексном анализе переведённых текстов с целью поиска эффективных стратегий передачи культурно-национальных особенностей казахского менталитета средствами переводимого языка. Это требует внимания не только к лексическим и стилистическим аспектам, но и к невербальным кодам, таким как жесты, мимика, телодвижения, обладающим культурной маркированностью. Игнорирование подобных элементов может привести к потере смысловой полноты и снижению культурной адекватности перевода. В этой связи исследование способов репрезентации и адаптации национально-специфичных невербальных элементов в художественном переводе приобретает не только теоретическую, но и практическую значимость для развития отечественной переводческой науки. В статье рассматривается проблема перевода национально-специфичных невербальных средств в художественных текстах на примере романа «Кровь и пот» Абдижамила Нурпеисова и его русского и английского перевода. Исследование акцентирует внимание на лингвокультурной значимости невербальной коммуникации, рассматриваемой как составная часть национального кода. Актуальность темы обусловлена необходимостью точной передачи культурных реалий казахской действительности, таких как жесты в переводах, направленных на иностранную аудиторию. Несмотря на наличие казахских словарей жестов, в научном пространстве Казахстана отсутствует сопоставительный анализ передачи невербальных элементов в художественном переводе, что придаёт исследованию научную новизну. Целью исследования является выявление особенностей вербализации и перевода невербальных жестов и мимики с казахского на русский и английский языки с учётом культурной адаптации. Особое внимание уделяется стратегическим подходам перевода: доместикации (адаптация под целевую культуру) и форенизации (сохранение культурной особенности), а также описываются случаи, когда применяется пояснительный или калькированный перевод. Методология включает сравнительный, контекстуальный и семантический анализ, опирающийся на сопоставление оригинального текста и его переводов. В статье классифицированы национальные невербальные средства, приведены примеры их трансформации при переводе, а также рассмотрены трудности перевода, которые обусловлены отсутствием прямых эквивалентов и влиянием промежуточного языка (в данном случае — русского). Результаты показывают, что качественная передача невербальных компонентов требует от переводчика не только знания языка, но и глубоких фоновых знаний о традициях и национальном менталитете. В завершение подчёркивается, что интеграция невербальных средств в перевод способствует более точному воспроизведению авторского замысла и формированию адекватного образа персонажей в глазах читателя другой культуры.

Ключевые слова: невербальные знаки, художественный перевод, язык телодвижений, «Кровь и пот», мимика и жесты, доместикация, форенизация.

А.А. Uteuliyeva

Translation of body language as a national symbol into Russian and English (On the materials of Russian and English translations of the novel “Blood and sweat” by A. Nurpeisov)

The lack of high-quality translations of Kazakh literary works into foreign languages has led to a noticeable decline in interest toward Kazakh literature abroad. This issue has become a pressing concern within the field of Kazakh translation studies. Therefore, there is an urgent need for a comprehensive analysis of translated texts to determine effective strategies for conveying Kazakh cultural and national features through the target language. This article addresses the issue of translating culturally-specific nonverbal means in literary texts, using the novel “Blood and Sweat” by Abdizhamil Nurpeisov and its Russian and English translations as a case study. The research emphasizes the linguocultural value of nonverbal communication, considering it an integral part of the national semiotic code. The relevance of the study is determined by the need to accurately convey Kazakh cultural realities like gestures to international audiences through translation. Although several dictionaries of Kazakh gestures exist, there is a clear lack of comparative analysis of nonverbal elements in literary translation within Kazakhstani scholarship — thus making this research timely and original. The aim

of the study is to identify the strategies and challenges involved in the verbalization and translation of national nonverbal signs — such as gestures and facial expressions — from Kazakh into Russian and English, with a focus on cultural adaptation. Special attention is given to the translation strategies of domestication (adapting for the target culture) and foreignization (preserving cultural uniqueness), along with the use of descriptive and calque translation methods. The methodological framework includes comparative, semantic, and contextual analysis, based on a contrastive study of the original Kazakh text and its Russian and English versions. The paper classifies nonverbal signs, demonstrates how they are transformed in translation, and highlights the complexities arising from the lack of direct equivalents and the influence of the intermediary (pivot) language — Russian. The findings indicate that successful translation of nonverbal elements requires not only linguistic proficiency but also deep background knowledge of the source culture. The study concludes that the proper integration of nonverbal cues enhances the interpretative accuracy of character representation and helps preserve the author's intended cultural atmosphere for readers from other linguistic backgrounds.

Keywords: Non-verbal signs, translation of fiction, body language, Blood and sweat, facial expressions and gestures, domestication, foreignization.

References

- 1 Momynova, B.K. (2016). *Qazaq ym-isharattary: soileu etiketi men qatysym madenietinde* [Kazakh gestures: Speech etiquette and communication culture]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 2 Ekman, P. (1999). Basic emotions. In T. Dalgleish & M. Power (Eds.). *Handbook of cognition and emotion* (pp. 45–60). Wiley.
- 3 Kreidlin, G.E. (2000). Neverbalnaia semiotika v ee sootnoshenii s verbalnoi [Nonverbal semiotics in relation to verbal communication]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 4 Muratova, A.N., Bakhtikereyeva, U.M., & Mazhitayeva, Sh. (2023). Beiverbaldy amaldardyn zerttelui zhane funktsionaldyq qyzmeti [The study and functional role of nonverbal means]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University. Series "Philology"*, 1(109), 39–45 [in Kazakh].
- 5 Poyatos, F. (2008). *Textual translation and live translation: The total experience of nonverbal communication in literature, theater and cinema*. Amsterdam: John Benjamins.
- 6 Korte, B. (1997). *Body language in literature*. Toronto: University of Toronto Press.
- 7 Najimova, G. (2020). Non-verbal behavior and body language in literature. In *Materials of the XVII International Scientific and Practical Conference Cutting-edge science* (pp. 179–181). Science and Education LTD.
- 8 Ayjun, U. (2018). O prepiatstviiakh pri perevode neverbalnykh sredstv v khudozhestvennoi literature [On the obstacles in translating nonverbal means in literary works]. *Inostrannaia filologiya: yazyk, literature, obrazovanie — Foreign Philology: language, literature, education*, 3(2 (67)), 34–41 [in Russian].
- 9 Getmanenko, N.V. (2013). Neverbalnye sredstva obscheniia: trudnosti perevoda v inoi kulturnoi srede [Nonverbal means of communication: Translation difficulties in another cultural environment]. *Gumanitarnyi vektor. Seriya: Filosofiia, kulturologiia — Humanitarian Vector. Series: Philosophy, Cultural Studies*, 34, 125–131. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/neverbalnye-sredstva-obscheniya-trudnosti-perevoda-v-inoy-kulturnoy-srede> [in Russian].
- 10 Venuti, L. (1995). *The translator's invisibility*. New York: Routledge.
- 11 Schleiermacher, F. (2000). O raznykh metodakh perevoda: Lektsiia, pročitannaia 24 iunია 1813 g. [On the different methods of translation: Lecture delivered on June 24, 1813]. *Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya 9: Filologiya — Bulletin Moscow State University Bulletin. Series 9: Philology*, 2, 127–145. Retrieved from www.philol.msu.ru/~discours/images/stories/Schleiermacher.doc [in Russian].
- 12 Eco, U. (2006). *Skazat pochtii to zhe samoe: Opyty o perevode* [Saying almost the same thing. Essays on translation]. Saint Petersburg: Symposium [in Russian].
- 13 Nurpeisov, A. (1973). *Qan men ter: Trilogia* [Blood and sweat: Trilogy]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 14 Nurpeisov, A. (1980). *Krov i pot: Trilogia* [Blood and sweat: Trilogy] (2nd ed., Y. Kazakov, Trans.). Almaty: Zhazushy [in Russian].
- 15 Nurpeisov, A. (2013). *Blood and sweat* (C. Fitzpatrick, Trans.). Liberty Publishing House (Original work published in 1980).

Information about the authors

A.A. Uteuliyeva — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: aigerim.telman@mail.ru

G.Zh. Baishukurova^{1*}, A.B. Irgebayeva², N.N. Aitova³

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

³Maksut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan, e-mail:

(e-mail: ¹baishukurova@mail.ru, ²kaldanov70@mail.ru, ³nurlykhan.an@gmail.com)

Akhmet Baitursynuly's Parallel Corpus: Lexical transformations in translation

This article explores various types of lexical transformations applied in the translation of Akhmet Baitursynuly's selected works into Russian. The research is based on the developing Kazakh-Russian parallel corpus of Baitursynuly's texts, which serves as a valuable linguistic resource. The study is motivated by the authors' dual role as both translators of Baitursynuly's works and developers of the parallel corpus. The objective of the research is to analyze the characteristics of lexical transformations in translation and to outline the principles of working with the Kazakh-Russian parallel corpus in translation practice. The advantages of using a parallel corpus as a tool for translation research and practice are also discussed. The study identifies several types of lexical transformations, including transcription, transliteration, concretization, generalization, lexical addition, omission, semantic development, and holistic transformation. A significant contribution of this study is the development of software that enables the automatic comparison of Russian and Kazakh texts. This tool enhances translation efficiency by reducing the time required to identify equivalents, facilitates translation analysis, and enables an assessment of the adequacy of applied translation strategies. The findings contribute to the advancement of translation studies and corpus linguistics, demonstrating the effectiveness of parallel corpora in translation research and practice. Particular attention is given to custom-built software developed to automatically compare Kazakh and Russian texts. This tool speeds up the process of finding equivalents, increases the accuracy of translation analysis, and enables the assessment of translation strategies. The results presented make a valuable contribution to the fields of translation studies and corpus linguistics, creating new opportunities for researching Baitursynov's legacy. The relevance of this study is supported by current trends in the use of corpus linguistics in translation studies. The parallel corpus does not perform automatic translation functions but supports in-depth analysis to improve translation quality. This article is the first to provide a detailed description of the development stages and application principles of the Kazakh-Russian parallel corpus of A. Baitursynov. The article also presents examples of translators' detailed work to ensure accurate transfer of meaning and form, along with average statistics on the types of lexical transformations found in the analyzed texts.

Keywords: A. Baitursynuly, corpus linguistics, parallel corpus, concordance, translation, lexical transformations.

Introduction

The development of parallel corpora represents one of the most significant and rapidly advancing areas in contemporary Kazakhstani linguistics. Considerable attention is devoted to the creation and utilization of parallel corpora, which consist of texts in different languages that maintain identical content. These corpora serve as essential tools for linguistic research, comparative language analysis, and the advancement of machine translation technologies [1].

This study aims to analyze equivalent lexical units within the Kazakh-Russian parallel corpus of Akhmet Baitursynuly. The research objectives include tracing translation logic, evaluating the necessity and effectiveness of applied translation strategies, and assessing the adequacy of translations through a comparative analysis of source and target texts.

The study hypothesizes that various types and techniques of lexical transformations are integral to achieving high-quality translations. Lexical transformations are unavoidable in translation, as they enhance the accuracy and adequacy of both individual textual elements and the translated text as a whole. The selection of transformation techniques depends on multiple factors, particularly in addressing culturally specific concepts and terms. To preserve Baitursynuly's linguistic style and imagery, translators must employ appropriate strategies that align with the lexical, cultural, and stylistic features of the original language. Certain types of lexical transformations serve as key mechanisms in ensuring a precise and contextually appropriate rendition of meaning [1; 18].

* Corresponding author's e-mail: baishukurova@mail.ru

The significance of this research lies in the application of corpus linguistic tools, including concordances and parallel corpora, for conducting comparative and contrastive translation analysis. The parallel corpus functions as an invaluable research instrument, facilitating a deeper understanding of literary works for linguists, philologists, and researchers. Rather than being designed for automatic translation, the corpus provides a framework for comprehensive analysis, enabling the exploration of translation features and the refinement of translation quality.

For the first time, this study describes the principles of working with the Kazakh-Russian parallel corpus of Akhmet Baitursynuly in the context of translation. The developed software allows for an automated comparison of Russian and Kazakh texts, significantly reducing the time required to identify lexical equivalents. Furthermore, it enables systematic translation analysis and assessment of the effectiveness of specific translation strategies. The empirical and statistical data obtained contribute to both theoretical research and practical applications in translation studies.

Methods and materials

The primary material for this study is the one-volume edition of *Selected Works* by Akhmet Baitursynuly [2], [3], which was specifically prepared for translation into Russian, English, and Turkish. This edition comprises scholarly and academic texts, along with selected journalistic works by the author. The original texts and their Russian translations have been incorporated into the database of the Kazakh-Russian parallel corpus, allowing for their comprehensive use in the research. The necessary data were extracted using corpus-based methods and subsequently analyzed.

A combination of linguistic and computational methods was employed to examine lexical transformations in translation. The methodological framework consists of the following key approaches:

Data collection: The first stage of the research involved the collection and preparation of materials. A continuous sampling method was applied to extract linguistic data from Baitursynuly's texts and their Russian translations. To ensure precise segmentation and alignment of texts, corpus tools were used for text structuring, allowing for an accurate comparison of source and target language units.

Data analysis: Following the data collection, segmentation and comparison were conducted to divide the original and translated texts into corresponding units. This facilitated a comparative and contrastive analysis, which systematically identified similarities and differences between the Kazakh originals and their Russian translations.

Lexical and semantic analysis: The study also employed lexical-semantic analysis to examine the transformation of lexical units during translation. A semantic analysis method was used to investigate shifts in meaning, while componential analysis helped identify structural changes in vocabulary. Additionally, statistical analysis was applied to quantify the frequency of lexical transformations, revealing patterns in translation strategies.

Classification of transformations: To further systematize the findings, the research focused on the classification of lexical transformations. This process involved assessing the degree of correspondence between lexical units in the original text and their equivalents in the Russian translation. Based on the identified patterns, different types of lexical transformations were categorized to provide a structured overview of translation strategies.

Parallel corpus formation and data processing: A crucial aspect of the research was the formation and processing of the Kazakh-Russian parallel corpus of Baitursynuly's works. This bilingual database was designed to facilitate the identification of lexical transformations in translation by aligning the original Kazakh texts with their Russian translations. The compilation of the corpus followed several key stages. First, text data were collected and curated for inclusion in the corpus. Next, the texts underwent markup and preparation, during which all materials were standardized to a uniform format, extraneous symbols were removed, and spelling differences were normalized. Sentences were then segmented into smaller units that corresponded to semantic structures.

After the automated alignment process, a verification and correction stage was carried out. Manual review ensured the accuracy of segment matches, and adjustments were made when discrepancies were found by refining segment boundaries or adding new aligned pairs. Once the corpus was finalized, the data underwent further processing. Statistical processing was conducted to measure the frequency of lexical units and their translation equivalents, as well as to identify recurring translation strategies. Additionally, automated processing was applied, utilizing N-gram analysis to compare segments and detect patterns in lexical transformations.

Through the integration of these methodological approaches, the study provides a structured and empirical basis for analyzing translation strategies within the Kazakh-Russian parallel corpus, offering valuable insights into the dynamics of lexical transformations in translation.

The methodological approach adopted in this study provides a systematic and empirical basis for analyzing translation strategies within the Kazakh-Russian parallel corpus, offering valuable insights into the dynamics of lexical transformations in translation.

In modern translation studies, comparative translation analysis is increasingly conducted using corpus linguistics tools, particularly concordances and parallel corpora. However, a parallel corpus does not serve as a tool for direct text translation; rather, it functions as an instrument for an in-depth and comprehensive analysis of translated texts. This approach enhances translation quality by providing empirical and statistical data that can be applied in both translation theory and practice.

The development of the Kazakh-Russian parallel corpus of A. Baitursynuly [4] was driven by the necessity of conducting a scientific analysis of his vocabulary and grammatical structures, as well as examining historical linguistic changes that took place during the formation of the Kazakh script. Many of Baitursynuly's manuscripts have been preserved in different versions of the Arabic script (*tote zhazu*) and reflect the spelling norms of their time. These texts were transliterated from the Arabic script into Cyrillic to facilitate linguistic analysis. The foundation of the parallel corpus consists of two primary texts: the original works of Baitursynuly in Kazakh and their Russian translations.

The use of a parallel corpus enables researchers to identify lexical correspondences and explore the principles, methods, and techniques employed in translating words and concepts from one language to another. Scholars working with existing parallel corpora suggest that such tools allow for the identification of translation strategies, the evaluation of their effectiveness, and the comparative analysis of vocabulary and grammar between the original and translated texts. Furthermore, they help in recognizing stylistic features and determining how these elements are conveyed in translation [5; 22].

Parallel Kazakh-Russian sub-corpora are currently being developed as part of the broader effort to create a National Kazakh Language Corpus [6]. One such sub-corpus includes the original Kazakh text of M. Auezov's epic novel *Abai Zholy* and its Russian translation [7]. In addition, a parallel Kazakh-Russian corpus has been compiled using multilingual news sites in Kazakhstan, encompassing a total of 50,410 words, with 25,600 in Kazakh and 24,800 in Russian [8].

Research initiatives at Al-Farabi Kazakh National University have focused on constructing an English-Kazakh parallel corpus containing one million words from legal texts. This project also involves developing an English-Kazakh database of legal translations and establishing a statistical machine translation system [9].

Translation transformations are a central aspect of translation studies, and numerous academic works have explored this topic. Understanding translation transformations is crucial for any translator, as it forms the foundation of their professional knowledge and practice. Scholars have offered various perspectives on this issue, resulting in multiple definitions and classifications of translation transformations. Despite extensive research in this area, experts in the field, including Vinay et Darbelnet, P. Newmark, L.S. Barkhudarov, V.N. Komissarov, A.D. Schweitzer, R.K. Minyar-Beloruchev, and Y.I. Retsker, have yet to reach a consensus regarding the precise nature and interpretation of translation transformations.

Results

The development of a concordance and parallel corpus for Akhmet Baitursynuly is being undertaken for the first time in Kazakhstani lexicography. This project aims to provide a broad audience with a software and information environment for studying the literary and scholarly legacy, language, and biography of the prominent Kazakh educator. The Kazakh-Russian parallel corpus of Baitursynuly is currently in development, offering users an interface that allows for the retrieval of words, word forms, and sentences within their contextual framework (Fig. 1).

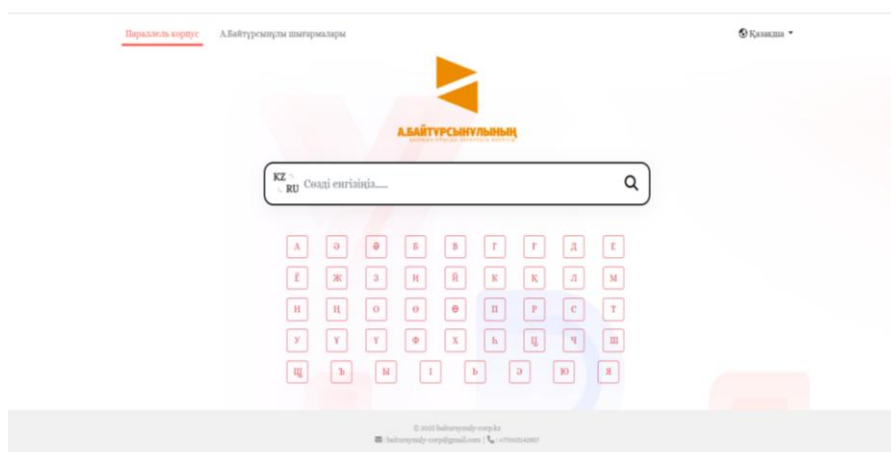

Figure 1. Home page of the site.

The interface of the parallel corpus allows you to find words, word forms and sentences with reference to the context (Fig. 2).

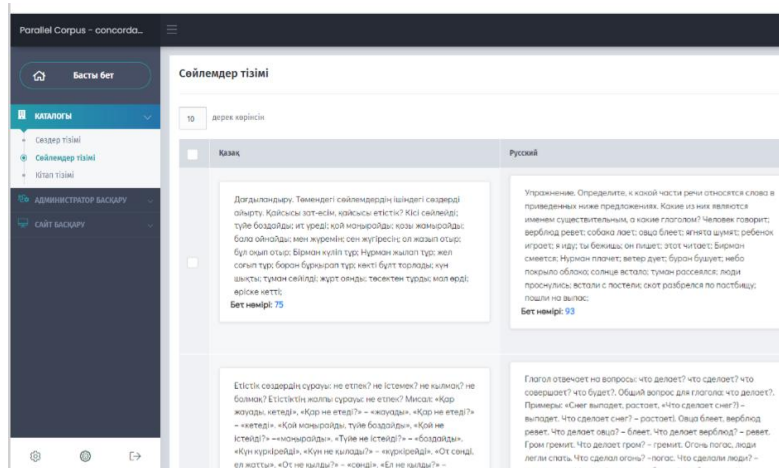

Figure 2. A. Baitursynuly Parallel corpus interface

Examining the features of the parallel corpus and its potential applications in translation work highlights the necessity of translation transformations. Achieving an adequate and equivalent translation often entails certain unavoidable losses. However, a range of linguistic transformations allows for the preservation of overall textual adequacy. These transformations serve to address structural and semantic differences between languages, making them an essential tool for translators.

L.S. Barkhudarov defines translation transformations as a diverse set of modifications aimed at achieving equivalence despite formal and semantic discrepancies between the source and target languages [10; 237].

The theoretical foundation for this study is based on V.N. Komissarov's classification of translation transformations, which includes lexical, grammatical, and complex (lexical-semantic) types. This study focuses specifically on lexical transformations, which involve replacing lexical units from the source language with non-dictionary equivalents in the target language, conveying meaning differently from the original units [11; 77].

Kazakhstani researchers have explored various aspects of translation transformations. For example, studies have examined the strategies used to translate culturally specific Kazakh vocabulary into Russian and English, particularly in works such as Ilyas Yesenberlin's novel-trilogy *The Nomads* [12]. The research highlights the frequent use of combined transformation methods, such as word order modification alongside lexical substitutions, or transliteration combined with descriptive explanations. Similar approaches have been identified in translations of Abai's Words of Edification into Russian and English, where translators employ different transformation techniques, including reordering sentence elements, substituting words through generalization or antonymic translation, adding explanatory content, and omitting inconsistencies: 1) order of

place (alternation of individual words and phrases in a sentence); 2) substitution (generalization, antonymic translation, compensation); 3) addition (inclusion of linguistic units by the translator from his side in conveying meaning in the text); 4) omission (exclusion from the text of some grammatical, lexical, semantic inconsistencies) [13], [14].

There are studies devoted to various approaches and tools in translation and computational linguistics. In particular, the use of corpora in teaching translation [15, 16], empirical and computational methods of processing parallel texts [17]), as well as the role of translation in intercultural communication [18]) are considered. In addition, modern machine translation technologies are being studied, including transformer models [19]) and their application to historical and classical languages [20, 21].

Despite extensive studies on translation transformations in Kazakh literature, there are no published works analyzing lexical transformations in the Russian translations of Baitursynuly's writings using a parallel corpus. This gap further underscores the originality and significance of the current research.

The effectiveness of a translation largely depends on the translator's theoretical training and professional expertise. A skilled translator must be able to identify optimal solutions to linguistic challenges and apply accumulated knowledge and experience effectively. A high-quality translation requires not only a faithful reproduction of the author's ideas but also adherence to the stylistic and linguistic norms of the target language. Achieving this level of accuracy involves a thorough and multi-stage translation process, during which various linguistic strategies are employed to ensure fidelity to both content and form. This rigorous approach is particularly evident in the translation of Baitursynuly's works, where careful selection of lexical transformations plays a crucial role in maintaining the integrity of the original text (Table 1).

Table 1

Comparative study of translations

Text in Kazakh	Russian translation variant	The final version	Translation into English
Sauattanyu zhas balalardynn zhuriuge uirengeni mysaldy: Bastapqy kezde balalar ayagyn bir basyp, bir turady, onan sonn apyl- tapyl basyp zhuriuge zharaidy. Onan keyin aqyryn da bolsa kadingidei zhuretin bolady. Onan ari zhugiriuge zharaidy, zhugiriuge zharagannan ari zharysqa tusip, zhuristi oner esebinde qoldanyu darazhaga zhetedi.	Ovladenie gramotoi pohozhe na to, kak rebyenok uchitsya hodit: v pervyi pe- riod rebyenok delaet odin shag i ostanavlivaetsya, posle chego nachinaet topat. Posle etogo on ponemnogu nachinaet hodit obychnym shagom. Potom on sposoben begat, posle bega mozhet sorevnovatsya, dostigaya vysokogo urovnya v masterstve hodby.	Obuchenie gramote podobno tomu, kak rebyenok uchitsya hodit: snachala rebyenok uchitsya perestavlyat nozhki, a potom uzhe nachinaet ponemnogu topat. Posle etogo on potihonku nachinaet hodit obychnym shagom. Dalee on uzhe mozhet begat, zatem on sorevnuetsya v bege i dostigaet vysokogo urovnya hodby	Literacy training is similar to how a child learns to walk: first , the child learns to move his feet, and then he begins to stomp a little. After that, he slowly begins to walk at his usual pace. Then he can run, then he competes in running and reaches a high level of walk- ing.

This example clearly illustrates the distinctions between the initial and final versions, which are largely influenced by the choice of lexical units and the subsequent process of their repeated transformation.

The use of a parallel corpus significantly accelerates the identification of various types of lexical transformations. When translating between languages, it is essential to consider their typological characteristics. In general, lexical transformations can be categorized into several types, including transcription, transliteration, concretization, generalization, lexical addition, omission, semantic development, and holistic transformation.

Transcription involves reproducing the sound structure and phonemic composition of the original lexical unit using the letters of the target language. This process occurs not only in the translation of the author's text into Russian (Table 2), but is also present in the original Kazakh text (Table 3).

Translating ethno-cultural vocabulary presents challenges, as it requires the translator to accurately convey linguistic elements that are unique to a specific language and culture. Non-equivalent vocabulary typically includes realia or culturally specific terms such as names of traditional foods, beverages, tools, clothing, exotic expressions, ethnonyms, professional jargon, and authorial neologisms.

In these instances, historic realia serve as a lexical tool for national and historical stylization, helping to recreate the cultural context of the original text. Transliteration, in particular, enhances the stylistic impact of

realia, preserving the national and cultural essence of the text. Compared to descriptive explanations, transliteration retains more of the original's emotional and expressive nuances, maintaining its authenticity in translation.

Table 2

Comparative study

Original text in Kazakh	Translation into Russian	Translation into English
<i>Zhaqsy kelse qut, zhaman kelse zhut.</i>	<i>Pridyet khoroshiy chelovek – blago, pridyet plohoi chelovek – jut.</i>	<i>If a good person comes, it's a blessing, if a bad person comes, it's zhut.</i>
<i>Khan degendi qosyp aitqanda, qai Zhanibek ekeni ashlyp, anyq bolady.</i>	<i>Pri upotreblenii slova khan stanovitsya yasno, o kakom Janibeke idet rech.</i>	<i>When using the word khan, it becomes clear which Zhanibek we are talking about.</i>
<i>Zhigit qyz tanndau ushin zhuripti.</i>	<i>Jigit hodil dlya vybora nevesty.</i>	<i>Zhigit went to choose a bride.</i>
<i>Shapan zhanna.</i>	<i>Chapan novyi.</i>	<i>Shapan is new</i>
<i>Shai ishti, kitaptaryn aldy, oquga ketti.</i>	<i>Popil chai, vzyal knigi, poshyel v shkolu.</i>	<i>I had tea, picked up books, and went to school.</i>
<i>Qazaqtynn oz sozi bolyp ketken arab ya farsy sozderi bar.</i>	<i>Est slova iz arabskogo yazyka ili farsi, kotorye stali sobstvenno kazakhskimi slovami.</i>	<i>There are words from Arabic or Farsi that have become Kazakh words.</i>

In the Russian translation, transcription is employed to retain the ethnic and cultural distinctiveness of lexical units. Traditionally, the Kazakh letter “zh” at the beginning of words is rendered as “j” in Russian. Additionally, common transcription patterns in the Russian version include replacing “sh” with “ch”, “y” with “i”, and “I (soft)” with “i”, among others.

Table 3

Comparative study

Original text in Kazakh	Translation into Russian	Translation into English
<i>Ony Istepany syzyqpen bylaisha korsetedi.</i>	<i>Eto Stephani pokazal v vide chyertochek.</i>	<i>Stephanie showed this in the form of dashes.</i>
<i>Ameriyan adisi dep aitylyp zhurgen adistinn negizi Zhakotoniki.</i>	<i>V osnove tak nazyvaemogo amerikanskogo metoda lezhit metod Zhakoto.</i>	<i>The so-called American method is based on the Jacotot method.</i>
<i>Muny aueli qoldanyushylar: Pogel, Tomas, Belme degen nemis oqytyushylary, sonan basqalar alyp turlishe qoldanady.</i>	<i>Vpervye stali shiroko polzovatsya dannym metodom nemetskie uchitelya Fogel, Tomas, Belme i drugie.</i>	<i>For the first time, German teachers Vogel, Thomas, Belme and others began to widely use this method.</i>
<i>Orynborga shaqyrgan qazaq qairatkerlerininn siezi adam az kelgendikten siez esebinde bolmai, kishkentai gana kennes turinde bolyp otkeni ozgan nomirlerinde zhazyldy.</i>	<i>V predyduschiy vypuskah pisalos o tom, chto iz-za malochislennosti priehavshih v Orenburg sezd kazakhskih obschestvennyh deyateleï proshyel ne kak sezd, a v vide nebolshogo soveshaniya.</i>	<i>In previous issues, it was written that due to the small number of Kazakh public figures who came to Orenburg, the congress was held not as a congress, but as a small meeting.</i>
<i>Qazaq balasy ultym, zhurtym, bauyrym dep uirenip qalghan qazaqtynn bauyrmal qalam qairatkerleri oktabir ozgerisi bolganda birden iinternatsiyanal (beibauyrmal) bolyp ozgere almady, ozgelderdei «alymsaqtan beri» kammunist, internatsianalist edim dep aituga auzy barmady.</i>	<i>Schitaischie kazakhov svoim rodnym narodom, vernye svoei natsii, kazahskie pisateli ne mogli posle oktyabrskoi revolyutsii v odnochasie izmenitsya i stat internatsionalistami (vne natsionalnosti), po utverzhdeniyu nekotorykh, yakoby davno yavlyayuschihsya kommunistami, internatsionalistami.</i>	<i>Kazakh writers who consider Kazakhs to be their native people, loyal to their nation, could not change overnight after the October Revolution and become internationalists (beyond nationality), according to some who have allegedly been communists and internationalists for a long time.</i>

A. Baitursynuly adapted the pronunciation of foreign words to align with the phonetic system of the Kazakh language, while translators adjusted them to fit Russian pronunciation. For instance, “Istepany” became “Stephani”, “Pogel” was rendered as “Fogel”, “Belme” was softened to “Belme”, “oktabir” was adapted as “oktyabr(skoi)”, and “kammunist” was translated as “communist”.

In certain cases, transcription and transliteration were combined, as seen in “ameriyan” transforming into “amerikanskiy” and “internatsiyanal/internatsianalist” becoming “internatsionalist”. In these instances, both the phonetic and graphic forms of the words were adjusted using the alphabet of the target language.

The variability in spelling of foreign words can be attributed to historical and linguistic factors, particularly when standardized phonological norms had not yet been established for newly introduced terms.

Transliteration involves preserving the graphical representation and letter composition of the original lexical unit using the target language's script. Examples include “qurt” remaining “qurt”, “quyrdaq” transliterated as “quyrdak”, “bauyrsaq” as “bauysak”, and names such as “Alzhan” and “Otegeni” appearing as “Alzhan” and “Utegen”, respectively. As indicated by the analysis of proper names and parallel contexts, transliteration is most commonly applied to proper nouns (Fig. 3).

Слово	Частота слова	Алфавитный порядок	Контекст
Абай	0	Ш	АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ: ГЛАГОЛЫ: СОМНЕНИЯ
Абай	4	Ш	АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ: ТОНДЫҚТЫ: ШЫҒАРМАЛАРЫ
Абай	0	Қ	АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ: ГЛАГОЛЫ: СОМНЕНИЯ
Абай	3	Қ	АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ: ГЛАГОЛЫ: СОМНЕНИЯ
Абай	3	Қ	АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ: ТОНДЫҚТЫ: ШЫҒАРМАЛАРЫ
Абай	3	Ж	АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ: ТОНДЫҚТЫ: ШЫҒАРМАЛАРЫ
Абай	1	А	АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ: ТОНДЫҚТЫ: ШЫҒАРМАЛАРЫ
Абай	1	А	АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ: ТОНДЫҚТЫ: ШЫҒАРМАЛАРЫ
Абай	25	А	АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ: ТОНДЫҚТЫ: ШЫҒАРМАЛАРЫ
Абай	6	А	АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ: ТОНДЫҚТЫ: ШЫҒАРМАЛАРЫ

Figure 3. Example of searching for proper names by frequency

By analyzing the frequency of proper names, we can demonstrate the effectiveness of a parallel corpus as a valuable tool for both research and translation (Table 4). Within A. Baitursynuly's text corpus, 256 proper names were identified, including personal names, country names, and city names. Many of these were transcribed or transliterated into Russian, considering linguistic, historical, and cultural factors. A quantitative analysis of non-equivalent vocabulary distribution revealed the following proportions: 226 instances (88%) were personal names, while 30 (12%) were geographical names. Additionally, the texts contained 50 common nouns classified as non-equivalent vocabulary, including names of traditional dishes, objects related to nomadic life, clothing, social classes, and kinship terms. Overall, proper names constitute the majority of non-equivalent vocabulary at 88%, while common nouns account for the remaining 12%. In translation, proper names are predominantly rendered through transcription or transliteration.

Table 4

Proper names in Parallel Corpus

In the text of A. Baitursynuly	Frequency	In translation
Abai	105	Abai
Alash	22	Alash
Alashorda	13	Alashorda
Orynbor	19	Orenburg
Europa	18	Evropa
Semei	9	Semipalatinsk
Usen	5	Usen
Alzhan	5	Alzhan
Nurman	4	Nurman
Qarqaraly	2	Karkalinskoi
Qunanbai	2	Kunanbai
Ulzhan	1	Ulzhan
Abdirei	1	Abdirei

Concretization involves substituting a word or phrase with a more general meaning for one with a more specific and precise meaning.

Auzy zhaman eldi bylgar; ayagy zhaman tordi bylgar. — **Klyauznik** maraet narod, a tot, u kogo nogi gryaznye, maraet pochyetnoe mesto (*A slanderer dirties the people, and the one with dirty feet dirties the place of honor*).

El qulagy elu. — **U lyudei** pyatdesyat ushei (**People** have fifty ears).

Ozi qandai bolsa, sozi sondai. — **Kakov chelovek**, takova **ego** rech (*What a man is, such is his speech*).

The phrase “auzy zhaman” (literally “one who has a bad mouth”) is rendered more specifically in translation as “klyauznik”, meaning a person who speaks ill of others, slanders, or files petty complaints that tarnish someone’s reputation. The Kazakh word “el”, which broadly refers to “people” or “population”, is translated as “lyudi” (people) in Russian, aligning more naturally with the numeral “fifty”. The pronoun “ozi”, meaning “you, yourself”, is translated as “chelovek” (man) and reinforced with the possessive pronoun “ego” (his).

Generalization, the opposite of concretization, involves replacing a specific term with a broader, more generic concept. Examples of this technique in Russian translation include condensing the sequential enumeration “ekinshi, ushinshi, tagysyn tagy” into the generalized term “drugih” (others), replacing the repeated phrase “bir zhagynan” (from one side) and “armen qarai” (farther) three times with the single word “gradualy”, and translating “ekeui Qatar” as “vmeste” (together).

Sonan arpi **ekinshi**, **ushinshi**, **tagysyn tagy** buundardy alyp, isteitin isininn reti bari osylaisha bolady. — *Posle etogo na primere slogov iz drugih* bukv povtoryaet te zhe deistviya (*After that, using the example of syllables from other letters, he repeats the same actions*).

Suitip, on shaqty soilemdi oqyi bilgen kezde, balalar **bir zhagynan** aripterdi, **bir zhagynan** buuyn turlerin tanyp alyp, **bir zhagynan** oqyuga zhattygyp, **armen qarai** oz betterinen oqyuga zharagan. — *K tomu vremeni, kogda oni mogut prochitat okolo desyati predlozheniy, deti, vo-pervyh*, vyuchat bukvy i slogi, a **vo-vtoryh**, obretut navyki chteniya i **postepenno** smogut chitat samostoyatelno (*By the time they can read about ten sentences, firstly, children will learn letters and syllables, and secondly, they will gain reading skills and will gradually be able to read on their own*).

Suitip, bir zamanda dybysty zhalqylau adispen dybysty zhalpylau adis — **ekeui qatar** orkendep kusheigen kezi bolgan. — *Takim obrazom, nastalo vremya, kogda metody sinteza i analiza stali sosuschestvovat vmeste* (*Thus, the time has come when the methods of synthesis and analysis began to coexist together*).

The technique of lexical addition involves inserting extra words into the translation or restoring words and expressions that are implied but not explicitly stated in the original text.

For example, the words “zhamannan” (literally “from the bad”) and “zhaqsydan” (literally “from the good”) are supplemented in translation with the word “chelovek” (person) to clarify the intended meaning. Similarly, the implicit intensity conveyed by the word “qarqyndary” (literally “paces”) is rendered in Russian as “tvorcheskaya aktivnost” (creative activity), making the meaning more explicit.

Zhamannan zhaqsy tuady, adam aitsa nangysyz, **zhaqsydan** zhaman tuady, bir ayaq asqa alqysyz. — *Ot plohogo cheloveka* rozhdaetsya horoshiy, ne poverish, esli skazhet chelovek, ot **horoshego cheloveka** rozhdaetsya plohoi, ne blagodaryaschiy za chashku edy (*A good person is born from a bad person, you won't believe it, if a person says, a bad person is born from a good person, who doesn't thank you for a cup of food*).

Soitip, qazaq qalam qairatkerlerininn khalinde dagdarys bolyp, ozgeristen buryngy **qarqyndary** qaityp, tartynnqyrap qaldy. — *V itoge, v mirovozzrenii kazakhskih pisatelei proizoshyl krizis, po sravneniyu s dorevolutsionnoi deyatelnostiyyu oni snizili svoyu tvorcheskuyu aktivnost* (*As a result, there was a crisis in the worldview of Kazakh writers, compared with their pre-revolutionary activities, they reduced their creative activity*).

Omission, in contrast to addition, involves leaving out words that are semantically redundant in translation. For instance, in Russian, the word “pora” (time) would be unnecessary in the literal translation of “balalyq kui” (literally “children’s time”), so the more natural term “detstvo” (childhood) is used instead. Similarly, the phrase “qalam qairatkerleri” (literally “figures of the pen”) is translated as “pisateli” (writers), while the words “arirek, terennireken” (literally “farther, deeper”) are conveyed simply as “glubzhe” (deeper) to maintain fluency and clarity.

«**Balalyq kui**» — **Detstvo** (Childhood).

Qazaq qalam qairatkerleri qaidan tugan, qashan shyqqan dep surau qoiylsa, zhauap qiyn emes. — *Kogda i kak poyavilis kazakhskie pisateli*, otvetit na etot vopros neslozhno (*When and how Kazakh writers appeared, it is not difficult to answer this question*).

Munynn manisin **arirek**, **terennirekten** izdeu kerek. — Prichiny kroyutsya **glubzhe** (*The reasons go deeper*).

Semantic development (modulation) involves substituting a dictionary equivalent with a contextual translation that is logically connected to the original meaning. This process replaces a lexical unit in the source language with a corresponding unit in the target language whose meaning is inferred from the original through logical association (causality). For example, the Kazakh word “zhygar” literally means “to knock down”, which implies “to be exhausted”. However, in context, it conveys the opposite meaning — “odolet siloi” (to defeat by force).

Bilegi tolyq birdi zhygar; bilimi tolyq mynndy zhygar. — Tot, u kogo silnye zapyastiya, odoleet odnogo, tot, kto silen svoimi znaniyami, odoleet tisyachu (*The one with strong wrists will defeat one, the one who is strong with his knowledge will defeat a thousand*).

From the meaning of the phrase “daus turleri” (lit. types of voice), the meaning of “ottenok” (tone) is contextually and lexically derived:

Aripter — sol daus turlerine arnalgan belgiler. — Bukvy yavlyayutsya znakami dlya etih ottenkov golosa (*The letters are the signs for these tones of voice*).

By analyzing the semantic connections within the context, the phrase “ony bylai istegeni” (literally “this is done because of...”) is translated as “sleduya etomu priemu obucheniya” (following this method of teaching), effectively preserving the causal relationship in the translation.

Ony bylai istegeni mugalim birinshi sozdi alyp, «a-r» dep ekeuin qospai, zhikterin ashyp aitady da, neshe bolinip, aitylyp tur dep suraidy, sonan sonn ar bolimin boleik aitqyzady. — Sleduya etomu priyomu obucheniya, uchitel snachala dayot zadanie proiznesti slovo po slogam, ne soedinyaya dve bukvy «a-r», potom sprashivaet, iz skolki chastei sostoit slovo, kak oni proiznosyatsya, i tolko potom dayot proiznesti kazhduyu chast otdelno (**Following this method of teaching**, the teacher first gives the task to pronounce the word syllabically, without connecting the two letters “a-r”, then asks how many parts the word consists of, how they are pronounced, and only then gives each part to be pronounced separately).

One type of semantic development is **holistic transformation**, which involves altering a word or even an entire sentence as a whole rather than modifying its individual components. For instance, the Kazakh proverb «Zhoqtyq uyat emes, bailyq murat emes» literally translates to “Poverty is not a disgrace, wealth is not a goal”. However, since Russian already has a proverb with a similar meaning — “Bednost ne porok” (Poverty is not a vice) — the Kazakh proverb undergoes a complete transformation in translation.

Zhoqtyq uyat emes, bailyq murat emes. — Bednost ne porok, bogatstvo ne predel mechty (**Poverty is not a vice**, wealth is not the ultimate dream).

The sentence «Qazaq airyqsha soz bolatyn qali aiiryqsha bolgandyqtan» literally translates into Russian as “Kazakh was a special word, as his position is special”. However, a holistic transformation is applied to emphasize causality, clarify contextual meanings, and ensure that the phrasing is more comprehensible in Russian.

Qazaq airyqsha soz bolatyn qali aiiryqsha bolgandyqtan. — «Kazakh» — eto obosoblennoe ponyatie, potomu chto kazakhi — eto nezavisimyy narod (“Kazakh” is a separate concept, because Kazakhs are an independent people).

Discussion

One of the key challenges in translation is preserving an author’s unique style, as translation involves not just comparing individual words and forms but conveying coherent semantic units that form a unified conceptual whole. When translating culturally marked vocabulary, specialized knowledge and skills are required not only to reflect the author’s stylistic and linguistic nuances but also to capture the historical and cultural essence of the era.

A. Baitursynuly’s writing style is distinguished by its vivid and metaphorical narrative, characterized by frequent reiterations of ideas in various forms. This approach stems from his dedication as a scholar and educator to making complex scientific concepts and the fundamentals of Kazakh spelling accessible to illiterate students through clear, expressive, yet simple and illustrative language. Here are some specific examples.

Bul kungi musulmansha oqyp zhurgen zholdynn bulgalaq-zhyrgalagy kop, onymenen zhurip khat zhaza biluge zhetkenshe russha biluden uaqyt kem ketpeidi. — V sovremennom musulmanskom obuchenii mnogo podvodnyh kamnei, i na to, chtoby nauchitsya pisat pri takom obuchenii, uidyet ne menshe vremeni, chem na to, chtoby vyuchit russkiy yazyk. (*There are many pitfalls in modern Muslim education, and learning to write with such training will take no less time than learning Russian*).

In this example, A. Baitursynuly's occasionalism «*bulgalak-zhyrgalak*» (literally “throwing-staggering”) is translated as the phraseological expression «*podvodnye kamni*» (pitfalls), conveying the idea of unforeseen difficulties and hidden obstacles.

Eski ukimet tusynda, qazaqtynn basyna qaptagan qara bulttai qalynn pale torlagan zamanda, zhurt ushin, ult ushin qyzmet qylgan, qinalgan adamdarga «zhurtshyl», «ultshyl» degen tannba basylyp, olar qoraga zholatpaityn qotyr mal syqyldy shetke shygarylyp, aleumet zhumysynan aulaq ustaldy. — Pri staroi vlasti, v samye mrachnye dni kazakhskogo naroda, na lyudei, predanno sluzhivshih svoemu narodu, svoei natsii, naveshivali kleimo «narodnika», «natsionalista», ih pritesnyali i kak prokazhyennyh ne dopuskali k obschestvennoi rabote. (Under the old government, in the darkest days of the Kazakh people, people who faithfully served their folk, their nation, were branded as “populist”, “nationalist”, they were oppressed and like lepers were not allowed to public works).

Bul aitylgan sebeptinn ustine zhamalghan ekinshi sebep boldy. — Eto vtoraya prichina, tesno svyazannaya s pervoi (This is the second reason, closely related to the first).

The metaphors used by the author, such as «*qara bulttai qalynn pale torlagan zamanda*» (literally “in an era thickly shrouded in disaster, like a black cloud”) and «*zhamalghan*» (literally “patched”), are rendered in translation using words with similar semantic components. In the first case, it is translated as «*v samye mrachnye dni*» (“in the darkest days”), while in the second case, it is conveyed as «*sshityi, soedinennyi, svyazannyi*» (“stitched, connected, related”). The translators successfully preserved A. Baitursynuly's distinct figurative and metaphorical style by incorporating phraseological units, similes, and metaphors. For example, the phrase «*qaita kelip zhetken zhoq*» (literally “has not returned yet”) is replaced by the Russian idiom «*vzyat sebya v ruki*», meaning “to pull oneself together and act calmly”. Similarly, «*isten shygara bastaidy*» (literally “withdraw from business”) is translated as «*othodit na vtoroi plan*», meaning “to lose importance”.

Sol qaitqan qarqyn ali kunge qaita kelip zhetken zhoq. — Do sikh por oni ne mogut vzyat sebya v ruki (They still can't pull themselves together.)

Alipshil adisti syryp birte-birte isten shygara bastaidy. — Pobukvennyi metod chteniya postepenno nachinaet othodit na vtoroi plan (The letter-by-letter method of reading is gradually starting to fade into the background).

In A. Baitursynuly's characteristic style, the writer is vividly compared to a stray dog, effectively capturing the essence of the artist's mission.

Qalam qairatkeri — zholyn tastap koringen zholaushyga ere beretin buralqy it emes. — Pisatel — ne brodyachaya sobaka, kotoraya shodit so svoego puti i sleduet za lyubym prohozhim (A writer is not a stray dog that goes out of its way and follows any passerby).

A crucial aspect of translating A. Baitursynuly's works involved handling terms that served as key elements of his grammatical and spelling theories. It is important to note that the terminological framework of Kazakh linguistics, literary studies, and teaching methods emerged and developed through the scholar's research. Given this, it is natural that certain terms were transformed to align with modern concepts and terminology: «*aqyn tili*» (literally “the poet's speech”) was rendered as «*poeticheskaya rech*» (“poetic speech”), «*ansheyin til*» (literally “ordinary speech”) became «*razgovornaya rech*» (“colloquial speech”), «*tannbalar*» (literally “signs”) was translated as «*ieroglif*» (“hieroglyphs”), «*tubirshik*» (literally “root”) was replaced with «*amorphnyi*» (“amorphous”), «*synalu*» (literally “to be tested”) was adapted as «*aprobatsiya*» (“approbation”), and «*qosu*» (literally “connect”) was rendered as «*kombinirovat*» (“combine”).

Shygarma tili eki turli bolady: 1) Aqyn tili. 2) Ansheyin til. — Khudozhestvennaya rech delitsya na dva vida: 1) Poeticheskaya rech. 2) Razgovornaya rech (Artistic speech is divided into two types: 1) Poetic speech. 2) Colloquial speech).

Ar sozge arnalghan tannbany tanytsa, sol tannbalarady qoidyra bilse, qytaisha oqyudy da, zhazyudy bilip sauattangany. — Ego tsel — obuchit pravilnomu napisaniyu i zapominaniyu ieroglifov, chto i oznachaet umenie chitat i pisat po-kitaiski (His purpose is to teach the correct spelling and memorization of hieroglyphs, which means the ability to read and write Chinese).

Tubirshik til tupki qalpynan ozgerilmei zhumsalady, masalan, qytai kham zhapon tilderi. — Amorfnyi yazyk ispolzuetsya bez izmeneniya osnovnoi formy, naprimer, kitaiskiy i yaponskiy yazyki (An amorphous language is used without changing the basic form, for example, Chinese and Japanese).

Semeneriyelerde turli adister qaralyp, is zhuzinde synalyp, tazhirybeler zhasalgan. — V seminariyah raznye metody podvergalis tschatelnomu analizu i aprobatsii na praktike (In seminaries, various methods were thoroughly analyzed and tested in practice).

*Sozdinn dybystaryn айра билгennen кейін турлі дыбystardy **qosyp** soz qyla biletin болgannan кейін ариppen танystыryuga тusedi. — Posle togo, kak deti smogut opredelyat zvuki slova, **kombinirovat** raznye zvuki, chtoby sostavit slovo, oni poznamomyatsya s bukvami (After the children are able to identify the sounds of the word, **combine** different sounds to make up a word, they will become familiar with the letters).*

We have determined the average statistical data for all lexical transformations identified in the analyzed texts (Table 5).

Table 5

Average statistical data on lexical transformations in the analyzed texts

Types of lexical transformations	Relative frequency
Transcription	0.18
Transliteration	0.09
Concretization	0.08
Generalization	0.03
Lexical addition	0.05
Omission	0.02
Semantic development (modulation)	0.31
Holistic transformation	0.24

After analyzing the translational transformations in the studied texts, we concluded that the most characteristic types are semantic development, holistic transformation, and transcription. These lexical transformations are influenced by the structural differences between the source and target languages, as well as the priority of accurately conveying contextual semantic nuances.

The analysis of lexical transformations in the Russian translations of A. Baitursynuly's texts highlights that achieving an accurate, precise, and thorough translation requires the translator not only to have specialized knowledge and skills but also to possess a broad perspective, research abilities, and competencies in linguoculture, ethnolinguistics, intercultural communication, and other related fields.

Conclusion

The Kazakh-Russian parallel corpus of A. Baitursynuly serves as an effective automated tool for facilitating intercultural communication and translation practices. Parallel corpora enable quick retrieval of relevant contexts, selection of synonyms, phraseological units, and stylistic devices, as well as in-depth analysis of both the original and translated texts, while also assisting in the application of translation transformations.

This study examined lexical transformations in the works of A. Baitursynuly and their Russian translations. The findings suggest that various types and methods of lexical transformations play a crucial role in ensuring high-quality translation. The combination of different lexical transformations significantly enhances the accuracy and adequacy of both individual text fragments and the overall work. Future research directions include an in-depth examination of grammatical transformations, as well as the collection of statistical and linguistic data, which can expedite analytical work with both source and target texts, while also deepening the understanding of linguistic phenomena and their representation in translation. The variability in the spelling of foreign words can be attributed to historical and linguistic factors, as phonological norms for newly borrowed words were not yet firmly established.

One of the main challenges in translation is preserving the author's unique style, as it requires consideration not only of individual words and grammatical structures but also of entire semantic units forming a unified conceptual framework. Translating culturally marked vocabulary demands specialized knowledge and skills to convey not only the author's linguistic style but also the nuances, cultural depth, and distinctive features of the historical period.

A. Baitursynuly's writing style is characterized by its figurative and metaphorical narration, along with frequent repetition of key ideas in varied formulations. This stylistic choice stems from his intent to explain complex scientific concepts and the fundamentals of Kazakh spelling in an accessible, expressive, and visually clear manner for an illiterate audience.

A significant aspect of translating A. Baitursynuly's works is working with terminology, as these terms are fundamental to his theories on grammar and orthography. His research played a vital role in the formation and development of the terminological system in Kazakh linguistics, literary studies, and teaching methodologies. Consequently, adapting and modernizing these terms in translation appears logical and justifi-

fied. Based on the analyzed translations, the most frequently observed transformations include concretization, equivalent substitution, and logical development of concepts.

The ongoing development of A. Baitursynuly's parallel corpus continues to expand, incorporating additional works from his complete collection, refining the search algorithm for grammatical queries, and enhancing metadata processing. Additionally, an alphabetical frequency concordance has been developed, with plans for further lexicographic data processing. Thus, A. Baitursynuly's parallel corpus functions as a modern searchable reference database and an electronic platform supporting diverse types of scientific research.

Funding source

This research was conducted as part of the grant-funded project “AP19676988 Concordance by A. Baitursynuly. Kazakh-Russian Parallel Corpus”, supported by the Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan under Agreement No. 352/23-25, dated August 3, 2023.

References

- 1 Захаров В.П. Корпусная лингвистика: учебник / В.П. Захаров, С.Ю. Богданова. — 3-е изд., перераб. — Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2020. — 234 с.
- 2 Байтұрсынұлы А. Тандамалы шығармалары / А. Байтұрсынұлы; құраст. Е. Тлешов, Н. Аитова (жау. ред.), О. Жұбай, А. Қадырхан. — Астана, 2022. — 240 б.
- 3 Байтұрсынұлы А. Избранные труды / А. Байтұрсынұлы; сост.: Е. Тлешов, Н. Аитова (отв. ред.), О. Жұбай, А. Қадырхан; пер. с каз. Г.Ж. Байшукуровой, А.Б. Иргисбаевой. — Астана, 2022. — 240 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://tilalemi.kz/viewer/viewer.php?file=/books/8175.pdf>.
- 4 Казахско-русский параллельный корпус А. Байтұрсынова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://baitursynuly-corp.kz/>. (Дата обращения: 17.03.2024).
- 5 Тао Ю. Разработка и использование параллельного корпуса русского и китайского языков / Ю. Тао, В.П. Захаров // Вестник НТИ. Серия Информационные процессы и системы, 2015. — № 4. — С. 18–29.
- 6 Национальный корпус казахского языка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://qazcorpus.kz>.
- 7 Ашимбаева Н.М. Параллельный подкорпус казахского и русского языков: разработка, функционирование и проблемы / Н.М. Ашимбаева, А.З. Бисенгали, С.К. Кулманов, Ф.М. Аязбаев, М. Нурлан // Tiltanym. — 2023. — № 2. — С. 49–61.
- 8 Хаирова Н. Выровненный казахско-русский параллельный корпус, ориентированный на криминальную тематику / Н. Хаирова, А. Колесник, О. Мамырбаев, К. Мухсина // Вестник Алматинского университета энергетики и связи. — 2020. — № 1 (48). — С. 84–92.
- 9 Калдыбеков Т.Е. Англо-казахский параллельный корпус для статистического машинного перевода / Т.Е. Калдыбеков // Молодой ученый. — 2014. — № 6 (65). — С. 92–95.
- 10 Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л.С. Бархударов. — М.: «Международные отношения», 1975. — 240 с.
- 11 Комиссаров В.Н. Современное переводоведение / В.Н. Комиссаров. — М.: ЭТС, 2001. — 424 с.
- 12 Karagulova B.S. Transformation issues in translation / B.S. Karagulova, S. Mukhtarova, R. Koilybayeva // Tiltanym. — 2024. — 2. — P. 140–149. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-140-149>.
- 13 Дадебаев Ж.Д. Абай қарасөздерінің аударма үдерісіндегі трансформациялану типтері / Ж.Д. Дадебаев // Молодой ученый. — 2022. — № 12 (407). — С. 321–325. — [Электронный ресурс]. — Қолжеткізу режимі: <https://moluch.ru/archive/407/89660/> (дата обращения: 23.01.2025).
- 14 Мухамедина А.А. Абайдың «қара сөздерін» аудару барысында лексикалық трансформациялардың қолданылуына талдау жасау / А.А. Мухамедина, А.Е. Кішібаева // Наука о человеке: гуманитарные исследования. — 2011. — № 2 (8). — С. 101–108.
- 15 Aston G. Corpus use and learning to translate / G. Aston // Textus. — 1999. — No. 12. — P. 289–314.
- 16 Barlow M. ParaConc: Concordance Software for Multilingual Parallel Corpora / M. Barlow // Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation. LREC Workshop No. 8: Workshop on Language Resources in Translation Work and Research, 2002. — P. 20–24.
- 17 Dan Melamed I. Empirical Methods for Exploiting Parallel Texts. MIT Press, Cambridge (MA), 2001.
- 18 Liddicoat A.J. Translation as intercultural mediation: setting the scene / A.J. Liddicoat // Perspectives: Studies in Translation Theory and Practice, 2016. — No. 3.
- 19 Zhao Y. Transformer: A General Framework from Machine Translation to Others [Electronic resource] / Y. Zhao, J. Zhang, C. Zong // Mach. Intell. Res. — 2023. — 20. — 514–538. — Access mode: <https://doi.org/10.1007/s11633-022-1393-5>.
- 20 Palladino Chiara. Translation Alignment for Historical Language Learning: a Case Study [Electronic resource] / Chiara Palladino, Foradi Maryam, Yousef Tariq // In: Digital Humanities Quarterly. — 2021. — 15 (3). — Access mode: <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/15/3/000563/000563.html>.

21 Maofu Liu. A cross-guidance cross-lingual model on generated parallel corpus for classical Chinese machine reading comprehension [Electronic resource] / Liu Maofu, Li Qiyuan, Qiu Chen, Hu Huijun // Information Processing & Management. — 2024. — Vol. 61. — Iss. 2. — Access mode: <https://doi.org/10.1016/j.ipm.2023.103607>.

Г.Ж. Байшукурова, А.Б. Иргебаева, Н.Н. Аитова

Ахмет Байтұрсынұлының параллель корпусы: аудармадағы лексикалық трансформациялар

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлы таңдамалы шығармаларының орыс тіліне аудармасындағы лексикалық трансформация түрлері қарастырылған. Автор тілінің лексикасын ғылыми тұрғыдан талдау әзірленіп жатқан А. Байтұрсынұлының қазақ-орыс параллель корпусының негізінде жасалды. Мақала авторлары қазақ жазуының реформаторы еңбектерінің аудармашылары, сондай-ақ ғалымның қазақ-орыс параллель корпусының әзірлеушілері болғандықтан, зерттеу тақырыбы да осылай таңдалып, ұсынылды. Параллель корпус аударма және лингвистика саласындағы ғылыми және қолданбалы талдау мүмкіндіктерін едәуір кеңейтетін инновациялық құрал. Мақаланың мақсаты — аудару кезіндегі лексикалық өзгерістердің ерекшеліктерін талдау, А. Байтұрсынұлының қазақ-орыс параллель корпусымен аударма жұмыс істеу принциптерін сипаттау. Параллель корпусы аударма тәжірибесінде қолданудың артықшылықтары қарастырылады. Зерттеу барысында лексикалық трансформациялардың әртүрлі түрлері анықталды: транскрипция, транслитерация, нақтылау, жалпылау, лексикалық қосу және түсіру, семантикалық даму, тұтас түрлендіру тәсілдері анықталып табылған. Аударма кезінде жеке сөздер мен формалар емес, біртұтас ұғымдардың семантикалық сегменттері салыстырылады. Алғаш рет әзірленген бағдарламалық қамтамасыз ету орыс және қазақ тілдеріндегі мәтіндерді автоматты түрде салыстыруға мүмкіндік береді, баламаны іздеу уақытын қысқартады, аударманы талдауға, белгілі бір аударма стратегиясын қолданудың барабарлығын бағалауға мүмкіндік береді. Алынған нәтижелер аудармашылар, аударма теориясы мен практикасы, корпус лингвистикасы саласында жұмыс істейтін лингвистер үшін пайдалы болмақ.

Кілт сөздер: А. Байтұрсынұлы, корпусық лингвистика, параллель корпус, конкорданс, аударма, лексикалық трансформация.

Г.Ж. Байшукурова, А.Б. Иргебаева, Н.Н. Аитова

Параллельный корпус Ахмета Байтурсынова: лексические трансформации при переводе

В данной статье рассматриваются различные виды лексических трансформаций, применяемых при переводе избранных произведений Ахмета Байтурсынова на русский язык. Исследование основывается на анализе лексик оригинальных текстов автора с использованием разрабатываемого казахско-русского параллельного корпуса А. Байтурсынова. Выбор темы не случаен: авторы статьи непосредственно участвуют в переводе трудов выдающегося казахского просветителя, реформатора письменности и лингвиста, а также в разработке корпуса, позволяющего сопоставлять оригиналы и переводы для проведения лингвистического анализа. Параллельный корпус представляет собой инновационный инструмент, значительно расширяющий возможности научного и прикладного анализа в области перевода и лингвистики. Целью статьи является всестороннее исследование особенностей лексических трансформаций, осуществляемых в процессе перевода, а также описание принципов и методик работы с параллельным корпусом в переводческой практике. Авторы выделяют и классифицируют такие виды лексических трансформаций, как транскрибирование, транслитерация, конкретизация, генерализация, лексическое добавление, опущение, смысловое развитие и целостное преобразование. Перевод анализируется не на уровне отдельных слов, а с учетом смысловых сегментов, образующих единую понятийную структуру. Особое внимание уделяется программному обеспечению, разработанному для автоматического сопоставления казахских и русских текстов. Этот инструмент значительно ускоряет процесс поиска эквивалентов, повышает точность анализа перевода и позволяет оценить эффективность применения конкретной переводческой стратегии. Представленные в статье результаты вносят значительный вклад в развитие современных направлений переводоведения и корпусной лингвистики, открывая новые перспективы в изучении наследия А. Байтурсынова. Актуальность исследования определяется современными тенденциями использования корпусной лингвистики в переводоведении. Параллельный корпус, применённый в данной работе, не выполняет функции автоматического перевода, а служит инструментом глубокого анализа, помогающего повысить качество перевода. Впервые подробно описываются этапы формирования казахско-русского параллельного корпуса А. Байтурсынова и принципы его

применения. Эмпирические и статистические данные, полученные в результате анализа, нашли применение как в теоретических, так и в практических аспектах перевода. В статье рассматриваются примеры поэтапной и скрупулёзной работы переводчиков по выбору наиболее адекватных переводческих решений, направленных на обеспечение максимально точной передачи как содержания, так и формы оригинального текста на материале произведений Ахмета Байтурсынова. Даются среднестатистические данные по всем встретившимся в анализируемых текстах лексическим трансформациям.

Ключевые слова: А. Байтурсынов, корпусная лингвистика, параллельный корпус, конкорданс, перевод, лексические трансформации.

References

- 1 Zaharov, V.P., & Bogdanova, S.Yu. (2020). *Korpusnaia lingvistika [Corpus linguistics]*. Saint-Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta [in Russian].
- 2 Baitursynuly, A. (2022). *Tandamaly shygarmalary [Selected works]*. Tleshov, E., Aitova, N., Zhubay, O., & Kadyrhan, A. (Eds.). Astana [in Kazakh].
- 3 Baitursynuly, A. (2022). *Izbrannye sochineniia [Selected Works]*. Tleshov, E., Aitova, N., Zhubay, O., & Kadyrhan, A. (Eds.); G.Zh. Baishukurova, A.B. Irgebayeva (Trans.) Astana. Retrieved from <https://tilalemi.kz/viewer/viewer.php?file=/books/8175.pdf> [in Russian].
- 4 Kazakhsko-russkii parallelnyi korpus A. Baitursynova [Kazakh-Russian parallel corpus of A. Baitursynuly]. Retrieved from <http://baitursynuly-corp.kz> [in Russian].
- 5 Tao, Yu., & Zaharov, V.P. (2015). Razrabotka i ispolzovanie parallelnogo korpusa russkogo i kitaiskogo yazykov [Development and use of a parallel corpus of Russian and Chinese languages]. *Vestnik Nauchno-technicheskoi Informatsii. Seriya Informatsionnye protsessy i sistemy — Bulletin of Scientific and Technical Information. Series Information Processes and Systems*, 4, 18–29 [in Russian].
- 6 Natsionalnyi korpus kazakhskogo yazyka [National Corpus of the Kazakh Language]. Retrieved from <https://qazcorpus.kz> [in Russian].
- 7 Ashimbaeva, N.M., Bisengali, A.Z., Kulmanov, S.K., Ayazbaev, G.M., & Nurlan, M. (2023). Parallelnyi podkorpus kazakhskogo i russkogo yazykov: razrabotka, funktsionirovaniye i problemy [Parallel corpus of Kazakh and Russian languages: development, functioning and problems]. *Tiltanyum — Linguistics*, 2, 49–61 [in Russian].
- 8 Hairnova, N., Kolesnik, A., Mamyrbaev, O., & Muhsina, K. (2020). Vyrovnennyy kazakhsko-russkii parallelnyi korpus, orientirovannyi na kriminalnuii tematiku [Aligned Kazakh-Russian parallel case, focused on criminal themes]. *Vestnik Almatinskogo universiteta energetiki i svyazi — Bulletin of the Almaty University of Power Engineering and Communications*, 1 (48), 84–92 [in Russian].
- 9 Kaldybekov, T.E. (2014). Anglo-Kazakhskii parallelnyi korpus dlia statisticheskogo mashinnogo perevoda [English-Kazakh parallel corpus for statistical machine translation]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 6 (65), 92–95 [in Russian].
- 10 Barkhudarov, L.S. (1975). *Yazyk i perevod (Voprosy obshchei i chastnoi teorii perevoda) [Language and translation (Issues of general and particular theory of translation)]*. Moscow: «Mezhdunarodnye otnosheniia» [in Russian].
- 11 Komissarov, V.N. (2001). *Sovremennoe perevodovedenie [Modern translation studies]*. Moscow: ETS [in Russian].
- 12 Karagulova, B.S., Mukhtarova, S., & Koilybayeva, R. (2024). Transformation issues in translation. *Tiltanyum — Linguistics*, 2, 140–149. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-140-149>.
- 13 Dadebaev, Zh.D., & Atshybaeva, A.A. (2022). Abai karasozderinin audarma uderisindegi transformatsiialanu tipteri [Types of transformation of Abay's words in the translation process]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 12 (407), 321–325. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/407/89660/> [in Kazakh].
- 14 Muhamedina, A.A., & Kishibayeva, A.E. (2011). Abaidyn «qara sozderin» audaru barysynda leksikalyq transformasiialardyn goldanylyna taldau zhasau [Analysis of lexical transformations in the process of translating of Abai's «qara sozder» Abai]. *Nauka o cheloveke: gumanitarnye issledovaniya — Science of Man: Humanitarian Studies*, 2 (8), 101–108 [in Kazakh].
- 15 Aston, G. (1999). Corpus use and learning to translate. *Textus*, 12, 289–314.
- 16 Barlow, M. (2002). ParaConc: Concordance Software for Multilingual Parallel Corpora. *Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation*, 20–24. LRE Workshop No. 8: Workshop on Language Resources in Translation Work and Research.
- 17 Dan Melamed, I. (2001). *Empirical Methods for Exploiting Parallel Texts*. MIT Press, Cambridge (MA).
- 18 Liddicoat, A.J. (2016). Translation as intercultural mediation: setting the scene. *Perspectives: Studies in Translation Theory and Practice*, 3. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0907676X.2015.1125934>.
- 19 Zhao, Y., Zhang, J., & Zong, C. (2023). Transformer: A General Framework from Machine Translation to Others. *Mach. Intell. Res.*, 20, 514–538. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11633-022-1393-5>
- 20 Palladino, Chiara, Maryam, Foradi, & Tariq, Yousef (2021). Translation Alignment for Historical Language Learning: a Case Study. *Digital Humanities Quarterly*, 15 (3). Retrieved from <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/15/3/000563/000563.html>.

21 Maofu, Liu, Qiyuan, Li, Chen Qiu, Huijun, Hu. (2024). A cross-guidance cross-lingual model on generated parallel corpus for classical Chinese machine reading comprehension. *Information Processing & Management*, 61, 2. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.ipm.2023.103607>.

Information about the authors

Baishukurova Gulnur Zholaushybayevna — Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: baishukurova@mail.ru

Irgebayeva Akerke Bayanovna — Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: kaldanov70@mail.ru

Aitova Nurlykhan Nurullaevna — Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Maksut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan; e-mail: nurlykhan.an@gmail.com

М.К. Пак¹, Т.В. Долгова^{2*}¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
(e-mail: pakmarkon@yandex.ru)²КГУ «Школа-лицей № 66», Караганда, Казахстан
(e-mail: azesmtatyana@mail.ru)

Лингвокультурема *жизнь* как код русской культуры

В данной статье раскрывается взаимосвязь языка и когнитивной деятельности человека посредством анализа одной из базовых, ключевых в языковой системе любого языка лингвокультурема — *жизни*. Появившаяся в середине XI в. во фразеологической системе языковая единица *жизнь* привносит сакральность и глубокое христианское понимание, определив осознание целостности *жизни* и *смерти*, их взаимосвязь: в контексте христианства жизнь подразумевалась как дар Бога; Творец обладал уникальной активностью; основной задачей человека было заботиться о вертикальном росте души и духа, обеспечивая необходимый для поддержания существования материальный минимум. В работе подтверждается, что священность во фразеологической системе сохраняется только в религиозном дискурсе, который менее подвижен. Секуляризация и научно-технический прогресс способствуют аккумуляции в ядре лингвокультурема *жизнь* компонентов, эксплицирующих ценности биологической жизни и ее социальных составляющих: на смену Богу как высшей ценности приходит государство, служение обществу становится приоритетнее, чем забота о частном благополучии. На смену заботе о душе приходит социальное служение и соответствие нравственно-этическим нормам, при этом сохраняется отрицательная маркированность легкой жизни в достатке и положительная коннотация жертвенности, отказа от личного удовольствия. Авторами отмечается, что с конца XX в. заметно осознание ценности частной жизни, личного пространства, права на гедонизм. В современном дискурсе с развенчанием идеи «государство как высшая ценность», с открытием границ русский человек начинает обустривать не только социальную и общественную, но и свою частную, личную жизнь, заботиться как о росте материальных измерителей, так и о качестве жизни в целом. Изучение диалектического единства лингвистического и экстралингвистического на основе сопоставления фразеологических единиц в диахронии и синхронии позволило показать, как в структуре одной из доминантных языковых единиц отразились изменения социально-политической и историко-культурной жизни общества, а также сделать вывод о том, что русская лингвокультурема *жизнь* проходит путь от осознания сакральности, божественности человеческой жизни и заботы о духовном росте через социальное служение государству, обществу и зависящую от этого нравственно-этическую характеристику своей жизни к обращению внимания на микрокосм своего существования и отказ от чужой оценки, зависимости от нее. Практическая значимость поведенного исследования заключается в применении основных положений и выводов в качестве иллюстративного материала для курсов по лингвокультурологии.

Ключевые слова: лингвокультурема, культурный код, дискурс, синхрония, диахрония, фразеология.

Введение

С развитием антропоцентрической парадигмы возникает множество междисциплинарных работ, одной из задач которых является изучение взаимосвязи языка с когнитивной деятельностью человека, а для этого необходимо объединить не только лингвистический, литературоведческий материал, но и активно использовать данные историко-политического, экономико-географического, социально-культурного, психологического характера. Для обозначения диалектического единства лингвистического и экстралингвистического в 1997 г. В.В. Воробьевым был предложен термин *лингвокультурема*. В понимании В.В. Воробьева, *лингвокультурема* есть совокупность формы языкового знака, его содержания и культурного смысла, сопровождающего этот знак, это своеобразная комплексная единица, представляющая единство лингвистического и экстралингвистического содержания [1; 45]. Лингвокультурема образуют своеобразное пространство, которое В.А. Маслова определяет как *лингвокультурную парадигму* [2; 49]. Понятие *лингвокультурной парадигмы* тесно связано с *языковым сознанием*, которое А.А. Леонтьев понимает как образ мира той или иной культуры [3; 39].

В конструировании лингвокультурема большое значение имеет исследование фразеологических единиц, поскольку в них наиболее явно сохранен историко-культурный опыт народа в силу длитель-

* Корреспондент-автор. e-mail: azesmtatyana@mail.ru

ного использования в определенных коммуникативных ситуациях большинством представителей одного языкового сознания. В застывшей форме заключена информация об особенностях национально-мировосприятия, содержатся наивные представления этноса о явлениях действительности, фиксируются происходящие аксиологические и коннотативные сдвиги, диахронические факты, социально-политические и культурные трансформации. Г.Г. Гиздатов и Л.А. Шеляховская подчеркивают, что это становится возможным благодаря кумулятивной функции языка [4; 4]. Н.М. Шанский и Т.А. Боброва называют основной причиной лексических различий в разных языках «поступательное движение языков в разных исторических ситуациях и периодах» [5; 28].

На важную роль *жизни* в осмыслении культуры любого народа указала Т.И. Вендина: «Категории жизни и смерти не просто входят в базисный семантический инвентарь культуры, они вплетены в язык и пронизывают все ее ментальное пространство, поэтому их культурный статус и смысл предстает здесь в «чистом» виде как элемент общественного типа сознания» [6; 47]. Таким образом, лингвокультурема *жизнь* является своеобразным этнокультурным кодом, компактно и концентрированно выражающим национальное мировидение, нравственные ценности.

Материал и методы исследования

Особое место в языковой и культурологической картинах мира занимает лингвокультурема *жизнь*, так как феномен жизни является одним из центральных аксиологических компонентов, включенных в состав базовых, духовных ценностей любого этноса. Поэтому закономерно, что данная языковая единица широко освещена в различных лексикографических источниках. Материалом исследования послужили словарные статьи из этимологических (М. Фасмер, Г.П. Цыганенко, П.Я. Черных и др.), толковых и фразеологических словарей современного русского языка (БАС, МАС, Новый словарь русского языка: толково-словообразовательный Т.Ф. Ефремовой, Толковый словарь русского языка конца XX века: Языковые изменения под ред. Г.Н. Складчиковой, Фразеологический словарь русского языка под ред. А.И. Молоткова и др.), исторических (Материалы для словаря древнерусского языка И.И. Срезневского, Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. под ред. Р.И. Аванесова, Словарь русского языка XI–XVII вв., Словарь русского языка XVIII века, Толковый словарь живого великорусского языка В.И. Даля), диалектных (Архангельский областной словарь под ред. О.Г. Гецово и др.), Словаря языка Пушкина под ред. В.В. Виноградова, словарей синонимов, антонимов русского языка, стимулы/реакции из ассоциативных словарей (Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности Ю.Н. Караулова, Русский ассоциативный словарь / Ю.Н. Караулов, Г.А. Черкасова, Н.В. Уфимцева, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов), а также 215 фразеологических единиц из толковых и фразеологических словарей, данные Национального корпуса русского языка (НКРЯ).

Кроме того, материалом для исследования послужили труды известных ученых по вопросам лексикологии (А.А. Потебня, Н.М. Шанский, А.А. Поликарпов, О.С. Ахманова, А.И. Молотков и др.), истории русского языка (Б.А. Успенский, В.В. Колесов, Т.И. Вендина, Е.В. Петрухина, А.Г. Муллағалиева), лингвокультурологии (В.А. Маслова, В.В. Красных, В.Н. Телия), диалектологии (О.Г. Гецова, Е.А. Нефедова, Г.Г. Мельниченко, Б.А. Ларин), а также казахстанские исследователи: М.М. Копыленко, Ф.Ш. Оразғалиева, З.К. Сабитова и др.).

Для достижения поставленной цели в представленной работе был использован комплекс лингвистических методов: сравнительно-исторический и статистический методы, методы индуктивного и аналитического обобщения, комплексного и компонентного анализа. Также общенаучные методы и приемы, включающие анализ и синтез, классификацию, обобщение, сравнение, сопоставление. Системный многоаспектный подход к анализу лингвокультурема *жизнь* позволил раскрыть не только закономерности развития в соответствии с изменениями в социально-политической и культурно-исторической сферах, но и наметить пути дальнейшего развития этой языковой единицы в русской культуре.

Результаты и их обсуждение

Историко-сравнительный анализ показывает, что самые ранние фразеологизмы со словом *жизнь* были зафиксированы в Словаре древнерусского языка XI–XIV вв. под ред. Р.И. Аванесова (СРЯ XI–XIV) и связаны одним значением «жизнь, существование»: *временьна҃а жизньь, время жизни, жизньь боудущаго вѣка, жизньь вѣчьна҃а, древо жизни* [7; 260–261]. Данные языковые единицы указывают на первоначальное значение, с которым лексема *жизнь* вошла в русский дискурс, и объясняют право-

славное мировидение средневекового человека, создавая оппозиции «временный — вечный» и «земной — небесный». Жизнь в понимании древнего русича не ограничена смертью и не прерывается после нее, она имеет начало, но бесконечна и обращена вверх, к Богу. Интересную метафору, важную для понимания христианского осознания категорий *жизнь* — *смерть*, предлагает русский религиозный мыслитель и философ-футуролог Н. Федоров: соотнесение горизонтального положения со смертью, а вертикального — с жизнью, на которую способен только человек с момента осознания своей смертности и связанной с этим необходимости изменить положение [8]. Осознание своей физической смертности наделяет временную жизнь смыслом. Вся временная жизнь человека — это воспитание своей души, путь вверх, от того, насколько будет качественным этот процесс, зависит, какой будет вечная жизнь. Важным оказывается фактически период земной жизни, потому что именно он может быть изменен, здесь человек является сотворцом своей души: даже в ситуации, когда внешние обстоятельства неподвластны человеку, от его воли зависит внутреннее проживание, переживание, принятие, извлечение опыта преодоления негативных последствий для душевного и духовного состояния. Причем в христианстве позаботиться о дальнейшей жизни умершего могут только живущие, исправляя то, что не смог или не захотел сделать сам человек во время земного пребывания: средство — это молитва. Без *временной жизни* *вечная жизнь* невозможна. Рождаясь, человек делает первый шаг в вечность, поэтому для православного русича оппозиции ‘временный — вечный’ и ‘земной — небесный’ соединены в лингвокультуре *жизнь*, которая состоит из этапов: рождение, взросление, старость, смерть, вечная жизнь. В.В. Колесов отмечает: «Жизнь и смерть суть виды общего рода — бытия. Они соотносятся как вертикаль и горизонталь, как время и пространство, как цельность и распыление, как Добро и Зло» [9; 535]. Возможно, собственно эта способность отражать как жизнь временную, здесь и сейчас, так и вечную, будущую благоприятствовала тому, что именно *жизнь* номинирует и выражает лингвокультуре и концепт в русской культуре, тогда как во многих славянских языках (чешском, болгарском, сербском, словацком и др.) эту функцию выполняет *живот*. Словарь русского языка XVIII века (СРЯ XVIII) предлагает варианты *вечная* (*бесконечная, блаженная*) *жизнь* в значении «по христианскому вероучению — вечное блаженство, ожидающее праведников после их смерти», при этом *временная* (*здешняя, сия*) *жизнь* означает «по христианскому вероучению — жизнь человека до его смерти; противоп. вечной жизни» [10; 134]. Со временем вечная жизнь осознается как блаженная, а временная — приращает коннотации: тяжелая, бедная, полная страданий и лишений, где главным назначением человека становится духовный рост. Забота о материальном, обеспечение условий для временной жизни не должны отвлекать от основного предназначения человека: чем тяжелее человек существует, тем больше у него шансов приблизиться к идеальному состоянию, отсюда и восприятие материального достатка, избытка как нежелательного и осуждаемого в русской культуре. Неустроенность здесь и сейчас становится своеобразной гарантией блаженной жизни. Любопытно замечание Н.А. Бердяева: «...он [русский народ] был более народом откровений и вдохновений, он не знал меры и легко впадал в крайности» [11; 8]. Одной из таких крайностей является возвеличивание и абсолютизация аскезы, на что указывает Т.И. Вендина: описывая концепт *жизнь*, она использует также лексемы *трудоульник* «подвижник», *трудоути* «вести аскетический образ жизни, претерпевать мученический подвиг», *трудоу* «аскетическая жизнь, мученический подвиг» [12; 223]. Поэтому трудолюбие имеет особую ценность в русской культуре: с одной стороны, оно необходимо, чтобы обеспечить необходимый минимум для физического существования, а с другой — помогает душе совершенствоваться по вертикали до наступления смерти.

Особое значение в концептуальной картине мира приобретает выражение *древо жизни* как олицетворение вертикальной заданности существования человека, соединение земной и небесной жизни, связь человека с Богом, олицетворение правильного жизненного пути. Наряду с мощью духовной жизни, заключенной в выражении *древо жизни*, функционирует устойчивое сочетание *нить жизни*, отражающее хрупкость, ненадежность, недолговечность земной жизни, постоянную угрозу для существования. Примечательно, что *нить жизни* (*жизненная нить*) появляется только в СРЯ XVIII, создавая оппозицию: ‘прочность духовной — хрупкость земной’, при этом знакомый нам современный код ‘жизнь как путь, дорога’ в русском языке закрепляется гораздо позже и находит фиксацию только в словарях современного русского языка. Зыбкость существования человека подчеркивается и отсутствующими ранее выражениями: *потерять жизнь*, *возвращать жизнь*, *спасти жизнь*.

Для характеристики земной жизни в СРЯ XVIII появляются устойчивые сочетания: *вести жизнь*, *влачить жизнь*, *спасти жизнь*, *жизни нет*, *жизнь моя*, *история жизни*, *образ жизни*, *общественная* (*гражданская*) *жизнь*, *частная жизнь*, *окончить жизнь*, *отнять жизнь*, *положить жизнь*,

при жизни, прожить жизнь и др. [10]. Представленные языковые единицы составляют с уже названными *нить жизни, временная (здесьняя, сия) жизнь* 89 %, тогда как небесная жизнь представлена всего 2 выражениями (11 %): *вечная (бесконечная, блаженная) жизнь и древо жизни*. Такое соотношение ново для русской культуры: если для средневекового русича жизнь — это дар Бога, а основной смысл жизни — это забота о душе, то со временем человеку становится интересна та жизнь, что знакома, реальна, осязаема. Человек ощущает себя не только объектом Божественной воли, но и субъектом жизни здесь и сейчас. Можно *даровать жизнь*, а можно *отнять, пресечь, прекратить*, человек становится автором своей *истории жизни, своего образа жизни*. Появляется необходимость осмыслить эту действительность, детализировать земную жизнь, определить существенные составляющие, без которых *жизни нет*, причем сделать это необходимо *при жизни*. Человек должен не только позаботиться о духовном совершенствовании, но и улучшить качество материальной, социальной сфер, так возникают отмечаемые в СРЯ XVIII новые выражения: *общественная (гражданская) жизнь, частная жизнь*. Во многом это связано с десакрализацией русской культуры, усилением социальности, прагматичности: жизнь становится не временным отрезком на пути к вечности, а полноправной реальностью, которую надо обустроить. Усиление осознания своей ответственности за прожитую жизнь отражается также в истории выражения *влачить жизнь*, которое фиксирует СРЯ XVIII с пометой «поэтическое». Дальнейшая судьба этого фразеологизма указывает на актуализацию субъектного, волевого начала, что снижает коннотацию: *влачить жизнь* становится выбором человека, причем недостойным и осуждаемым. Например, в НКРЯ можно увидеть такие контексты: «Да ведь ты согласился бы *влачить жизнь* цепной собаки, только бы жить...» (А.И. Куприн «Впотьмах», 1892); «Ещё страшнее *влачить жизнь* без цели, без надежды, без интереса» (Юрий Безелянский «Герой. Бунтарь. Анархист», 2009) [13]. Анализ контекстов позволяет утверждать, что *влачить жизнь* маркируется как 'низкое, недостойное существование', при этом приобретает негативные коннотации. Чтобы не *влачить жизнь*, необходимо активное участие в обустройстве земной жизни во всех ее аспектах: биологическом, физиологическом, социальном, культурном и духовном.

Если ценностная парадигма русского средневековья делала акцент на духовном и неразрывно связывала его с культурным, то по мере продвижения по диахронической оси вера отделяется от культуры, а жизнь нагружается аксиологическими компонентами, среди которых немаловажными становятся социально-общественные параметры. Жизнь перестает быть духовным подвигом, но не становится в русской культуре гедонистической ценностью. Русский человек лишен возрождения, он из средневековья сразу попадает в классицизм: от долга перед Богом — к долгу перед государством, но если в первом случае он занят обустройством души, то во втором — общества.

Жизнь в современном дискурсе воспринимается как объективная реальность, единственная действительность: *в жизни видеть, как в жизни, в жизнь не, никогда в жизни, ни в жизнь, правда жизни, по жизни* [14]. Разрушается прежняя оппозиция небесной и земной жизни, что способствовало появлению иронической коннотации в предложениях с сочетанием *вечная жизнь*. Так, НКРЯ по запросу с данным выражением предлагает 170 вхождений. Если отбросить религиозные и философские контексты, где сохраняются первоначальное значение и коннотация этой языковой единицы, и обратиться к художественному и публицистическому дискурсу, то заметно обыгрывание и отсутствие патетики. Например, «На следующем листе очень аккуратными печатными буквами было выведено: «КОКТЕЙЛЬ «ВЕЧНАЯ ЖИЗНЬ» ЧЕЛОВЕК!» (Виктор Пелевин «Generation «П», 1999) [13].

Параллельно с утратой оппозиции развивается новый метафорический ряд: на смену *древо жизни* приходят *книга жизни, корень жизни, море жизни, эликсир жизни*. Интересно положение выражения *книга жизни* в современной культуре: в целом в нем затухает сакральность, отсылающая к главной книге христианина — Библии, активно реализуется компонент земной жизни, в связи с чем появляется значение «общечеловеческая история, историческая память, судьба человека, прожитая жизнь». Не только *книга жизни*, но и *корень жизни* подвергаются десакрализации. В современных фразеологических словарях отмечается только одно значение «одно из названий женьшеня», где имплицитно еще прослеживается сакральность: с одной стороны, синонимический ряд для обозначения женьшеня: *дар Богов, соль земли*, а с другой — лечебные свойства растения. Так, *корень жизни*, получив метафорическое переосмысление, выражает значение «суть, основа жизни», причем жизни реальной, земной. Человек перестал думать о вечной жизни, дарующей бессмертие души, и заинтересовался вечной молодостью, бессмертием земного существования. Так, в русской культурной парадигме обосновывается алхимическое выражение *эликсир жизни*, постепенно приобретая значение «то, что бодрит, придает силы; всякое хорошее и сильнодействующее лекарство». Максимально компо-

нент 'реальность' проявляется в выражении *море жизни*, означающем «жизнь с ее заботами и волнениями», особенно явно в соотношении с сочетанием *житейское море*. Несмотря на то, что обе языковые единицы даются с пометой «устаревшее, поэтическое/книжное», в светском дискурсе отсутствует религиозное прочтение метафоры, которое можно наблюдать в следующем примере из НКРЯ: «Форма церкви наподобие корабля внушает верующим, что через *море жизни* может провести нас в небесное пристанище только церковь» (С.А. Еремеева «Лекции по истории искусства», 1999) [13].

Таким образом, современные выражения *книга жизни*, *корень жизни*, *море жизни*, *эликсир жизни* в светской культуре десакрализованы и метафорически осмысляют земную жизнь, тогда как в религиозном дискурсе сохраняют связь с идеей вечной жизни. Смена культурной парадигмы изменяет еще одну ключевую метафору: хрупкость, ненадежность земной жизни, выраженная в коде *нить жизни*, *обрывать нить жизни*, *жизнь на нитке (на волоске)* трансформируется в более прочный *жизненный путь*, разветвленную *дорогу жизни*, где человек выступает субъектом деятельности (*идти по жизни*, *найти свою дорогу в жизни*) или объектом, но зависящим от другого человека, а не от Божьего промысла (*дать дорогу в жизнь*, *получить путевку в жизнь*).

Несмотря на то, что выражение *дорога жизни* появилось сравнительно недавно, во время блокады Ленинграда, эта языковая единица, вступив в синонимию с уже знакомым в русской культуре сочетанием *жизненный путь*, приобрело новые значения. Так, в НКРЯ встречаются контексты, где *дорога жизни* обозначает «связующую нить, путь спасения»: «Утром все туда едут, вечером возвращаются. *Дорога жизни*. Все работают там, где платят» (Ольга Андреева «Стланная стлана» // «Русский репортер», 2014) [13]. В НКРЯ встречается и пример с контекстным противопоставлением «человеческая дорога — исторический путь», где дорога утрачивает компоненты 'волевое решение' и 'субъектность человека', делая его слабым, но уже не перед небесным богом, а перед реальной историей: «Переплелась *дорога жизни* Митко Гачева с *путем Колеса Истории*». (Георгий Гачев «Господин Восхищение (Повесть об отце)», 1989) [13]. Возможно, подобное расширение семантической структуры *дорога жизни* связано с тем, что дорога — весьма важный код в любой культуре, поскольку соединяет время и пространство. Временной параметр отчетливо прослеживается в русской лингвокультуре *жизнь*. Если для средневекового человека были важны две характеристики: временный и вечный, то в современной культуре земная жизнь приобретает самооценку, что делает ее линейной (*линия жизни*, *длинной в жизнь*) и позволяет определить основные вехи: физическое рождение (*ступить в жизнь*, *с первых дней жизни*), молодость (*заря жизни*, *вся жизнь впереди*), социальное становление (*начинать жизнь*, *вступать в жизнь*), зрелость (*умудренный в жизни*) и старость (*закат жизни*, *на покон жизни*, *последних лет жизни*, *коротать жизнь*). Темпоральность земной жизни передается и в следующих выражениях, делающих акцент также на однократность (*раз в жизни*, *первый раз в жизни*) или продолжительность (*долгая жизнь*, *всю жизнь*, *на всю оставшуюся жизнь*, *по гроб жизни*, *пронести через всю жизнь*).

Линейное осмысление жизни в реальном времени ограничило существование отдельного человека двумя точками: рождением и смертью, причем отсутствие христианского принятия смерти как продолжения жизни, с одной стороны, демонизировало смерть, а с другой — показало ценность человеческой жизни. Осознание этого способствовало появлению таких выражений, как *дорого продать свою жизнь*, *сохранение жизни*, *дело жизни*, *смысл жизни*, *цвет жизни*, *клясться жизнью*, но при этом при необходимости (объективной или придуманной) человек может *подвергнуть свою жизнь опасности*, *рисковать жизнью*, *жизни своей не жалеть*, *играть жизнью и смертью*. Человек начинает опасаться крайней точки невозврата, существуя *на грани жизни и смерти*, *между жизнью и смертью*, при этом определяя крайнюю степень важности как *вопрос жизни и смерти*. Именно осознавая ценность своей жизни, он может сознательно не щадить себя, когда дело касается ключевых моментов, без которых жизнь теряет свою ценность. С другой стороны, в земной, прагматической жизни существование отдельного человека имеет значение в большей степени для него самого, в отличие от религиозной, где значим каждый из *книги жизни*. Такое нивелирование привело к возможности закрепиться словосочетаниями: *десятки жизней*, *миллионы жизней* и т. п. — и отсылает к отмеченной выше оппозиции «Бог — государство»: где государство может не заметить частного случая, его интересует масштабность происходящего, более того, ради светлого будущего оно может пожертвовать несколькими людьми (человек-жертва) или убедить их сделать это во имя высшей цели, которая всегда в пределах земного существования (человек-герой). Это усиливает осознание ценности своей жизни и ответственности за нее.

Другим важным аксиологическим компонентом в лингвокультуре *жизнь* является изменение субъекта: если в православной культуре это был Бог, то теперь либо сама жизнь (*жизнь мыкает кого-либо, жизнь катится, жизнь кипит*), либо сам человек (*полный жизни, хозяин жизни*), который не только осознает ценность, но и старается эту ценность придать своей жизни, а для этого необходимо деятельное участие как в продолжении и сохранении физического существования (*борьба за жизнь, спасти жизнь, возвращаться к жизни*), так и в необходимости социального обустройства (*устраивать жизнь, пройти в жизнь, окунуться в гущу жизни, зарабатывать на жизнь, налаживать жизнь, кипеть жизнью, идти по жизни, занять свое место в жизни, жизнь провести, делать жизнь, уходить в жизнь, взять от жизни, вкладывать в жизнь, вычеркнуть из жизни*), в дополнении реальности чем-то новым и необходимым (*проводить в жизнь, вызывать к жизни, воплощать в жизнь, приходить в жизнь*). В современном мире, чтобы правильно *строить жизнь*, необходимо знать новые общественно-политические, социально-культурные коды: духовная вертикаль христианства сменяется *вертикалью власти и социальной лестницей*. Интересное осмысление получает сочетание *не знать жизни*: для человека современной культуры это отрицательный фактор, характеризующий его как «наивного, неискушенного, не разбирающегося в жизни, неприспособленного», а для человека, «живущего более духовной, чем материальной жизнью, не обращающего внимание на минусы в жизни», это качество несет положительный заряд. Важным компонентом и залогом успеха становится надежный партнер: *жизнь моя; подруга жизни; свет жизни; спутник, спутница жизни*.

Но самым существенным маркером активности субъекта становится передача от Бога *права жизни и смерти*: теперь человек может *дать жизнь, щадить жизнь*, а также способен привести другого в чувство, вселить в него надежду и веру (*вдохнуть жизнь, возвращать к жизни*), обладает властью распоряжаться чужой жизнью (*покушаться на жизнь, лишить жизни, отнимать жизнь*).

Еще одним показателем активности является управление качеством земной жизни, которое зависит от волевых решений. Примечательно, что компонент «управление» появляется гораздо раньше, чем осознание измеряемости этого «качества». Так, выражения *уровень жизни, индекс уровня жизни, индекс стоимости жизни, вздорожание жизни, биологические ритмы жизни* фиксируются только в Толковом словаре русского языка начала XXI века под ред. Г.Н. Складневской [15; 230]. В лингвокультурологическую парадигму XXI в. входит также само устойчивое сочетание *качество жизни*, фиксируемое тем же словарем, но имеющее различное контекстное употребление: от материального, социального до нравственного, психологического. Перечисленные критерии качества земной жизни призваны в основном определить материальный достаток (*уровень жизни, индекс уровня жизни, индекс стоимости жизни, вздорожание жизни, качество жизни*). Возможно, на современном этапе актуализируется ушедший на периферию компонент «имущество», который был активен в семантической структуре лексем *жить* и *жизнь* в средневековье, но при этом важно было иметь необходимое для поддержания существования, избыток же осуждался.

В жизни-дороге как культурном коде человека могут ждать различные опасности и испытания (*на все случаи жизни, мелочи жизни*), и от того, какой выбор сделает человек, зависит аксиологическая оценка его жизненного пути (*как моя жизнь*), а выяснение — основным коммуникативным вопросом (*Как жизнь?*). Так, положительная оценка связана с возможностью субъекта прожить содержательно, с осознанием ценности, уникальности каждой жизни на земле (*жить полной жизнью, полная жизнь*), отрицательная — с неумением стать единственным творцом своей жизни, потратить ее бессмысленно, впустую (*искать легкой жизни, маячить жизнь, носиться по жизни, мыкать жизнь, прожигать жизнь*). Русского человека поджидают многочисленные проблемы и нивелирование ценности, причина чего кроется в христианском осознании жизни как временного явления, а поэтому не достойного внимания и заботы: *растительная жизнь, собачья жизнь, животная жизнь, сарайная жизнь, проза жизни, жизни не рад, не от хорошей жизни, рутина жизни*). Примечательно, что поиски *легкой (сладкой) жизни, жизни в шоколаде* в русской культуре тоже маркируются отрицательно. Приведем пример из НКРЯ: «В особом блоке жизнь шла сытнее, чем в рабочем лагере, но это была *лёгкая жизнь* лабораторных мучеников-животных». (Василий Гроссман «Жизнь и судьба», 1960) [13]. Аналогично происходит с сочетаниями *не жизнь, а малина (масленица, рай, благодать)*, в которых сама жизнь уже в этом противопоставлении осознается как тяжелая, полная страданий, т.е. ценность с отрицательной коннотацией. Несмотря на безоценочность значения, фиксируемого словарями «о счастливом, веселом, беззаботном существовании в полном довольстве», контекстный анализ указывает на непринятие такой жизни обществом, на отсутствие закрепления ее в культурном коде, поскольку подобная жизнь превращает субъекта в объект, лишает его активности. Не умеет русский

получать удовольствие от жизни, быть гедонистом, ему необходимо жить для Бога, государства, социума, другого значимого человека (ребенка, супруга, родителя). Страдать ради идеи всегда важнее, чем получать удовольствие от своей жизни, первое позволяет стать героем, а последнее всегда вызывает либо чувство вины, либо осуждение и ожидание неизбежности наказания.

Взаимодействие компонентов 'активность' и 'качество' может выражаться не только по отношению к своей жизни, но и к чужой, при этом улучшение чужой частной, не общественной, жизни нетипично и выражается одним сочетанием (*устилать жизнь розами*). Секуляризация в русской культуре привела к поиску других ценностей, потому что русскому человеку необходимо верить. Показательно как легко и надолго прижилась новая идея светлого будущего — коммунистического; духовный подвиг, монашеская, аскетичная жизнь получили новое наполнение: заботиться необходимо о *десятках, тысячах, миллионах жизней*, отказываясь от своего комфорта и при необходимости лишая удобства одного отдельного человека или даже группу людей ради миллионов. В русской культуре можно жертвовать жизнью ради другого, но улучшить качество его жизни, *устлать жизнь розами* чревато, что еще раз подтверждает: лингвокультурема *жизнь* сопряжена с жертвенностью, страданиями и всегда обращена в будущее безотносительно того, что там ожидает. Поэтому не случайно, что значение «усложнить, ухудшить жизнь, снизить ее качество» представлено целым рядом фразеологических единиц: *устроить веселую жизнь, разбивать жизнь, разрушить жизнь, превращать жизнь в ад, омрачать жизнь, отравлять жизнь, не давать жизни, лезть в жизнь, ломать жизнь, заедать жизнь, дать жизни, губить жизнь, заедать жизнь и др.* Примечательно, что сознательно и намеренно «усложнить, ухудшить жизнь, снизить ее качество» можно только применительно к отдельной, частной жизни. Возникает своеобразная культурно-социальная оппозиция: забота об устройстве десятков жизней, но при этом разрушение одной, своей или чаще чужой. Однако это способствовало осознанию того, что помимо *общественной (гражданской) жизни* есть еще *частная (интимная) жизнь*, а также *супружеская, холостая, девичья*. Все это желательно скрывать и оберегать, чтобы кто-нибудь не имел возможности повлиять на изменение качества или осудить за его избыток: *другая жизнь, вторая жизнь* в значении «тайная, скрытая от всех». На пересечении компонентов «качество», «активность» и «частный характер» возникли и такие выражения, как *новая, старая, прежняя жизнь*, что указывает на активное изменение вследствие появления новой ценностной парадигмы.

Крайней степенью осознания субъектности и активности в своей жизни становится возможность остановить свое существование, умереть: *класть жизнь, кончить жизнь, отдать жизнь, отходить от жизни, отойти к лучшей жизни, остановить жизнь, обрывать нить жизни, покончить жизнь самоубийством, покончить с жизнью, прощаться с жизнью, переселиться в будущую жизнь, расстаться с жизнью, терять жизнь, уйти из жизни, уход из жизни, полатиться жизнью, свести счеты с жизнью, свести с жизнью*. 18-ти фразеологизмам, отражающим активность человека по отношению к смерти, противостоят 2, в которых просматривается компонент 'пассивность': *лишиться жизни и решиться жизни*. Однако активность в данном случае мнимая и скрывает страх перед смертью. К 20-ти указанным выше выражениям, содержащим компонент 'смерть', можно добавить еще 3: *несовместимый с жизнью, без признаков жизни, не подавать признаков жизни*. 11 % от всего корпуса фразеологических единиц со словом *жизнь* составляют эвфемизмы, необходимость которых А.А. Поликарпов объясняет следующим образом: «Эвфемизация — это сознательная или подсознательная замена *прямых, страшных или неприятных для общающихся наименований более нейтральными наименованиями*. Эвфемистические замены понижают степень эмфатичности обозначений» [16; 693]. Так, на смену христианскому принятию смерти пришел страх перед смертью, табуирование, породившие большое количество эвфемизмов.

Заключение

Лингвокультурема *жизнь* является своеобразным этнокультурным кодом русской культуры, тесно связанной с языковым значением, но при этом всегда не равной ему. Появившись в середине XI в. во фразеологической системе лингвокультурема *жизнь* привносит сакральность и христианское понимание, определив осознание целостности *жизни* и *смерти*, их взаимосвязь: в контексте христианства *жизнь* подразумевалась как дар Бога, Творец обладал уникальной активностью, основной задачей человека было заботиться о вертикальном росте души и духа, обеспечивая необходимый для поддержания существования материальный минимум. Сакральность во фразеологической системе сохраняется только в религиозном дискурсе, который исторически менее подвижен. Секуляризация и

научно-технический прогресс способствуют аккумуляции в ядре лингвокультуремы *жизнь* компонентов, эксплицирующих ценности биологической жизни и ее социальных составляющих: на смену Богу как высшей ценности приходит государство эпохи классицизма, а затем и социализма, служение обществу становится приоритетнее, чем забота о частном благополучии. На смену заботе о душе приходит социальное служение и соответствие нравственно-этическим нормам, при этом сохраняется отрицательная маркированность легкой жизни в достатке и положительная коннотация жертвенности, отказа от личного удовольствия; компонент 'аскеза' в русской лингвокультуре *жизнь* наполняется новым смыслом: человек не может предаваться радостям жизни, ему необходимо отказываться от удовольствий ради иного варианта вечной жизни — коммунизма, где его ждет отдых и блаженство. С конца XX в. заметно осознание ценности частной жизни, личного пространства, права на гедонизм. В современном дискурсе с развенчанием идеи «государство как высшая ценность», с открытием границ русский человек начинает оглядываться и обустривать не только социальную и общественную, но и свою частную, личную жизнь, заботиться как о росте материальных измерителей, так и о качестве жизни в целом, включающем удовольствие от своего места в социуме, в семье, гармоничности внутреннего мира.

Таким образом, русская лингвокультурема *жизнь* проходит путь от осознания сакральности, божественности человеческой жизни и заботы о духовном росте через социальное служение государству, обществу и зависящую от этого нравственно-этическую характеристику своей жизни к обращению внимания на микрокосм своего существования и отказ от зависимости от чужой оценки.

Список литературы

- 1 Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы) / В.В. Воробьев. — М.: Изд-во РУДН, 1997. — 405 с.
- 2 Маслова В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 208 с.
- 3 Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1999. — 287 с.
- 4 Гиздатов Г.Г. О соотношении концептуальных и языковых структур / Г.Г. Гиздатов, Л.А. Шеляховская // Функционирование единиц языка и речи. — Караганда, 1994. — С. 3–11.
- 5 Шанский Н.М. О национально маркированной номинации в русском языке / Н.М. Шанский, Т.А. Боброва // Русский язык в школе. — 1997. — № 4. — С. 22–30.
- 6 Вендина Т.И. Из кирилло-мефодиевского наследия в языке русской культуры / Т.И. Вендина. — М.: Институт славяноведения РАН, 2007. — 336 с.
- 7 Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. [в 10-ти т.] / гл. ред. Р.И. Аванесов. — М.: Рус. язык, 1990. — Т. 3. — 511 с.
- 8 Федоров Н.Ф. Собрание сочинений [в 4-х т.]. — М.: Издательская группа «Прогресс», 1995. — Т. 1. — 518 с.
- 9 Колесов В.В. Русская ментальность в языке и тексте / В.В. Колесов. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. — 624 с.
- 10 Словарь русского языка XVIII века / сост. О.Е. Березина и др. — СПб.: Наука, 1992. — Вып. 7. — 263 с.
- 11 Бердяев Н.А. Русская идея / Н.А. Бердяев. — М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. — 400 с.
- 12 Вендина Т.И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка / Т.И. Вендина. — М.: Индрик, 2002. — 336 с.
- 13 Национальный корпус русского языка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ruscorpora.ru/>
- 14 Фразеологический словарь современного русского литературного языка [в 2-х т.] / под ред. проф. А.Н. Тихонова. — М.: Наука, 2004. — Т. 1. — 832 с.
- 15 Толковый словарь русского языка конца XX века: Языковые изменения / гл. ред. Г.Н. Складерская. — СПб.: Фолио — Пресс, 1988. — 700 с.
- 16 Поликарпов А.А. Модель жизненного цикла знака: К теоретическим основаниям исторической лексикологии и дериватологии / А.А. Поликарпов // Славянская лексикология. Международная коллективная монография. — М.: Азбуковник, 2013. — С. 679–702.

Орыс мәдениетінің коды ретіндегі *өмір* сөзінің лингвокультуремасы

Мақалада кез келген тілдік жүйедегі негізгі *өмір* сөзінің лингвокультуремасы арқылы тіл мен адамның когнитивті әрекетінің өзара байланысы ашылған. Фразеологиялық жүйеде ХІ ғасырдың ортасында пайда болған *өмір* лингвомәдениеті *өмір* мен *өлімнің* тұтастығы туралы хабардарлық пен олардың өзара байланысын анықтай отырып, қасиеттілік пен христиандық түсінік әкеледі: христиандық контексте *өмір* Құдайдың сыйы ретінде қарастырылды, Жаратушы ерекше белсенділікке ие болды, адамның басты міндеті — жан мен рухтың одан әрі өсуіне қамқорлық жасау, өмір сүруді қамтамасыз ету үшін қажетті материалдық минимум. Фразеологиялық жүйедегі киелілік аз қозғалатын діни дискурста ғана сақталады. Секуляризация және ғылыми-техникалық прогресі *өмір* лингвокультурема өзегінде биологиялық өмір мен оның құрамындағы басқа да компоненттерінің шоғырлануына ықпал етеді: ең жоғары құндылық ретінде саналған Құдайды мемлекет алмастырады жеке әл-ауқатқа қамқорлық жасаудан гөрі, қоғамға қызмет ету басымдыққа ие болады. Жанға деген қамқорлықтың орнына әлеуметтік қызмет пен соған сай моральдық-этикалық нормалар келеді, бұл жағдайда өркендеудегі жеңіл өмірдің теріс жағынан көрінуі және құрбандықтың оң коннотациясы — жеке ләззаттан бас тарту сақталады. ХХ ғасырдың аяғынан бастап, адамдардың жеке өмірдің, жеке кеңістіктің, гедонизм құқығының құндылығын түсініне бастағандығын байқауға болады. Қазіргі дискурста «мемлекет — ең жоғары құндылық» деген идеяны жоққа шығара отырып, орыс халқы шекаралардың ашылуымен тек әлеуметтік және қоғамдық өмірін ғана емес, сонымен бірге өзінің жеке өмірін де ретке келтіре бастады, олар материалдық өлшемдердің өсуіне және жалпы өмір сапасына да қамқорлық жасай бастайды. Диахрония мен синхрониядағы фразеологиялық бірліктерді салыстыру негізінде тілдік және экстралингвистиканың диалектикалық бірлігін зерттеу — үстем тілдік бірліктердің бірінің құрылымында қоғамның әлеуметтік-саяси және тарихи-мәдени өміріндегі өзгерістерді қалай көрсететінін анықтауға мүмкіндік берді, сондай-ақ *өмір* сөзі орыс лингвокультурема адам өмірінің киелілігін, құдайлықты сезінуден бастап, мемлекетке, қоғамға әлеуметтік қызмет ету арқылы рухани өсуге және соған байланысты өз өмірінің моральдық-этикалық ерекшеліктеріне көңіл бөлуден өтеді және оған тәуелділіктен, басқа біреудің бағалауынан бас тарту және өз болмысының микрокосмына назар аударту деген қорытындыға келеді. Жүргізілген зерттеудің тәжірибелік маңызы лингвомәдениеттану бойынша курстарға арналған иллюстрациялық материал ретінде негізгі ереже мен қорытынды жасауға қолдануында.

Кілт сөздер: лингвокультурема, мәдени код, дискурс, синхрония, диахрония, фразеология.

М.К. Pak, T.V. Dolgova

The linguacultural unit *life* as a code of Russian culture

This article reveals the interconnection between language and human cognitive activity through the analysis of one of the basic, key linguacultural units in any language — *life*. Appeared in the middle of the XI century. in the phraseological system of linguoculturalism, life introduces sacredness and Christian understanding, determining the awareness of the integrity of life and death, their connection: in the context of Christianity, life was meant as a gift from God, the Creator had a unique activity, the main task of man was to take care of the vertical increase of the soul and spirit, providing the material minimum necessary to sustain existence. Sacredness in the phraseological system is retained only in religious discourse, which is less mobile. Secularization and scientific and technological progress promoted the accumulation of life components in the core of linguoculturalism that explain the values of biological life and its social components: the government replaces God as the highest value, and service to society becomes a priority over caring for private well-being. Caring for the soul is replaced by social service and conformity with moral and ethical standards, while maintaining the negative labeling of an easy life in prosperity and the positive connotation of sacrifice and renunciation of personal pleasure. Since the end of the XX century there is a noticeable understanding of the value of privacy, personal space, and the right to hedonism. In the modern discourse with the discrediting of the idea of “the state as the highest value”, with the opening of borders, the Russian person begins to equip not only social and public, but also his private, personal life, to take care of both the growth of material measurements and the quality of life in general. The study of the dialectical unity of the linguistic and extra linguistic based on the comparison of phraseological units in diachrony and synchrony has revealed how the changes in the socio-political and historical-cultural life of society have been reflected in the structure of one of the dominant language units. It also allowed to conclude that the russian linguacultural unit *life* goes the way from awareness of the sacredness, divinity of human life and the concern for spiritual growth through social service to the state, society, and the dependent on it moral and ethical characteristic of one’s own life to focusing on the microcosm of one’s existence and rejection of someone else’s assessment and dependence on it. The practical significance of the conducted research lies in the application of the main provisions and conclusions as illustrative material for courses on linguaculture.

Keywords: linguacultural unit, cultural code, discourse, synchrony, diachrony, phraseology.

References

- 1 Vorobiev, V.V. (1997). *Lingvokulturologia [Linguoculturology]*. Moscow: Izdatelstvo Rossiiskogo Universiteta Druzhby Narodov [in Russian].
- 2 Maslova, V.A. (2001). *Lingvokulturologia [Linguoculturology]*. Moscow: Izdatelskii tsentr «Akademia» [in Russian].
- 3 Leontiev, A.A. (1999). *Osnovy psikholingvistiki [Fundamentals of psycholinguistics]*. Moscow: Smysl [in Russian].
- 4 Gizdatov, G.G., & Sheliakhovskaia, L.A. (1994). O sootnoshenii kontseptualnykh i yazykovykh struktur [On the relationship between conceptual and linguistic structures]. *Funktsionirovanie edinits yazyka i rechi — Functioning of language and speech units*. Karaganda [in Russian].
- 5 Shanskii, N.M., & Bobrova, T.A. (1997). O natsionalno markirovannoi nominatsii v russkom yazyke [About the nationally marked nomination in Russian]. *Russkii yazyk v shkole — Russian language at school*, 4, 22–30 [in Russian].
- 6 Vendina, T.I. (2007). *Iz kirillo-mefodievsogo nasledia v yazyke russkoi kultury [From the Cyril and Methodius Heritage in the language of Russian culture]*. Moscow: Institut slavianovedenia RAN [in Russian].
- 7 Avanesov, R.I. (1990). *Slovar drevnerusskogo yazyka XI–XIV vv. [Dictionary of the ancient Russian language of the XI–XIV centuries]*. (Vols. 1–10; Vol. 3). Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 8 Fedorov, N.F. (1995). *Sobranie sochinenii [Collected works]*. (Vols 1–4; Vol. 1). Moscow: Izdatelskaia gruppa «Progress» [in Russian].
- 9 Kolesov, V.V. (2006). *Russkaia mentalnost v yazyke i tekste [Russian mentality in language and text]*. Saint Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie [in Russian].
- 10 Berezina, O.E. (1992). *Slovar russkogo yazyka XVIII veka [Dictionary of the Russian language of the XVIII century]*. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
- 11 Berdiaev, N.A. (1999). *Russkaia ideia [The Russian idea]*. Moscow: OOO «Izdatelstvo AST» [in Russian].
- 12 Vendina, T.I. (2002). *Srednevekovyi chelovek v zerkale staroslavianskogo yazyka [A medieval man in the mirror of the old slavic language]*. Moscow: Indrik [in Russian].
- 13 Natsionalnyi korpus russkogo yazyka [The national corpus of the Russian language]. Retrieved from <https://ruscorpora.ru/> [in Russian].
- 14 Tikhonov, A.N. (2004). *Frazeologicheskii slovar sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka [Phraseological dictionary of the modern Russian literary language]*. (Vols. 1-2; Vol.1). Moscow: Nauka [in Russian].
- 15 Skliarevskaja, G.N. (1988). *Tolkovy slovar russkogo yazyka kontsa XX veka. Yazykovye izmenenia [Explanatory dictionary of the Russian language of the end of the XX century: Language changes]*. Saint Petersburg: Folio [in Russian].
- 16 Polikarpov, A.A. (2013). Model zhiznennogo tsikla znaka: K teoreticheskim osnovaniiam istoricheskoi leksikologii i derivatologii [The life cycle model of a sign: Towards the Theoretical Foundations of historical lexicology and derivatology]. *Slavianskaia leksikologia. Mezhdunarodnaia kollektivnaia monografiia — Slavic lexicology. International Collective monograph*. Moscow: Azbukovnik [in Russian].

Information about the authors

Pak Margarita Konstantinovna — Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: pakmarkon@yandex.ru

Dolgova Tatyana Vladimirovna — Master of pedagogical sciences, Teacher, Lyceum School No. 66, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: azesmtatyana@mail.ru

А.Т. Оналбаева^{1*}, Ж.К. Киынова², Б.С. Жумагулова³^{1,2}Казахский национальный женский педагогический университет;³Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан,(e-mail Aigul4814@gmail.com, zhanarkiynova@gmail.com, bakitgul@inbox.ru)¹ORCID ID: 0000-0002-6267-1104;²ORCID ID: 0000-0002-9139-1128;³ORCID ID: 0000-0002-9422-427X

Роль невербальных средств общения в формировании фразеологической картины мира

В данной статье рассматриваются проблемы взаимодействия вербальных и невербальных средств общения через фразеологизмы жестовой семантики в русском и казахском языках. Анализируются характерные признаки фразеологических единиц с жестовой семантикой, их влияние на восприятие реальности и передачу культурных и поведенческих кодов. Выявляется и обосновывается необходимость более глубокого исследования процессов интеграции жестов в языковую структуру, а также их роли в формировании языковой картины мира и культурной идентичности. На основании проведенного исследования определено, что фразеологизмы с жестовой семантикой служат не только средством общения, но и важным элементом сохранения культурной памяти и идентичности. Сформулирован следующий вывод: жесты, преломленные через язык, становятся частью устойчивых языковых конструкций, влияя на восприятие и интерпретацию реальности. Доказано, что фразеологизмы с жестовой семантикой отражают когнитивные и культурные процессы, помогая понять связь между вербальными и невербальными знаками. Выявлено, что использование этих единиц способствует более полному осмыслению и передаче культурных кодов. Кроме того, такие фразеологизмы выполняют функцию культурных маркеров, позволяя установить принадлежность говорящего к определенной социокультурной среде. Фразеологизмы жестовой семантики показывают, как жесты, интерпретируемые через язык, обеспечивают более яркое и емкое отражение реальности, влияя на восприятие и интерпретацию действительности. Это слияние вербальных и невербальных средств помогает языку служить мостом между двумя мирами, создавая устойчивую модель для понимания внешних знаков и символов. Сопоставительный анализ русского и казахского языков позволяет выявить как универсальные черты, так и специфические особенности функционирования фразеологизмов с жестовой семантикой, что указывает на глубокую взаимосвязь между языком и национальной ментальностью. Таким образом, исследование подчеркивает значимость жестов как компонентов семиотической системы языка и акцентирует внимание на необходимости дальнейшего межкультурного анализа в рамках современной лингвистики и культурологии. Особое внимание уделяется прагматическим аспектам употребления таких единиц в живой речи, где они усиливают экспрессивность и эмоциональность высказывания, способствуют более точной передаче интенций говорящего. Кроме того, подобные фразеологизмы отражают историко-культурный опыт народа, его ценности, нормы и стереотипы поведения, тем самым выполняя не только коммуникативную, но и познавательную функцию.

Ключевые слова: жесты, фразеологизмы, языковая картина мира, невербальная коммуникация, культурный код.

Введение

Язык представляет собой не только средство передачи информации, но и инструмент для отражения и осмысления реальности. Актуальность обращения к фразеологии подчеркивается М.Қ. Оразбаевой, А.А. Құрманәлі [1], исследователи Р. Zh. Balkhimbekova, N. Zhumay определяют их структурные модели компонентов и их значения, коммуникативные функции, определяют их когнитивную и культурную значимость в сопоставительном аспекте [2]. Утверждается, что жесты и речь семантически неразделимы [3; 361], так как язык тела способствует «улавливанию основной идеи общения» [4; 157]. На неразделимость вербальных и невербальных средств общения указывают Krisna Ismawati, Ira Maisarah [5; 35]. Их взаимодействие формирует комплексную структуру, через которую мы воспринимаем мир и передаем его образы. Одним из ярких примеров такого взаимодействия являются фразеологизмы жестовой семантики, которые объединяют вербальные и

* Корреспондент-автор. e-mail: Aigul4814@gmail.com

невербальные элементы, позволяя глубже понять культуру и восприятие мира через язык. Жесты, как важная составляющая невербального общения, становятся частью языковой системы, отражая культурные и поведенческие коды общества. Фразеологизмы жестовой семантики показывают, как жесты, интерпретируемые через язык, обеспечивают более яркое и емкое отражение реальности, влияя на восприятие и интерпретацию действительности. Это слияние вербальных и невербальных средств помогает языку служить мостом между двумя мирами, создавая устойчивую модель для понимания внешних знаков и символов. При этом язык сохраняет независимость как система, формируя собственные правила и коды, через которые преобразуются внешние знаки и жесты, становясь частью культурной памяти и идентичности. Несмотря на широкие исследования фразеологии, вопросы взаимодействия фразеологических единиц и жестов, а также их роли и функции в лингвистическом контексте остаются недостаточно изученными. В этой связи тема требует детального анализа, направленного на уточнение критериев разграничения фразеологизмов с жестовой семантикой и сочетания описания жестов.

Целью работы является исследование взаимодействия вербальных и невербальных средств через фразеологизмы жестовой семантики, их влияние на формирование языковой картины мира и культурной идентичности. Задачи исследования включают: анализ семиотической природы жестов и их интеграции в структуру языка; исследование фразеологических единиц с жестовой семантикой и их роли в передаче культурных и поведенческих кодов; разработка критериев разграничения фразеологизмов с жестовой семантикой и сочетаний описания жестов. Объектом исследования являются фразеологизмы жестовой семантики в русском языке и казахском языках. Предметом исследования выступают процессы интеграции жестов в языковую структуру и их роль в формировании культурной и языковой идентичности.

Материалы и методы исследования

Для анализа фразеологических единиц с жестовой семантикой в языке и их семиотических аспектов в данной работе используются комплексные методы лингвистического и междисциплинарного анализа: *лексикографический метод* использовался для извлечения и анализа фразеологизмов с жестовой семантикой из словарей фразеологизмов, а также других лексикографических источников; *семиотический анализ* был использован при изучении жестов как знаков, а также их интеграции в вербальную систему языка; *контекстуальный анализ* использовался при изучении фразеологизмов в контексте их употребления в различных ситуациях общения. *когнитивный анализ* применялся для исследования того, как жесты и фразеологизмы с жестовой семантикой отражают культурные и когнитивные процессы восприятия мира.

Материалы исследования: основными источниками материала для анализа явились фразеологические словари, включая специализированные словари, посвященные фразеологизмам с жестовой семантикой, а также корпуса текстов, в которых активно используются фразеологизмы и жесты, взятые из художественной литературы. Использование указанных методов и материалов позволит глубже понять природу фразеологизмов с жестовой семантикой и их роль в формировании языковой картины мира, а также выявить связь между невербальными и вербальными средствами общения в культурном контексте.

Результаты и обсуждение

Фразеологизмы с жестовой семантикой отражают тесную связь между вербальными и невербальными средствами общения. Они сохраняют культурные коды и знаковые элементы реальности, передавая через язык модели поведения и восприятия мира. Эти фразеологизмы помогают формировать культурную идентичность, обеспечивая более яркое и многозначное отражение реальности. Язык, наследуя элементы внешнего мира, интерпретирует их в соответствии с собственными правилами, создавая устойчивую модель действительности, при этом оставаясь независимой системой, но поддерживающей связь с культурной памятью и знаковым опытом общества.

В работе «Iconicity, Schematicity, and Representation in Gesture» рассматриваются жесты как когнитивные и семиотические элементы, тесно связанные с языком. Авторы подчеркивают, что жесты могут выступать как иконические знаки, отражая форму или движение объекта, или как схематические элементы, передающие абстрактные концепции. Например, движение рукой, описывающее круг, может символизировать круглый объект или бесконечность [6]. Исследование Calbris (2013) углубляется в связь жестов с языковой многозначностью. Автор описывает, как жесты

могут усиливать вербальную коммуникацию, добавляя к ней контекст или уточняя значение. Например, *поднятая рука с открытой ладонью* может выражать как приветствие, так и просьбу о внимании, что зависит от ситуации и культуры [7]. В исследовании Harrison (2018) акцентируется внимание на связи жестов с культурным контекстом [8]. Например, «носопоказательные» жесты, исследованные Cooregtider и Núñez (2012), иллюстрируют, как определенные жесты приобретают уникальные значения в конкретных этнолингвистических сообществах, таких как Папуа-Новая Гвинея. Этот пример показывает, что жесты могут действовать как культурные маркеры, создавая фразеологические выражения, основанные на визуальной метафоре. Жесты выступают как важный компонент языковой системы, сочетая визуальное представление с семиотической функцией. Они одновременно уточняют вербальное сообщение и несут собственное значение, часто формируя устойчивые фразеологизмы [6].

Во многих исследованиях, посвященных общим и специфическим проблемам фразеологии в разных языках, а также соматизмам как одному из древнейших слоев лексики любого языка, неизменно упоминаются фразеологизмы жестовой семантики. Лексика, относящаяся к частям тела человека, его физическим и психологическим состояниям, отличается высокой частотностью употребления, что можно объяснить с психологической точки зрения. Человек воспринимает мир через свою собственную призму, постоянно сопоставляя его с собой. Это приводит к расширению значений соматизмов, их многозначности и обогащению дополнительными коннотативными значениями, что способствует их высокой словообразовательной активности и большому количеству фразеологических единиц, в состав которых входят соматизмы.

Анализ термина «соматизм» в контексте фразеологизмов с жестовой семантикой позволяет более детально рассмотреть роль кинем в языковой системе как важного компонента невербальной коммуникации. Кинема, как коммуникативно значимый жест, телодвижение или мимема, включает в себя элементы, непосредственно связанные с телесными проявлениями человека. В рамках лингвистических исследований это явление становится важным объектом для изучения связи между вербальными и невербальными средствами общения.

Данный термин подчеркивает значимость телесных движений и жестов, которые становятся основой для формирования особых фразеологических единиц, отражающих эти элементы. В исследовании Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова, например, понятие «соматические речения» обозначает такие слова и фразеосочетания, в которых отразились жесты, позы, мимика, как непосредственная часть повседневной человеческой коммуникации. Этот термин иллюстрирует, как язык поглощает невербальные элементы и интегрирует их в свою структуру, создавая новые смыслы и ассоциации [9; 20].

М.К. Абилгалиева, используя термин «соматические фразеологизмы», акцентирует внимание на фразеологизмах, где выражается взаимодействие телесных проявлений и речевых элементов. В таких единицах жесты и движения выступают не как простое дополнение к речи, а как неотъемлемая часть смыслового содержания, которое глубоко укоренено в культурных кодах и поведенческих стереотипах [10].

Р.Е. Валиханов, называя такие единицы «фразеологизмами с жестовой семантикой», расширяет представление о взаимодействии языка и тела, подчеркивая, что в этих фразеологизмах заложено не только буквальное значение, но и эмоционально насыщенные оттенки, которые могут зависеть от контекста и культурных особенностей [11].

Соматические фразеологизмы и фразеологизмы с жестовой семантикой — это примеры того, как язык активно интегрирует элементы невербальной коммуникации, создавая многозначные и культурно специфичные выражения.

Литературный обзор по данной теме демонстрирует многогранную картину связи языка с невербальной коммуникацией. Ученые отмечают как изменчивость, так и универсальность соматических фразеологических единиц.

Так, исследователи Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаров говорят, что первоначально соматические речения представляли собой прямые описания жестов и мимики, то есть они буквально отражали телесные действия человека [9]. Однако с развитием языка и культуры эти единицы претерпели значительные изменения. Теперь они не описывают сами физические жесты, а выражают эмоции и душевные состояния, которые за ними стоят. Это превращение показывает, как язык, перерабатывая невербальные элементы, может не только передавать внешние действия, но и фиксировать внутренние переживания, что делает фразеологизмы более глубокими и многозначными. Такое

изменение также иллюстрирует динамичную природу языка, который адаптируется к изменениям в культуре и психологии человека, обеспечивая более точные и многослойные способы коммуникации.

М.Х. Абилгадиева [10] акцентирует внимание на том, что соматические фразеологизмы мотивированы паралингвистическими явлениями, т.е. они являются вербальными описаниями жестов, мимики или других телесных проявлений, которые сами по себе не являются частью языка, но играют важную роль в процессе общения. Эти единицы языка действуют как своего рода «мосты» между вербальной и невербальной коммуникацией, переводя паралингвистические знаки в лексическую форму. Таким образом, соматические фразеологизмы не только отражают телесные проявления, но и становятся знаками другой системы — паралингвистической, что подчеркивает их многослойность и культурную значимость.

Р.Е. Валиханова, рассматривая фразеологизмы с жестовой семантикой как лингвистическую универсалию, поднимает вопрос о глобальности этого явления [11]. По мнению Валихановой, использование жестов и телесных выражений в составе фразеологизмов наблюдается в разных языках и культурах, что свидетельствует о единой тенденции в языковом устройстве человечества. Этот взгляд подчеркивает универсальность процесса интеграции невербальных элементов в язык, указывая на общечеловеческую природу жестов и мимики, как неотъемлемых частей коммуникативной практики.

Кинетические фразеологизмы, предложенные Г. Смагуловой, включающие выражения, такие как *табынанан тік тұру* (встать на ноги), *қол қусыру* (пожать руку), *елбек қағу* (показать ловкость), подчеркивают важную роль телесных движений в языке, показывая, как физические действия и жесты трансформируются в значимые языковые единицы [12].

Анализ этих фразеологизмов раскрывает их связь с социальными и культурными контекстами, в которых определённые движения тела приобретают символическое значение. Например, *табынанан тік тұру* может означать не только физическое встать на ноги, но и быть метафорой для укрепления позиций, восстановления силы, преодоления трудностей. *Қол қусыру* в свою очередь может символизировать вежливость, уважение или формальную договоренность, в то время как *елбек қағу* ассоциируется с ловкостью, гибкостью, умением приспосабливаться к ситуации.

Кинетические фразеологизмы — это не просто выражения, описывающие действия тела, но и элементы языка, которые помогают передавать эмоциональные, социальные и культурные значения, обогащая общение и усиливая взаимодействие между людьми.

Р.М. Вайнтрауб, исследуя соматическую фразеологию на материалах разных славянских языков, пришел к выводу, что около 30 % фразеологического состава любого языка составляют соматические выражения [13]. Этот вывод подчеркивает значимость соматизмов в структуре фразеологии и их центральное место в языке.

Результаты исследования Вайнтрауба свидетельствуют о том, что соматическая фразеология не только широко распространена, но и обладает высокими выразительными возможностями. Это связано с тем, что физические состояния и движения тела служат метафорами для многих аспектов человеческой жизни, будь то эмоции, отношения или социальные ситуации. В результате, соматизмам присуща богатая многозначность и высокая продуктивность, что делает их важной частью лексического состава языка [13, 111].

В самой соматической фразеологии особое место занимают фразеологизмы с жестовой семантикой. Так Р.Е. Валиханова отмечает, что комплексный сопоставительный анализ соматизмов казахского и русского языков показывает, что соматизмы, обозначающие внешние органы и части тела, такие как рука, нога, голова, глаз, плечо, язык, ухо, шея и спина, являются наиболее семантически насыщенными. Эти лексемы обладают широкой способностью к фразеообразованию и словообразованию. По её мнению, это связано с тем, что такие части тела легко выделить, а их функции очевидны для каждого человека [11; 183].

Рассматриваемое утверждение подчеркивает значимость соматизмов в языковой системе. Они не только представляют базовые элементы семантической структуры языка, но и становятся основой для метафоризации и передачи культурных ценностей, что подтверждает их особую роль в создании языковой картины мира.

Данный вывод можно дополнить уточнением: свой вклад в фразеообразовательную семантику соматизмов вносят также кинемы, большинство из которых выполняются с участием внешних органов тела, таких как *руки, ноги, глаза, плечи, голова* и другие.

Результаты лексикографического анализа толковых и фразеологических словарей казахского и русского языков позволили выявить ряд фразеологизмов жестовой семантики с соматическим компонентом. Так, например, *голова и бас* в русском и казахском языках:

Голова: *вешать голову, понурить голову* (грустное, пасмурное настроение), *хвататься за голову* (жест отчаяния) *склонить голову* (в знак уважения или покорности), *посыпать голову пеплом* (в знак скорби).

Бас: *бас изеді, бас көтерді, бас көтертпеді.*

Лицо: *наплевать в лицо.*

Бет: *бет ашар, бетін ашу, бет жырту, бет бояу, бетке түкіру, бетін шымышу.*

Глаз: *делать большие / круглые глаза* (удивляться), *отвести глаза* (быть неискренним), *смотреть прямо в глаза* (не бояться).

Көз: *көзі ұясынан шықты* (от страха), *көз аларту* (выражение несогласия), *көзді жұмды / жұмып жіберді* (невзирая ни на что), *көз қысты* (знак чего-то либо согласия).

Қабак: *қабағы ашылды* (настроение улучшилось), *қабағы жабыңқы* (не в настроении), *қабағын түйді* (насупить брови — как знак прекращения чего-либо), *қабағын қарс түйді* (знак сильного гнева, ярости).

Иек: *иегін көтерді* (жест приветствия), *иек қақты* (как условный знак или как жест приветствия).

Нос: *утереть нос, тыкать носом, водить за нос, крутить носом, совать под нос.*

Мұрын: *мұрнын көкке көтерді* (важничать, чваниться), *мұрнын шүйірді* (выразить недовольство).

Ауыз: *аузы бұлтиды* (выразить обиду, недовольство), *аузын ашты* (удивиться), *аузын сылт еткізді* (удивиться).

Зуб: *зуб на зуб не попадает* (дрожь от холода, страха), *скрежесать зубами* (от злости), *скалит зубы* (смеяться), *стиснуть зубы* (пересиливая себя).

Тіс: *бармағын тістеді* (сожалеть, досадовать), *тіс тісіне тимеді* (дрожать от холода).

Шея: *вешаться на шею, гнуть шею.*

Горло: *схватить за горло* (силой заставить что-л. сделать), *наступить на горло* (принудить к чему-л.), *с ножом к горлу пристать* (настойчиво требовать что-л.).

Арка: *арқа қағу* (одобрить, похвалить).

Спина: *ломать спину, гнуть спину перед кем-л.*

Иык: *иығы көтерілді* (настроение поднялось), *иығы салбырады* (подавленное настроение).

Білек: *білегін сыбанды* (активно начать работу).

Жауырын: *жауырынан қақты* (знак одобрения).

Қол: *екі қолы жағасында* (драться), *қол берді* (знак приветствия), *қол берді* (знак помощи), *қол бұлдады 1* (попроситься), *қол бұлдады 2* (подозвать к себе), *қолдан берді 1* (выдать замуж, исполнив весь ритуал), *қолдан берді 2* (лишиться добровольно чего-л.), *қолын жайды* (об обряде благословения «бата беру», который начинается таким жестом, значение «благословлять»), *қол көтерді 1* (признать себя побежденным, сломленным), *қол көтерді 2* (выразить свое согласие — в официальном общении), *қол көтерді 3* (голосовать на дороге, значение — просить подвезти), *қол қусырды* (выражение почтения), *қол қусырды 2* (ничего не делать), *қол соғысты* (знак договоренности, согласия), *қол соқты* (знак одобрения, восхищения), *қолына түкірді* (знак готовности к какой-л. работе), *қолын шығарды* (крайняя степень издевки, насмешки, отказа), *қол алысып, төс қағыстыру* (мужская форма приветствия) и др.

Рука: *руки не подать, сидеть, сложя руки, поднять руку, ударить по рукам, ухватиться обеими руками, руки опустились, ломать руки, руками-ногами отбиваться, валиться из рук, развести руками, махнуть рукой, носить на руках, положить руку на сердце, всплеснуть руками.*

Палец: *ломать пальцы, пальцем показывать, смотреть сквозь пальцы, по пальцам пересчитывать, пальчики оближешь, комбинация из трех пальцев.*

Бармак: *бармағына қыстырды* (незаметно сунуть что-л.), *бармағын тістеді / шайнады* (раскаиваться, досадовать, сожалеть).

Алақан: *алақанын ашты* (гадать), *алақан жаяу* (при чтении молитвы), *алақаны қышыды* (предвкушение подарка, прибыли).

Аяк: *аягына бас ұрды* (просить, молить), *аягына жығылды* (просить прощения), *аяққа басты* (унижать кого-л.) *аяқтан шалды* (чинить препятствия), *аяғын алысаң басты* (быть довольным самим собой), *аяғын аңдап басты* (быть осторожным, вести себя осторожно).

Нога: *валяться в ногах, кланяться в ноги, упасть в ноги, подставить ноги, протянуть ноги, наступить на ногу, поставить на ноги, ноги волочить, идти в ногу, хромать на обе ноги, связать по рукам и ногам, валить с ног.*

Колено: *поставить на колени, падать на колени, преклонять колено.*

Тізе: *тізе бүкті* (женская приветственная кинема, обращенная ко взрослым родственникам мужа), *тізе бүкті 2* (признание поражения), *тізе бүкпеді* (работать без передышки), *тізе бүкпеді 2* (не сдаваться).

Стопа: *падать к стопам.*

Лексикографический анализ фразеологизмов жестовой семантики показал, что соматизмы *қол* (рука) и *аяқ* (нога), занимают ведущую позицию. Мы думаем, что это можно объяснить тем, что руки и ноги обладают значительной подвижностью по сравнению с другими частями тела. Их автономность способствует формированию разнообразных поз и движений, которые легко фиксируются в сознании и находят отражение в языке. Фокус на руки и ноги в языковой картине мира свидетельствует о доминирующей роли человеческого тела как основной точки отсчёта в процессе познания мира и коммуникации.

Большинство фразеологизмов с соматизмами *қол* и *аяқ* иллюстрируют связь языка с невербальными средствами общения, включая жесты, позы и движения, которые одновременно фиксируют физическое и символическое значение действий. Устойчивость и распространённость таких фразеологизмов подчёркивает их важность как элементов национальной культурной памяти и средства выражения мировоззренческих и социальных установок.

Для полного понимания особенностей фразеологизмов жестовой семантики необходимо рассмотреть их с ономаσιологической и семасиологической точек зрения.

При анализе ономаσιологического и семасиологического подходов к изучению языковых явлений мы опираемся на интерпретацию, предложенную Е.С. Кубряковой: «Ономаσιологическим подходом к исследованию языка, в отличие от семасиологического, является тот, который рассматривает содержательную сторону языковых единиц не с точки зрения формирования их внутрисистемных значимостей и механизма семантического распространения слов и словосочетаний, а с точки зрения предметной направленности, т.е. соотносённости языковых единиц с внеязыковым предметным рядом как средства обозначения, именования последнего. ... В цепочке «предметный ряд — обозначение» [14] выделяется еще одно звено: осмысление объекта и формирование представления или понятия о нем в ходе предметной и / или познавательной деятельности человека, что и позволяет в конечном счете говорить о значении как исходной величине ономаσιологического анализа». Следует отметить важную для целей нашего исследования мысль Е.С. Кубряковой, заключающуюся в том, что «противопоставление ономаσιологии и семасиологии носит гносеологический характер, ибо выбор того или иного аспекта в анализе явления обусловлен конкретными задачами исследования, но это противопоставление имеет и онтологические корни: переход от значения или смысла к формам его выражения соответствует деятельности говорящего, а переход от формы к значению — деятельности слушающего» [14; 171].

Фразеологизмы жестовой семантики являются результатом сложного взаимодействия языковой системы и семиотической системы невербальных средств общения.

Н.М. Шевченко доступно объясняет процесс возникновения фразеологизмов следующим образом:

«Сначала возникает некая прототипная ситуация, соответствующая буквальному значению фразеологизма, например, *выносят сор из избы*. За этой ситуацией закрепляется содержание, которое затем переосмысливается, т.е. формируется образ фразеологической единицы на основе первичных значений слов в прототипной ситуации. Именно эти первичные слова оставляют в образе свой след. Так возникает внутренняя форма слова, в которой содержится основная информация. Затем эта информация репродуцируется в коннотациях, которые отображают связь ассоциативно-образного представления с типовыми ситуациями и представлениями. Появляется фразеологизм *выносить сор из избы* в роли иносказания, символа, эталона, стереотипа (*выносят сор из избы* в значении «разглашают сведения о каких-либо неприятностях, касающихся узкого круга людей»)» [15; 30-31].

Фразеологизмы жестовой семантики формируются на основе взаимодействия двух систем: невербальной семиотической и языковой. Их возникновение базируется на прототипных ситуациях, в которых знак невербального общения, будучи единицей семиотической системы, имеет двухкомпонентную структуру — план выражения и план содержания.

План выражения включает внешнюю структуру таких элементов, как кинемы (жесты), мимемы (выражение лица), проксемы (пространственное поведение) и тактильные контакты. Эти элементы обозначают видимые аспекты невербального общения, которые легко воспринимаются и фиксируются визуальным каналом восприятия.

План содержания определяется информацией, которую невербальный знак передает коммуниканту. Эта информация может включать: *эмоциональные состояния, намерения, установки, социальные роли и их проявления.*

Фразеологизмы жестовой семантики представляют собой уникальную точку пересечения двух систем — языка и невербальной коммуникации. Они заимствуют план выражения из невербальной системы, а план содержания — из языковой, где происходит интерпретация и расширение значения. Однако ограниченность и конвенциональность невербальной системы накладывают свои рамки, создавая устойчивую, но менее гибкую основу для формирования данных фразеологических единиц. Это делает их значимым объектом для изучения культурных, социальных и лингвистических процессов.

В исследовании фразеологии мы опираемся на широкое понимание её объекта, представленное в трудах таких ученых, как Е.Д. Поливанов, Г.О. Винокур, И.Е. Аничков, О.С. Ахманова, М.М. Копыленко, З.Д. Попова и других. Фразеология рассматривается как самостоятельный раздел лингвистики, изучающий лексическую сочетаемость слов, их естественные комбинации в языковой практике, ограничения, накладываемые языком на такие сочетания, а также изменения, происходящие во фразеологической сочетаемости слов по мере развития языка [16; 3].

Фразеологизмы жестовой семантики с точки зрения типологии фразеологизмов по Д/К, предложенной М.М. Копыленко и З.Д. Поповой, можно определить как К1К1, поскольку за этими фразеологизмами просматривается их внутренняя форма-кинема, выражающая определенную семантику, которая знакома и понятна носителю языка и культуры. Когда же кинема подзабыта, а ее семантика утрачена, тогда статус фразеосочетания меняется, переходя от К1К1 к К2К2. Так, например, фразеологизм *посыпать пеплом голову* (в знак скорби, траура) для носителей русского языка уже утратил мотивировку и теперь его статус К2К2 [17].

Однако те фразеологизмы с жестовой семантикой, внутренняя форма которых — кинема — четко осознается современными носителями языка и культуры, стоят как бы между фразеологизмами и простым описанием реально произведенных кинем. В связи с этим обратимся к анализу языковых фактов.

«Бояре... над крымским походом смеются! Крымский-де хан и ждать перестал Василия Васильевича в Крыму, в Цареграде, да и во всей Европе на этот поход *рукой махнули*».

(А.Н. Толстой. Петр Первый).

Данный пример иллюстрирует использование фразеологизма лишь как выражение определенной семантики (сочли за нереальное, посчитали, что это не состоится), жеста как такового нет, поскольку субъектом при фразеологизме предикате выступают обобщенно обозначенные силы в Цареграде и во всей Европе.

«Снимает боярин шапку о сорока соболях, снимают шапки дворяне, низко кланяются с той стороны. И — глядит, *разводя руками*. Отцы и деды нерушимой стеной стояли вокруг царя, оберегали, чтоб пылинки али муха не села на его миропомазанное величие ... А это что?».

(А.Н. Толстой. Петр Первый).

В данном случае мы имеем описание жеста, который выражает недоумение.

Дифференциальным признаком, позволяющим отличить фразеологизм с жестовой семантикой и сочетания слов — описания кинемы, служит контекст, который указывает на реальность / ирреальность коммуникативной ситуации, о которой идет речь в письменном тексте.

Тамаша едің сен неткен,

Елімнің еркін ауасы.

Басымды идім құрметпен,

Қазақтың байтақ даласы.

(С. Мауленов. Жаңа арна)

Сен соны іштей ұғына,
 Көрсетпей маған жасыңды,
 Тек менің адалдығыма
 Кеткенсің *uip басыңды*.
 (М. Шаханов. Ғасырлар)

Жабыға тоқым салма,
 Жалпы бар деп,
 Жаманға *басыңды име*,
 Малы бар деп.
 (Ақан Сері. Өлеңдері)

В первом приведенном отрывке представлена нереальная коммуникативная ситуация, поскольку в роли одного из коммуникантов поэт представляет родную степь. Естественно, что и реальной кинемы в этой ситуации быть не может.

Во втором отрывке поэт рисует безмолвный, внутренний диалог, испытываемых друг к другу чувств влюбленных, здесь также использовано фразеосочетание с жестовой семантикой, но не реальная кинема.

В третьем отрывке текст носит назидательный характер, он обращен ко всем и каждому, обобщенный образ собеседника исключает использование конкретной кинемы.

Следовательно, обобщенно-типический характер коммуникативной ситуации, представление в роли собеседника отвлеченных, абстрактных сущностей, нереальность представленной в письменном тексте коммуникативной ситуации свидетельствуют о том, что в тексте функционирует не вербальное описание кинемы, а фразеологизм с жестовой семантикой, в онтогенезе являвшийся описанием кинемы.

Итак, основными критериями разграничения фразеологизмов с жестовой семантикой и сочетания описаний жестов являются следующие:

- учет временного плана контекста, в котором используется интересующая нас единица. Если события, описываемые в тексте, относятся к плану будущего, либо к вневременному плану, то это явное свидетельство, что перед нами фразеологизм, если же событие, описываемые в тексте, относятся к настоящему моменту, это может служить свидетельством того, что перед нами описание реальных жестов;

- учет конкретного-абстрактно-отвлеченного характера субъекта, к которому относится денотат данной языковой единицы. Если в роли субъекта выступает конкретное лицо, то это аргумент в пользу описания реальных жестов, если же в роли субъекта выступает совокупность лиц, либо обобщенно-отвлеченное понятие, то это может служить свидетельством того, что перед нами фразеологизм с жестовой семантикой;

- реальность-нереальность использования конкретного жеста, мимики, ставших внутренней формой анализируемых фразеологизмов. Если в письменном тексте речь идет о жестах, которые реально в настоящее время никем не производятся, то перед нами фразеологизм с жестовой семантикой. Например, текст «Поздно уже посыпать пеплом голову» содержит фразеологизм с жестовой семантикой *посыпать пеплом голову* в значении «глубоко скорбеть по поводу к-н. бездействия, утраты чего-нибудь ценного, ... ритуала посыпать голову пеплом или землю, оплакивая несчастье свое или близких» поскольку сам жест в настоящее время в реальной действительности не используется. Это отражение когда-то действовавшего в Древней Иудее ритуала [18; 38].

В зависимости от этих критериев формируется идиоматичность фразеологизма, в нем оформляется вторичная мотивированность, то есть первичная мотивированность возникает, когда словосочетание представляет собой описание реального жеста, имевшего место в акте коммуникации [19].

Формируясь как сочетание K1K1, фразеосочетание жестовой семантики со временем отдаляется от реальной кинемы, особенно если кинема переходит в разряд архаизмов, выходит из активного употребления и приобретает статус K2K2.

Заключение

Таким образом, разграничение фразеологизмов с жестовой семантикой и описаний реальных жестов основывается на ряде ключевых критериев, которые связаны с развитием и трансформацией языковых единиц.

Во-первых, временной аспект играет решающую роль в определении природы единицы. Если языковая конструкция описывает жест, относящийся к будущему или обобщенному контексту, это свидетельствует о наличии фразеологизма, поскольку такие конструкции часто приобретают устойчивое значение. В свою очередь, актуальное употребление жеста в настоящем времени, особенно с конкретным субъектом, обычно свидетельствует о его реальном использовании, что имеет значение для изучения первичной семиотической мотивации.

Во-вторых, субъектная специфика важна для разграничения. Конкретные лица или субъекты чаще ассоциируются с описанием реальных жестов, тогда как обобщенные или абстрактные денотаты, такие как «все люди» или «общество», склонны быть связаны с фразеологическими конструкциями. Это указывает на общность и отвлеченность фразеологизмов.

В-третьих, утрата реальной практики жеста может являться индикатором его перехода в категорию фразеологизмов. Когда жест выходит из активного использования, он постепенно утрачивает связь с исходной кинемой, становясь частью культурного и языкового наследия.

На основании этих критериев можно выделить этапы формирования идиоматичности фразеологизма. Первичная мотивированность наблюдается на стадии, когда словосочетание описывает реальный жест, активно используемый в коммуникации. Этот этап включает непосредственную связь с кинемой, как показали исследования жестов в многомодальной коммуникации (Calbris, 2013; Fricke, 2010). Со временем жесты утрачивают функциональную значимость, превращаясь в культурные артефакты, что способствует формированию вторичной мотивированности. Вторичная мотивированность характеризуется отвлечением от реального жеста и закреплением устойчивого идиоматического значения (Harrison, 2018; Cooperrider & Núñez, 2012).

Подчеркивая актуальность обращения к изучению фразеологического фонда языка, Г.Крейдлин акцентирует внимание на том, что «коммуникация — это не только говорение, но и молчание», которое креативно именуется «фразеологией молчания» и тесно взаимодействует с концептом «молчание» [20; 21]. Определение семантического поля молчания позволяет лучше понять, как невербальные средства интегрируются в семантику и прагматику устойчивых выражений [20].

Исследование имеет научную ценность, так как раскрывает механизмы трансформации жестов в фразеологизмы, углубляя понимание взаимодействия языка, культуры и когнитивных процессов.

Практическая ценность заключается в применении результатов: в преподавании языка для объяснения культурных аспектов; в межкультурной коммуникации для повышения ее эффективности.

Таким образом, фразеологизмы с жестовой семантикой представляют собой пример взаимодействия культуры, языка и когнитивных процессов, а их изучение позволяет углубить понимание семиотической природы языка.

Список литературы

- 1 Оразбаева М.Қ. Ә. Кекілбаевтың «Үркер» романындағы «жүрек» лексемасымен берілген фразеологизмдердің түрік тіліне аударылу ерекшеліктері / М.Қ. Оразбаева, А.А. Құрманәлі // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2024. — 29-т. — 3(115)-шығ. — Б. 149–159. <https://doi.org/10.31489/2024Ph3/149–159>
- 2 Balkhimbekova P.Zh. Semantics and Functioning of Phraseological Phrases with the Components “Create/Destroy” (создавать/разрушать) in Russian / P.Zh. Balkhimbekova, N. Zhumay // Bulletin of Karaganda University. Philology Series. — 2025. — Vol. 30. — Iss. 1(117). — P. 27–41. // <https://doi.org/10.31489/2025Ph1/27–41>
- 3 Ismaiylly T. The Role of Gestures and Mimics in Conveying Affirmation Concept / T. Ismaiylly // Бюллетень науки и практики. — 2021. — Vol. 7. — No. 4. — P. 357–363. <https://doi.org/10.33619/24142948/65/43>
- 4 Patullaeva G. The importance of nonverbal communication in a context / G. Patullaeva // Eurasian journal of academic research. — 2024. — Vol. 4. — Iss. 6. — P. 154–157.
- 5 Ismawati K. A Non-Verbal Communication of Jack McCall on A Thousand / K. Ismawati, I. Maisarah // Journal of English for Specific Purposes in Indonesia. — 2024. — Vol. 3. — No. 1. — P. 35–40.
- 6 Cooperrider K. Nose-pointing: Notes on a facial gesture of Papua New Guinea / K. Cooperrider, R. Núñez // Gesture. — 2012. — 12(3). — P. 331–355. <https://doi.org/10.1075/gest.12.3.05coo>

- 7 Calbris G. Elements of meaning in gesture: The analogical links. In C. Müller, E. Fricke, S. Ladewig, D. McNeill, & S. Teßendorf (Eds.). / G. Calbris // *Body — language — communication: An international handbook on multimodality in human interaction*. — 2013. — P. 658–674. De Gruyter Mouton. <https://www.degruyter.com>
- 8 Harrison S. The impulse to gesture: Where language, minds, and bodies intersect / S. Harrison. Cambridge University Press, 2018. <https://doi.org/10.1017/9781108235841>
- 9 Верещагин Е.М. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. — М.: Русский язык, 1990. — 269 с.
- 10 Абилгалиева М.Х. Сопоставительный анализ соматической фразеологии казахского и немецкого языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец.: 10.02.06 / М.Х. Абилгалиева. — Алма-Ата, 1992. — 23 с.
- 11 Валиханова Р.Е. Соматизмы казахского и русского языков / Р.Е. Валиханова // В кн.: З.К. Ахметжанова, Р.Е. Валиханова // Сопоставительно-функциональное исследование лексико-фразеологических систем казахского и русского языков. — Алматы, 1999. — С. 140–159.
- 12 Смагулова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері / Г. Смагулова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 130 б.
- 13 Вайнтрауб Р.М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках / Р.М. Вайнтрауб // Вопросы фразеологии. — Самарканд, 1975. — Вып. 75. — С. 157–162.
- 14 Кубрякова Е.С. Ономазиология / Е.С. Кубрякова // Лингвистический энциклопедический словарь; под ред. В.Н. Ярцевой. — М.: Советская энциклопедия, 1990. — С. 345–346.
- 15 Шевченко Н.М. Семантика фразеологизма // Н.М. Шевченко // Фразеологический словарь русского языка. 2-е изд., испр. и доп. — Бишкек: КРСУ, 2007. — 541 с.
- 16 Проблемы неидиоматичной фразеологии: учеб. пос. — М.: МГУ, 1971. — 189 с.
- 17 Копыленко М.М. Очерки по общей фразеологии: учебное пособие по спецкурсу для филологов / М.М. Копыленко, З.Д. Попова — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1972. — 124 с.
- 18 Ашукин Н.С. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения / Н.С. Ашукин, М.Г. Ашукина. — М. — 1966. — 881 с.
- 19 Оналбаева А.Т. Стратификация невербального общения в социокультурном контексте: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / А.Т. Оналбаева. — Кокшетау, 2010. — 258 с.
- 20 Крейдлин Г.Е. Фразеология молчания: держать язык за зубами / Г.Е. Крейдлин, А.Д. Козеренко // Вестн. Моск. ун-та. Серия 9. Филология. — 2023. — № 4. — С. 21–36.

А.Т. Оналбаева, Ж.К. Киынова, Б.С. Жумагулова

Әлемнің фразеологиялық бейнесін қалыптастырудағы бейвербалды амалдардың рөлі

Мақалада орыс және қазақ тілдеріндегі ым-ишара семантикасының фразеологиялық бірліктері арқылы вербалды және бейвербалды қарым-қатынас құралдарының өзара әрекеттесу мәселелері қарастырылған. Ым-ишара семантикасы бар фразеологиялық бірліктердің тән белгілері, олардың шындықты қабылдауға және мәдени және мінез-құлық кодтарын беруге әсері талданған. Қимылдарды тілдік құрылымға интеграциялау процестері, сондай-ақ олардың әлемнің тілдік бейнесі мен мәдени бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін тереңірек зерттеу қажеттілігі анықталды және негізделді. Зерттеу негізінде ым-ишара семантикасы бар фразеологиялық бірліктер тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар мәдени есте сақтау мен жеке тұлғаны сақтаудың маңызды элементі ретінде қызмет ететіндігі анықталды. Мақалада тіл арқылы сынған қимылдар шындықты қабылдау мен түсіндіруге әсер ететін тұрақты тіл құрылымдарының бөлігі ретінде қарастырылды. Ым-ишара семантикасы бар фразеологиялық бірліктер вербалды және бейвербалды белгілер арасындағы байланысты түсінуге көмектесетін когнитивті және мәдени процестерді көрсететіні дәлелденді. Бұл бірліктерді қолдану мәдени кодтарды толық түсінуге және беруге ықпал ететіні анықталды. Сонымен қатар, мұндай фразеологиялық бірліктер сөйлеушінің белгілі бір әлеуметтік-мәдени ортаға қатыстылығын анықтауға мүмкіндік беретін мәдени маркерлер қызметін атқарады. Ым-ишара семантикасының фразеологизмдері тіл арқылы түсіндірілетін ым-ишаралардың шындықты қабылдау мен түсіндіруге әсер ете отырып, шындықтың жарқын және сыйымды көрінісін қалай қамтамасыз ететінін көрсетеді. Вербалды және бейвербалды құралдардың бұл бірігуі тілдің екі әлем арасындағы көпір ретінде қызмет етуіне көмектеседі, сыртқы белгілер мен белгілерді түсінудің тұрақты моделін жасайды. Орыс және қазақ тілдерін салыстырмалы талдау ым-ишара семантикасы бар фразеологиялық бірліктер жұмысының әмбебап ерекшеліктерін де, сипаттарын де анықтауға мүмкіндік береді, бұл тіл мен ұлттық менталитет арасындағы терең байланысты көрсетеді. Осылайша, зерттеу ым-ишараның тілдің семиотикалық жүйесінің құрамдас бөлігі ретіндегі маңыздылығын атап көрсетеді және қазіргі лингвистика мен мәдениеттану шеңберінде одан әрі мәдениетаралық талдау қажеттілігіне назар аударады. Мұндай бірліктерді сөйлеуде қолданудың прагматикалық аспектілеріне ерекше назар аударылады, онда олар мәлімдеменің экспрессивтілігі мен эмоционалдығын күшейтеді, сөйлеушінің ниетін дәлірек жеткізуге ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндай фразеологиялық бірліктер халықтың тарихи-мәдени

тәжірибесін, оның құндылықтарын, мінез-құлық нормалары мен стереотиптерін көрсетеді, осылайша коммуникативті ғана емес, сонымен бірге танымдық функцияны да орындайды.

Кілт сөздер: ым-ишара, фразеологиялық бірліктер, әлемнің тілдік бейнесі, вербалды емес қарым-қатынас, мәдени код.

A.T. Onalbayeva, J.K. Kiynova, B. Zhumagulova

The role of non-verbal means of communication in the formation of a phraseological picture of the world

This article deals with the problems of interaction between verbal and non-verbal means of communication through phraseological units of gesture semantics in Russian and Kazakh languages. Characteristic features of phraseological units with gesture semantics, their influence on the perception of reality and transmission of cultural and behavioral codes are analyzed. The necessity of a deeper study of the processes of integration of gestures into the language structure, as well as their role in the formation of the linguistic picture of the world and cultural identity is revealed and substantiated. On the basis of the conducted research it is determined that phraseological expressions with gesture semantics serve not only as a means of communication, but also as an important element of preserving cultural memory and identity. The following is formulated: gestures refracted through language become part of stable linguistic constructions, influencing the perception and interpretation of reality. It is proved that phraseological units with gesture semantics reflect cognitive and cultural processes, helping to understand the relationship between verbal and non-verbal signs. It is revealed that the use of these units contributes to a fuller comprehension and transmission of cultural codes. In addition, such phraseological units perform the function of cultural markers, allowing to establish the speaker's belonging to a certain sociocultural environment. This article deals with the problems of interaction between verbal and non-verbal means of communication through phraseological expressions of gesture semantics in Russian. Phraseological expressions of gesture semantics show how gestures interpreted through language provide a more vivid and capacious reflection of reality, influencing the perception and interpretation of reality. This fusion of verbal and non-verbal means helps language to serve as a bridge between the two worlds, creating a stable model for understanding external signs and symbols. The comparative analysis of Russian and Kazakh languages reveals both universal features and specific features of the functioning of phraseological expressions with gesture semantics, which indicates a deep interrelation between language and national mentality. Thus, the study emphasizes the significance of gestures as components of the semiotic system of language and highlights the need for further intercultural analysis within the framework of modern linguistics and cultural studies. Special attention is paid to the pragmatic aspects of the use of such units in live speech, where they enhance the expressiveness and emotionality of the utterance, contribute to a more accurate transmission of the speaker's intentions. In addition, such phraseological units reflect the historical and cultural experience of the people, their values, norms and stereotypes of behavior, thus performing not only communicative but also cognitive function.

Keywords: gestures, phraseologisms, linguistic picture of the world, non-verbal communication, cultural code.

References

- 1 Orazbaeva, M.K., & Kurmanali, A.A. (2024). Ä. Kekilbaevtyñ «Ürker» romanyndağy «zhürek» leksemasy men berilgen frazeologizmdardıñ türk tiline audarylu erekshelikleri [Peculiarities of translating phraseological units with the lexeme “heart” from Ä. Kekilbaev’s novel Ürker into Turkish]. *Qaragandy universitetiniñ khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University. Philology Series*, 29, 3(115), 149–159. <https://doi.org/10.31489/2024Ph3/149-159> [in Kazakh].
- 2 Balkhimbekova, P.Zh., & Zhumay, N. (2025). Semantics and Functioning of Phraseological Phrases with the Components “Create/Destroy” (sozdavat/razrushat) in Russian. *Bulletin of Karaganda University. Philology Series*, 30, 1(117), 27–41. <https://doi.org/10.31489/2025Ph1/27-41>
- 3 Ismailyly, T. (2021). The Role of Gestures and Mimics in Conveying Affirmation Concept. *Biulleten nauki i praktiki — Bulletin of Science and Practice*, 7(4), 357–363. <https://doi.org/10.33619/24142948/65/43>
- 4 Patullaeva, G. (2024). The importance of nonverbal communication in a context. *Eurasian journal of academic research*, 4(6), 154–157.
- 5 Ismawati, K., & Maisarah, I. (2024). A Non-Verbal Communication of Jack McCall on A Thousand. *Journal of English for Specific Purposes in Indonesia*, 3(1), 35–40.
- 6 Cooperrider, K., & Núñez, R. (2012). Nose-pointing: Notes on a facial gesture of Papua New Guinea. *Gesture*, 12(3), 331–355. <https://doi.org/10.1075/gest.12.3.05coo>

- 7 Calbris, G. (2013). Elements of meaning in gesture: The analogical links. In C. Müller, E. Fricke, S. Ladewig, D. McNeill, & S. Teßendorf (Eds.). *Body — language — communication: An international handbook on multimodality in human interaction* (pp. 658–674). De Gruyter Mouton. <https://www.degruyter.com>
- 8 Harrison, S. (2018). *The impulse to gesture: Where language, minds, and bodies intersect*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108235841>
- 9 Vereshchagin, E.M., & Kostomarov, V.G. (1990). *Yazyk i kultura: Lingvostranovedenie v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo* [Language and culture: Linguistic and cultural studies in teaching Russian as a foreign language]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 10 Abilgalieva, M.Kh. (1992). Sopostavitelnyi analiz somaticheskoi frazeologii kazakhskogo i nemetskogo yazykov [Comparative analysis of somatic phraseology in Kazakh and German]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 11 Valikhanova, R.E. (1999). Somatizmy kazakhskogo i russkogo yazykov [Somatic phrases in Kazakh and Russian]. Z.K. Akhmetzhanova & R.E. Valikhanova (Eds.). V knige: *Sopostavitel'no-funktsionalnoe issledovanie leksiko-frazeologicheskikh sistem kazakhskogo i russkogo yazykov* — in book: *Comparative-functional study of lexical-phraseological systems of the Kazakh and Russian languages* (pp. 140–159). Almaty [in Russian].
- 12 Smagulova, G. (1998). *Maǵynalas frazeologizmdardiń últyq-mädeni aspektileri* [National-cultural aspects of synonymous phraseology]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 13 Vaintraub, R.M. (1975). Opyt sopostavleniia somaticheskoi frazeologii v slavianskikh yazykakh [Experience of comparing somatic phraseology in Slavic languages]. *Voprosy frazeologii — Phraseology Questions*, 75, 157–162 [in Russian].
- 14 Kubriakova, E.S. (1990). Onomasiologiya [Onomasiology]. In V.N. Iartseva (Ed.). *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar — Linguistic Encyclopedic Dictionary* (pp. 345–346). Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 15 Shevchenko, N.M. (2007). Semantika frazeologizma [Phraseological semantics]. In N.M. Shevchenko *Frazeologicheskii slovar russkogo yazyka* (2nd ed., revised and expanded, 541 p.). Bishkek: Kyrgyzsko-Rossiiskii Slavianskii Universitet [in Russian].
- 16 (1971). *Problemy neidiomatichnoi frazeologii* [Problems of non-idiomatic phraseology]. Moscow: Moscow State University [in Russian].
- 17 Kopylenko, M.M. & Popova, Z.D. (1972). *Ocherki po obshchei frazeologii* [Essays on general phraseology]. Voronezh: Voronezh University Press [in Russian].
- 18 Ashukin, N.S., & Ashukina, M.G. (1966). *Krylatye slova. Literaturnye tsitaty. Obraznye vyrazheniia* [Catchphrases. Literary quotations. Figurative expressions]. Moscow [in Russian].
- 19 Onalbaeva, A.T. (2010). Stratifikatsiia neverbalnogo obshcheniia v sotsiokulturnom kontekste [Stratification of nonverbal communication in a sociocultural context]. *Doctor's thesis*. Kokshetau [in Russian].
- 20 Krejdlin, G.E., & Kozerenko, A.D. (2023). Frazeologiya molchaniia: derzhat yazyk za zubami [Phraseology of silence: keeping one's mouth shut]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 9. Filologiya — Bulletin of Moscow University. Series 9. Philology*, 4, 21–36.

Information about the authors

Onalbayeva Aigul — Doctor of Philological Sciences, Docent, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: Aigul4814@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6267-1104

Kiynova Zhanar — Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: zhanarkiynova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9139-1128

Zhumagulova Bakitgul — Doctor of Philological Sciences, Docent, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: bakitgul@inbox.ru, ORCID ID: 0000-0002-9422-427X

А.Х. Асенова¹, А.О. Ақжігітова^{2*}, О. Сойлемез³, А.Б. Салқынбай⁴

^{1,2,4}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;
(e-mail: aygulassenova@gmail.com)

³Кастамону университеті, Кастамону, Түркия,
(e-mail: soylemezo@yahoo.com)

Қазақ және ноғай тілдеріндегі заттанған есімшелердің семантизациясы

Ғылыми мақалада түркі тілдерінің классификациясы негізінде батыс қыпшақ бұтағына жататын қазақ және ноғай тілдеріндегі заттанған есімшелердің семантикалық ерекшеліктері, контекстегі қолданысы қарастырылған. Аталған түркі тілдері бойынша есімшелердің заттануы, субстантивация құбылысы және олардың тілдегі көрінісі туралы ғылыми зерттеулер қамтылды. Субстантивтену құбылысындағы ең өнімді саналатын, екі тілде де кездесетін есімше жұрнақтары іріктеліп алынды. Заттанудағы есімшенің атқаратын функциясы мен өзіндік ерекшеліктері талданып, олардың қолданысы сараланды. Зерттеу нәтижелі болуы үшін көркем мәтіннен мысалдар арқылы дәлелденіп, заттанған есімшелердің семантикалық табиғаты сипатталды. Түркі тілдерінің ішінде ноғай тілі құрылымы жағынан қазақ тіліне ұқсас әрі лингвистикасы жеткілікті дәрежеде зерттеле қоймағандықтан, қазақ және ноғай тілінің деректерінің өзара салыстырылуы зерттеудің өзектілігін танытады. Қазіргі тіл білімінде заттанудың кең таралуы оның қолданыс әлеуетінің кеңдігін, тілдік тұлғаның сөздік қорға қатынасын білдіреді. Қарастырылған қос тілде де заттану предикативтік, анықтауыштық және толықтауыштық қатынаста жұмсалатыны айқындалды. Заттану немесе субстантивация — басқа сөз таптарының зат есімдер тобына ауысуы, заттық мәнді иеленуі. Заттану конверсиялық процестің бір түріне жатады. Қазақ тіл білімінде де, ноғай тіл білімінде де барлық сөз табы заттану құбылысына ұшырайды деуге болады. Себебі зат есімдердің тілдегі қызметі, лексикалық аясы өте кең болғандықтан, басқа да сөз таптары функционалды, семантикалық, коммуникативтік аспектіде заттық мәнді иеленіп отырады. Тілдегі заттану құбылысының зерттеу аясы кең әрі күрделі мәселе болғандықтан, мақаламыздың тақырыбына есімшелердің заттануын ғана арқау еттік. Зерттеу барысында қазақ және ноғай тілдеріндегі есімше формаларының айырмашылықтары мен ұқсастықтарын, олардың заттануын, мағыналық ерекшеліктерін сөз еттік. Қазақ және ноғай тілдеріндегі субстантивті есімше мәселесі алғаш рет жеке талдануы әрі ұлт болмысындағы заттанудың психолингвистикалық ерекшеліктері мен лингвомәдени деректерді қамтуы, салыстырмалы бағытта болуы, семантизациялану мәселесін қамтуы зерттеудің құндылығын көрсетеді. Ғылыми мақаланы жоғары оқу орындарындағы «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы», «Салыстырмалы тіл білімі», «Түркі тілдері», «Қазақ тілінің семантикасы», «Қазақ тілінің сөзжасамы» курстарына материал ретінде, сондай-ақ түркі тілдеріне қызығушылық танытатын оқырмандар пайдалануына болады. Түркі тілдері сөзжасамындағы маңызы зор заттану мәселесі және оның семантикалық, коммуникативтік, функционалды аспектілерден зерттелуі әлі де болашақ ғалымдардың зерттеуін қажет етеді.

Кілт сөздер: қазақ тілі, ноғай тілі, есімше, субстантивтену, семантизация.

Кіріспе

Кез келген тіл тарихи даму барысында тұтынушысы болмаса әлемдік кеңістікте құндылығын жоғалтатын сөзсіз. Түркі тілдерінің ішіндегі жойылып бара жатқан тілдердің бірі — ноғай тілі. Құрылымы жағынан қазақ тіліне өте жақын. Батыс-хун бұтағына кіретін қыпшақ тобындағы тілдердің бірі. Қазіргі лингвистика ғылымында туыс тілдерге жасалған салыстырмалы талдаулар сирек ұшырасатындықтан, мақаламызда туыс тілдер — қазақ және ноғай тілдерін ғылыми негіз ретінде алғанды жөн көрдік. Ноғай тілі Ресейдің Дағыстан, Ставрополь, Қарашай-Шеркеш, Астрахан өлкелерінде, Түркия, Қазақстан, Ауғанстан өлкелерінде қолданылады. Қолданыста үш түрлі диалектісі бар: ноғай диалектісі, ақ ноғай және қара ноғай диалектісі.

Қазақ және ноғай тіліндегі есімше мәселесі, соның ішінде заттану құбылысы салыстырмалы түрде әлі күнге дейін арнайы ғылыми зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған. Осы себепті де екі тілдегі есімше формаларының заттануын ғылыми мақала деңгейінде зерттеп көрдік.

Түркі тілдеріндегі есімшелердің сөз болуы XI ғасырдағы М. Қашқаридің «Түрік сөздігінен» бастау алады. «М. Қашқари өзінің кіріспе бөлімінде зерттеу еңбегін сегіз кітапқа жіктегенін, тек

* Хат-хабарларға арналған автор. e-mail: akkibat.kaznu@mail.ru

қолданылатын сөздер тізбегін назарға алғанын айтады. Түрік (түркі) тілінің заңдылықтарымен араб тілінің ұстанымдарын қатар қоя отырып, түрік тілінде род категориясы жоқ екенін алғаш жазады. Сондай-ақ, өзі жіктеген әр кітабында «есімдер» мен «етістіктер» деп бөліп қарастырады. Осы тұстан ғалымның тілдегі етістіктердің рөлін, маңызын, ауқымдылығын аңғарып, терең зерттеу жүргізгеніне көз жеткіземіз. Сондықтан орта ғасырдың көрнекті өкілі, лингвист ғалым М. Қашқаридің «Сөздігінде» етістіктердің жақтары, шақтары т.б. категориялары ғылыми түрде көрініс табуы заңды» [1; 10].

Ал қазақ ғалымдарының ішінен есімшеге ғылыми анықтама беріп, терминдік атау ұсынған А. Байтұрсынұлы болатын. Ғалым: «Есім сияқты айтылатын етістіктің түрі» деп есімшеге анықтама береді [2; 56]. А. Байтұрсынұлы ұсынған «есімше» термині әлі күнге дейін қолданылып келеді. Қазақ грамматикасының қалыптасуына, дамуына үлес қосқан ғалымдар Қ. Жұбанов [3; 84], Ы. Маманов [4; 102], С. Аманжолов [5; 36], А. Ысқақов [6; 285] есімшені арнайы зерттемесе де еңбектеріне арқау еткен. Ал Т. Ерғалиев «Қазақ тіліндегі есімше категориясы» [7] тақырыбында диссертация жазса, Р. Өмірбекова есімшелердің күрделі формаларын зерттеген [8].

Ғалым А. Ысқақов есімшелерге мынадай анықтама береді: «Сонымен, көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғауларда түрленіп, сөйлемде барлық мүше бола алатын морфологиялық және синтаксистік сипаттары бар (бұл жағынан есімдерге ұқсас), амал-әрекеттің атауы болу, семантикасы мен шақтық ұғымды білдіру қабілеттері де бар (бұл жағынан етістіктерге ұқсас) телі формалар есімшелер категориясы деп аталады» [6; 289]. Есімшеге грамматикалық сипаты бойынша төмендегідей белгілер тән:

- 1) субъекті пен объектінің арасындағы қимылдық мәні бар;
- 2) етістік категориясына тән шақтық мәнге ие;
- 3) етістіктің болымды және болымсыз түрлеріндегі мәнді қабылдаған;
- 4) етістік категориясына тән салт және сабақты мәнге ие.

Ал субстантивтенген есімшелерге мына қасиеттер тән:

- 1) көптеледі;
- 2) тәуелденеді;
- 3) септеледі;
- 4) жіктеледі.

Есімшенің жұрнақтарын жүйелеген тұста ғалымдардың түрлі классификациясына жолығамыз. Бір ғалымдар тарихи грамматика тұрғысынан ерте ғасырлардағы есімше формалары мен қазіргі қазақ тіл білімінде қалыптасқан есімше формаларын қатар қарастырады. Ал кей ғалымдар тек қазіргі қазақ тіл біліміндегі есімше формаларымен ғана шектеледі. Дегенмен, қазақ тілінің морфологиясына келелі зерттеу еңбегін арнаған А. Ысқақов есімшелерді алдымен шақ категориясына қарай үшке бөліп, әр шаққа тән есімше жұрнақтарын жеке қарастырады. Ғалым өткен шақ есімшесіне тән мынадай жұрнақтарды көрсетеді:

- а) -ған (-ген, -қан, -кен)
- ә) -атын (-етін, -йтын, -йтін).

Ғалым, -аған, -еген қосымшаларын бұл қатарға қоспайды. Себебі бұл жұрнақтардың шақтық мәннен айырылып, сын есім тудыратын жұрнаққа айналып кеткенін (*алаған, береген, жатаған, қабаған, сүзеген, тебеген, қашаған т.б.*) айтады [6; 301].

Ғалым есімшенің осы шақ түрі де -атын (-етін, -йтын, -йтін) жұрнақтары арқылы жасалатынын айтады. Бірақ осы шақтың бұл түрі сөйлесіп отырған сәтті дәл атамайды, керісінше дағдыға, әдетке айналған іс-әрекетті атайды. Ал есімшенің келер шақ түрі -ар (-ер, -р) жұрнағы мен -мақ (-мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек) жұрнағы арқылы жасалады.

Қазақ лингвистикасының белгілі ғалымы Ы. Маманов өз еңбегінде есімшелерді сөз еткен тұста былай дейді: «Сын есімге зат есімнің көптік, тәуелдік және септік жалғаулары жалғанғанда зат есім мағынасы ауысатындығы сияқты, есімше формалары да септік, тәуелдік, көптік жалғауларын қабылдап, зат есім мағынасында жұмсалады. *Жүргенге жөргем ілінеді* (Мақал). *Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра. Бермегенді беріп ұялт. Қонарымды сай біледі, көшерімді жел біледі. Алмақтың да салмағы бар. Сиыңаныңнан сенгенің күшті болсын*». Автор бұл жерде есімшенің заттанған формаларына халық мақалдарынан мысалдар келтіреді де есімшелер сөйлемде әрі заттық, әрі атрибуттық, әрі предикаттық мағынада қолданылатынын дәлелдейді [4; 98]. Ғалым есімшелерді бес топқа жіктейді. Автор классификациясын сақтай отырып, есімше жұрнақтары мен мағыналық топтарын кесте арқылы беруді жөн көрдік (1-кесте).

Ы. Мамановтың есімше формаларын жіктеуі

Есімшенің мағыналық түрлері	Өткен шақ есімше	Дағдылы есімше	Болжалды есімше	Ниет есімше	Осы шақ есімше.
Есімшенің жұрнақтары	-ған/-ген, -қан/-кен	-атын/-етін, -йтын/-йтін	-ар/-ер/-р	-мақ/-мек, -бақ/-бек, -пақ/-пек; -мақшы/-мекші, -бақшы/-бекші, -пақшы/-пекші	Тұйық етістік + -шы/-ші
Мысалдары	Алған, келген, шыққан, кеткен	Тұратын, ішетін, ойнайтын, сөйлейтін	Айтар, келер, оқыр, кетіп алар, келгісі келер	Бармақ — бармақшы, кел-мек — келмекші, жазбақ — жазбақшы, қашпақ — қашпақшы	Келуші, сөйлеуші, сыбырлаушы, жүргізуші

Ғалымдардың есімше формаларын топтастыруынан байқағанымыздай, есімшелердің ең негізгі жұрнақтарын көрсетеміз:

- 1) -ған/-ген, -қан/-кен;
- 2) -ар/-ер/-р;
- 3) -атын/-етін, -йтын/-йтін;
- 4) -ушы/-уші;
- 5) -мақ/-мек, -бақ/-бек, -пақ/-пек;

Ноғай тілінің ерекшеліктері туралы ғылыми зерттеулер XIX ғасырдың басында қолға алына бастады. Лингвистикалық тұрғыдан зерттеген тілтанушылардың ішінде Н.А. Баскаков (1940), С.А. Калмыкова (1959), Е.С. Айбазова (1987), М.А. Булгарова (2000), Ю.И. Каракаев (1999), М.И. Кидирниязова (2003), Д.Х. Кадилова (2007) есімдерін атаймыз. Ноғай тілінің грамматикасы сөз болған тұста аталған ғалымдардың ішінде түркі тілдерін жіктеп, ноғай тілінің грамматикасына терең бойлаған Н. Баскаковтың «Ногайский язык и его диалекты» атты зерттеу еңбегін ерекше атап өтуге болады. Ғалым өз зерттеуінде ноғай тілінің фонетикалық, морфологиялық жүйесін, өзіндік ерекшеліктерін ғылыми түрде дәлелдеген. Ноғай тіліндегі есімшенің функциясы қазақ тіліндегі есімше функциясымен толықтай сәйкес келгенімен, олардың жұрнақтарында біршама айырмашылық бар. Н. Баскаков есімшенің төрт түрлі формасын көрсетеді: «Причастные формы или отглагольные прилагательные, слабо дифференцированные с именами действия, соответствуют русским причастным формам и имеют временное значение. К последним относятся:

а) Форма я*он, ген; кьан, кем, напр.: барған «ходивший, ездивший»; келген «пришедший»; алған «взявший», кескен «резавший» и др., т.е. в значении причастия прошедшего времени;

б) Форма на ийакъ, ийек АН; йат4 йек, аайкъ |j аджак; ейвк || еджек СН; айакъ, ейек КН, напр.: барайакъ (барйакъ, АН(к)), «долженствующий идти»; келейек (кейек АН (к)) «долженствующий прийти» п др., т.е. в значении причастия будущего — определенного или долженствовательного времени;

в) Форма на ыр, ур, р, АН; ар, ер jj ыр, ур, р; СН, КН, АН(к), напр.: барар «предполагающий идти»; келер «предполагающий прийти», т.е. причастия будущего предположительного времени;

г) Форма на гъай, гей. напр.: келгей «да будет приближающимся», т.е. причастия будущего утвердительного», – деп есімшенің төрт түрлі формасын көрсетеді [9; 90-91]. Ноғай тіліндегі есімше формаларының кейбіреуі қазақ тіліндегі есімше формаларынан ерекшеленсе, кей формасы сәйкес келеді. Мәселен, қазақ тіліндегі есімшенің -ған, -ген формасы мен ноғай тіліндегі есімшенің -ған, -ген формасы және -ар, -ер, -р формалары бірдей екеніне көз жеткіздік. Ал ноғай тіліндегі есімшенің -айакъ, -ейек келер шақ формасы кейбір оғыз тобы тілдерінің келер шақ формасына сәйкес келеді. Ноғай тіліндегі есімшенің -ғай, -гей келер шақ формасы қазақ тілінде де бар болғанымен, қазақ тілінде бұл жұрнақ есімшелер қатарына жатқызылмайды.

Бұл туралы «Түркітануға кіріспе» еңбегінде: «Басқа түркі тілдеріне қарағанда ноғай тілінде есімше формалары сәл басқашалау түсіндіріледі. Көпшілік тілшілер есімшенің грамматикалық формасы ретінде мына қосымшаларды көрсетеді: 1) Келер шақ есімше -ар, -ер, -р, -ыр, -ир (язар, оқыр) қосымшалары арқылы жасалады. Келер шақ есімшенің болымсыз түрі -мас, -мес, -бас, -бес, -пас, -пес қосымшаларымен жасалады. Мысалы, *кoьрмес*, *юрмес* т.б. Қазақ тілінде -ар, -ер қосымшасы қолданылғанымен, -ыр, -ір қосымшалары есімшенің көрсеткіші ретінде қолданылмайды. Ол тек кейбір сөздердің құрамында ғана кездеседі», – дейді [10; 269].

Түрік ғалымы Д. Ергөненч ноғай тілінің грамматикасын соның ішінде фонетика, морфология, синтаксис жүйесін жан-жақты қарастырған. Етістік категориясына, формаларына және одан туындайтын мән-мағыналарына арнайы тоқталған. Мәселен, етістіктерді қимылдың жасалу уақытына қарай осы шақ (*Şimdiki zaman*), өткен шақ (*geçmiş zaman*), келер шаққа (*gelecek zaman*) жіктейді. Ғалым еңбегінде есімшелер деп арнайы топқа бөлмесе де, есімше жұрнақтарын «сипат етістіктерінің қосымшасы» (*sifat fiil eki*) деп таниды да, -ған, -ген, -қан, -кен формасын өткен шақ сипат жұрнағы (*geçmiş zaman sifat fiili*), -ар, -ер, -р формасын келер шақ сипат етістігі жұрнағы (*gelecek zaman sifat fiil eki*), -ушы формасын осы шақ сипат етістігі (*Şimdiki zaman sifat fiil eki*) ретінде көрсеткен. Ғалымның еңбегінде басқа да жұрнақтарды (қимыл есімі, көсемше) кездестіруге болады [11].

Ноғай тілі туралы зерттеулерді талдаған америкалық ғалым К. Кондилл өзінің зерттеуінде түрік ғалымдары жариялаған «*Başlangıcından günümüze kadar Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi*» атты жинақтың зор маңызға ие екенін атап кеткен [12; 131]. Түркі дүниесі үшін маңызды бұл жинақтың жиырма бірінші тарауында ноғай тілі мен мәдениеті жайлы жан-жақты қарастырылған [13].

Зерттеудің басты мақсаты — қазақ және ноғай тілдеріндегі заттанған есімшелердің семантикалық дамуы мен қолданыс ерекшеліктерін анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

- Түркі тілдерінің қыпшақ бұтағындағы туыстас қазақ және ноғай тілдерінің ерекшеліктері;
- Қазақ және ноғай тілдеріндегі есімшенің зерттелуі;
- Қазақ және ноғай тілдеріндегі заттанған есімшелердің тарихи даму ерекшеліктерін зерттеу;
- Олардың семантикалық құрылымын салыстыру;
- Заттанған есімшелердің мәдени-әлеуметтік мәнмәтінде қолданылуын талдау.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Ғылыми мақаланы жазуда деректердің қайнар көзі ретінде түркі тілдері соның ішінде қазақ және ноғай тілдерінің грамматикасын зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды. Ноғай тілінің есімшелерін зерттеу барысында Н. Баскаковтың еңбегі басты назарға алынды. Зерттеу барысында ғалымдардың еңбегін саралу үшін шолу әдісі, есімше формаларын көрсету мақсатында топтау, жинақтау, жүйелеу әдістері қолданылды. Сондай-ақ, заттанған есімшелерге талдау жүргізу үшін салыстырмалы-тарихи, семантикалық, лингвистикалық талдау әдістері пайдаланылды. Қазақ және ноғай тілдеріндегі заттанған есімшелердің ерекшеліктерін, әдеби мәтіндердегі қолданысын және олардың функционалдық ерекшеліктерін талдау жұмыстың негізгі әдіснамалық негізін құрайды.

Нәтижелер мен талқылау

Кез келген тілде тілдік формалардың бір-біріне ауысу, алмасу құбылыстары жүзеге асып отырады. Мұны тіл білімінде транспозиция деп атайды. Транспозицияны кең және тар мағынасында сипаттауға болады. Кең мағынасында — бір тілдік форманың екінші бір тілдік форма функциясында жұмсалуды болса, тар мағынасында — бір сөз табындағы тілдік бірліктің екінші бір сөз табы қызметіне ауысуын, сөйлемдегі қызметін өзгертуін білдіреді. Осыған байланысты транспозиция толық (морфологиялық) және жартылай (синтаксистік) немесе семантикалық және функционалдық деп бөлінеді.

Толық транспозиция сөзжасамдық құбылыс болып саналады. Себебі сөз бір сөз табынан екіншісіне көшкендіктен жаңа мағыналы сөз қалыптасады. Кейде омоним жасаудың бір жолы деп те айтылады. Транспозицияның бес түрін атауға болады. Олар: субстантивтену, адъективтену, адвербиалдану, вербалдану және прономиналдану.

Түркі тілдерінің сөз таптарын қарастырғанда субстантивтену мәселесіне де тоқталамыз. Әрбір тілде заттанудың өзіндік ерекшеліктері бар.

Субстантивтену — (латын тілінен аударғанда «зат есім») сөз таптарының заттық мәнге айналуы. Қазақша терминдік атауы — заттану. Сын есім, сан есім, үстеу, есімше тұлғалы етістік, қимыл атауы, одағай және еліктеуіш сөздер т.б. сөйлемде заттық мән қабылдап, грамматикалық, семантикалық дәрежеде функциясының өзгеруін осы субстантивация теориясы қамтамасыз етеді.

Белгілі лингвист ғалым А.А. Потебня өз еңбегінде субстантивация құбылысының синтаксистік және семантикалық ерекшеліктерін ескере отырып, оның үш типін анықтайды: 1) толық заттанған сөздер; 2) жартылай заттанған сөздер; 3) заттық мәні бар сын есімдер [14; 45-98].

Түркітанушы ғалым А.Н. Кононов заттану құбылысы екі түрлі жолмен дамитынын айтады. Біріншісі — лексика-семантикалық, яғни белгілі бір контексте сөз заттық мәнді иеленуі арқылы заттанады да сөздің формасы өзгермейді. Ғалым окказионалды және контекстуалды заттану осы жолмен жасалатынын айтады. Ал екіншісі — морфологиялық, яғни бұл жерде аффикстердің көмегімен сөз заттық мәнге ие болады. Автор оған морфологиялық заттану деген атау береді [15; 129-130].

Профессор А. Салқынбай өз еңбегінде транспозиция құбылысының бір түрі саналатын заттану процесін екі түрлі жағдайда: 1) зат есімнің грамматикалық тұлғаларының жалғануы арқылы; 2) ешқандай грамматикалық тұлғалардың көмегінсіз-ақ бастауыштық қызметте келуі арқылы жүзеге асады деп көрсеткен [16; 197].

Жоғарыдағы ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, қазақ және ноғай тіліндегі есімшелердің атқаратын функциясы бір, бірақ кейбір жұрнақтардың формалық түрі жағынан айырмашылық бар. Түркі тілдерінде есімшелер предикаттық қызметті ғана атқарып қоймай, атрибуттық қызметті де атқарады. Түркі тілдерінде есімше формасы заттану құбылысына жиі ұшырайды. Есімшенің түркі тілдеріндегі ерекшеліктерін жан жақты қарастырған А. Мешадиева өз зерттеуінде былай дейді: «Субстантивируясь, они выполняют функцию подлежащего, обстоятельства, дополнения, а подвергаясь предикативации — функцию сказуемого. Большинство тюркских причастий многофункциональны: выступают как в атрибутивной, так и в предикативной функциях» [17; 159].

Қазақ тіліндегі есімшенің заттану мәселесі жекелеген ғылыми еңбектерде XIX ғасырдың бас жағында А. Байтұрсынұлы еңбектерінен көрініс тапты. Ал қазақ тіліндегі есімшелердің заттануын негізгі объектісіне алып, зерттеу жүргізген ғалымдардың қатарында Ж. Болатовтың «Қазақ тіліндегі есімшелердің синтаксистік қызметі» [18] еңбегін, М. Матжанованың «Орыс және қазақ тіліндегі есімшелердің субстантивациясы» [19] еңбегін атаймыз. Ноғай тіліндегі есімшелердің заттануына қатысты жазылған ғылыми зерттеулер жоқ болғандықтан, есімшелердің атрибуттық қызметіне тоқталып, талдау жасаған ғалым Н. Баскаковтың еңбегіне сүйенеміз.

Ғалым М. Матжанова өз еңбегінде заттанған есімшелерді «Полная (абсолютная) субстантивация, относительно полная субстантивация, традиционная субстантивация» деп үшке бөледі. Ғалым есімше формаларының заттануына талдау жасай келе, заттану құбылысында ең өнімді жұрнақ -ған/-ген, -қан/-кен екенін атап өтеді [19; 24].

Ноғай тілін зерттеуші Н. Баскаков еңбегінде субстантивация құбылысына арнайы тоқталмаса да, «Все перечисленные выше причастные формы имеют общую с именами существительными и прилагательными систему словоизменения (т.е. изменяются по числам, лицам и падежам), а в некоторых случаях (и не для всех форм) и общие словообразующие аффиксы» деп пікір білдіреді. Сондай-ақ, Н. Баскаков есімшенің заттануға бейім өнімді жұрнақ ретінде -ған/-ген, -қан/-кен формасы екенін атайды: «Наиболее распространенной в системе словообразования производной формой является форма на *гъан* с именным аффиксом обладания *лы*, т.е.» [9; 94].

Қазіргі түркі тілдерін зерттеуші ғалымдардың этимологиялық есімшелер деп танып жүрген есімше формаларын түрік ғалымдарының зерттеуінде заттануға қатысты қосымшалар ретінде бірнеше қосымшалардың берілгенін байқаймыз. Мәселен, *-dı/-di, duq, -dük, -tuq, -tük, -gan/-gen, — ağan/-egen, -miş, -ar, -ır, maz, -daşı* және т.б. [20; 305].

Ноғай тілінің сөзжасамдық жүйесін зерттеуші Д. Кадилова кандидаттық жұмысында сөз таптарының заттануы үшін қосымшалардың, сөзжасамдық жұрнақтардың функциясы жоғары екенін айта келе, тілдегі жұрнақтарға жан-жақты талдау жасаған [21; 11-12].

Заттанған есімшелердің семантикалық ерекшеліктері мен даму заңдылықтары тіл білімінде маңызды орын алады. Қазақ және ноғай тілдерінде заттанған есімшелердің семантикалық құрылымы мен қолданысы ұқсас болғанымен, тарихи және әлеуметтік факторлар олардың мағыналық дамуына әртүрлі ықпал еткен. Есімшенің осы жұрнақтарының ішінен қазақ және ноғай тілдеріндегі заттану құбылысында ең өнімді деген -ған/-ген, -қан/-кен; -ар/-ер/-р; -ушы/-уші есімше тұлғаларының толық және жартылай заттануын сөз етеміз.

Қазақ тілінде есімшенің -ған/-ген, -қан/-кен формаларының толық заттануына мысал ретінде *ағарған, туған-туысқан, ағайын-туған, өткен-кеткен* сөздерін келтіре аламыз. Аталған тілдік бірліктер өзінің предикаттық мәнінен гөрі атрибуттық мәнінде жұмсалып, сөйлемде толық заттанғанын байқатты. «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» атты электрондық сөздіктен <https://qazcorpus.kz/> [22] алынған мысалдармен дәлелдесек:

«Жылы *ағарғанды* мейірі қанып іше алмай, бір-екі ұрттады да қайырып берді» (Әбдіжәміл Нұрпейісов «Қан мен тер»).

«Біздің елді, *туған-туысқандарымды* сұрады» (Жүсіпбек Аймауытов «Ақбілек»).

Діндарға туған жер де, *туысқан* халық та қымбат емес, жиған дүниесі артық (Дүкенбай Досжан «Жібек жолы»).

Жібек жолының бойында тағы бір төмпешік пайда болды. Енді қашан жел үріп, құм басып қалғанша *өткен-кеткеннің* көңілін аударып, көзін тартып жатқаны (Дүкенбай Досжан «Жібек жолы») [22].

Сондай-ақ, жалқы есімдерден де есімше формаларының толық заттанған түрін кездестіреміз. Кісі есімдерінен Нұртолған, Өтеген, Төлеген, Күнтуған т.б есімдерді мысал келтірсек, географиялық *Итөлген, Тайсойған, Биесойған, Терісаққан* т.б. атауларды айта аламыз. Жоғарыда келтірілген толық заттанған сөздер есімшенің өткен шақ формасы -ған/-ген, -қан/-кен арқылы жасалып, өз алдына лексикалық және грамматикалық жеке тұлға ретінде тәуелсіз тілдік қолданысқа ие.

Ноғай тілінде -ған есімше формасы заттанғанда зат есімнің жалғауларын қабылдап, меншіктік, заттық, объектілік мағынада қолданылады. Ноғай тіліндегі сөздердің толық заттану арқылы пайда болған кісі есімдерін, географиялық атауларды кездестіреміз. Заттанған атаулар өз алдына лексикалық мағына иеленіп, реестр сөз дәрежесіне жеткен. Ал контекст дәрежесінде заттанған сөздер сөйлемде заттық мән иеленіп, бастауыштың, толықтауыштың, анықтауыштың (кімнің? ненің?), кейде пысықтауыштың қызметін атқарады. Көркем әдебиет мәтінінен бірнеше мысал берсек:

Туврасы да сол, аыр *язувшыдың*, ша-йирдинь, шайыдединь *язғанлары* омырлерге эстелик болып барады эм бараяк (Турасы сол әр жазушының, ақынның жазғандары өмірде естелік болып қалады [23; 5].

Ат аяған яяв калар — Атты аяған жаяу қалар (Ноғай мақалы)

Шақырғанға бар, *шакканнан* каш — Шақырғанға бар, шакқаннан каш (Ноғай мақалы)

Копь ойнаған, бир йылар — Көп ойнаған бір жылар (Ноғай мақалы).

Ноғай тілінде де заттану процесінің нәтижесінде -ған, -ген, -қан, -кен жұрнағы арқылы жасалған географиялық атауларды да көптеп кездестіруге болады. Мысалы, қазақ тілінде де, ноғай тілінде де «Терісаққан» деген өзен атауы заттану нәтижесінде қалыптасқан.

Терісаққан — Қазақстан Республикасы, Есіл алабындағы өзен. Ақмола, Қостанай, Ұлытау облыстары жерімен ағып өтеді.

Терсакан — (река, текущая в обратную сторону) ручей, левый приток реки Кума. Впадает юго-западнее аула Красный Восток в Малокарачаевском районе, Карачаево-Черкесской Республики [24; 145].

Келер шақ есімшесінің болымды түрі -ар/-ер, -р мен болымсыз -с түрінің толық заттанған формасына тоқталсақ, көп жағдайда субъектінің келер шақтағы әрекетін баяндайды. Мысал ретінде *атқамінер, атшабар* тілдік бірліктерін көрсете аламыз. Сонымен қатар жақсы тілек, ниетпен қойылатын кісі аттары да мысал бола алады: *Көпжасар, Тұрар, Мыңжасар* және жануарлар аттарынан *Бөрібасар, Майбасар* т.б.

Болымсыз түрі арқылы пайда болған географиялық атаулар да баршылық. Соның ішінде Барсакелмес атауы жиі қолданылады.

«Атқамінер» сөзі екі түрлі мәнге ие. Біріншісі — ел басқарушы қызметкердің ауызекі тілдегі жалпылама атауы. Екінші мағынасы — атқа мінуді ұнататын азамат, жігіт. Екі мағынасында да ер-азаматқа байланысты айтылғанын көруге болады.

Ру басы ақсақал, *атқамінерлер* өз пайдасына бола, ру-рудың кедейлерін жауластырып, кедейді шокпар қылды (Жүсіпбек Аймауытов «Ақбілек») [22].

Тұрар — көбінде ер адамдарға қойылатын кісі есімі.

Сол жиналыста Тұрар Рысқұлов он адамға Еңбек Қызыл Ту орденін тапсырды (Б. Нұржекеұлы «Өзендер өрнектеген өлке») [22].

Барсакелмес — Арал теңізінің солтүстік бөлігіндегі аралдың атауы. Бұл атау аңызға қатысты пайда болған.

Оң қанаттан *Барсакелмес* деген аралды жайлаған жалбағай қария салауат сұрады (Дүкенбай Досжан «Жібек жолы») [22].

Бөрібасар — итке қойылатын ат.

Жаман иттің атын *Бөрібасар* қояды (Халық мәтелі).

Ноғай тіл білімінде де *-ар/-ер/-р* есімше формасы көбінде анықтауыштық қызмет атқарады: *юрер ер (жүрер жер), келер заман* және т.б. Аталған есімше формасының заттануы да жиі кездеседі. Алайда септік жалғауын не басқа да қосымшалармен бірге жасалады. Мәселен: «*Ұшарымды ел билер, қонарымды ор билер — Ұшарымды ел білер, қонарымды ор білер*» — мақалынан байқауға болады.

-ушы, -уші — толық заттанған есімшелердің ішінде сирек қолданылатын формасы. Бұл жұрнақтар арқылы жасалған сөздер үздіксіз орындалатын әрекеттің иелеріне қатысты айтылады. Мәселен: *айтушы, тыңдаушы, беруші, жазушы, сатып алушы, сатушы* т.б.

Айтушы мен *тыңдаушы* көбі надан, бұл жұрттың сөз танымас бір парасы (Абай).

Түрік дегенің әрі бақташы, әрі *атты күтуші*, әрі *атты сатушы*, оған қоса әрі дәрігер, әрі мініскер (Б. Нұржекеұлы «Өзендер өрнектеген өлке») [22].

Енді жартылай заттанған есімше формаларына тоқталайық. Жартылай заттанған есімшелер тек қолданыста ғана заттық мәнді иеленеді. Бірақ жеке тұрғанда етістік қызметін атқарады.

Есімшенің *-ған/-ген/-қан/-кен* формаларының толық емес заттануында субъектінің белгілі бір қимылды өткен шақта жасағанын білдіреді. Мысалмен дәлелдесек,

Тойда отырғандар Қамбураға ұл бер деп құдайға құлшылық жасайды (Б. Нұржекеұлы «Өзендер өрнектеген өлке»).

Қазалы хабар алып келгендер үшеу еді (Д. Досжан «Жібек жолы»).

Екінші бөлмеде *шай ішкендер* шай ішіп жатыр (С. Сейфуллин «Тар жол тайғақ кешу»)

«Ойбай» деп *шошып түскендер* де, мәз боп *күлгендер* де болды (Т. Әлімқұлов «Ақбоз ат») [22].

Есімшенің *-ушы/-уші* формаларының толық емес заттануында субъектінің әрекетті тұрақты орындауын білдіреді.

Көркем әдебиет беттерінде былайша көрініс табады:

Алыс-жақын *келушілерді* етегі кең жайылған борпылдақ құм, төбесі сүйменнің тісі батпас қатты осынау биікте отырып қабылдау бір жайдан өте ыңғайлы («Қызыл жолбарыс» Ұзақбай Доспанбетов).

Осы көп көштің сонау күннен бергі *бастаушысы* да, ақыл-кеңес *берушісі* де өзі еді («Елім-ай» Софы Сматаев) [22].

Ноғай тілінде де *-ушы/уші* формасымен келетін заттанған есімшелер сирек кездеседі: *Межит орамда Карадав ман йолыгысады да, ога, оьзи мактанмай да калмай, Асантайдынъ Боранбайга ат айдаушы болып бараятырғанын айтады* [23; 23]. Ат айдаушы — есім мағынасында *-ушы* жұрнағының жалғануымен қолданылып тұр. Бұл форма көбіне түркі тілдерінің ішіндегі қырғыз, өзбек, татар, қарайым, қарашай-балкар тілдерінде қолданылады. Қарайым тілінде *-увчу*, татар тілінде *-учы/-үче*, қырғыз тілінде *-уучу, -оочу, -чу*, қарашай-балкар тілінде *-ыучу/-учу*, өзбек тілінде *-увчи* түріндегі фонетикалық варианттары субстантивтеніп түрлі сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. «-атаған, -этеген қосымшалары қазақ тіліндегі -атын, -етін қосымшаларымен тарихи жақтан тектес және мағыналары сәйкес келеді. Мысалы, Оның яшайтаған елине т.б. Есімшенің осы шағының қосымшасы ретінде -аған, -еген қосымшалары қолданылады. Бұл қосымша қазақ тілінде де бар, айырмашылығы қазақ тілінде ол — етістіктен сын есім тудыратын жұрнақ. Мысалы, қашаған, жатаған т.б. Осы шақтық есімшенің қосымшасы ретінде -увшы, -уввши, -вшы, -вши қосымшалары да қолданылады. Мысалы, *совйлевши, кайтувши* т.б.» [10; 263].

Мысалдардан байқағанымыздай, *-ушы/-уші* формаларын қабылдап, толық және жартылай заттанған есімшелердің ара-жігін ажырату оңай емес. Дегенмен, қазіргі тілдік қолданыста екі түрі де кездеседі. Есімшенің бұл түрінің заттануын контекст арқылы нақты анықтауға болады. Байқағанымыздай ноғай тіліндегі заттану процесі қазақ тіліне ұқсас. Бұл түркі тілдерінің өзінің түпкі негізін сақтай алғандығының көрінісі.

Қорытынды

Салыстырмалы талдау нәтижесінде қарастырылған екі тілде де заттану көбіне есімшенің *-ған, -ген; -ар, -ер, -р; -ушы, -уші* формалары арқылы жасалатынын байқадық. Заттану нәтижесінде пайда болған толық және жартылай заттанған сөздерге көркем әдебиет материалдарынан мысал келтірдік. Заттану процесі транспозицияның бір түрі ретінде екі тілдің де сөзжасамында өнімді тәсілдің бірі саналады. Қазақ және ноғай тілдеріндегі заттанған есімшелердің лексика-семантикалық

ерекшеліктеріне салыстырмалы түрде жасалған зерттеу нәтижелері бойынша мынадай түйін жасадық:

- Субстантивация — конверсияның бір түрі әрі екі тілдің де сөзжасам жүйесіндегі өнімді тәсіл саналады;
 - Заттану процесі қарастырылған екі тілде де кеңінен таралған;
 - Қазақ және ноғай тілдеріндегі заттанған есімшелердің семантикалық табиғаты, қолданысы ұқсас. Тек кейбір есімше жұрнақтарында ғана ерекшеліктер бар.
 - Ноғай тіліндегі есімше мәселесі, заттану процесі әлі де ғылыми зерттеулерді қажет етеді.
- Өлі тілдер санатына кірген ноғай тілінің грамматикалық жүйесі лингвистикалық ғылыми зерттеулерге сұранып тұр. Болашақ түркітанушы, тілші ғалымдар мен зерттеушілер тіл білімінің осы салаларына ғылыми талдаулар жасап, назар аударса екен дейміз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ақжігітова А. М. Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегіндегі есімшелердің адъективтенген, заттанған тұлғалары / А. Ақжігітова, Ж. Сәрсенбай // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2024. — № 3(148). — Б. 18–28. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-18-28>.
- 2 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 448 б.
- 3 Жубанов К. Исследования по казахскому языку / К. Жубанов. — Алматы: Ғылым, 1965. — 362 с.
- 4 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Ы. Маманов. — Алматы: Арыс, 2007. — 488 б.
- 5 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы / С. Аманжолов. — Алматы: Санат, 1994. — 320 б.
- 6 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология / А. Ысқақов. — Екінші басылым. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 282 б.
- 7 Ерғалиева Т. Қазақ тіліндегі есімше категориясы / Т. Ерғалиева. — Алматы: Рауан баспасы, 1958. — 80 б.
- 8 Өмірбекова Р.Қ. Есімшелі құрылымдардың тілдік табиғаты: монография / Р.Қ. Өмірбекова. — стер. бас. — Алматы: Қазақ университеті, 2020. — 130 б.
- 9 Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь: монография / Н.А. Баскаков; АН СССР, Ин-т языка и письменности. — Москва: Изд-во АН СССР, 1940. — 271 с.
- 10 Түркітануға кіріспе: оқу құралы / Ә. Қайдар, М. Оразов; жауапты ред. Ғ. Өнес. — 3-бас. — Алматы: Арыс, 2004. — 358 б.
- 11 Ergönenç Dilek. Nogay Türkçesi grameri: (Ses ve şekil bilgisi) / Dilek Ergönenç. — Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019. — 318 s.
- 12 Condill K. The Idea of the Comprehensive Research Collection, the Perils of “Linguistic Impoverishment”, and Print Publications in the Turkic Languages of the North Caucasus, 1806-2017 (Part III) / K. Condill // Slavic and East European Information Resources. — 2019. — 20(3-4). — P. 130–161. — <https://doi.org/10.1080/15228886.2019.1694376>
- 13 Başlangıcından günümüze kadar Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi. — Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1993–2005. As noted in Part I. — 139 s.
- 14 Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. — Т. I. — Харьков, 1888. — 536 с.
- 15 Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / А.Н. Кононов. — М.–Л., 1956. — 569 с.
- 16 Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам: монография / А.Б. Салқынбай. — 2-бас. — Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 316 б.
- 17 Мешадиева А.Э. Грамматический статус и семантика причастий в тюркских языках / А.Э. Мешадиева. — Изд-во «Шуша». — Баку, 2017. — 236 с.
- 18 Болатов Ж. Синтаксические функции причастия в казахском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж. Болатов. — Алма-Ата, 1955. — 36 с.
- 19 Матжанова М.А. Субстантивация причастий в русском и казахском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / М.А. Матжанова. — Алматы, 1994. — 25 с.
- 20 Ahmet B. Çağdaş Türk Lehçeleri: Akçağ Yayınları / B. Ahmet, A. Ercan. — Türk Dili ve Dilbilimi, 2015. — 377 s.
- 21 Кадилова Д.Х. Словообразование в ногайском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.02 «Языки народов Российской Федерации (тюркские языки)» / Д.Х. Кадилова. — Махачкала, 2007 — 23 с.
- 22 Қазақ тілінің ұлттық корпусы, 2010–2024 ж. — [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://qazcorpus.kz/find-author/>
- 23 Абдужалилов Ф. Доьрт топламалы шығарма / Ф. Абдужалилов / РГБУ «Карашай-Шеркеш республикалық кітап баспасы». — Черкесск, 2013. — 233 с.
- 24 Ainabek A. Effects of Language Learning Strategies on Teaching Toponyms and Folk Geography Terms in Kazakh and Nogai Languages / A. Ainabek, B. Abdualiuly, K. Molgazhdarov, B. Artymbayeva, A. Aubakirova, S. Zhuanyshpaeva // Journal of Ethnic and Cultural Studies. — 2024. — 11(2). — 140–163. <https://doi.org/10.29333/ejecs/2071>

А.Х. Асенова, А.О. Акжигитова, О. Сойлемез, А.Б. Салкынбай

Семантизация субстантивированных причастий в казахском и ногайском языках

В данной статье рассматриваются семантические особенности и контекстуальное употребление субстантивированных причастий в казахском и ногайском языках, относящихся к западнокипчакской ветви тюркских языков. В исследовании описывается процесс субстантивации причастий и его языковая реализация, а также проводится сравнительный анализ между двумя родственными языками. Были отобраны наиболее продуктивные причастные аффиксы, встречающиеся в обоих языках, а также выявлены их функциональные особенности. Результаты исследования подтверждаются примерами из художественных текстов, что позволяет подробно охарактеризовать семантическую природу субстантивированных причастий. Ногайский язык, будучи близким к казахскому по структуре, пока недостаточно изучен в лингвистическом отношении. В связи с этим сопоставление языковых данных казахского и ногайского языков подчеркивает актуальность данного исследования. Широкое распространение явления субстантивации в современном языкознании свидетельствует о высоком потенциале его употребления, а также о тесной связи языковой личности с лексическим фондом. Установлено, что в обоих языках субстантивированные причастия выполняют предикативную, атрибутивную и объектную функции. Субстантивация — это процесс перехода других частей речи в разряд существительных, приобретение ими предметного значения. Данный процесс рассматривается как разновидность конверсии. В казахском и ногайском языкознании все части речи в той или иной мере подвержены субстантивации. Это объясняется широкими функциональными, семантическими и коммуникативными возможностями существительных. В рамках данной работы объектом исследования выступает исключительно субстантивация причастий. Особое внимание уделяется как различиям, так и сходствам форм причастий в казахском и ногайском языках. В научной литературе субстантивированные причастия в казахском и ногайском языках впервые рассматриваются как самостоятельный объект исследования. Особую ценность работе придает охват психолингвистических особенностей субстантивации и лингвокультурных данных, а также сопоставительный и семантический подходы. Статья может быть использована в качестве учебного материала по дисциплинам «Историческая грамматика казахского языка», «Сравнительное языкознание», «Тюркские языки», «Семантика казахского языка», «Словообразование казахского языка» в вузах. Кроме того, она будет полезна читателям, интересующимся тюркским языкознанием. Явление субстантивации, играющее важную роль в словообразовательной системе тюркских языков, требует дальнейшего исследования с семантической, коммуникативной и функциональной точек зрения.

Ключевые слова: казахский язык, ногайский язык, причастие, субстантивация, семантизация.

A.Kh. Assenova, A.O. Akzhigitova, O. Soyomez, A.B. Salkynbay

Semantization of Substantivized Participles in Kazakh and Nogai Languages

This article examines the semantic features and contextual usage of substantivized participles in the Kazakh and Nogai languages, which belong to the Western Kipchak branch of the Turkic language family. The study explores the process of participial substantivization and its linguistic manifestation, offering a comparative analysis of these two closely related languages. The most productive participial affixes common to both languages were selected, and their functional roles were identified. The findings are supported by examples from literary texts, providing a detailed description of the semantic nature of substantivized participles. The Nogai language, while structurally similar to Kazakh, remains under-researched in linguistic studies. Therefore, a comparative approach involving Kazakh and Nogai language data highlights the relevance of this research. The widespread occurrence of substantivization in modern linguistics reflects its high usage potential and the strong link between the linguistic personality and the lexical system. It has been established that in both languages, substantivized participles serve predicative, attributive, and object functions. Substantivization refers to the process by which other parts of speech transition into nouns and acquire nominal meaning. This process is a type of conversion. In both Kazakh and Nogai linguistics, virtually all parts of speech are subject to substantivization due to the broad lexical scope and functional versatility of nouns. Given the complexity and scope of substantivization, this study focuses specifically on the substantivization of participles. Particular attention is paid to the similarities and differences in participial forms between the two languages. This study is the first to treat substantivized participles in Kazakh and Nogai as an independent subject of analysis. Its value lies in incorporating psycholinguistic characteristics of substantivization, as well as linguistic and cultural data, while employing a comparative and semantic approach. The article can be used as supplementary material in university-level courses such as “Historical Grammar of the Kazakh Language”, “Comparative Linguistics”, “Turkic Languages”, “Semantics of the Kazakh Language”, and “Word Formation in Kazakh”. It may also be of interest to readers and researchers focused on Turkic linguistics. Substantivization, as a signif-

icant phenomenon in Turkic word formation, continues to require further research from semantic, communicative, and functional perspectives.

Keywords: Kazakh language, Nogai language, participle, substantivization, semantization.

References

- 1 Akzhigitova, A., & Sarsenbay, Zh. (2024). M. Qashqaridin «Diwani lugat-it-turk» enbegindegi esimsheleerdin adieektivtengen, zattangan tulgalary [Adjectivised, substantivised forms of participles in Diwani Lughat-at-Turk by M. Kashgari]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia Ulttyq universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriyasy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 148(3), 18–28. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-18-28> [in Kazakh].
- 2 Baitursynuly, A. (1992). *Til tagylymy [Language Studies]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 3 Zhubanov, K. (1965). *Issledovaniia po kazakhskomu yazyku [Research on the Kazakh Language]*. Almaty: Gyl'm [in Kazakh].
- 4 Mamanov, Y. (2007). *Qazaq til biliminin maseleleri [Issues of Kazakh Linguistics]*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 5 Amanzholov, S. (1994). *Qazaq adebi tili sintaksisinin qysqasha kursy [A Brief Course on the Syntax of the Kazakh Literary Language]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 6 Ysqaqov, A. (1991). *Qazirgi qazaq tili. Morfologiya. Ekinshi basylym [Modern Kazakh Language. Morphology. Second Edition]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 7 Ergalieva, T. (1958). *Qazaq tilindegi esimshe kategoriiasy [The Category of Participles in the Kazakh Language]*. Almaty: Rauan baspasy [in Kazakh].
- 8 Omirbekova, R.Q. (2020). *Esimshe qurylymdardyn tildik tabigaty: monografiia [The Linguistic Nature of Participle Constructions: A Monograph]*. Almaty: Qazaq universiteti, Sterotipti basylym [in Kazakh].
- 9 Baskakov, N.A. (1940). *Nogaiskii yazyk i ego dialekty. Grammatika, teksty i slovar: monografiia [Nogai Language and Its Dialects. Grammar, Texts, and Dictionary: monograph]*. AN SSSR, Institut yazyka i pismennosti. Moscow Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR [in Russian].
- 10 Kaidar, A., & Orazov, M. (2004). *Turkitanuga kirispe: oqu quraly [Introduction to Turkology]*. (3d. ed). G. Anes (Ed). Almaty: Arys [in Kazakh].
- 11 Ergöncü, D. (2019). *Nogay Türkçesi grameri: (Ses ve şekil bilgisi) [Grammar of Nogai Turkish: Phonology and Morphology]*. Ankara: Türk Dil Kurumu [in Turkish].
- 12 Condill, K. (2019). The Idea of the Comprehensive Research Collection, the Perils of «Linguistic Impoverishment» and Print Publications in the Turkic Languages of the North Caucasus, 1806–2017 (Part III). *Slavic and East European Information Resources*, 20(3–4), 130–161. <https://doi.org/10.1080/15228886.2019.1694376>
- 13 (1993–2005). *Başlangıcından günümüze kadar Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi [An anthology of Turkic literature outside Turkey, from its beginnings to our days]*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, As noted in Part I (p. 139) [in Turkish].
- 14 Potebnia, A.A. (1888). *Iz zapisok po russkoi grammatike [From Notes on Russian Grammar]*. Vol. I. Kharkov [in Russian].
- 15 Kononov, A.N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazyka [Grammar of Modern Turkish Literary Language]*. Moscow [in Russian].
- 16 Salkynbai, A.B. (2018). *Tarikhi sozhasam [Historical Word Formation]*. (2d ed). Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 17 Meshadieva, A.E. (2017). *Grammaticheskii status i semantika prichastii v tiurkskikh yazykakh [Grammatical Status and Semantics of Participles in Turkic Languages]*. Izdatel'stvo «Shusha». Baku [in Russian].
- 18 Bolatov, Zh. (1955). *Sintaksicheskie funktsii prichastii v kazakhskom yazyke [Syntactic Functions of Participles in the Kazakh Language]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 19 Matzhanova, M.A. (1994). *Substantivatsiia prichastii v russkom i kazakhskom yazykakh [Substantivization of Participles in Russian and Kazakh Languages]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 20 Ahmet, B., & Ercan, A. (2015). *Çağdaş Türk Lehçeleri [Modern Turkic Dialects]*. Akçağ Yayınları: Türk Dili ve Dilbilimi [in Turkish].
- 21 Kadilova, D.Kh. (2007). *Slovoobrazovanie v nogaiskom yazyke [Word Formation in the Nogai Language]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Makhachkala [in Russian].
- 22 Qazaq tilinin ulttyq korpusy, 2010–2024 zh. [National Corpus of the Kazakh Language, 2010–2024]. Retrieved from <https://qazcorpus.kz/find-author/>
- 23 Abdusshalilov, F. (2013). *Dort toplanaly shygarma [Four Operation Composition] / RGBU «Karashai-Sherkesh respublikalyq kitap baspasy»*. Cherkessk [in Nogai].
- 24 Ainabek, A., Abdualiyuly, B., Molgazhdarov, K., Artymbayeva, B., Aubakirova, A., & Zhuanyshpaeva, S. (2024). Effects of Language Learning Strategies on Teaching Toponyms and Folk Geography Terms in Kazakh and Nogai Languages. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 11(2), 140–163. <https://doi.org/10.29333/ejecs/2071>

Information about the authors

Assenova Aigul Khaldarqyzy — Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: aygulassenova@gmail.com

Akzhigitova Akkibat Orakbayqyzy — Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: akkibat.kaznu@mail.ru

Soylemez Orhan — Professor, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey; e-mail: soylemezo@yahoo.com

Salkynbay Anarkul Bekmyrzaqyzy — Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: asalkbek@gmail.com

З.М. Базарбаева^{1*}, Д.А. Садық², Ж. Жұмабаева¹, А. Аманбаева¹

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
 (e-mail: zeynepmb@mail.ru)

Қазақ тіліндегі сөйлеу синтезінің фонетика-фонологиялық негіздері

Қазіргі кезеңінде ақпараттық, цифрлық технологиялар гуманитарлық ғылымдарында кеңінен пайдаланылады. Осыған байланысты қазақ тілінің мәртебесін көтеру және оның жан-жақты қызметін кеңейту үшін әртүрлі ізденістерді жүргізу қажет. Цифрлық технология дәуірінде тіл білімі саласында экспериментті-фонетикалық әдістер жиі пайдаланылады. Сегментті және суперсегментті бірліктерді зерттеу үшін компьютерлік бағдарлама қолданылады. Экспериментті ізденістер арқылы ауызша дискурстың ерекшеліктерін анықтап сипаттауға болады. Цифрландыру құбылысы көлемді мәтіндерді талдауға мүмкіндік береді. Оны синтагмаға, фонетикалық сөздерге, содан кейін буындарға және ең шағын фонетикалық бірлікке бөліп, олардың акустика-артикуляторлық сипаттамасын анықтау керек. Шағын тілдік бірліктер — фонемалар сөйлеу синтезін әзірлеу үшін деректі материал ретінде алынады. Қазақ тілінің синтезі мен танылуы бойынша зерттеулер өзекті. Сөйлеу синтезі кіріс мәтінінің белгілі бір қасиеттерін талдау және оның просодикалық белгіленуі негізінде әуеннің ағымдағы контурын, дыбыс күшін, фонемалық ұзақтығын және үзіліс ұзақтығын қалыптастырудың автоматты процедурасының болуын болжайды. Тіл білімінің соңғы ізденістерінде цифрландыру процестері кеңінен пайдаланылады. Корпустық лингвистикада, мәтіндерді автоматтандыруда, сөйлеу синтезін әзірлеу барысында компьютерлік бағдарламалар қолданылады. Мақала сөйлеу синтезінің фонетика-фонологиялық негіздерін анықтауға арналған. Эксперименттік-фонетикалық зерттеулер негізінде таңдалған мәтін дыбыстық бірліктерге — фонемаларға бөлінеді және арнайы бағдарлама арқылы дыбысталған мәтінге айналады. Сөз ағымындағы фонетикалық бірліктер әртүрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырайды. Компьютер жадына енгізілген дыбыстардың сандық деректер сөйлеу сигналына айналады. Фонемалардың модификациясы, кейбір фонемалардың әлсіреуі, олардың басқа фонемалардың қасиеттерін алуы, редукция, ассимиляция процестерінің себептері тексерілді. Фонемалардың әлсіз позициясындағы вариант, вариациялардың просодикалық ерекшеліктері сипатталады. Сөз легіндегі әрбір фонема өзінің аллофондарында көрініс табады. Сөз синтезінің дыбыс қоры акустика-артикуляторлық сипаттамасына негізделеді. Дыбыс қорын зерттеп, сөз ағымындағы фонетикалық өзгерістерінің лингвистикалық және экстралингвистикалық себептерін анықтағанда, дыбыс түрленімінің типологиялық заңдылықтарын айқындау барысында әртүрлі стилдік мәтіндерді синтездеуге болады. Сонымен, дыбыстық бірліктердің әртүрлі реңкте, вариацияда айтылуы, дыбыстардың фонетикалық өзгерістері, фонема мен аллофондарының түрленім себептері, дыбыс өзгерістерінің жалпы типологиясы қолданбалы лингвистика үшін, нақты айтқанда сөз синтезінің платформасын жасау үшін өте қажет. Сөйлеу синтезінің негізгі қағидасы фонетика-фонологиялық мәліметтер базасын құру және оның негізгі элементтері белгілі бір тілде кездесетін фонемалардың аллофондары болып табылады. Инвариант фонемалардың сөйлеу барысындағы вариациялары, олардың синтагматикалық осьтегі жүзеге асуы арнаулы бағдарлама арқылы тексеріледі.

Кілт сөздер: сөйлеу синтезі, фонема, аллофон, айырым белгілері, вариант, вариация, лингвотехнология.

Kipicne

Қазіргі кезеңінде ақпараттық, цифрлық технологиялар гуманитарлық ғылымдарында кеңінен пайдаланылады. Осыған байланысты қазақ тілінің мәртебесін көтеру және оның жан-жақты қызметін кеңейту үшін әртүрлі ізденістерді жүргізу қажет. Цифрлық технология дәуірінде тіл білімі саласында экспериментті-фонетикалық әдістер жиі пайдаланылады. Сегментті және суперсегментті бірліктерді зерттеу үшін компьютерлік бағдарлама қолданылады. Экспериментті ізденістер арқылы ауызша дискурстың ерекшеліктерін анықтап сипаттауға болады. Цифрландыру құбылысы көлемді мәтіндерді талдауға мүмкіндік береді. Оны синтагмаға, фонетикалық сөздерге, содан кейін буындарға және ең шағын фонетикалық бірлікке бөліп, олардың акустика-артикуляторлық сипаттамасын анықтау керек. Шағын тілдік бірліктер — фонемалар сөйлеу синтезін әзірлеу үшін деректі материал ретінде алынады.

* Хат-хабарларға арналған автор. e-mail: zeynepmb@mail.ru

Қазақ тілінің синтезі мен танылуы бойынша зерттеулер өзекті болып саналады. Сөйлеу синтезі кіріс мәтінінің белгілі бір қасиеттерін талдау және оның просодикалық белгіленуі негізінде әуеннің ағымдағы контурын, дыбыс күшін, фонемалық ұзақтығын және үзіліс ұзақтығын қалыптастырудың автоматты процедурасының болуын болжайды. Тіл білімінің соңғы ізденістерінде цифрландыру процестері кеңінен пайдаланылады. Корпустық лингвистикада, мәтіндерді автоматтандыруда, сөйлеу синтезін әзірлеу барысында компьютерлік бағдарламалар қолданылады.

Тіл бірліктерінің функционалды негіздерін анықтау қазіргі тілтанымдағы көкейтесті мәселелердің бірі және қазақ сөзін синтездеуде өте маңызды. Фонема мен интонация тілдің фонетикалық жүйесінің компоненті болуымен бірге дыбыс тізбектерінде түрленіп әр алуан өзгерістерге түседі. Сөз легінде естілетін нақты дыбыстар фонемалардың материалдық символы ретінде көрінеді. Сөз ағымындағы сөз тіркестері, сөздер, дыбыстар түрлі өзгерістерге ұшырайды. Сөйлеу синтезін жасау үшін фонема-аллофондарының дерекқорын түгендеп, сипаттау керек. Сөйлеу барысындағы фонетика-фонологиялық құбылыстардың ерекшелігі әртүрлі мәндермен сипатталып, экспериментті әдістер арқылы тексеріледі. Фонемалардың айырым белгілерінің қасиеттері, оларға көршілес дыбыстардың және просодикалық тәсілдердің ықпалы, көкейтесті мәселелердің біріне жатады. Дайындықсыз сөйлеудегі просодикалық тәсілдердің (кідіріс, қарқын, әуен, үдемелік) көріністері, қызметі эксперимент әдістері арқылы тексерілді. Сөйлеу синтезі, мәтінді дауыстық хабарламаларға автоматты түрде түрлендіру технологиясы қазіргі әлемде маңызды рөл атқарады. Қазақ тілінің дыбыс құрамы жан-жақты зерттеліп жатыр. Фонологиялық талдау негізінде қазақ тілінің жалпы лингвистика құрамындағы орны, оның жалпы фонетикалық ғылыми аппараты толығымен анықталды. Қазақ тілінің фонетикалық қоры артикуляциялық, акустикалық және перцепциялық мәліметтерді түгел қамтиды.

Сөйлеу синтезінің негізгі қағидасы фонетика-фонологиялық мәліметтер базасын құру және оның негізгі элементтері белгілі бір тілде кездесетін фонемалардың аллофондары болып табылады. Инвариант фонема-интонациялардың сөйлеу барысындағы вариациялары, олардың синтагматикалық осьтегі жүзеге асуы арнаулы аспаптар арқылы тексеріледі. Дыбыстардың сөз ағымындағы өзгеруі, кейбір фонемалардың әлсіреуі, олардың басқа фонемалардың қасиетін алуы экспериментті түрде талданды. Сөйлеу синтезін жасау үшін фонема-аллофондарының дерекқорын түгендеп, сипаттау керек болды. Сөйлеу барысында пайда болатын редукция, ассимиляция процестерінің себептері анықталып, оларға фонетика-фонологиялық талдау жасалды. Сөз ағымында көрініс табатын интонация вариациялары анықталып, олардың позицияға, көршілес дыбыстарға, просодикалық тәсілдерге байланыстылығы эксперимент арқылы көрсетілді. Қазақ тілінің фонетикалық қоры қазақ теориялық фонетикасының жаңа ғылыми сатысына көтерілуіне, сондай-ақ қазақ тілі негізіндегі қолданба құралдардың жасалуына негіз болады.

Сөйлеу синтезін әзірлеу үшін ауызша мәтіндеріндегі анықталған фонемалардың просодикалық сипаттамасы берілді. Фонемалар өзінің аллофондары арқылы жүзеге асып, вариант және вариацияда көрініс табады. Тілдің даму процесіне байланысты фонемалардың аллофондары өзінің позиция тәуелділігінен құтылып дербес фонемаларға айналуы мүмкін. Олар ғасырлар бойы қалыптасып, акустика-артикуляторлық сипаттамасымен ерекшеленіп, мағына ажыратушы қызмет атқарады. Фонемалар айырым белгілері арқылы бір-бірінен ажыратылады. Сөйлеу тізбегін синтездеу үшін фонемалардың комбинаторлық және позициялық аллофондары бөлек көрсетіледі. Дыбыс бірліктерінің просодикалық сипаттамасы сөйлеу технологиясы саласындағы өте маңызды бағыт. Фонеманы сипаттау үшін оның әлді және әлсіз позицияларын анықтау керек. Әлді позицияда фонеманың негізгі ерекшелігі сақталады, ал әлсіз позицияда ол әртүрлі өзгеріске түсіп, басқа фонемалардың қасиетін алуы мүмкін. Фонеманың вариациясы мен варианттарын негізге алып қазақ тілінің сөз синтезін жасауға болады.

Әдебиетке шолу

Қазіргі тіл білімінде қарастырылып жатқан теориялық мәселелер баршылық, осымен байланысты тілді зерттеуде көптеген әдістер мен бағыттар қалыптасты. Қазіргі ғылым салалары сияқты қазақ тіл білімінде де жаңа ақпарат жылдан-жылға көбеюде. Осы ақпараттар ішінен белгілі бір салаға қатысты ғылыми деректерді жүйелеп және қазіргі әдістер мен мәселелерді игеру үшін білімді жетілдіру қажет. Сөйлеу синтезін әзірлеу үшін дыбысталған дискурстың экспериментті-фонетикалық зерттеу негізінде сегментті және суперсегментті бірліктері анықталады. Қазақ тілінің дыбыс қорын білім беру платформаларына енгізу қажет. Сондай-ақ студенттер ғылыми негізде

жүйеленген теориялық білімдер мен оқу құралдарына зәру болып отыр. Филолог мамандарды дайындау үшін арнайы лингвистикалық білімдерді жүйелеп, лингвистикалық теория нәтижесінің негізінде дәйектелген материалдар нақтылану керек.

Қазақ фонетикасының теориялық және практикалық тұрғыдан қарастырған ғалым-лингвистердің зерттеулері құнды. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесі сегментті және суперсегментті деңгейде алғаш рет А. Байтұрсынұлы [1] мен Қ. Жұбановтың [2] еңбектерінде жан-жақты зерттелген. Ғалымдар қазақ тілінің фонетиканың, фонологияның және интонологияның теориялық негізін қалады. Фонология ғылымында терең білім алып, бірнеше шет тілдерін меңгергендіктен, олар қазақ тілінің фонетика-фонологиялық жүйесін басқа тілдермен салыстыра отырып зерделеген. Олардың ізбасарлары С. Кеңесбаев [3], Ж. Аралбаев [4], А. Жүнісбеков [5] қазақ фонетикасының қалыптасуына өз үлесін қосқан.

Жалпы тіл білімінде фонологияның мәселелері И.А. Бодуэн де Куртенэ [6], мен Н.В. Крушевский [7] және Қазан, Москва, Ленинград тілшілерінің бастамасымен жан-жақты зерттелді. 1960-70 жылдардағы қазақ фонетикасына қатысты шыққан монографиялар, мақалалар, жоғарғы оқу орындарына арналған оқулықтар мен оқу құралдары жұртшылыққа мәлім. Олардың біразы қазақ фонетикасының жеке мәселелеріне арналса, біразы жалпы қазақ фонетикасының жүйесіне арналған. Әр жұмыстың нақты мақсаты мен зерттеу міндеттері бар. Ғылыми жұмыста теориялық проблемалар шешілсе, оқу-әдістемелік жұмыстарда оқу процесі қамтылды. Алынған нәтижелер сол уақыттың теориялық және практикалық жағын көрсетеді. Вокализм мен консонантизм жүйесі, кейбір просодикалық мәселелер зерттеудің эксперименттік әдістері арқылы сипатталды. Батыс және орыс тіл біліміндегі эксперименталды фонетиканың қарқынды дамуы қазақ фонетикасына ықпал етті. Батыс, славян, орыс тіл білімі сияқты қазақ тіл білімінде де инструменталды әдістер кеңінен қолданыла бастады. Осымен байланысты эксперименталды фонетика бойынша ғылыми мақалалар мен монографиялар жарық көрді: В. Malmberg [8], V. Pinaéva [9], М. Halliday [10], И.Г. Торсуева [11], Т.М. Николаева [12], Л.А. Кантер [13], Н.У. Туркбенбаев [14], Ж. Аралбаев [15]. Өткен ғасырдың 90-жылдарынан бастап эксперименттік көрсеткіштердің негізінде дыбыстар акустикалық, артикуляторлық және перцептивтік тұрғыдан сипатталды. Қазақ тілінің дыбыс құрамы, фонетика жүйесі, дыбыстың варианттылығы, буын түрлері туралы жеткілікті ақпараттар жинақталды.

Қазіргі кезде алынған зерттеу нәтижелері қазақ тілінің толық фонетикалық қорын дайындауға, жасанды сөйлеу тілінің ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді. Тіл біліміндегі сегментті және суперсегментті фонетика, фонология, интонология, просодика бойынша іргелі зерттеу нәтижелері монографияларда, еңбектерде, ғылыми мақалаларда жарияланған және сөз синтезін жасау үшін қазіргі кезде мол материал сұрыпталып, жасанды сөйлеуді құрастыруға мәтіндердің ауқымды базасы жинақталған.

Сөйлеу синтезінің зерттеу тарихын XVIII ғасырдан Ресей Ғылым академиясының толық мүшесі, дат ғалымы Христиан Кратценштейн бес ұзақ дауысты дыбысты (а, е, и, о, у) айтуға қабілетті адамның сөйлеу жолының моделін жасады [16]. Модель ауа ағынымен қоздырылған дірілдейтін тілдердің көмегімен дауысты дыбыстар шығаратын әр түрлі формадағы акустикалық резонаторлар жүйесі болды. XIX ғасырдың аяғында әйгілі ғалым Александр Белл өзінің «сөйлейтін» механикалық моделін жасады, ал XX ғасырда электр машиналарының дәуірі басталды және ғалымдар дыбыстық толқын генераторларын қолдануға және олардың негізінде алгоритмдік модельдер құруға мүмкіндік алды. Есептеу техникасына негізделген сөйлеуді синтездеудің алғашқы жүйелері 1950 жылдардың соңында пайда болды, ал алғашқы «мәтіннен сөйлеуге» синтезатор 1968 жылы құрылды. Сөйлеу синтезі жүйелерін құру бойынша жүргізілген зерттеулер фонетика мен фонологияның теориялық мәселелерін жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. Дыбыс құрамы, дыбыс жүйесі, түрленім үлгілері, буын түрлері жайында мол мәлімет жиналып берілді. Фонетикалық жүйесінің негізінде білім беру платформаларына сай қазақ тілінің сөйлеу синтезі әзірленеді.

Әдісі мен материалы

Бұл зерттеудің әдіснамалық негізі ресейлік және қазақстандық ғалымдардың әртүрлі тілдеріндегі сегментті-просодикалық жүйелерін зерттеу мәселелері бойынша теориялық тұжырымдамалары, сонымен қатар сөйлеу синтезіне арналған еуропа ғалымдарының еңбектері Л.В. Бондарко, Л.А. Вербицкая, М.В. Гордина [17]; Н.В. Черемисина-Ениколопова [18]; З.М. Базарбаева З.М. [19];

О.В. Кривнова [20]; Б.М. Лобанов, Л.И. Цирульник [21]; Дж. Фланаган [22]; В. Кузнецов [23]; А.І. Monaghan [24] басшылыққа алынды.

Сөз синтезінің фонетикалық-фонологиялық дереккөрінісін модельдеу үшін зерттеу барысында фонетиканың эксперименттік әдістері қолданылды: аудиторлық, просодикалық, фонологиялық, сонымен қатар компьютерлік деректерді талдау әдістері. Қазіргі эксперименттік фонетикалық жұмыстарда құрылымдық талдау әдісі кеңінен пайдаланылады. Оның барлық өзара байланысты элементтерін тұтас талдауды, физикалық сипаттамалардың (негізгі тон жиілігі, қарқын және үдемелілік) көрсеткіштерін зерттеуді көздейтін бұл әдісті ресейлік ғалымдар әзірлеп, тәжірибеге енгізген Н.Д. Светозарова [25]; Р.К. Потапова, В.В. Потапов [26]. Тілдік материалды зерделеу кезінде талдаудың субъективті және объективті әдістері қолданылады. Субъективті әдіс деп, әдетте, аспаптық талдаудан бұрын болатын аудиторлық талдауды айтады. Аудиторлық талдау өте көлемді және әртүрлі эксперименттік материалды қамтуы үшін ыңғайлы. Аудиторлық талдау әдетте бірнеше кезеңнен тұрады, сондықтан аудиторлар бірнеше топ болып, олардың алдына зерттеу мақсатына байланысты әртүрлі міндеттер қойылады. Бірінші кезеңде іріктеу талдауы жүргізіледі, нәтижесінде сәтсіз, тілдік материал (нашар оқылған немесе тілдің орфоэпиялық нормаларына сәйкес келмейтін) жойылады. Келесі кезеңдерде аудиторлардың қай тобына кіретініне байланысты аудиторлардың алдына нақты міндеттер қойылады. Сөйлеудің белгілі бір түрлерінің сегменттік-просодикалық сипаттамаларын анықтаудың аудиторлық әдісі жасанды сөйлеуді синтездеуде кеңінен қолданылады. Аудиторлық талдауы нәтижесінде сегменттік-просодикалық құралдардың шартты белгілерімен фонологиялық транскрипция пайдаланылады.

Сөз ағымын мүшелену ауызша дискурстың басым проблемаларының бірі. Бұл тілдің дискретті бірліктері мен үздіксіз сөйлеу толқыны учаскелері арасындағы арақатынасты іздеуге байланысты. Аудиторлық талдаудан кейін арнайы бағдарламамен жүзеге асырылатын деректерді компьютерлік өңдеу қажет. Компьютерлік бағдарлама тональдық, темпоральдық және динамикалық параметрлер бойынша сандық деректерді береді. Бұл ретте просодикалық параметрлердің абсолюттік емес, салыстырмалы мәндері назарға алынады. Субъективті және объективті зерттеу әдістері сөйлеуді одан әрі синтездеу үшін сегменттік-просодикалық құралдарды сипаттауда шынайы және сенімді нәтижелер алу үшін негізгі база. Аудиторлық әдіс белгілі бір сөйлеу әрекетінің просодикалық сипатын ғана білдірмейді, сонымен қатар жасанды ауызша сөзді синтездегенде де қолданылады. Экспериментте синтезделген интонациялық контурды қабылдауда сөйленімнің коммуникативтік түрін тану және синтезделген интонацияның табиғилық деңгейін анықтау міндеті қойылады. Сонымен, синтез қадамдары: алдымен мәтін қысқартулар мен сандарды ашатын арнайы алгоритммен дайындалады. Содан кейін мәтін фразаларға бөлінеді және әр фраза фонетикалық транскрипция мен интонацияны модельдеу арқылы өтеді. Соңында, акустикалық модель осы мәліметтер негізінде дыбыс толқындарын жасайды.

Сөйлеу синтезінің бірнеше негізгі әдістері бар, олардың әрқайсысы өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады. Компиляциялық синтез әдісі сөйлемдер құру үшін құрастырылған алдын-ала жазылған дыбыстық фрагменттерді қолданады. Мұндай технологияның мысалы ретінде пойыздардың келуін және кетуін жариялау үшін вокзалдарда қолданылатын жүйені келтіруге болады. Формантты синтез адамның сөйлеуіне еліктейтін дыбыстарды шығару үшін формант модельдерін (негізгі резонанстық жиіліктер) қолданады. Формантты синтез алғашқы әдістердің бірі болды және табиғи дыбыстарды шығаруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл адамның дауыс жолының акустикалық қасиеттерін математикалық модельдеуге негізделген және формант параметрлерін өзгерту арқылы әртүрлі сөйлеу дыбыстарын шығаруға қабілетті. Сөйлеу синтезі контекстінде аддитивті синтезді дауыстық трактінің әртүрлі сипаттамаларын модельдеу үшін қолдануға болады, бұл сөйлеудің табиғи дыбысын жасауға ықпал етеді. Бұл технологиялар үлкен көлемдегі деректерді оқыту арқылы адамға жақын табиғи және мәнерлі дыбысты қамтамасыз етеді және сөйлеудің контекстін, интонациясын және эмоционалды бояуын ескеруге қабілетті, бұл сөйлеу синтезінің сапасын едәуір жақсартады.

Нәтижелер және талқылау

Жаһандану дәуірінде цифрлық технологиялар ғылымның барлық салаларында және әсіресе тіл білімінде кеңінен қолданылады. Қоғамды жаңғырту жағдайында лингвотехнология басқа бағыттардан озып келеді. Әлемдік техникалық жетістіктер лингвотехнологияның тууына әсер етті. Гуманитарлық ғылымның цифрландыру процесі, корпустық лингвистиканың дамуы, сөйлеу синтезінің әзірленуі соған дәлел. Сөйлеу синтезі жүйелерінде фонологиялық ережелер қолданылады,

олар әріптің фонемаға және фонемалардың дыбыстық түрге айналуын сипаттайды. Сөйлеу синтезін әзірлеу үшін тілдің дыбыс қорын анықтау қажет. Қалыптасқан аллофондық мәліметтер базасы қазақ тіліне арналған мәтін бойынша сөйлеуді синтездеудің толық жүйесін құруға негіз бола алады және сөйлеуді автоматты синтездеудің барлық салаларында қолданылады.

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі 28 төл фонеманы құрайды. Фонемалар үн мен салдырдың қатысы бойынша екі топқа бөлінетіні белгілі (9 дауысты фонема, 19 дауыссыз фонема).

Бір фонеманың екінші фонемаға ұқсамайтын өзгеше сипаты айырым белгілер деп аталады. Тілдегі дыбыстардың айырым белгілері олардың акустикалық және артикуляциялық сипаттамасымен тығыз байланысты.

Қазақ тілінің вокализм жүйесі келесі фонемалардан тұрады: а, ә, е, о, ө, и, ү, у, і м. Дауысты дыбыстар сөйлеу мүшелерінің қатысуына қарай бірнеше топқа бөлінеді. Қазақ тіліне тән дауысты дыбыс жүйесі айырым белгілер арқылы сипатталады. Олардың айырым белгілер негізінде мынадай бинарлық оппозициялар құрайтыны белгілі: ашық/қысаң, жуан/жіңішке, езулік/еріндік. Дыбыстардың бинарлық оппозициялық айырым белгілері төмендегі кестелерде ұсынылған.

1 - кесте

Жақтың қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер

Дауысты фонемалар	а	ә	о	ө	е	и	ү	у	і
Ашық	+	+	+	+	+	-	-	-	-
Қысаң	-	-	-	-	+	+	+	+	+

Бірінші кестеде жақтың қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер берілген.

2 - кесте

Тілдің қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер

Дауысты фонемалар	а	ә	о	ө	е	и	ү	у	і
Жуан	+	-	+	-	-	+	-	+	-
Жіңішке	-	+	-	+	+	-	+	-	+

Екінші кестеде тілдің қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер берілген.

3 - кесте

Еріннің қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер

Дауысты фонемалар	а	ә	о	ө	е	и	ү	у	і
Езулік	+	+	-	-	+	-	-	+	+
Еріндік	-	-	+	+	-	+	+	-	-

Үшінші кестеде еріннің қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер берілген.

Қазақ тілінің консонантизм жүйесі сөйлеу мүшелерінің бір-бірімен жанасуы немесе толық қабысуы арқылы пайда болады. Дауыссыз фонемалар келесі дыбыстардан тұрады: **б, г, ғ, д, ж, з, ı, к, қ, ı, м, н, ң, п, р, с, т, у, ф, һ, в, ш.**

Қазақ тіліне тән дауыссыз фонемалар дауыс қатысына және жасалуына қарай өзара бірнеше топтарға бөлініп, жүйеленеді. Үн мен салдырдың қатысына қарай: **ұяң, қатаң, үнді** дауыссыздарға бөлінеді.

Үн мен салдырдың қатысы арқылы жасалған дауыссыз фонемаларды **ұяң дауыссыздар** деп атаймыз. Ұяң дауыссыздарда үннен гөрі салдыры басым болады. Ұяң дауыссыздарға мына фонемалар жатады: **б, г, ғ, д, ж, з, в.**

Тек салдырдан жасалған дауыссыз фонемаларды **қатаң дауыссыздар** деп атаймыз. Қатаң фонемаларға мыналар жатады: **п, к, қ, т, с, ф, ш.**

Үн мен салдырдың қатысынан жасалып, бірақ салдырдан гөрі үн басым болатын фонемаларды **үнді дыбыстар** деп атаймыз. Үнді дауыссыздарға мыналар жатады: **ı, ı, ғ, и, м, н, ң.** Үнді

дауыссыздар жұмсақ таңдайдың қалпына қарай екіге бөлінеді: ауыз жолды: **ɪ, l, r, u**; мұрын жолды: **m, n, ñ**.

Айтылу жолына қарай дауыссыздар **шұғыл (тоғысыңқы)**, **ызың (жуысыңқы)** және **діріл** дауыссыздарға бөлінеді. Шұғыл дауыссыздарға мыналар жатады: **b, p, g, d, t, k, q, m, n, ñ, ʃ**. Ызың дауыссыздарға мыналар жатады: **ǵ f, v, j, z, ɪ, l, s, u, h, ʒ**. Діріл дауыссызы **r** дыбысы болып табылады.

Жасалу орнына қарай дауыссыз фонемалар **ерін (лабиаль)** және **тіл (лингваль)** дауыссыздарға бөлінеді: Ерін дауыссыз фонемаларға мыналар жатады: **b, m, p, u, f, v**. Тіл дауыссыз фонемалар тілдің қатысына қарай үшке бөлінеді: тіл алды: **d, j, z, ɪ, l, n, r, s, t, ʃ**; тіл ортасы: **g, k**; тіл арты: **ǵ, q, ñ, h**.

Келесі кестеде дауыссыз фонемалардың үн мен салдырдың қатысына қарай **ұяң-қатаң** оппозициялық **айырым белгілері** берілген.

4 - кесте

Дауыссыз фонемалардың үн мен салдырдың қатысына қарай **ұяң-қатаң** оппозициялық айырым белгілері

Дауыссыз дыб.	b	v	g	ǵ	d	j	z	ɪ	k	q	l	m	n	ñ	p	r	s	t	u	f	h	ʃ
ұяң	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
қатаң	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-	+	+	-	+	-	+

Төртінші кестеде дауыссыз фонемалардың үн мен салдырдың қатысына қарай **ұяң-қатаң** оппозициялық **айырым белгілері** берілген.

5 - кесте

Дауыссыз фонемалардың айтылу жолына қарай **шұғыл(тоғысыңқы)-ызың (жуысыңқы)** оппозициялық айырым белгілер

Дауыссыз дыб.	b	v	g	ǵ	d	j	z	ɪ	k	q	l	m	n	ñ	p	r	s	t	u	f	h	sh
Шұғыл (тоғыс)	+	-	+	-	+	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-
Ызың (жуыс)	-	+	-	+	-	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	+	+	+	+

Бесінші кестеде дауыссыз фонемалардың айтылу жолына қарай **шұғыл (тоғысыңқы)** — **ызың (жуысыңқы)** оппозициялық айырым белгілері берілген.

6 - кесте

Дауыссыз фонемалардың жасалу жолына қарай **ерін-тіл** оппозициялық айырым белгілер

Дауыссыз дыб.	b	v	g	ǵ	d	j	z	ɪ	k	q	l	m	n	ñ	p	r	s	t	u	f	h	sh
ерін	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-
тіл	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+	-	-	+	+

Алтыншы кестеде дауыссыз фонемалардың жасалу жолына қарай **ерін-тіл** оппозициялық айырым белгісі берілген

7 - кесте

Үнді дауыссыз фонемалардың жұмсақ таңдайдың қалпына қарай ауыз жолды және мұрын жолды оппозициялық айырым белгілер

Дауыссыз дыбыстар	ɪ	l	m	n	ñ	ɾ	u
Ауыз жолды	+	+	-	-	-	+	+
Мұрын жолды	-	-	+	+	+	-	-

Жетінші кестеде үнді дауыссыз фонемалардың жұмсақ таңдайдың қалпына қарай **ауыз жолды және мұрын жолды** оппозициялық айырым белгісі берілген.

Әр фонема инвариант ретінде оның айырым белгілерінің жиынтығы. Оның айырым белгілері әр фонеманың қолдануында қайталанып, кең диапазонда құбылып тұрады. Фонологиялық айырым белгілер жиынтығының бір-біріне сәйкес келмеуі, олардың бірнеше фонеманың көрінісі болғандығынан. Айырым белгілердің жиынтығы фонемалардың фонологиялық мазмұнын құрайды. Мысалы, <ɒ> фонемасының фонологиялық мазмұны мынадай: 1) ұяң, 2) тоғысыңқы, 3) тіл алды. Фонемалардың айырым белгілері олардың акустика-артикуляциялық ерекшеліктерінен көрінеді. Олар сөйлеушілердің қабылдауымен фонемаларды бір-бірінен ажыратып, сөз бен морфемаларды түсінуге жол ашады. Қазақ тіліндегі <a> ~ <ä>, <o> ~ <ö>, <u> ~ <ü>, <y> ~ <i> дауыстыларының жуан-жіңішкелігі олардың айырым белгісі.

Тілдердің дыбыс жүйесі әртүрлі болады, олардағы дыбыстардың сапасы да біркелкі емес. Кейбір тілдердегі дыбыс ерекшеліктерінің мәні маңызды болса, басқа тілдер үшін олардың мәні болмайды.

Сөйлеу тіліндегі әр дыбысты анықтау оның айтылуымен (естілуімен) ғана байланысты емес. Ұлтына қарай әр тілде сөйлейтін адамдар бірдей айтылған сөздердегі біркелкі дыбыстарды әрқайсысы әртүрлі, яғни өзінше қабылдайды. Мысалы, кәрістер [r] дыбысы мен [ʀ] дыбысының айырмасын байқамайды; арабтар [o] мен [u]-дың айырмасын байқамайды; француздар *керек* деген сөздегі бірінші және екінші буындағы [e] дауысты дыбысын екі түрлі естиді, кейбір ұлттардың өкілдері сөздің соңындағы жуан және жіңішке дауыссыз дыбыстардың айырмашылығын естімейді, айырмасын байқамайды. Сонымен, әр ұлттың өкілдері сөздегі дыбыстардың санын да, оның өзгешеліктерін де әртүрлі қабылдайды.

Тіл фонемалары адам санасында сақталып, естумен қабылданады. Әр халықтың *фонологиялық елегі* болады. Сол арқылы жат тілінің фонемалары өтіп, адамның жадында сақталады. Сөйлеу барысында біз өзіміздің фонологиялық елегімізге сүйенеміз, сондықтан көптеген қателер, олқылықтар кездеседі. Осындай жағдайда фонологиялық интерференция деген құбылыс орын алады. Интерференциялық қателерді жібермеу үшін тіл үйретуде оның артикуляциялық базасын дұрыс меңгеру керек. Инвариант фонемалар өздерінің вариант, вариацияларында көрініс табады, вариантсыз фонема болмайды, әр сөздің ішінде кездесетін дыбыстар белгілі бір фонеманың аллофоны болып табылады.

Сайып келгенде, вариация деген ұғым бір фонемаға қатысты болса, вариант дегеніміз екі фонемаға байланысты. Фонема әлді позицияда өзінің негізгі қасиетін, ерекшелігін сақтайды, ал әлсіз позицияда әртүрлі өзгеріске түседі. Әлсіз позицияда фонеманың вариациясы және варианты жүзеге асады. Перцептивтік әлсіз позицияда көрінетін инвариант фонемалардың вариациялары бір фонеманың көлемінде олардың синонимі, ал екі фонемаға қатысты фонеманың варианттары олардың омонимі болып, сигнификативті әлсіз позицияда көрініс табады.

Мысалы *есек* [ʰEsek], *ежелгі* [ʰeʒelgi], *етек* [ʰetek], *ертегі* [ʰertegi], *ескі* [ʰeski], *енді* [ʰendi], деген сөздерде анлаут позициясында <e> фонемасы [ʰe] вариациясымен ерекшеленеді, инлаут және ауслаут позициясында [e]-нің алдында әнтек [j] қосылмайды. Сондай-ақ *etik-ketik* [ʰetik-ketik], *esik-kesik* [ʰesik-kesik] деген сөздерде <e> фонемасы өзінің [ʰe, e] вариацияларында көрінеді.

<E> фонемасының әлсіз позициясы сөздің басында [ʰe] вариация арқылы көрініс табады:

[ʰe] [ʰekpin] *ekpin*
[ʰe] [ʰegemen] *egemen*
[ʰe] [ʰelek] *elek*
[ʰe] [ʰemle] *emle*

<E> фонемасының әлсіз позициясы [Ö] вариация арқылы көрініс табады:

[ö] [jüre^ök] *jüre^ök*
[ö] [köile^ök] *köile^ök*
[ö] [sö^önge^ön] *sö^öngen*
[ö] [külge^ön] *külgen*

<O> фонемасының әлсіз позициясы сөздің басында [ʰO] вариация арқылы көрініс табады:

[ʰo] [ʰorman] *orman*
[ʰo] [ʰotan] *otan*
[ʰo] [ʰoʃaq] *oʃaq*

[^uo] [^uoty^ün] *otyn*

<Ö> фонемасының әлсіз позициясы [^üÖ] вариация арқылы көрініс табады:

[^uö] [^uörük] *örük*

[^uö] [^uömir] *ömir*

[^uö] [^uörkeniet] *örkeniet*

[^uö] [^uösımdık] *ösımdık*

<Y> фонемасының әлсіз позициясы [^üY] вариация арқылы көрініс табады:

[^ü] [^qorjy^ün] *qorjyn*

[^ü] [^momy^ün] *momyn*

[^ü] [^qoñy^üs] *qoñys*

[^ü] [^togy^üz] *togyz*

<I> фонемасының әлсіз позициясы [^üI] вариация арқылы көрініс табады:

[^ü] [^sözi^ün] *söziñ*

[^ü] [^köli^ük] *kölik*

[^ü] [^külki^ü] *külki*

[^ü] [^jügi^ür] *jügir*

<S> фонемасының әлсіз позициясындағы [ts] вариациясы төрт реңкі арқылы көрініс табады: жуан-езулік, жіңішке-езулік, жуан-еріндік, жіңішке-еріндік.

[ts] [^aittsa] *aitsa*

[ts] [^ketts¹e] *ketse*

[ts] [^üttts⁰y^ün] *ütsyn*

[ts] [^öttts¹⁰i^ün] *ötsin*

<Ş> фонемасының әлсіз позициясындағы [tş] вариациясы төрт реңкі арқылы көрініс табады: жуан-езулік, жіңішке-езулік, жуан-еріндік, жіңішке-еріндік.

[tş] [^qaıttşy] *qaitşy*

[tş] [^kettş¹i] *ketşi*

[tş] [^üttş⁰y^ü] *ütsy*

[tş] [^öttş¹⁰i^ü] *ötşi*

<Z> фонемасының әлсіз позициясындағы варианттары [S], [Ş], [J] төрт реңкі арқылы көрініс табады: жуан-езулік, жіңішке-езулік, жуан-еріндік, жіңішке-еріндік.

[s] [^qassyn] *qassyn*

[s¹] [^s¹is¹s¹iz¹] *sızsız*

[s⁰] [^t⁰os⁰s⁰n⁰] *tozsyn*

[s¹⁰] [^s¹⁰ös¹⁰s¹⁰z¹⁰] *sözsız*

[ş] [ⁿamaşşam] *namaz şam*

[ş¹] [^t¹iş¹ş¹i] *tizşi*

[ş⁰] [^t⁰üş⁰ş⁰y^ü] *tüzşy*

[ş¹⁰] [^s¹⁰üş¹⁰ş¹⁰i^ü] *süzşi*

[j] [^qyjjaqsy] *qyz jaqsy*

[j¹] [^qyj¹j¹ibek] *qyz jibek*

[j⁰] [^boj⁰j⁰orğa] *boz jorğa*

[j¹⁰] [^k¹⁰öj¹⁰j¹⁰ügürti] *köz jügürti*

Сонымен, сигнификативтік әлді позицияда фонемалар өзінің мағына ажыратушы қызметін атқарады. Перцептивтік әлсіз позицияда қоршаған дыбыстардың әсерінен фонемалар өзінің вариацияларында көрініс табады. Сигнификативтік әлсіз позицияларда фонемалар бейтараптанып, өзінің варианттарында қолданылады. Қандай тілдің болса да, негізгі фонема құрамын сипаттау үшін

оның сигнификативтік және перцептивтік әлді-әлсіз позицияларын қарастыру қажет. Сонда ғана сигнификативтік әлді позициялардағы және сигнификативтік, перцептивтік әлсіз позициялардағы фонеманың вариант-вариацияларын анықтауға болады. Сөйлеу синтезінің жасалу барысында мәтін фразаларға бөлінеді және әр фраза фонетикалық транскрипция мен интонацияны модельдеу арқылы өтеді. Соңында, акустикалық модель осы мәліметтер негізінде дыбыс толқындарын жасайды.

Қорытынды

Фонологияның тіл білімінің басқа салаларынан айырмашылығы ол — сандармен жұмыс істейтін және ең бастысы сандарды оқып, сандық деректерді түсіндіре алатын нақты ғылым. Сөйлеу синтезін бастамас бұрын және дұрыс айтылуын қамтамасыз ету үшін мәтін фонетикалық транскрипцияға түрлендіріледі. Экранда дыбыс толқынының осциллограммасы және оның акустикалық сипаттамалары көрінеді. Сөйлеу синтезін әзірлеу мақсатында спектр, тон, қарқын, үдемелік, ұзақтылық сияқты фонемалардың акустикалық сипаттамаларының сенімді деректерін компьютерлік бағдарлама пайдаланылады. Фонологиялық айырым белгілердің тұрақтылығы және тұрақсыздығы, олардың өзгеруі, көршілес дыбыстардың қасиетін алуы, фонетикалық заңдылықтардың түрлері жан-жақты талданды. Қазіргі кезде алынған зерттеу нәтижелері қазақ тілінің толық фонетикалық қорын дайындауға, жасанды сөйлеу тілінің ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді. Дыбыстардың редукциясы, түсіп қалуы, просодикалық тәсілдердің өзгеруі, қарқынның баяулауы және жылдамдауы, сегментті бірліктер түрленімдерінің өзгеруі — осының бәрі сөйлеу барысында көрініс тауып, сөйлеу синтезін жасауына негіз болады.

Сонымен, қазақ сөзінің синтезін жасау үшін фонемалардың саны және сапасы анықталды. Сөз барысында көрініс табатын фонеманың вариант-вариациялары түгелденіп, олардың позицияға, көршілес дыбыстарға байланыстылығы эксперимент арқылы дәлелденді. Инвариант фонемалардың аллофондары мысалдар арқылы сипатталды. Ақпараттық технологияның дамуы адамды сөйлеу қарым-қатынасы мәселесі бойынша күрделі компьютерлік бағдарламамен қамтамасыз етуде өзекті болып табылады. Бұл қолданбалы сала мамандарын қажет етіп, техника құралдары арқылы сөздің фонетикалық қасиеті зерттеледі. Автоматты түрде сөзді тану мәселесін зерттеу мен жалпы фонетикадағы мәліметтер бойынша сөз сигналдарының синтезін жасау қазіргі таңда өте қажет. Нәтижесінде, сөйлеу синтезінің нәтижелері көпсалалы дәрігерлер мен логопедтерге, аурулардың сөйлеуі мен естуін қалпына келтіретін мамандарға, балалардың сөзін дұрыстау үшін пайдаланылады.

Мақала ЖТН BR24993111 «Қазақ тілінің орфоэпиялық нормасы негізінде сөз синтезі жүйесін әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынов А. Шығармалары: өлендер, аудармалар, зерттеулер / А. Байтұрсынов. — Алматы: Жазушы, 1989. — 320 б.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер / Қ. Жұбанов. — Алматы: Ғылым, 1999. — 369 б.
- 3 Кеңесбаев С. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика / С. Кеңесбаев, Ғ. Мусабаев. — Алматы: Мектеп, 1962. — 305 б.
- 4 Аралбаев Ж.А. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер / Ж.А. Аралбаев. — Алматы: Ғылым, 1988. — 144 б.
- 5 Джунисбеков А. Просодика слова в казахском языке / А. Джунисбеков. — Алма-Ата: Наука, 1987. — 97 с.
- 6 Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А. Бодуэн де Куртенэ. — Москва: АН СССР, 1963. — 384 с.
- 7 Крушевский Н.В. Избранные труды по языкознанию / Н.В. Крушевский. — Москва: Наследие, 1998. — 395 с.
- 8 Malmberg B. Les domaines de la phonétique / B. Malmberg. — Paris: Presses universitaires de France, 1971. — 300 p.
- 9 Pinaéva V. Aperçu de l'intonation française / V. Pinaéva. — Moscou: École supérieure, 1965. — 83 p.
- 10 Halliday M. Intonation and grammar in British English / M. Halliday. — Paris: The Hague, 1967. — 62 p.
- 11 Торсуева И.Г. Интонация и смысл высказывания / И.Г. Торсуева. — Москва: URSS Либроком, 1979. — 109 с.
- 12 Николаева Т.М. Фразовая интонация славянских языков / Т.М. Николаева. — Москва: Наука, 1977. — 281 с.
- 13 Кантер Л.А. Системный анализ речевой интонации / Л.А. Кантер. — Москва: Высшая школа, 1988. — 128 с.
- 14 Туркбенбаев Н.У. Сравнительная фонетика казахского и русского языков / Н.У. Туркбенбаев. — Алма-Ата: Мектеп, 1981. — 100 с.
- 15 Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер / Ж. Аралбаев. — Алматы: Ғылым, 1988. — 144 б.

- 16 Копелевич Ю.Х. Христиан Готлиб Кратценштейн / Ю.Х. Копелевич, Г.К. Цварава. — Л.: Наука, 1989. — 131 с.
- 17 Бондарко Л.В. Основы общей фонетики / Л.В. Бондарко, Л.А. Верицкая, М.В. Гордина — Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. — 160 с.
- 18 Черемисина-Ениколопова Н.В. Законы и правила русской интонации: учеб. пос. / Н.В. Черемисина-Ениколопова. — Москва: Флинта, 1999. — 517 с.
- 19 Базарбаева З.М. Қазақ фонологиясының негіздері / З.М. Базарбаева. — Алматы: Қазақ кітабы, 2019. — 1100 б.
- 20 Кривнова О.В. Автоматический синтез русской речи по произвольному тексту / О.В. Кривнова // Труды международного семинара по компьютерной лингвистике и ее приложениям. — Таруса: Диалог98, 1998. — 195 с.
- 21 Лобанов Б.М. Компьютерный синтез и клонирование речи / Б.М. Лобанов, Л.И. Цирульник. — Минск: Белорусская наука, 2008, — 344 с.
- 22 Фланаган Дж.Л. Анализ, синтез и восприятие речи / Дж.Л. Фланаган. — Москва: Связь, 2018. — 400 с.
- 23 Кузнецов В. Автоматический синтез речи. Алгоритмы преобразования «Буква-звук» и управление длительностью речевых сегментов / В. Кузнецов, А. Отт. — Москва: Валгус, 2007. — 136 с.
- 24 Monaghan A.I. Rhythm and stress shift / A.I. Monaghan // Computer Speech and Language. — No. 4. — 12. — Monaghan, 1990.
- 25 Светозарова Н.Д. Пауза / Н.Д. Светозарова // Лингвистический энциклопедический словарь. — Москва: Высшая школа, 1993. — 369 с.
- 26 Потапова Р.К. Речевая коммуникация. От звука к высказыванию / Р.К. Потапова, В.В. Потапов. — Москва: Языки славян. культур, 2012. — 464 с.

З.М. Базарбаева, Д.А. Садық, Ж.Т. Жумабаева, А.Ж. Аманбаева

Фонетико-фонологические основы синтеза казахской речи

В настоящее время информационные и цифровые технологии широко используются в гуманитарных науках. В связи с этим необходимо проведение различных исследований по повышению статуса казахского языка и расширению его функционального использования. В эпоху цифровых технологий в области языкознания все чаще применяются экспериментально-фонетические методы. Для изучения сегментарных и суперсегментарных единиц используются компьютерные программы. С помощью экспериментального исследования можно выявить и описать особенности устного дискурса. Феномен оцифровки позволяет анализировать объемные тексты. Его следует разделить на синтагмы, фонетические слова, затем слоги и наименьшую фонетическую единицу, а также определить их акустико-артикуляционные характеристики. В качестве исходного материала для разработки синтеза речи берутся наименьшие языковые единицы — фонемы. В настоящее время особенно актуальны исследования по синтезу и распознаванию казахского языка. Синтез речи предполагает наличие автоматической процедуры формирования текущего контура мелодии, высоты тона, фонемной длительности и длительности пауз на основе анализа определенных свойств входного текста и его просодической разметки. Процессы оцифровки широко используются в исследованиях в области лингвистики. Компьютерные программы используются в корпусной лингвистике, автоматизации текста и разработке синтеза речи. Статья посвящена определению фонетико-фонологических основ синтеза речи. На основе экспериментально-фонетических исследований отобранный текст делится на звуковые единицы — фонемы и через специальную программу преобразуется в звучащий текст. Фонетические единицы в потоке речи претерпевают различные звуковые изменения. Цифровые данные звуков, введенные в память компьютера, преобразуются в речевой сигнал. Анализируются модификации фонем, ослабление одних фонем, приобретение ими свойств других фонем, причины процессов редукции, ассимиляции. Выявляются варианты и вариации фонем в слабой позиции с описанием их просодических свойств. Каждая фонема в слове отражается в его аллофонах. Звуковой фонд синтеза слов основан на акустико-артикуляционных характеристиках. При изучении звукового фонда, выявлении лингвистических и экстралингвистических причин фонетических изменений в потоке речи, определении типологических закономерностей звуковых преобразований возможно синтезирование текстов различных стилей. Таким образом, произношение звуковых единиц в различных оттенках, фонетические изменения звуков, выявление причин модификации фонем и аллофонов, общая типология звуковых изменений необходимы для прикладной лингвистики, в частности, для создания платформы синтеза речи. Основной принцип синтеза речи — создание фонетико-фонологической базы данных, основными элементами которой являются аллофоны фонем, встречающиеся в данном языке. Изменения инвариантных фонем в речи, их реализация на синтагматической оси исследуются с помощью специальной программы.

Ключевые слова: синтез речи, фонема, аллофон, дифференциальные признаки, вариант, лингвотехнология.

Z.M. Bazarbayeva, D.A. Sadyk, Zh.T. Zhumabayeva, A.Zh.Amanbayeva

Phonetic-Phonological Fundamentals of Synthesis of Kazakh Speech

At present, information and digital technologies are widely used in the humanities. In this regard, it is necessary to conduct various studies to improve the status of the Kazakh language and expand its functional use. In the era of digital technologies, experimental phonetic methods are increasingly used in the field of linguistics. A computer program is used to study segmental and supersegmental units. Experimental research can identify and describe the features of oral discourse. The phenomenon of digitization allows for the analysis of voluminous texts. It should be divided into syntagmas, phonetic words, then syllables and the smallest phonetic unit, and their acoustic-articulatory characteristics should be determined. The smallest linguistic units — phonemes — are taken as the source material for the development of speech synthesis. Currently, research on the synthesis and recognition of the Kazakh language is particularly relevant. Speech synthesis involves the presence of an automatic procedure for forming the current melody contour, pitch, phoneme duration and pause duration based on the analysis of certain properties of the input text and its prosodic marking. Digitization processes are widely used in linguistic research. Computer programs are used in corpus linguistics, text automation, and speech synthesis development. The article is devoted to determining the phonetic-phonological foundations of speech synthesis. Based on experimental phonetic research, the selected text is divided into sound units — phonemes and, through a special program, converted into sound text. Phonetic units in the stream of speech undergo various sound changes. Digital sound data entered into the computer's memory is converted into a speech signal. Modifications of phonemes, the weakening of some phonemes, their acquisition of properties of other phonemes, the reasons for the processes of reduction and assimilation are analyzed. Variants and variations of phonemes in weak position are identified with a description of their prosodic properties. Each phoneme in a word is reflected in its allophones. The sound fund of word synthesis is based on acoustic-articulatory characteristics. When studying the sound fund, identifying linguistic and extralinguistic causes of phonetic changes in the flow of speech, and determining the typological patterns of sound transformations, it is possible to synthesize texts of various styles. Thus, the pronunciation of sound units in various shades, phonetic changes in sounds, identifying the reasons for the modification of phonemes and allophones, and the general typology of sound changes are necessary for applied linguistics, in particular, for creating a speech synthesis platform. The basic principle of speech synthesis is the creation of a phonetic-phonological database, the main elements of which are allophones of phonemes found in a given language. Changes in invariant phonemes in speech, their implementation on the syntagmatic axis are studied using a special program.

Keywords: Speech synthesis, phoneme, allophone, differential features, variant, variation, linguistic technology.

References

- 1 Baitursynov, A. (1989). *Shygarmalary: olender, audarmalar, zertteuler* [Works: Poems, translations, research]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 2 Zhubanov, K. (1999). *Qazaq tili zhonindegi zertteuler* [Research on the Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 3 Kenesbayev, S., & Musabaev, G. *Qazirgi qazaq tili* [Modern Kazakh language. Vocabulary, phonetics]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 4 Aralbaev, Zh.A. (1988). *Qazaq fonetikasi boiynsha etuidter* [Etudes on Kazakh phonetics]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 5 Dzhunisbekov, A. (1987). *Prosodika slova v kazakhskom yazyke* [Prosody of a word in the Kazakh language]. Alma-Ata: Nauka [in Kazakh].
- 6 Baudouin, de Courtenay I.A. (1963). *Izbrannye trudy po obshchemu yazykoznaniyu* [Selected works on general linguistics]. Moscow: Akademii Nauk SSSR [in Russian].
- 7 Krushevsky, N.V. (1998). *Izbrannye trudy po yazykoznaniyu* [Selected works on linguistics]. Moscow: Nasledie [in Russian].
- 8 Malmberg, B. (1971). *Les domaines de la phonétique* [The fields of phonetics]. Paris: Presses universitaires de France [in French].
- 9 Pinaéva, V. (1965). *Aperçu de l'intonation française* [Overview of French intonation]. Moscow: École supérieure [in French].
- 10 Halliday, M. (1967). *Intonation and grammar in British English*. Paris: The Hague.
- 11 Torsueva, I.G. (1979). *Intonatsiia i smysl vyskazyvaniia* [Intonation and meaning of the statement]. Moscow: URSS Librikom [in Russian].
- 12 Nikolaeva, T.M. (1977). *Frazovaia intonatsiia slavianskikh yazykov* [Phrase intonation of Slavic languages]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Kanter, L.A. (1988). *Sistemnyi analiz rechevoi intonatsii* [Systematic analysis of speech intonation]. Moscow: Vyshaia shkola [in Russian].

- 14 Turkbenbaev, N.U. (1981). *Sravnitelnaia fonetika kazakhskogo i russkogo yazykov* [Comparative phonetics of the Kazakh and Russian languages]. Alma-Ata, Mektep [in Kazakh].
- 15 Aralbaev, Zh. (1988). *Qazaq fonetikasy boiynsha etuidter* [Etudes on Kazakh phonetics]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 16 Kopelevich, Yu.Kh., & Tsverava, G.K. (1989). *Khristian Gotlib Krattsenshtein* [Christian Gottlieb Kratzenstein]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 17 Bondarko, L.V., Verbitskaya, L.A., & Gordina, M.V. (2004). *Osnovy obshchei fonetiki* [Fundamentals of general phonetics]. Saint Petersburg: Izdatelstvo Sankt Peterburgskogo universiteta [in Russian].
- 18 Cheremisina-Enikolopova, N.V. (1999). *Zakony i pravila russkoi intonatsii* [Laws and rules of Russian intonation]. Moscow: Flinta [in Russian].
- 19 Bazarbaeva, Z.M. (2019). *Qazaq phonologiasynyn negizderi* [Fundamentals of Kazakh phonology]. Almaty: Qazaq kitaby [in Kazakh].
- 20 Krivnova, O.V. (1998). Avtomaticheskii sintez russkoi rechi po proizvolnomu tekstu [Proceedings of the international seminar on computer linguistics and its applications]. *Trudy mezhdunarodnogo seminara po kompiuternoi lingvistike i ee prilozheniiam — Proceedings of the International Workshop on Computational Linguistics and its Applications*. Tarusa [in Russian].
- 21 Lobanov, B.M., & Tsurulnik, L.I. (2008). *Kompiuternyi sintez i klonirovanie rechi* [Computer synthesis and cloning of speech]. Minsk, Belorusskaia nauka [in Russian].
- 22 Flanagan, J. (2018). *Analiz, sintez i vospriiatie rechi* [Analysis, synthesis and perception of speech]. Moscow, Sviaz [in Russian].
- 23 Kuznetsov, V. (2007). *Avtomaticheskii sintez rechi. Algoritmy preobrazovaniia «Bukva-zvuk» i upravlenie dlitelnostiu rechevykh segmentov* [Automatic speech synthesis. "Letter-to-sound" transformation algorithms and control of speech segment duration]. Moscow: Valgus [in Russian].
- 24 Monaghan, A.I. (1990). Rhythm and stress shift. *Computer Speech and Language*, 4, 12. Monaghan.
- 25 Svetozarova, N.D. (1993). Pauza [Pause]. *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar* [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 26 Potapova, R.K., & Potapov, V.V. (2012). *Rechevaia kommunikatsiia. Ot zvuka k vyskazyvaniu* [Speech communication. From sound to utterance]. Moscow: Yazyki slavianskikh kultur [in Russian].

Information about the authors

Bazarbayeva Zeinep Muslimovna — Doctor of Philological Sciences, Professor, Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Almaty, 050000, Kazakhstan; e-mail: zeynepmb@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1141-1027

Sadyk Didar Aidaruly — Doctoral student, Al-Farabi National University, Almaty, 050000, Kazakhstan; e-mail: sadyk_didar@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8271-7165

Zhumabayeva Zhanar Tolendievna — Candidate of Philological Sciences, Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Almaty, 050000, Kazakhstan; e-mail: janar_tolendi@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0025-5201

Amanbayeva Aisaule Zhantemirovna — Candidate of Philological Sciences, Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Almaty, 050000, Kazakhstan; e-mail: aaisaule@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4278-7457

А. Ислам*

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
 (Хат-хабарламаға арналған автор. e-mail: aisha_ling@mail.ru)
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8920-9294>

Медиалингвистика негіздері және медиа аударма мәселелері

Мақалада медиалингвистика саласының пайда болуы факторлары мен зерттеу аясы сипатталған. Отандық тіл біліміндегі дәстүрлі баспасөз тілі зерттеулерінің бағыттарына шолу жасай отырып, олар аталмыш бағыттың медиалингвистика саласының дамуының алғы шарттары ретінде бағаланады. Заманауи сандық медиатеchnологиялардың дамуына орай тілі білімінің жаңа бағыты болып қалыптасқан медиалингвистика мәселелерінің пәнаралық интегративті түрде зерттелуі пайымдалған. Медиамәтіндердің типологиялық классификациясын анықтаудың межелері мен медиатілдің функционалдық стилін зерттеу қажеттілігі атап көрсетілген. Мақалада медиадискурсты зерттеу бағыттарын зерделей келе, когнитивті-концептуалдық бағыттың дамып келе жатқаны, сонымен қатар, медиадискурстың өзекті мәселелерге қатысты ақпарат бере отырып, оқырманға бағалауыштық медиабейнесінің үлгіленетіні қаржылық дағдарысына қатысты медиакорпусты талдау негізінде дәйектелінген. Телевизиялық жаңалықтар макроқұрылымдық деңгейде талданып, дискурстық белгілері мен жаңалықтар тілінің эмоционалды экспрессивті бағалауыштық тілдік құралдардың қолдануы, грамматикалық трансформациялар, функционалды стилистикалық және мәдени аксиологиялық белгілері сипатталған. Қазақ және ағылшын телеарналарындағы телевизиялық жаңалықтардың оқылу жылдамдығы көрсеткіштерін айқындай отырып, осыған байланысты ілеспе аудармада туындайтын мәселелерге назар аударылады. Медиалингвистиканың бір бағыты болып табылатын медиааударманың прагматикалық, тілдің әлеуметтік және лингвомәдени аспектілері бойынша ғылыми еңбектерге шолу жасап, киноаударма мәселелері талқыланып, өзекті зерттеу бағыттары айқындалған. Заманауи сандық мен жасанды интеллект технологияларын қолдана отырып қазақ тілінен шетел тілдеріне аудиовизуалды медиаөнімдерді аудару үшін жеткілікті көлемде аударма нұсқалар қорын жинақтау қажеттігіне назар аударылған.

Кілт сөздер: медиалингвистика, медиадискурс, медиатіл, медиамәтін, медиа аударма, сөйлеу мәдениеті.

Kipicne

Жалпы тіл біліміндегі парадигманың яғни, құрылымдық лингвистикадан антропоөзектік парадигмаға өзгеруі тілдің көптеген пәнаралық қатынастар мәселелерін зерттеуге мүмкіндік туғызды десек те болады.

Медиалингвистика жаңадан қалыптасып, дамып келе жатқан тіл білімінің интегративті саласы. Оның зерттеу нысаны — баспасөз құралдары, интернет жүйесіндегі электрондық, бейне материалдар мен кино тілі.

Осы тұста, аталмыш саланың қазақ тіл біліміндегі терминдік атауына қатысты мәселені қарастырсақ. Жалпы тіл білімі болсын, басқа да салалар болсын терминдердің барлығын дерлік қазақшаға аудару қажет деген пікір айтылып-ақ жүр. Әйтседе, халықаралық терминдердің көбінесе латын немесе грек тілдерінен еніп орныққан және олар салалық сөздіктерде кодификацияланған терминдер екені белгілі. Оларды қазақшаға аударғанда немесе қазақша баламасын ұсынғанда терминнің ішкі табиғатына нұқсан келуі мүмкін. Сонымен қатар, термин мағынасының қазақшаға көбінесе түсіндірмелі берілуі, оның формасының ықшамдылық сипатын жоғалтуы да байқалады. Бірақ бұл терминдер қазақшаланбауы керек дегенді білдірмейді. Егерде жоғарыда айтып өткен термин сипаттары ұтымды сақталып және салалық, академиялық ортада қолданыс табатын болса, оның тілде, метатіл қорында орнығатыны сөзсіз. Осы ретте қолданыстағы *ғаламтор*, *антропоөзектік* т.б. тәрізді термин сөздерді мысал ретінде келтіруге болады.

Медиалингвистиканы қазақ тіл білімінде баспасөз құралдары тіліне арналған зерттеулер негізінде *баспасөз лингвистикасы* атауымен оның ауқымын шектеуге баратын көзқарастар да кездеседі. Бұл тұста *медиалингвистика* терминін қазақ тіл білімінде осы нұсқада қолданылғаны жөн

* Хат-хабарларға арналған автор. e-mail: aisha_ling@mail.ru

деген пікірді ұстанамыз. Өйткені, *медиа* халықаралық термин болып келеді; екіншіден баспасөз тілі деп алсақ, оның екі жақты шектеуге әкелетінін көре аламыз. Біріншілен, баспасөз тілі электрондық бейне нұсқаларды ескермейтіндей, екіншіден, *баспасөз тілі* десек бұл бағыттағы зерттеулер зерттеу нысаны ретінде тек қана баспасөз құралдарының тілін ғана қарастырғандай. Ал медиалингвистика нысаны өте ауқымды.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, медиалингвистика — бұқаралық баспасөз құралдары, атап айтқанда газет, журнал, радио және теледидар, интернет, кино, бейне материалдар тілін қамтиды және бұқаралық коммуникациядағы тіл қолданысын зерттейтін ғылым.

Алғаш рет медиалингвистиканы арнайы сала ретінде қарастыру қажеттігін айтқан британдық ғалым Дж. Корнер өзінің «The Scope of Media Linguistics» [1] атты мақаласында медиалингвистиканың пәнаралық табиғатын айқындап берді. Жалпы тіл білімінде медиалингвистиканың қалыптасып және оның тілдік қырларының ғылыми түрде зерттелуіне R. Fowler [2], A. Bell [3], T.A. van Dijk (1985) [4], N. Fairclough, (1995) [5], D. Sperber, D. Wilson [6] және т.б. ғалымдардың еңбектері бірден-бір негіз болды.

Әдістер мен материалдар

Бұл зерттеу медиалингвистика, дискурс теориясы, функционалдық стилистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, лингвомәдениеттану және аударматану ережелерін біріктіретін пәнаралық әдіснамалық тәсілге негізделген. Зерттеу нысанының күрделі сипаты медиамәтіннің лингвистикалық, стилистикалық және прагматикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ мультимедиялық коммуникация контекстінде оны аудару ерекшеліктерін жан-жақты талдау қажеттілігімен байланысты.

Зерттеу материалы ретінде қазақтілді телевизиялық жаңалықтардың мәтіндері, телеарналарға арналған ақпараттық бағдарламалары, сондай-ақ цифрландыру контекстіндегі медиа дискурстың ерекшеліктерін көрсететін желілік БАҚ-тан алынған жеке мысалдар және олардың ағылшын тіліне аударма баламалары алынды. Салыстырмалы аударма талдау мақсатына орай кино және телеөнімдердің субтитрлері мен дубляждарының үлгілері пайдаланылды.

Зерттеу барысында төмендегідей әдістер қолданылды:

- ақпаратты бейнелеу стратегияларын, прагматикалық ерекшеліктерін және медиа дискурстың коммуникативті бағытын анықтауға мүмкіндік беретін медиамәтіндерге дискурстық талдау;
- жанрлық-стилистикалық белгілерді, клишеленген формулаларды және экспрессивті-бағалауыштық лексиканы анықтау мақсатында медиамәтіннің сөздік компонентіне қолданылатын функционалдық-стилистикалық талдау.

Сонымен қатар, тақырыптық корпусстық медиа мәтіндерді жинақтап, тілдік бірліктерді сандық өңдеуге бағытталған мазмұнды талдау, оның ішінде қолдану жиілігі, бағалауыштық лексика, синтаксистік конструкциялар және т.б. зерделенді.

БАҚ-тағы мәтінді басқа тілге аудару кезінде туындайтын негізгі қиындықтарды анықтауға мүмкіндік беретін аударманы салыстырмалы-салғастырмалы талдау әдістері, оның ішінде медиамәтіннің түпнұсқа мен аударылған нұсқалар арасындағы сәйкессіздіктерді талдау жасау негізінде медиааударма мәселелері айқындалды.

Медиаөнімдегі мағынаны қалыптастыру және қабылдау механизмдерін, сондай-ақ мәдениетаралық коммуникациядағы ақпаратты өңдеу ерекшеліктерін анықтауға бағытталған когнитивтік-прагматикалық талдау.

Жалпы, медиалингвистикада әдістер зерттеу нысанына орай — тілдік және аудиовизуалды медиамәтіннің ерекшеліктерімен, сондай-ақ медиа платформа, мақсатты адресат және мәдени контекст, коммуникативтік прагматикалық мақсаттар мен стратегиялар тәрізді факторларды ескеру қажеттілігімен анықталады.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Медиалингвистиканың тіл білімінің өз алдына дербес саласы ретінде пайда болуына әртүрлі объективті факторлар әсер еткен болуы керек. Атап айтатын болсақ, әртүрлі елдердің экономикаларының нығаюымен қатар, ақпараттық технологиялардың дамуы сандық ақпарат кеңістіктерінің пайда болуына алып келгені белгілі. Бұл — жаһандану заманында ұлттар мен мәдениеттер арасындағы қарым-қатынастың орнығуының бірден-бір құралы. Сайып келгенде, медиатілдің ерекшелігі мен стилін, прагматикалық астары мен әсерін, коммуникативті әлеуетін,

сөйлеу мәдениеті т.с.с. мәселелерді жаңаша пәнаралық әсіресе медиалогия (*Media Studies*), коммуникация теориясы, мәдениаралық қатысым, аударматану, дискурсология, соның ішінде дискурстік лингвистика т.б. бағыттар тоғысында зерттеу қажеттілігін туғызды.

Отандық тіл білімінің жаңа саласы ретінде қалыптасып келе жатқан медиалингвистиканың алғышарттары да жоқ емес. Оған осы күнге дейінгі бұқаралық ақпарат құралдары материалдарына негізделген ғылыми ізденістер негіз бола алады. Құрылымдық лингвистика аясында болсын мейлі, пәнаралық жеке аспектісі, яғни жеке қырлары болсын мейлі, бұқаралық ақпарат құралдары тілін сараптаған еңбектер медиалингвистиканың қағидаттарына сай әрі қарай заманауи бағыттар арнасында дамуына өз септігін тигізетіні даусыз.

Ақпараттық технологиялардың дамуына сәйкес, қандайда болмасын қоғамның қазіргі дамуы сатысындағы әлеуметтік, экономикалық және саяси, сонымен қатар, басқа да салалардағы өзгерістердің медиатілде, медиамәтіндерде, медиа коммуникацияда көрініс табатыны белгілі. Бұл тек қана көрініс тауып қоймайды, сонымен қатар ақпараттық кеңістік шеңбері мазмұнына, оны тұтынушы санасына да ықпал етеді. Сондықтан да, медиа өнімдер неғұрлым сапалы және сұранысқа орай болса, соғұрлым ықпалды да болады.

Жаһандық ақпараттық кеңістікте сапалы медиаөнімдер өзіндік тілдік сөйлеу стилін де қалыптастырады. Бұл ретте ағылшын тілді көптеген телевизиялық бағдарламалар құрылымы жағынан ғана емес, сонымен қатар контент (мазмұны) жағынан, көрерменге ұсыну медиа технологиялары, тіпті тілдік клишелерге дейін көшірмелі болып келеді. Қазақ тіліндегі кейбір бағдарламаларда «*Бізбен бірге болыңыз!*» немесе «*Біздің арнамызда болыңыз!*» деп аяқтау үрдісі байқалады. Бұл ағылшынша «*Stay with us*» — орысша «*Оставайтесь с нами!*» кірме фразалар, яғни, бір тілдің екінші бір тілге ықпалының көрініс тапқаны десек те болады.

Медиамәтіндердің типологиялық классификациясын анықтаудың межелері мен медиатілдің стилі, яғни нақты радио, телевидение, интернет, баспасөз ақпарат құралдары тілінің ерекшелігі болашақта өз зерттеуін күтуде.

Медиатілді зерттеуде пәнаралық интегративті бағытта яғни, тіл мен медиалық аспектілер тоғысында зерттелуі заңды да. Осы бағыттағы зерттеулер медиатілдің нақтылап айтқанда, баспасөз өнімдері: тіл және визуалды сызбалар мен суреттер, радио вербалды және медиалық (аудио: музыкалық, жазба үндері т.б.), телевизия вербалды және медиалық (аудиовизуалды) кодтар жиынтығынан тұратынын пайымдап берді. Радио мен телевизия, бейне материалдарда, кинода дауыс ырғағы, екпін, ритм т.с.с. супрасегменттік бірліктерге аса мән беріледі. Ал интернет болса, осы жоғарыда айтылғандардың барлығын жинақтаған және түрлендірген, мультимедиалы яғни, көптүрлі жүйе. Ең бастысы — бұл құралдардың идеологиялық негізі болады және сол арқылы бұқарада белгілі бір түсінік, ой-пікір қалыптастыруға ықпал етеді. Бұның барлығы сайып келгенде, белгілі бір ішкі үндестікте, белгілі бір коммуникативтік прагматикалық мақсатқа — көрермен назарын өзіне қарату немесе көрерменді қызықтыру, сайып келгенде медиаөнімдер арқылы арнаның, газет немесе журналдың сұранысқа ие болуына қызмет атқарады.

Жалпы, медиалингвистика аясындағы дәстүрлі зерттеулерде зерттеу нысаны көбінесе публицистика стилі, газет және журналдар тілі ерекшеліктері, газет мәтіндерін зерттеген зерттеулер болды: А.Н. Васильева [7], Г.Я. Солганик [8], И.П. Лысакова [9], Б.К. Момынова [10] және т.б.

Медиалингвистиканы кең көлемде қарастыра отырып, оның *мәтін*, *медиатіл* сияқты басты ұғымдарын зерттеу 1980-жылдардан бастап қалыптаса бастады десек те болады. Бұл жылдар бұқаралық ақпарат құралдарының, интернеттің қарқынды дамуымен сипатталады және оны зерттеу әсіресе ресей ғалымдарының еңбектерінде көрініс таба бастады. Атап айтсақ: С.И. Сметанина «Медиатекст в системе культуры» [11], Т.Г. Добросклонская «Вопросы изучения медиатекстов» [12] және т.б.

Медиатілдің функционалдық стилдік ерекшеліктерінің бірі — медиамәтіндер ұжымдық шығармашылық нәтижесі болып табылады және олар әртүрлі ортаға яғни, жас шамасы жағынан әркелкі, әртүрлі мамандық иелері, қызығушылықтары әртүрлі, түрлі ұстанымдардағы көлемі жағынан өте кең тыңдармандарға арналғандығында. Аталмыш мақсатты тыңдарман/көрермен ерекшеліктеріне сәйкес қандайда болмасын медиаөнімде өзіндік функционалдық стиль, коммуникативтік прагматикаға негізделген медиатіл қолданылады. Мысалы, жастарға арналған ток-шоу тілі, тарихи оқиғаларға арналған мәтін тілі т.т.

Осы тұста медиалингвистиканың басты ұғымдарының бірі — *медиамәтінге* түсінік беріп кету қажет. Мәтінді әдетте логикалық бірізділікке негізделген, белгілі бір ойды білдіретін тілдік белгілер

жиынтығы деп қарастыратынымыз белгілі, ал медиалингвистикада медиамәтін өзінің ауқымын кеңейтеді, өйткені ол тілдік белгілер жиынтығынан басқа, бейне және дыбыстық қатардан тұратын жүйеленген, белгілі бір прагматикалық мақсатқа бағытталған құрылым.

Осы тұста *медиадискурс* ұғымына да түсінік беру қажеттілігі туындайды. Әлі күнге дейін өзекті болып табылатын *мәтін* мен *дискурстың* ара-жігін айыруды жалпы тіл біліміндегі Ф. де Соссюр [13] анықтаған *тіл* және *сөзжұмсам* айырмашылығына қатысты пікіріне негіздеуге болады. Тілді белгілі бір статикалық түрде сөздікте кодификацияланған сөздік қор деп қарастырсақ, сөзжұмсамда — тілдік бірліктер белгілі бір коммуникативті қатысымға түседі. Тілді көбінесе жазба мәтін аясында қарастырсақ, дискурсты ауызша коммуникация (қатысым) аясында қарастырамыз. *Дискурс* мәтінге қарағанда көбінесе дайындықсыз, яғни алдын ала ойластырылмаған, табиғи жағдаят аясында, коммуниканттардың (адресант пен адресаттың (-тардың) тікелей немесе жанама қатысуымен жүзеге асырылады. *Дискурста* жазбаша мәтінде аса айқын беріле бермейтін супрасегменттік бірліктердің белсенділігі күшті, оған қоса, бейвербалды қатысым құралдары да орын алады және олар қатысым стратегияларының құрамдас бір бөлігі. Осы орайда мәтін мен дискурстың өзіндік ерекшеліктері болғанымен, медиалингвистиканың басты ұғымдарының бірі — *медиамәтін* термині жалпы қандай да болмасын жазбаша немесе ауызша медиа өнімге қатысты да қолданылатындығын айтып өткіміз келеді. Осы тұрғыдан қарастырғанда, *медиамәтіннің* төмендегідей басты белгілерін айқындауға болады:

- мәтіннің түзілуі (авторлық — ұжымдық);
- формасы жазбаша немесе ауызша;
- ұсыну формалары жазбаша немесе ауызша;
- тарату жолдары: баспасөз, радио, теледидар, ғаламтор;
- мәтіннің функциональдық-жанрлық түрі (жаңалықтар, публицистика, жарнама, т.б.);
- тақырыптық доминант (басылымдылық) — медиатопик немесе медиатақырып, яғни тақырыптың белгілі сала аясында болуы (экономика, саясат, мәдениет: өнер, спорт т.б.);
- мақсатты тыңдарман/көрерменге бағытталуы.

Енді жоғарыда аталған ұғымдарды медиалингвистика аясында қарастырсақ, көптеген ізденіс нысандарын межелуге болады: мысалы медиамәтіннің басты жанрлық және стильдік типологиялық және лингвостильдік түрлері: жаңалықтар; жарнама т.т.; медиадискурстың прагматикалық мақсатына жету үшін көмекші немесе қосымша құралдар мәселелерін зерттеу қажеттігі туындап отыр. Бұл сайып келгенде, медиалингвистикалық зерттеулерде социалингвистикалық, танымдық лингвистика, лингвомәдениеттану, шешендік өнер, функционалды стилистика, прагматика, аударма тану ғылымдарымен пәнаралық ізденістер тоғысында, контент-сараптау, яғни, белгілі бір мәтіндер корпусындағы мазмұнды әлеуметтік және статистикалық әдіс тілдік бірліктердің сандық көрсеткіштері арқылы айқындау; бұқаралық ақпаратты түзу, оны тарату және қабылдау тәсілдерін дискурсивті сараптама арқылы зерттеу; мәтін сараптамасында оның лингвистикалық қырларын қарастыратын зерттеу бағыттарын айқындайды.

Соңғы жылдары жарық көрген N. Iskakova, A. Islam (2020) [14], Б. Сопиева (2024) [15] және т.б. еңбектерді талдау нәтижесінде, медиадискурсты зерттеуде когнитивті-концептуалдық бағыттың дамып келе жатқаны байқалады деп пайымдауға толықтай негіз бар. Әсіресе қоғамдық-әлеуметтік немесе саяси медиадискурстың басты концептілері қарастырылып, әсіресе оқырманның газеттің электрондық нұсқасындағы қандай ма болмасын мақаласына сайттағы кері байланыс немесе әлеуметтік желі арқылы білдірген ой-пікірлерін ескере отырып, концептілер негізінде тілде көрініс тапқан бағалауыштық сипаты анықталады.

Сонымен қатар, медиадискурста белгілі бір жағдаятқа байланысты ақпарат бере отырып, тілдік белгілерді қолдану арқылы сол жағдаяттың бағалауыштық медиабейнесі ұсынылады. Медиадискурстың тілдік сараптама нәтижесі көрсеткендей, Британдық және халықаралық іскерлік санатындағы «*Financial Times*» газетінің 2007-2010 жылдардағы мақалалар тақырыптарындағы *financial crisis* «*қаржылық дағдарыс*» сөз тіркесінің синонимдік қатары мен эмотивтік лексиканың, көбінесе сын есім, метафора немесе эпитетпен берілгендігі және олардың қолданыс жиілігі мен мағыналық коннотативті бояуына қарай қаржылық дағдарыстың динамикасын, яғни өршуі мен баяулауын айқындауға болатыны ұтымды дәйектелінеді (1-кесте):

«Financial Times» газетінің қаржылық дағдарысқа арналған мақалалар тақырыптарына талдау

Жылдар	Қаржылық ахуал кезеңдері	Мақала тақырыптарынан мысалдар	Бағалауыштық сын есімдердің қолданыс динамикасы
2007	Қаржылық дағдарыстың басталуы белгілері	<u>Fears of slowdown</u> in US <u>hit</u> markets	Жағымсыз мағынадағы лексика қолданыла бастады
2008	Lerman Brothers компаниясының күйреуі	Market <u>crash</u> shakes world. <u>Credit panic</u> hits historic levels	Жағымсыз мағынадағы лексика басым қолданылады
2009	Мемлекеттің қаржылық дағдарысты шешуге бағытталған қадамдары	Bank nationalisation <u>gains ground</u> with Republicans	Жағымсыз мағынадағы сөз қолданысы азайып, жағымды мағынадағы тақырыптар саны өсті
2010	Қаржылық дағдарыстан шығу	<u>Signs of growth</u> <u>lift the mood</u> in business aviation	Жағымды мағынадағы тақырыптар саны басым қолданыста

Телевизиялық жаңалықтарды медиадискурс ретінде таныған Тен ван Дейктің [16] пікірін қолдай отырып, дискурстық талдау нәтижелерімізге тоқталсақ.

Жалпы, әртүрлі тілдерде жүргізілетін телевизиялық жаңалықтар сараптамасы бұқаралық ақпарат құралдарының ең негізгісі және прайм тайм — неғұрлым көп көрермендердің қарайтын уақытында эфирге шығатынын дәйектейді. Сараптама нәтижесі хронометраждық жағынан жаңалықтардың ұзақтығы 1 минуттан 45 минутқа жетеді және жиілігі өте жоғары: әрбір 30 минут сайын немесе 24 сағат бойы жаңалықтар беретін арнайы телевизиялық арналар да бар. Жаңалықтарды макроқұрылымдық деңгейде қарастырсақ оның бейнесюжет, аудиоэуенді және вербалды мәтіннен тұратыны белгілі. Ал микроқұрылымдық деңгейде ашылуы (амандасу мен аңдатпа) содан соң, ресми мемлекеттік маңызы бар жаңалықтар немесе дүниені дүр сілкіндірген, көп жағдайларда: зілзала, су тасқыны, жер сілкінісі құрбандары, т.с.с. адамзат баласының басына түскен қайғылы оқиғалар да жаңалықтың алғашқы топтамасы болуы әбден мүмкін. Содан кейін экономика және әлеуметтік саладағы жаңалықтар, содан соң мәдениет: театр, кино, спорт жаңалықтары, ең соңында, ауа-райы жөнінде ақпарат берілетін макроқұрылымы телеарналардың басым көпшілігіне тән. Жүргізуші жаңалықтар құрылымы аясында ішкі тақырыптық топтамаларды бір-бірімен жалғастырып отырады.

Дискурстық сараптаманы тұрғысынан сипаттасақ, дәстүрлі телевизиялық жаңалықтар көбінесе бір жақты коммуникация форматында болып келеді (шартты түрде коммуниканттар деп алсақ біреуі — пассивті, екіншісі — белсенді). Әйтседе қазіргі кезде көптеген арналардың жаңалықтар топтамасында адресатты сөзге тартып, тікелей байланыс орнатуы жаңалықтардың дискурстық сипатын айқындай түседі. Бұл сайып келгенде, жаңалықтар алдын ала дайындалған материалды көрсетумен ғана шектелмей, жүргізушінің өзі қандай да болмасын тақырып немесе мәселе бойынша сол саланың хабарға арнайы шақырылған білікті мамандарымен сараптамалық пікір алмасуы немесе оқиға кейіпкерімен сұхбат құрып, кері байланыс орнатуы медиадискурстың толыққандылығын қамтамасыз етеді. Бұндай форматтағы медиадискурс тектоникалық негізі мен логикалық құрылымы біртұтастық және бірізділік қағидаттарына негізделеді.

Жаңалықтар форматының тағы бір ерекшелігі — оның хронометраждық сипаты, яғни аз уақыт аралығында неғұрлым көп ақпарат беруді көздейді. Әйтседе, ақпарат таңдауда кез келген жаңалық алына бермейді, жаңалық өзектілігімен, маңыздылығымен, ауқымымен өлшенеді. Бір айта кететін жайт, әртүрлі елдердің жаңалықтар топтамасын салғастыру нәтижесінде көбінесе ел ішіндегі жаңалықтарға басымдық берілетіндігі айқындалды. Осы тұста, арнайы халықаралық деңгейдегі жаңалықтарға ғана арналған арналар да болатынын ескеру қажет. Қандай да болмасын телевизиялық арнаның немесе газет шығарылымының мақсаты — жаңа жаңалық, басқа арналармен бәсекелестік жағдайында алғашқылардың бірі болып және тыңдарман назарын өз арнасына аудару үшін оны жеткізуде тілдік бірліктерді прагматикалық мақсатта түрлендіріп қолданылатыны байқалады.

Жаңалықтардың функциональдық стильдік жағын қарастырсақ, фактологиялық мағлұматтарға негізделеді және нақтылығымен сипатталады. Белгілі бір уақиғаға байланысты хабарлама үш түрлі қатардың бірлігі арқылы ұсынылады: вербалды қатар, визуалды және дыбыстық қатарлар. Жаңалықтар мәтінін синтагматикалық және стилистикалық жақтарынан нақтырақ айтқанда, қазақ

тіліндегі халықаралық жаңалықтар бөлігінде *мемлекетаралық ынтымақтастық, экономикалық ықпалдастық, келіссөздер жүргізді* т.с.с. сөз тіркестері жиі қолданылады және клишелердің қолданысы көптеп кездеседі. Эмоционалды экспрессивті бағалаушы лексика аса бір қолданылмайды. Метафора немесе теңеулер қолданылған уақытта экспрессивтілікпен қатар, имплицитті түрдегі бағалау жүзеге асырылады. Сонымен қатар, бұл — интерпретативті яғни, түсіндірмелі қызметінің бір көрінісі. Бір айта кететін жайт, интерпретациялаудың өзіндік шеңбері немесе диапазоны болады, бұл модальдылықты білдіреді және қоғамда белгілі бір пікір, стереотип, құндылықтарды қалыптастырады.

Жаңалықтар мәтінінде образды сөздер мен фразеологизмдер аса бір қолданыла бермейтіні байқалады, оның бір себебі ретінде жаңалықтың басты қызметі жаңалықты жеткізу екенін ескерсек, тыңдарман\көрермен фактологиялық ақпараттарға аса бір көңіл бөлмеу қалуы әбден мүмкін.

Осы тұста, жаңалықтар тілінің ресми стильде болуы, яғни, стильдік тұрғыдан аса бір айшықты болмауының бір себебі, тыңдармандардың тілдік және мәдени тұлға деңгейлерінің әркелкілігі ақпаратты түсініп қабылдауға кедергі болуы мүмкін. Жаңалықтарда хабарланып жатқан жаңалық немесе болған оқиға саласына қатысты метатілді қолданғаны ресми стиль нормасымен де ұштасып жатыр. *Мысалы:* Түрлі құжаттарды *сиырқұймышақтатып*, көпке созбай, ратификациялау керектігін айтты.

Жоғарыда берілген сөйлемде ой қайталамасы, яғни түсіндірмелі коммуникативті стратегиясының бір көрінісі бой алған: *Түрлі құжаттарды сиыр құймышақтатып, көпке созбай...* Бұндай түсіндірмелі коммуникативті стратегиясының жаңалықтарға тән уақытты үнемдеу қағидатына қайшы келетінін, сонымен қатар, дипломатиялық салаға қатысты ресми ақпаратты беруде образды сөздерді қолдану өзіндік стильдік нормаларға қайшы келетінін айта кеткеніміз жөн.

Қазақ тіліндегі жаңалықтар мәтінінде кірме сөздер де кездеседі. Олар көбінесе баяндалып отырған оқиғаның сипатынан хабар беру үшін мақсатты түрде қолданылады. Мысалы, ЭКСПО-ға байланысты ақпараттарда: *Ticket-office* ‘билет сатылатын жер’ немесе финалдық ‘шешуші’ және т.б.

Қазақ тіліндегі жаңалықтарда тыңдарманға әсер беру мақсатында болуы керек, аллитерацияны қолданатыны кездеседі. Бұл біздің ойымызша қазақ тілді тыңдарманның танымдық ерекшелігімен айқындалады: сөзге тоқтау, сөз күдіреті (ат қою, бата, қарғыс т.т.) түсініктері, сөзге мән бере сөйлеу, сингормонизммен ұштасып жатқан орфоэпиялық дыбыстық код үлгілері мен болмысқа терең бойлаған құндылықтар, Бұған баспасөз құралдарынан алынған үзінділер айқын мысал бола алады:

1-мысал: өспесең — өшпейсің;

2-мысал: Жұмыр жерді жаһандық жылынуынан қалай құтқарамыз?

3-мысал: «Жаппарбай Жаппар — Иеден елінің есендігін тілеген қиырдағы көп қазақтың бірі. Иранда туылды, белі буылды...» (жаңалықтар, «Қазақстан» Ұлттық арнасы, 2012 ж., 16 ақпан).

Жаңалықтар мәтінінің грамматикалық стилистикалық сипатына келер болсақ, оның жай сөйлемдерден гөрі салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдердің қолданылатыны байқалады. Оның бір себебі, түсіндірмелі және толық ақпарат беру мақсатымен байланысты болуы керек. Дәл осындай синтаксистік үлгілену орыс тіліндегі жаңалықтар мәтіндерінде де кездеседі [17].

Сонымен қатар, қазақ тілінің сөйлем құрылымына қайшы келетін тұстар да байқалады, яғни төл сөз құрылымының инверсиялық орын ауыстыруы орын алған:

...жеке Министрлік құрылатынын айтты Президент;

Мезгіл пысықтауыштың сөйлем алдында бастауыштан бұрын келуі немесе аллитерацияның қолданылуы кездеседі:

2002 жылдардың басынан бері облыстың энергиялық тәуелсіздікке жету жолында жүйелі жұмыс жүргізілді.

Бұндай құрылымдық өзгерістер тыңдарман назарына ақпараттың түйінін беру үшін белгілі бір коммуникативті стратегия мақсатында қолданылуы әбден мүмкін.

Қандай да болмасын жаңалықтар топтамасында ұлттық құндылықтарды насихаттау мақсат тұтылады. Тіпті амандасу үлгісі «Армысыздар ағайын!» деп басталып, амандық-саулық тілей аяқталуы да: «Бай, қуатты болайық!» ұлттық болмыс, мәдени құндылықтарды ескергендей. Сонымен қатар, қоғамның моралдық ұстанымдарына сәйкес мәдени аксиологиялық дүниелер де жаңалықтар мәтінінде мазмұндық жағынан да сипат алады: қандайда болмасын оқиғаға өз бағасын беру: жағымды немесе жағымсыз; жақтау немесе жақтамау; мысалы: балалар күтімі мен тәрбиесіне көңіл бөлмейтін ата-ана жауапсыздығына қатысты қоғамның бағасы. Жаңалықтар мәтінінде мәдени, әлеуметтік реалийлер кездеседі және оларды тыңдарман\көрермен түсіну үшін аялық білім қажет. Жаңалықтар

тілін сөйлеу мәдениеті, эколлингвистика [18] тұрғысынан да зерттеу медиадискурстың сипатын аша түсері айқын. Өйткені, сөйлеу мәдениетінің эталоны, тілдік норманың сақталуы жаңалықтар топтамасы сипатына тән болып табылатыны белгілі.

Жоғарыда айтып өткен қазақ тіліндегі образдық тіркестер және олардың аллитерациялық сипатын ағылшын тілі аудармасында сақтай отырып аудару қиынға түседі:

Мысалы: *Алға ала болса ауыздағы кетеді, Төртеу түгел болса, төбедегі келеді.*

Ағылшын аударма нұсқасы; *Strife in a nation will cause deficiency. Concerted action will lead to efficiency.*

Бұндай нұсқаны берудің аударма шешіміне келудің когнитивтік және тілдік алгоритмдік сатыларын жорамалдауға болады. *Алға* дегеніміз *алты Алаш* болса, онда *ұлт, халық* мағынасында *nation* сөзі таңдалған болуы керек. Аудармашының қазақ нұсқасындағы ассонанстық аллитерациялық әсерді *nation — action; deficiency — efficiency* жұптарында бере алғандығын көреміз (аудармашы: Ахметов Жандос).

Жалпы, лингвомәдени астары бар тілдік бірліктердің мағынасын аударма тілінде толыққанды бере алу, оның мәдени коннотациясын ашу аудармашыдан аялық білімді қажет ететіні белгілі. Сонымен қатар, мәдени реңктегі тілдік бірліктердің аударма нұсқасы тыңдармандарында/оқырмандарында танымдық және мәдени диссонансты тудырмауы қажет.

Медиадискурстың ең бір көрнекі үлгілерінің бірі жаңалықтарды сараптау барысында көтерілген мәселелер аударматануда да өз шешімін күтуде. Осы орайда, түпнұсқа медиамәтіннің оқылу көрсеткіштерін қарастырсақ. Жаңалықтар жүргізуші тарапынан жоғары деңгейдегі жылдамдықпен, ешбір хезитациялық үзіліссіз орындалуы тиіс. Осы жағдаят жаңалықтар мәтінінің тілдік экономия қағидатына сүйене отырып, лексикалық сығымдауларға да мәжбүрлейтін тұстары да бар. Қазақ тілді жаңалықтар «Хабар» және «Qazaqstan» Ұлттық арналары мен «КТК» телеарнасы үзінділерін 30 секундтық межемен диктордың жаңалықтар мәтінін оқуы жылдамдығын сараптағанымызда, орта есеппен қазақ тілінде алдын ала дайындалған ресми жаңалықтар мәтіні бойынша 30 секундта 64-тен 71-ге дейін сөз оқылады. Ал ағылшын тілді «CNN» телеарнасының көрсеткіші бойынша межеленген уақыт аралығында 77-ден 106-ға дейін сөз оқылады. Ілеспе немесе ізбе-із аударма барысында жаңалықтардың техникалық уақыт тапшылығы факторын ескере отырып, түрлі компрессия, яғни сығымдау тәсіліне жүгінетіні байқалады. М. Ледерердің [19] пайымдауынша, минутына 100 сөз сөйлеу толыққанды аударманың ең жоғарғы шегі ретінде айқындалады.

Медиааударма аясында киноаударма мәселелері толыққанды зерттеле қоймаған сала. Әйтсе де, нақты зерттеу бағыттарының айқындалуын төмендегі еңбектерден көруімізге болады. И. Гамбиердің [20], Дж.Диас-Синтастың [21] еңбектерінде медиа аударманың прагматикалық мәселелері бойынша, атап айтқанда, аударманың коммуникативтік қызметіне қатысты, яғни аударманың динамикалық эквиваленттілігімен ұштасып жатыр. Киноаудармадағы ең бір өзекті мәселелердің бірі — тілдің әлеуметтік және лингвомәдени аспектілері, яғни, түпнұсқада қолданылған диалект, жаргон сөздердің немесе ұлттық мәдени реңктегі тілдік бірліктердің аударма тіліне толыққанды аударылуы. Бұл орайда, М. Бэйкердің, (2006) [22], Р. Антонинидің (2008) [23] еңбектерін атауға болады. Жалпы, отандық медиааударма бағытында бірен-саран ғана ғылыми зерттеулер бар. Соның бірі — А.Б. Абағанның [24] корей телевизиялық сериалдарын қазақ тіліне аудармасы бойынша фразеологиялық тіркестерді аудару мәселелерін зерттеген еңбектері. Аудио-визуалды өнімдердің аударма мәселесі атап айтқанда, қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі «Мүзбалақ», «Игра Престолов», «Тайный город» анимациялық фильмдерде кездесетін лингвомәдени реалийлерді аударма көрермендерінің қабылдауын жеңілдету мақсатында бейімдеу аударма тәсілінің қолданылғаны дәйектелінген [25].

Әсіресе тарихи кино туындыларында көптеп кездесетін лингвомәдени реңктегі сөздердің толыққанды аударылмаған жайттары «*Жаужүрек мың бала*» фильмінің ағылшын тіліне аударма нұсқасын талдау барысында айқындалды:

Қызымыз анау **бойжеткен**. — She is already **woman**. — *бойжеткен* сөзінің ‘әйел’ мағынасындағы *woman* сөзімен аударылуы танымдық, лингвомәдени диссонанс тудыраы сөзсіз, яғни қазақ қоғамындағы бойжеткеннің әлеуметтік мәртебесіне қайшы келеді. Бүйтіп тығыла беруден әбден шаршадым. — Enough of hiding **like a mouse**. *Тығылған тышқанмен* теңеу жалпы оқиға контекстімен сәйкес емес, тым әсіре аудару үлгісіне жатады. Жарайды, ондай болса, ертең **наурыз тойына** ертіп барайын. — I ‘ll take you to **the New Year Celebrations** tomorrow — *наурыз тойын* жаңа жыл тойлауымен бара-бар беру себебін, аудармашының мәдени бейімдеуді қолданғаны деп

кабылдауымызға болады. Әйтседе, аудармада наурыз тойының ұлттық мәдени ерекшелігіне нұқсан келген деп бағалаймыз. Мына палуанды жыққан жігіттің иығына **алтын зерлі шапан** жабылады. — This **Chapan gown** will grace the shoulders of whoever wins the fight. — Ағылшын тіліне аударма нұсқасында *алтын зерлі* тіркесі мүлдем аударылмаған. **Алтын зерлі шапан** — бір жағынан шапан тіккен кісінің әлеуметтік хал-ахуалымен қатар, жомарттығын көрсетсе, екінші жағынан, сайыстың мәртебесін де білдіреді.

Қандай да болмасын кино туындысының аудармасы көбінесе субтитрмен берілетіні белгілі. Э. Перегоны (2009) [26] медиамәтінді субтитрлау мәселесіне арналған еңбегінде оның аудармамен тікелей байланысын және субтитрлау барысында сығымдау аударма стратегиясын ұтымды қолдану қажеттігіне тоқталады. Кино аудармасында қиындық тудыратын тікелей аудармаға қатысты мәселелердің бірі — аударма нұсқасын бейне қатармен сәйкестендіру. Әсіресе сөйлемдердегі кейбір сөздерді эмфатикалық түрде айрықша баса айту немесе эксплицитті/имплицитті жеткізу т.с.с. Өйткені оларды аудару кезінде субтитрлік мәтін мөлшері хронометраж аясына сай келмей қалатын жағдаяттардың болуы әбден мүмкін. Оған қоса, субтитрдің өзінің кеңістік пен уақыт межелерін сақтау қажет техникалық талаптары да бар. Бір-екі жолды субтитрда 28-ден 32-ге дейін таңба болады деп есептесек, оған 4,5-5 сек уақыт кетеді екен (Бір секундта жиырма төрт кадр көрсетілсе екі кадрге бір таңбадан келеді). Кино өнімдерінің аудару мәселесі динамикалық эквиваленттілік, яғни коммуникативті әсерді аударма нұсқасында сақтау, аударма стратегиялары мен тәсілдерін анықтау, түпнұсқа мен аударма тілдері ерекшеліктерін ескере отырып зерттеуді қажет ететін медиааударма саласы.

Қорытынды

Сонымен, медиалингвистика жаңа медиатехнологиялардың дамуымен тығыз байланысты пәнаралық сала. Медиадискурс стильдік-функционалдық, коммуникативті прагматикалық, лингвомәдени аспектілері тұрғысынан жан-жақты сараптауды қажет етеді және аударма мәселесін алға тартады. Әсіресе медиадискурсты сандық технологияларды қолдана отырып бара-бар аудару тиімділігіне қол жеткізуге қажеттігін туындатады. Әсіресе қазақ тілінен шетел тілдеріне сандық немесе жасанды интеллект аудару бағдарламаларын қолдану үшін алдымен аудармалар қорын құру қажет. Бұл дегеніңіз, қазақшадан басты шетел тілдеріне аударма нұсқалары, яғни аударма корпусы автоматты аудару жүйесін үлгілеуге жеткілікті болуы қажет. Бұл сайып келгенде, аралық тілдің көмегінсіз медиаөнімдерді аудару және аударма мәселелерін ғылыми түрде зерттеу қажеттілігін туындатып отыр.

Медиалингвистика және медиааударма салалары бойынша төмендегідей болашақ зерттеу нысандарын айқындауға болады:

- медиалингвистиканың журналистикамен өзара тоғысындағы теориялық мәселелер;
- телевизиялық бағдарламалардың (ойын-сауық; спорт т.б.,) функционалдық стиль ерекшеліктері;
- кино өнімдер (мультипликациялық, документалды, көркем) аудармасы мәселелері және т.б.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Corner J. The art of record: A critical introduction to documentary / J. Corner. — Manchester: Manchester University Press, 1996. — 108 p.
- 2 Fowler R. Language in the news: Discourse and ideology in the press / R. Fowler. — London: Routledge, 1991. — 130 p.
- 3 Bell A. The language of news media / A. Bell. — Oxford: Blackwell, 1991. — 188 p.
- 4 Van Dijk T.A. Discourse and communication: New approaches to the analysis of mass media discourse and communication / T.A. van Dijk. — Berlin: Walter de Gruyter, 1985. — 100 p.
- 5 Fairclough N. Media discourse / N. Fairclough. — London: Edward Arnold, 1995. — 100 p.
- 6 Sperber D. Relevance: Communication and cognition (2nd ed.) / D. Sperber, D. Wilson — Oxford: Blackwell, 1995. — 168 p.
- 7 Васильева А.Н. Газетно-публицистический стиль речи / А.Н. Васильева. — Москва: Издательство МГУ, 1982. — 190 с.
- 8 Солганик Г.Я. Лексика газеты: функциональный аспект / Г.Я. Солганик. — Москва: Высшая школа, 1981. — 180 с.
- 9 Лысакова И.П. Тип газеты и стиль публикации / И.П. Лысакова. — Санкт-Петербург: Изд-во ЛГУ, 1989. — 178 с.

- 10 Момынова Б.Қ. «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика / Б.Қ. Момынова. — Алматы, 1994. — 125 б.
- 11 Сметанина С.И. Медиаатекст в системе культуры / С.И. Сметанина. — Москва: Изд-во МГУ, 2002. — 148 с.
- 12 Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: Системный подход к изучению медиатекстов / Т.Г. Добросклонская. — Москва: Флинта: Наука, 2008. — 184 с.
- 13 Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию / Соссюр де Ф. — Москва: Прогресс, 1977. — 168 с.
- 14 Iskakova N. Evaluation Strategies and Tactics of immigration Issues in Social Media Discourse / N. Iskakova, A. Islam // *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitie*. — 2020. — Vol. 12. — No. 6. — P. 2–10.
- 15 Сопиева Б. Концептуальное пространство медиадискурса США и Казахстана: лингвокогнитивный аспект: дис. ... д-ра филос. (PhD) / Б. Сопиева. — Алматы, 2024. — 144 с.
- 16 Van Dijk T.A. News as discourse / T.A. Van Dijk. — Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2024. — 244 p.
- 17 Тютеебаева А.С. Моделирование перевода телевизионных информационно-новостных текстов: дис. ... д-ра филос. (PhD) / А.С. Тютеебаева. — Алматы, 2014. — 187 с.
- 18 Haugen E. The ecology of language / E. Haugen // *Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics*. — 2015. — P. 325–339.
- 19 Lederer M. Translation. The Interpretative Model / M. Lederer. — Manchester, UK, 2003. — 236 p.
- 20 Gambier Y. Screen Adaptation: Perception and Reception / Y. Gambier // *The Translator*. — 2003. — 9(2). — P. 171–189.
- 21 Diaz-Cintas J. Audiovisual Translation / J. Diaz-Cintas. — Subtitling. — Routledge, 2007. — 101 p.
- 22 Baker M. Translation and Conflict: A Narrative Account / M. Baker. — Routledge, 2010. — 99 p.
- 23 Antonini R. The Perception of Dubbies: an Italian Study / R. Antonini; In D. Chiero, C. Heiss, C. Bucaria (Eds.) // *Between Text and Image Updating Research in Screen Translation*. — John Benjamin, 2008. — P. 136–146
- 24 Abagan F.B. National Specific of Idioms in Kazakh and Korean Languages / F.B. Abagan // *International Journal of Business, Human and Social Sciences*. — 2013. — Vol. 6, No 2. — P. 68–75.
- 25 Тухтарова А.С. Лингвокультурологический аспект аудиовизуальных текстов на казахском, английском языках: дис. ... д-ра филос. (PhD) / А.С. Тухтарова. — Актобе: Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, 2024. — 189 с.
- 26 Perego E. Subtitles and Language Learning / E. Perego. — Peter Lang, 2009. — 94 p.

А. Ислам

Основы медиалингвистики и проблемы медиаперевода

В статье рассматриваются факторы возникновения и направления исследований в области медиалингвистики. Анализируя развитие традиционного языка прессы в отечественной лингвистике, автор определяет это направление как одну из предпосылок формирования медиалингвистики. Подчеркивается междисциплинарный и интегративный характер современного медиалингвистического подхода, обусловленного развитием цифровых медiateхнологий и становлением медиалингвистики как нового направления языкового образования. Особое внимание уделяется критериям типологической классификации медиатекстов и необходимости изучения функционального стиля языка СМИ. В статье освещаются основные направления исследования медиадискурса, в частности отмечается активное развитие когнитивно-концептуального подхода. На основе анализа корпуса медиаматериалов, посвящённых финансовому кризису, автор утверждает, что медиадискурс, освещая актуальные социально-экономические вопросы, формирует оценочную медиакартину мира. Телевизионные новости анализируются на макроструктурном уровне, описывая функционально-стилистические и культурно-аксиологические дискурсивные особенности и использование эмоционально-экспрессивных языковых средств, а также грамматических трансформаций, характерных для языка новостей. Кроме того, путем определения показателей скорости чтения телевизионных новостей на казахских и английских телеканалах, поднимается вопрос о трудностях синхронного перевода в подобных условиях. На основе обзора научных работ по прагматическим, социальным и лингвокультурным аспектам медиаперевода, являющегося одним из направлений медиалингвистики, обсуждаются проблемы киноперевода и определяются актуальные направления исследований. В статье подчеркивается необходимость накопления достаточного запаса вариантов перевода для перевода аудиовизуальной медиапродукции с казахского языка на иностранные языки с учётом применения современных цифровых технологий и инструментов искусственного интеллекта.

Ключевые слова: медиалингвистика, медиадискурс, медиаязык, медиатекст, медиаперевод, речевая культура.

Fundamentals of Media Linguistics and Issues of Media Translation

The article examines the factors behind the emergence and the main directions of research in the field of media linguistics. Analyzing the development of the traditional language of the press in domestic linguistics, the author identifies this area as one of the prerequisites for the formation of media linguistics. The interdisciplinary and integrative nature of the modern media linguistic approach, driven by the advancement of digital media technologies and the establishment of media linguistics as a new direction in language education, is emphasized. Particular attention is given to the criteria for the typological classification of media texts and the need to study the functional style of media language. The article highlights the key research directions in media discourse, noting in particular the active development of the cognitive-conceptual approach. Based on an analysis of a corpus of media materials related to the financial crisis, the author argues that media discourse, by addressing current socio-economic issues, constructs an evaluative media representation of the world. Television news is analyzed at the macrostructural level, focusing on functional-stylistic and cultural-axiological discursive features, the use of emotionally expressive linguistic means, and grammatical transformations characteristic of news language. Additionally, by measuring the reading speed of television news on Kazakh and English TV channels, the article raises issues concerning the challenges of simultaneous translation under such conditions. Drawing on a review of scientific works on the pragmatic, social, and linguocultural aspects of media translation — one of the key areas of media linguistics — the article discusses problems in film translation and identifies current research trends. Finally, it emphasizes the need to accumulate a substantial repository of translation options for audiovisual media products from Kazakh into foreign languages, taking into account the use of modern digital technologies and artificial intelligence tools.

Keywords: media linguistics, media discourse, media language, media text, media translation, speech culture.

References

- 1 Corner, J. (1996). *The art of record: A critical introduction to documentary*. Manchester: Manchester University Press, 108 p.
- 2 Fowler, R. (1991). *Language in the news: Discourse and ideology in the press*. London: Routledge, 188 p.
- 3 Bell, A. (1991). *The language of news media*. Oxford: Blackwell, 188 p.
- 4 Van Dijk, T.A. (1985). *Discourse and communication: New approaches to the analysis of mass media discourse and communication*. Berlin: Walter de Gruyter, 100 p.
- 5 Fairclough, N. (1995). *Media discourse*. London: Edward Arnold, 100 p.
- 6 Sperber, D., & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication and cognition* (2nd ed.). Oxford: Blackwell, 168 p.
- 7 Vasil'yeva, A.N. (1982). *Gazetno-publitsicheskii stil rechi* [Newspaper-publicistic style of speech]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo Gosudarstvennogo Universiteta [in Russian].
- 8 Solganik, G.Ya. (1981). *Leksika gazety: funktsionalnyi aspekt* [Newspaper vocabulary: functional aspect]. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 9 Lysakova, I.P. (1989). *Tip gazety i stil publikatsii* [Newspaper type and publication style]. Saint-Petersburg: Izdatelstvo Leningradskogo Universiteta [in Russian].
- 10 Momynova, B.K. (1994). «Qazaq» gazetindegi qogamdyq-saiasi leksika [«Kazakh» newspaper vocabulary]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 11 Smetanina, S.I. (2002). *Mediatekst v sisteme kultury* [Media text in the system of culture]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo Gosudarstvennogo Universiteta [in Russian].
- 12 Dobrosklonskaya, T.G. (2008). *Medialingvistika: Sistemnyi podkhod k izucheniiu mediatekstov* [Media linguistics: a systematic approach to the study of media texts]. Moscow: Flinta: Nauka [in Russian].
- 13 Sosyur, de F. (1977). *Trudy po yazykoznaniyu* [Works on linguistics]. Moscow: Progress [in Russian].
- 14 Iskakova, N., & Islam, A. (2020). Evaluation Strategies and Tactics of immigration Issues in Social Media Discourse. *Rupaktha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, Vol. 12, 6, 2–10.
- 15 Sopieva, B. (2024). *Kontseptualnoe prostranstvo mediadiskursa SShA i Kazakhstana: lingvokognitivnyi aspekt* [Conceptual space of US and Kazakhstan media discourse: Linguocognitive aspect]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 16 Van Dijk, T.A. (2024). *News as discourse*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- 17 Tyutebayeva, A.S. (2014). *Modelirovanie perevoda televizionnykh informatsionno-novostnykh tekstov* [Modeling the translation of television information and news texts]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 18 Haugen, E. (2015). The ecology of language. *Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics*, 325–339.
- 19 Lederer, M. (2003). *Translation. The Interpretative Model*. Manchester, UK.
- 20 Gambier, Y. (2003). Screen Adaptation: Perception and Reception. *The Translator*, 9(2), 171–189.
- 21 Diaz-Cintas, J. (2007). *Audiovisual Translation: Subtitling*. Routledge, 101 p.

- 22 Baker, M. (2010). *Translation and Conflict: A Narrative Account*. Routledge, 99 p.
- 23 Antonini, R. (2008). The Perception of Dubbies: an Italian Study. In D. Chiero, C. Heiss & C. Bucaria (Eds.). *Between Text and Image Updating Research in Screen Translation*. John Benjamin.
- 24 Abagan, F.B. (2013). National Specific of Idioms in Kazakh and Korean Languages. *International Journal of Business, Human and Social Sciences*, 6(2), 68–75.
- 25 Tukhtarova, A.S. (2024). Lingvokulturologicheskii aspekty audiovizualnykh tekstov na kazakhskom, angliiskom yazykakh [Linguocultural aspects of audiovisual texts in Kazakh and English]. *Doctor's thesis*. Aktobe: Aktiubinskii Regionalnyi Universitet imeni K. Zhubanova [in Russian].
- 26 Perego, E. (2009). *Subtitles and Language Learning*. Peter Lang, 94 p.

Information about the author

Aybarsha Islam — Doctor of Philology, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages Almaty, Kazakhstan; e-mail: aisha_ling@mail.ru; ORCID: ID: 0000-0002-8920-9294

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

Научная статья

УДК 82.091

<https://doi.org/10.31489/2025Ph2/162-171>

Получено: 11.11.2024

Принято: 13.04.2025

К.Б. Уразаева¹, Ж.М. Култанова^{2*}

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан;

² Международный университет «Астана», Астана, Казахстан
(e-mail: urazayeva1008@gmail.com, timewise_2008@mail.ru)

Двоякая событийность и двоякая поэтика в «страшных» историях А.С. Пушкина. Готическое как объект пародирования

Статья посвящена проблеме готического, как объекта пародийного в поэтике А.С. Пушкина. На примере «страшных историй», а именно иронической лирики 30-х гг. – стихотворений «Гусар», «Утопленник», «Марко Якубович», «Вурдалак» – рассмотрены способы отхода поэта от западноевропейской романтической традиции. С позиции аксиологии православия, оказавшей влияние на картину мира, выявлены принципы образования двоякой поэтики о двоякой событийности. Синтез комической и драматической модальности, мотивы и образы простонародной мифологии и олитературивание сюжета позволили установить специфику реализма Пушкина и эволюцию представлений. Типология поэтики и сюжета исследована в аспекте героя-злодея и конфликта «своей» и «чужой» вер, концептов православия и онтологии веры как границы между воображаемым и реальным мирами. Использование методов рецептивной эстетики, архетипического, аксиологического, структурного анализа способствовало систематизации источников полифонической пародии, обоснованию связи сюжетно- и жанрообразования пушкинского текста. Двоякая поэтика и двоякая событийность определяются фольклорно-мифологической и литературной рецепцией, мистификацией «наивного читателя», активизацией воображения узнаваемыми образами, внушением автором понятий веры, милосердия и сострадания. В качестве приемов литературной и языковой игры установлены идиомы, речевой портрет рассказчика, простонародные представления о дьяволиаде, пародирование книжного стиля. Приемы воздействия автора на читателя изучены в контексте нарратора. Сюжет сделки с дьяволом, признаки черного юмора Пушкина, риторика ужаса анализируются как проявления мира воображения и мира реального. Рассмотрение способов пародирования позволило дифференцировать в палитре писателя бытовые детали и комические ремарки автора. Карнавализация культуры показана через столкновение книжной дьяволиады как знака чужой культуры. Выработка Пушкиным реалистических методов обоснована как направленность на устно-поэтическую традицию и духовно-религиозную эстетику православия. Выделена роль стихотворений из цикла «Песни западных славян» как нового этапа реализма, связанного с появлением мистификации как проявления чужой культуры. Основной вывод проведенного исследования состоит в описании специфики русского реализма, одним из источников которого является религия с ее онтологией. Данное положение стало результатом изучения готического и пародийного в аспекте двоякой поэтики и двоякой событийности, развития лирического сюжета в лоне борьбы двух миров.

Ключевые слова: готическое, пародия, литературная игра, рецепция, русский реализм, ироническая лирика.

* Корреспондент-автор. e-mail: timewise_2008@mail.ru

Введение

Образцы готического в русской литературе явила стилизация замковой прозы в творчестве Н.М. Карамзина. «Бедная Лиза» и «Остров Борнгольм» с мистической атмосферой действительности, пророчества, тайны и загадки предвосхитили переводы В.А. Жуковским немецких и английских баллад, обозначив движение от сентиментализма к романтизму. Архаичный сюжет сделки с дьяволом, начиная с «Замка Отранто» Горация Уолпола, «Фауста» И.В. Гете, мистерии Дж. Г. Байрона «Каин» и «Потерянного рая» Дж. Мильтона, включая произведения М. Шелли «Франкенштейн», Анн Рэдклифф «Тайны Откормса» и «Итальянки, или лабиринта любви», сформировали своего рода канон, сосредоточенный на экзистенциальных вопросах, связанных с подсознанием человека. Постигание человеком собственного «я», своей и чужой свободы как преодоление страха перед настоящим и будущим получили развитие в «Сильфиде» В.Ф. Одоевского, «Портрете» Н.В. Гоголя, «Черном монахе» А.П. Чехова. Национальное своеобразие русского реализма, восходящее к А.С. Пушкину, состоит в осмыслении «страшного» и «ужасного» сквозь призму православия и народной веры. Духовно-православная аксиология противопоставила литературной игре с мистификациями в западноевропейской литературе пародирование и божественную онтологию в картине мира.

Актуальность темы обусловлена рассмотрением «страшных историй» в поэзии Пушкина с позиций связи готического и пародийного как одной из особенностей метода писателя, обусловившей переломный этап в движении русского реализма. Научная новизна предпринятого подхода состоит в обосновании тезиса: освобождение поэта от влияния западноевропейской традиции пролегалось по линии интерпретации мира и человека в духе религиозно-нравственных установлений. Отсюда сочетание комической модальности с драматической в духе простонародной мифологии и олитературивания сюжета. Подтверждением данного тезиса стали выбранные с позиций фольклорной и литературной рецепции, сюжета сделки с дьяволом, изображения героя-злодея объекты рассмотрения – ироническая лирика («Гусар», «Утопленник»), мистификация в духе народных баллад («Марко Якубович», «Вурдалак»).

Цель настоящей статьи состоит в описании готики и пародии как объекта изображения и художественной стратегии А.С. Пушкина. Задачи статьи могут быть сформулированы следующим образом: 1) охарактеризовать тип героя-злодея с позиций конфликта вер; 2) описать готические мотивы, образы и идеи в произведениях Пушкина и показать их связь с источниками и приемами пародирования – простонародной бытовой мифологией и суевериями, отражающими представления о потустороннем; 3) выявить роль концептов православия в создании картины мира и проведении границы между двумя мирами – воображаемым (условным) и реальным; 4) описать новаторство Пушкина как фактора национального своеобразия русского реализма.

Обзор литературы

В изучении готики плодотворными представляются труды, посвященные теоретическим и историко-литературным вопросам. Идущая от Карамзина роль для развития сюжета не только героя, но и автора – повествователя и героя-рассказчика [1; 290] отличает русскую готику от западноевропейской с ее преимущественным вниманием к дьяволиаде.

В области теории готического важна связь архаики и жанра – то, что входит в понятие «память жанра» М.М. Бахтина. Ученый обратил внимание на роль в готике архаики: «в жанре готики всегда сохраняются неумирающие элементы архаики» [2; 112]. По аналогии с бахтинским термином «память жанра» современный ученый предложил ввести понятие «память жанровой системы» [3; 10]. Отмеченное ученым преобладание балладного импульса открывает роль готического как литературную игру Пушкина со сложившейся жанровой формой. Другое направление, апеллирующее к фольклорной модели мира в цикле, представлено работами Э. Свенцицкой и О.С. Муравьевой. Так, Муравьева выявила литературные реминисценции в «Видении короля» – приемы готического романа [4; 149]. Выбрав направлением исследования единство цикла с позиций типа героя и общности бытийной ситуации, Э. Свенцицкая, пришла к выводу о «мире полной безвыходности» [5; 320].

В области онтологии готического актуализация мирового зла сфокусировала внимание исследователей на образе злодея, который по мнению В.Э. Вацура обладает «дьявольской силой» [6]. Сюжет сделки с дьяволом стал основанием для выявления учеными трех компонентов архаичного сюжета – клятвы отдать душу за что-либо, исполнения желаний, неизбежной потери души. Жанровый и стилистический диапазон темы сопровождается индивидуальной интерпретацией авторов [7; 10].

В изучении готического в поэтике Пушкина выделяются несколько направлений, которые составляют представление о широком диапазоне его проявлений, от эстетики «легкого и веселого», по наблюдению В.Э. Вацура, осознанного противопоставления поэтическому нормативизму Пушкина [8; 422] до «черного юмора», в оценке Ф.А. Раскольников [9; 5]. Если Вацура подчеркнул, что подлинный поэт представляет собой артистическую натуру, вдохновенную духовной свободой и действующей инициативой [8; 423], то Раскольников в темах «черного юмора» выявил два плана – трагический и трагикомический [9; 6]. Речь идет о теме смерти как объекте осмеяния.

Природа готического в творчестве Пушкина исследована как игра с устаревшими мотивами и литературными конвенциями. Конфликт неотвратимости судьбы и загадочной природы человека, который сочетался с элементами мифологии и сверхъестественного, отличался от гиперболизации чувств персонажей. Автор противопоставил гиперболу и гротеск в описании пейзажа, мистификацию повседневной жизни и склонность героев к мелодраматическим эффектам и экзотике литературной моде. На эту особенность поэтики Пушкина обратили внимание на примере произведений, таких как «Медный всадник», «Вурдалак», «Гробовщик», «Утопленник», «Марко Якубович», Г.В. Аникин и Н.П. Михальская [10]. Ученые отметили, что элементы готики подчеркивают драматизм и интригу, позволяют манипулировать ожиданиями читателя, создавать уникальные сюжетные повороты.

Внимание ученых привлек роман «Евгений Онегин», в частности, сцена со сном Татьяны Лариной, подчеркивающим его темные и мистические аспекты и странные пугающие образы. Н.П. Жилина считает, что сон Татьяны скорее является «психологическим отражением ее внутренних конфликтов и страхов» [11; 32], объяснимых, скорее, волшебством русских Святых, чем типичным готическим мотивом [12; 35].

Проблема полифонизма готического в поэтике Пушкина поднята в связи с «Медным всадником». Получившее здесь воплощение «представление о современном быте как быте историческом, закономерном частном проявлении общего исторического движения», по мнению исследователя, нашло продолжение в «Пиковой даме» [13; 148]. Полифонизм готического «в сложной взаимосвязи – генетической, образно-фабульной, художественно-эстетической» линий [13; 149] на примере «Пиковой дамы», «Езерского» и «Медного всадника» подняла Н.Н. Петрунина. Решение задачи: «наметить общие контуры проблемы и обосновать продуктивность параллельного изучения двух «петербургских повестей» [13; 150] – открывает перспективность компаративного изучения. Из приведенных ученым текстовых переключек «Пиковой дамы» и «Медного всадника» в сферу готического входят описание мрачного пейзажа (дождя), а также оживающего лика неживого, уподобление природной стихии зверю. Это легенда о возникновении города, а также семейное предание об удивительном выигрыше, сюжет которых основан на понятии о чуде, о таинственных силах, сопутствующих человеку в его дерзком замысле. Ценным представляется и замечание ученого о воплощении темы возмездия в «Каменном госте», «Пиковой даме» и «Золотом петушке». Так отражается жанровое обновление мистического в русской литературе и богатство стратегий писателя.

Связь пародии со стилизацией как форма цитации стала основой для установления Ю.Н. Тыняновым двойственности как присутствия стилизуемого (пародируемого) и стилизующего (пародирующего) планов [14; 284]. Ученый обратил внимание на важность связанности с каким-либо исходным текстом в «пародийных» произведениях. Изучение пародии в поэтике Пушкина в контексте различий между евангельскими и пушкинскими историями позволило И.А. Есаулову показать влияние евангельских текстов на интерпретацию и восприятие сюжетов цикла «Повести Белкина» [15; 25]. Таким образом, предметом исследования в изучении готического и пародийного не становились вытеснение западноевропейского влияния под воздействием религиозно-духовных взглядов, конфликт чужой культуры с родной, что объясняет структуру двойственности не только в плане содержания, когда лирический сюжет раскрывается на границе двух миров, но и синтез комической модальности и дьяволиады как признак двоякой поэтики.

Материалы и методы

Материалы исследования

Материалами исследования стали произведения А.С. Пушкина («Гусар», «Утопленник», «Вурдалак» и цикл «Песни западных славян»), относящиеся к жанру «страшных» историй, а именно его ироническая лирика, содержащая элементы готического и пародийного. Для предпринятого исследования сохраняет актуальность мысль М.М. Бахтина о карнавальных мотивах как важной части готического жанра, а также жанровой обусловленности литературного фольклоризма у Д.Н. Медриш. Те-

ма предполагает обращение к онтологии готического в работах В.Э. Вацура. Представление о полифонизме готического построено на теории пародии Ю.Н. Тынянова и трудах И.А. Есаулова о влиянии пасхального кода. Литературная рецепция и бытовая мифология дифференцируют объекты и приемы пародирования готического, усиливая двоякую событийность лирики Пушкина. Такой подход позволяет выявить художественные открытия писателя в области русского реализма. Заявленный подход привел к использованию методов рецептивной эстетики, архетипического, лингвоконцептологического и структурного методов.

Процедура

Исследование проводилось в несколько этапов:

1. Сбор и систематизация материалов включают обзор трудов, актуальных для понимания готического, пародии в поэтике Пушкина, а также для выявления тенденций, способствующих обобщению подходов, позволяющих раскрыть проявления готического в произведениях, не становившихся объектом специального рассмотрения.

2. Рецептивная эстетика позволила выявить источники полифонизма и воздействие фольклорно-мифологической и литературной рецепции на стиль иронической лирики; архетипический анализ показал связь с библейскими сюжетами и образами; аксиологический и лингвоконцептологический анализы концептов православия направлены на описание сюжето- и жанрообразования пушкинского текста.

Анализ данных

На основе полученных результатов было выявлено:

1. Источники пародирования готического разграничивают применение писателем фольклорно-мифологической и литературной рецепции, обращению к образам и сюжетам простонародной мифологии и проповедь ценностей православия.

2. Полифонизм источников пародирования готического создает мистификацию и нарративную стратегию повествования, предполагающего «наивного читателя», узнаваемую фабулу и имплицитно – понятия веры, милосердия и сострадания. Отсюда двоякая событийность как конфликт мнимого и подлинного миров.

3. Способы пародирования готического определили специфику двоякой поэтики Пушкина.

4. Литературная игра характеризуется идиомами, речевым портретом рассказчика, введением в сюжет слухов и поверий о дьяволиаде, созданием inferнального пейзажа, бытовыми деталями и комическими ремарками, пародированием книжного стиля.

Результаты и обсуждение

Простонародная бытовая мифология определила в «страшных историях» Пушкина узнаваемые читателем и знатоком русского фольклора коллизии и детали, имитирующие популярные сказания и легенды. Фольклорная мистификация содержит расчет на наивного, простодушного читателя. Фабула явления смерти в образе хтонического образа определяет синтагматическую ось произведения. Но то, о чем «умалчивает» текст, а именно парадигматический смысл произведения, сконструирован идеей долга православного христианина и его поведения перед лицом нечистой силы. Игра готики и пародии, обращенная к темам жизни и смерти, борьбы мира посюстороннего и потустороннего, имеет характер карнавальная (М.М. Бахтин), гротескной игры. Она снижает и прозаизирует смерть.

В классической пушкиниане утвердилось понимание «легкого» и «веселого» как стратегии писателя, обеспечивающей целостность прочтения его поэтики [9; 3]. В современной науке трансляция понятия «черный юмор» на поэтику произведений «Послание Дельвигу», «Гробовщик», «Вурдалак» и «Утопленник» открывает в «легком» и «веселом» рецептивный слой, выходящий за рамки фольклорного мироощущения [9; 5]. Олитературивание сюжета обращает внимание на важность сочетания фольклорной и литературной рецепции как способов пародирования готического, что становится источником двоякой событийности и вместе с тем двоякой поэтики.

Основой народных представлений о нечистой силе обычно является сюжет сделки с дьяволом. Воспроизведение элементов ритуала, имитация народных быличек и рассказов усиливают внимание к фигуре нарратора и мнимой достоверности истории, произошедшей с ним. Стихотворение «Гусар» (1833) за счет фабулы лиро-эпического повествования, имплицитного упоминания дьявола характеризуется признаками баллады. Сюжет ночного преобразования Маруси – превращения в ведьму, мотив шабаша и сопровождающие дьявольский обряд атрибуты: склянки, зелье, воздействие, обряд венчания хтонических сил с «неверным» (*в мерзостной игре / Жида с лягушкою венчают*) [16: 303] экс-

плицирует дьяволиаду в ее простонародном и вместе с тем мифологическом смысле. Важно обратить внимание на иерархию смыслов, порождаемых ассоциациями, которые вызывают в сознании простодушного читателя слова «чёрт» и «ведьма». Интересно, что семантическое тождество «врага» и «чёрта» (дьявола и ведьмы в бытовой мифологии) транслирует значения, связанные с представлением о вере. Аксиология православия представлена как в прямых оценках повествователя, в роли которого выступает бывалый казак: *вражий дух, басурманка*, так и олицетворении «чорта» как нечисти, одоление которой доказывает истинную веру христианина. Синтез экспликаций (*враг попутал видно, кой чорт*) и импликаций (*лукавый*) создает в стиле пародии аллюзивную прозрачность. Это идиомы, эвфемизм, воспроизводящие мифологический слой «страшной» истории. *Бывалый казак* становится прогностическим знаком успешного разрешения противостояния двух миров. Мистическое предзнаменование миронеустроенности: *на дворе шумела буря* – вводит в стиль литературную рецепцию, которая воспроизводит культурный ряд от баллад Жуковского до «Бесов», «Зимнего вечера», «Евгения Онегина» Пушкина. Картина торжества ночной стихии как пространства и времени буйства нечистой силы создает книжный стиль. Он корреспондирует с чувствами рассказчика: это патетическая верность долгу и верующего, и служивого офицера (*гусар присяжный*) одновременно. Трусость равноценна предательству и отступничеству перед противником: «*Или предался я врагу?*» [16; 301].

Юмор и пушкинская ирония формируют речевой портрет рассказчика. Особенно следует обратить внимание на сочетание в речевом портрете масок «гусара» и «бывалого казака». Гусары составляли легкую, мобильную и важную часть русского войска, конницы. «*Гусар*» стал источником символа, значения бесшабашной удалости, легкомысленного веселья, отчаянного молодечества, куража, ассоциировавшиеся в пирушках, в пору создания стихотворения в 1833 году, объект ностальгии автора по веселой юности. «*Бывалый казак*» также олицетворяет безрассудную смелость, отвагу. Схождение смыслов в легкость принятия решений, поведение казака, соответствующее представлению о гусаре, создают в итоге ироническую коннотацию в названии произведения. Гордость гусара, казака от чувства неподвластности дьявольскому искушению и соблазну в лице красивой вдовы (*видали виды*) определила завязку сюжета, сменив экспозицию с иллюзией, ожиданием гедонистического наслаждения: *Здесь человека берегут, // Как на турецкой перестрелке, // Насилу щей пустых дадут, // А уж не думай о горелке* [16; 300]. Сюжет шабаша становится сюжетом испытания веры, преданности догматам православия. Горделивая речь бывалого казака, мистическое преображение в ведьму вдовы предвосхищают «Вечера на хуторе близ Диканьки» Гоголя. «Спрятав» онтологию веры в бесхитростную историю героя, не чуждого земных радостей, автор рефлексировал, введя аксиологический мотив веры.

Другим примером пародии Пушкина на готическую поэтику является стихотворение «Утопленник» (1828). Признаки «черного юмора» конструируются имитацией народных слухов и поверий о явлении нечистой силы. Синтагматическая фабула явления голого мертвеца, которому крестьянин отказал в христианском обряде погребения, не дав душе покойного успокоения, оборачивается историей невыполненного долга верующего. Вариации причин и обстоятельств смерти: *Горемыка ли несчастный // Погубил свой грешный дух, // Рыболов ли взят волнами, // Али хмельный молодец, // Аль ограбленный ворами // Недогадливый купец?* [17; 117] – создают вероятностный круг мотивов и утаенных историй, каждая из которых в одинаковой степени обязывала крестьянина предать земле утопленника. Реалии истории: страх перед возможной судебной тяжбой, наказания в связи с возможным обвинением в убийстве – объясняют страх героя и его поступок. Два суда: небесный и земной – оказались неравнозначными для простого крестьянина. Пародирование автором признаков пейзажа, портрета мертвеца, ежегодного его появления как возмездия и наказания за грех решены Пушкиным в стиле наивных народных страшных историй. Просторечная лексика, натуралистические детали, ужас, испытываемый мужиком, способствуют не только реконструкции автором наивного сознания героя, но и содержат имплицитно милосердие и сострадание к жертве мертвеца. Понятия греха и долга, мотивы возмездия и наказания выводят готическую поэтику в лоно бытовой мифологии и вместе с тем апеллируют к онтологии веры. История о том, что душа утопленника не может успокоиться, становится метафорой моральной ответственности и перекликается с традицией готической литературы. Стилистические приемы Пушкина, наивные повествования, народный язык создают эффект непосредственности и достоверности, позволяя читателю погрузиться в атмосферу страха и ужаса, испытываемых простым крестьянином.

Новый подход в освоении готической темы представляет цикл «Песни западных славян». Изучение данного цикла характеризуется рядом направлений. Во-первых, были исследованы источники цикла: сербский героический эпос, сборник Вука Караджича, два издания которого хранились в библиотеке поэта [18; 35], и «La Guzla» П. Мериме. Другой вопрос касается переводного и оригинального характера песен цикла. Считается, что две песни переведены Пушкиным с сербского, из сборника Вука Караджича. Эти переводы проанализированы А. Яцимирским и О. Беркопец. Пушкин изменил название сербской песни «Три највеће туге» («Три большие печали») на «Соловей». Это также история Карагеоргия («Песня о Георгии Черном»). Цикл Пушкина поднимает вопрос о литературной рецепции в готической поэтике. Неслучайно цикл «Песни западных славян» привлек внимание ученых двойной мистификацией — мистификацией Мериме и мистификацией Пушкина. Вместе с тем известна и точка зрения О.С. Муравьевой, которая обосновала взгляд на цикл как на самостоятельные поэтические произведения, а не перевод. Отсюда внимание к художественному содержанию и поэтической концепции действительности [4; 149].

Поэтика цикла Пушкина «Песни западных славян» с учетом религиозно-магических, фольклорных, ментально-этнических моделей воплощения и осмысления имени является объектом исследования Э.М. Афанасьевой [19; 35]. Анализ мотива имени как инструмента формирования модели мира привел ученого к постановке проблемы «сверхимени как сакрального ориентира, на фоне которого развиваются сюжеты остальных произведений» [19; 36].

Из всех стихотворений о вампирах, которые есть в «Гюгле», Пушкин выбрал два — «Марко Якубович» и «Вурдалак». Обращение Пушкина к циклу интересно мотивами дьяволиады как символами зла, искушения и разрушения. Если в русской литературе XIX века дьявольские образы часто служили средством критики социальных и моральных норм, то Пушкин использует сатирические приемы как инструмент для выявления абсурдности человеческой природы и пороков общества. Сатира и пародийный подход в текстах Пушкина воплотили взгляд поэта на психологию человека, где зло и добродетель сосуществуют в сложной взаимосвязи. В отличие от «Вурдалака», где объектом пародии становится имитация книжного стиля (*гложет, бледный, бедняк* в аксиологическом осмыслении, интонации мнимого сострадания и милосердия), в «Марко Якубовиче» имитируется стиль баллады. Отсюда тип нарративного повествования, акцентирующий внимание читателя на сюжете неузнанного вурдалака, воспроизведении бытующих в народной среде поверий. Однако здесь есть и момент православной аксиологии, ставший основой интерпретации дьяволиады. Для объяснения понадобится обращение к этимологии «*кулуер*» в балладе Пушкина. Это слово коррелирует с «*кулугер*». Этимологии слова «*кулугер*» и бытованию «*кулуер*» посвящена работа И.Г. Добродомова [20; 30]. Ученый привел следующие значения: «*кулугура степного*», прозвище староверов федосеевского согласия, проживавших в Казани и ее пределах; «*кулавер*» — раскольник (курск). Добродомов привел примеры из тюркских языков Сибири: *кулуһур* = *кулур* (алт.) «брань, ругань»; *кулһур* (тел., куманд., тар.) 1) «рабский»; 2) «негодяй, дрянной, худой» (ругат.). Современные двуязычные словари тюркских языков Восточной Сибири дают дополнительный материал: алт. *кулугур* «негодяй, дрянной, мерзавец»; хакас. диал. *хулгур* (= литер. *хылдыр*) бран. «негодяй: гадкий, дрянной»; тувин. *кулугур* «плут, плутовка; удалец, ухарь» [20; 32]. В ряду приведенных лексических единиц в рамках рассмотрения пушкинского текста выделим устойчивую народную традицию выводить это слово от греческого названия монаха — *калугер*, известного и русскому языку с XI в.: «*калогер*» — стар. «монах, инок, отшельник», «*калугурь*». И, наконец: «сербск. слово (*калуһер* «монах»), оставшееся непереуведенным у Пушкина (Песни западных славян «Марко Якубович»)» [20; 35]. Обращает внимание Добродомов и на то, что «слово *калуер* в стихотворении «Марко Якубович» представляет собой якобы оставшееся без перевода сербское слово, где *калуер* — «монах». Отсутствие у П. Мериме в оригинале *калугера* стало причиной предположения А.А. Илюшина о заимствовании термина *калуер* А.С. Пушкиным у Дж. Г. Байрона (*caloyer*). Добродомов настаивает на версии употребления Пушкиным редкой русской формы *калуер*.

Правомерность точки зрения И.Г. Добродомова подтверждают переводы А.С. Пушкиным поэзии Р. Саути, в связи с которыми в науке существует понятие испанского текста. В работе, посвященной стихотворению Пушкина «Родрик» [21; 305] установлено влияние на жанр перевода концептов и сюжетов православия, древнерусского жития, архетипической модели мироздания, ритмики и поэтики молитвословного стиха. Исследование А.М. Есентемировой поднимает перспективную проблему — изучение готического на основе противопоставления католического монаха православной мифологии и народным представлениям о чужой культуре с ее смертоносным началом. Поднятая в балладе тема

обращена к мотиву заблудшей души. Тип героя-злодея обладает в балладе «Марко Якубович», является источником мистики, тайны и ужаса, смерти. Позднее власть над душой навязчивых идей в образе Раскольникова в «Преступлении и наказании», Шатова в «Бесах» и «стремление к идеалу заповеди Христа» [22; 4] отразили новый этап освоения религиозно-мифологической модели мира. Разрушительная утопия, которая таится в безднах бессознательного, намеченная пунктирно в балладе «Марко Якубович», обусловила на долгие годы традицию готического в русском символизме.

Стихотворение «Вурдалак» (1835) рассматривается традиционно в духе литературных мистификаций П. Мериме и сербского фольклора. О.С. Муравьева называет «Вурдалака» характерным образцом пушкинской пародии: автор «демонстрирует разные аспекты этого суеверия, то углубляясь в его таинственную иррациональную основу, то преломляя его под чисто рациональным, ироническим углом зрения» [4; 158]. Однако внимание исследователей не привлекали простонародная мифология и суеверия как источники пародийного. Между тем важно связать пародию с модной в русской прозе 1820-1830-х гг. фантастической повестью. Так, объектом пародии в стихотворении Пушкина «Вурдалак» являются типичный для «страшных историй» мотив (встреча с вурдалаком), образы нечисти (*красногубый вурдалак, упырь*), хронотоп (кладбище), ритуальные действия, создающие риторику ужаса и ожидания: *«Боже! Горе!»* [23; 410]. Следует отметить сюжетообразующую роль мотива поедания могильной земли с молитвой, поглощение костей мертвых нечистью. Риторику ужаса создают и типичные для готической поэтики клише-модусы: *«весь в поту, от страха бледный, бедняк, еле дышит, спотыкаясь, чуть бредет»* [23; 410]. История «трусоватого» Вани становится основой двух коллизий: устойчивого сюжета встречи с мертвецом на кладбище и дороги домой героя в состоянии ослепления от страха. Описанная ситуация вызывает ассоциацию с идиомой о страхе, застилающем глаза. Страх как плод воображения и фантазии героя, усиленный суевериями, приводит к сюжетному разрешению посредством реплики автора: *«Вы представьте Вани злость!»* [23; 410]. Осмеяние распространенных в народе суеверий строится на конфликте мира воображения и мира реального. Пушкин иронически трансформирует эти клише, снижая их пафос через бытовые детали и комические ремарки. К примеру, устрашающий образ вурдалака становится объектом насмешки, готическая атмосфера разрушается в угоду ироническому контексту. В моменты, когда персонажи реагируют на угрозу вурдалака, их реакции оказываются чрезмерно драматичными или неуместными, что усиливает контраст между страхом и реальной комичностью происходящего. Аналогичные примеры пародирования готического, снижения дьяволиады в духе простонародных представлений, вскрывающих «легкое» и «веселое» отношение народа к нечисти, автор представил в «Сказке о попе и работнике его Балде». Двоякая поэтика создается синтезом фольклорной и литературной рецепции, а именно рационального и мудрого мировидения, с одной стороны, призыва, обращения к небесным силам как комического вскрытия ложного страха. Синтагматический мотив мнимой встречи с покойником и парадигматический сюжет встречи с собакой, гложущей «ворча» кость, отражают в двоякой событийности подлинный смысл истории – о животворящей силе молитвы.

Выводы

Изучение готического в связи с пародией характеризует стратегию Пушкина, построенную на литературной игре. Двоякая событийность создается миром мнимого, воображаемого как результата суеверия и простонародных представлений о жизни и смерти, а с другой стороны, испытания веры. Двоякая событийность создается драматической книжной дьяволиадой, олицетворенной в типе героя-злодея, носителя чужой культуры. Тип героя-злодея способствует анализу имплицитного и эксплицитного как конфликта двух вер – католической и православной. Комическая модальность делает предметом иронии автора простонародную бытовую мифологию и суеверия. Влияние аксиологии православия на исход борьбы двух миров в сознании героя показывает освобождение от влияния западноевропейской рецепции романтизма и характеризует новаторство писателя в области национального своеобразия русского реализма. Изучение двоякой событийности показало полифонизм готического, обусловленный источниками и приемами пародирования. Фольклоризм Пушкина градируется по формам устно-поэтической и литературной рецепции.

Перспективы заявленной темы заключаются в историко-литературном рассмотрении пушкинской традиции двоякой событийности (фантастического реализма и мира воображения) и двоякой поэтики («корректируемой» аксиологией православия) в произведениях Ф.М. Достоевского «Сон смешного человека», «Двойник», «Влас», «Мальчик у Христа на елке» и литературе русского символизма.

Список литературы

- 1 Трушкин А.П. Трансформация образа готического демона в романе В. Орлова «Альтист Данилов» / А.П. Трушкин О.Ю. Осмухина // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2021. — Том 14. — Выпуск 2. — С. 289–293.
- 2 Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. — М.: Азбука, 2016. — 416 с.
- 3 Медриш Д.Н. Взаимодействие двух словесно-поэтических систем как междисциплинарная теоретическая проблема / Д.Н. Медриш // Русская лит-ра и фольклорная традиция. — Волгоград: ВГПИ им. А.С. Серафимовича, 1983. — С. 3–15.
- 4 Муравьева О.С. Из наблюдений над «Песнями западных славян» / О.С. Муравьева // Пушкин: Исследования и материалы / АН СССР. Ин-т русс. лит. (Пушкинск. дом). Л.: Наука, 1983. — Т.11. — С. 149–163.
- 5 Свенцицкая Э. «Песни западных славян» Пушкина как художественное единство / Э. Свенцицкая // Вопросы литературы. — М.: Научный журнал критики и литературоведения. — 2001. — № 1. — С. 319–328.
- 6 Вацуру В.Э. Готический роман в России / В.Э. Вацуру. — М.: НЛО, 2002. — 544 с.
- 7 Михайлова И.М. Готические традиции в изображении романтического героя в русской литературе 20-х — 30-х гг. XIX века: / И.М. Михайлова — Петрозаводск: Петрозаводск. гос. ун-т, 2018. — 24 с.
- 8 Вацуру В.Э. А.С. Пушкин. Лицейские стихотворения 1813–1817 / В.Э. Вацуру. — СПб: Пушкинский дом, 1999. — С. 419–438.
- 9 Раскольников Ф.А. Сатира, юмор и ирония в творчестве Пушкина / Ф.А. Раскольников // Литературоведческий журнал. — 2005. — № 19. — С. 3–26.
- 10 Аникин Г.В. История английской литературы / Г.В. Аникин, Н.П. Михальская. — М.: Букинист, 2005. — 526 с.
- 11 Жилина Н.П. Сюжет прозрения в романе А.С. Пушкина «Евгений Онегин» / Н.П. Жилина — Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. Сер. Филология. — 2009. — № 2 (26). — С. 31–38.
- 12 Разумовская В.А. Русская мистика «Евгения Онегина» в современных европейских переводах: английские, немецкие и испанские параллели / В.А. Разумовская. — Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер. Вопросы образования: языки и специальность. — 2012. — № 2. — С. 33–40.
- 13 Петрунина Н.Н. Две «петербургские повести» Пушкина / Н.Н. Петрунина // Пушкин: Исследования и материалы. АН СССР. Ин-т русс. лит. (Пушкинск. дом). — Л.: Наука, 1982. — Т. 10. — С. 147–167.
- 14 Тынянов Ю.Н. О пародии / Ю.Н. Тынянов // Поэтика. История литературы. Кино. — М.: Наука, 1997. — С. 284–309.
- 15 Есаулов И.А. О сокровенном смысле «Станционного смотрителя» А.С. Пушкина. «Проблемы исторической поэтики» / И.А. Есаулов // Научный журнал. Издательство Петрозаводск. гос. ун-та. — 2012. — Т. 10. — С. 25–30.
- 16 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: [в 16 т.]. Гусар («Скребницей чистил он коня...») / А.С. Пушкин. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937–1959. — Т. 3, кн. 1. Стихотворения, 1826–1836. Сказки. — 1948. — С. 300–303.
- 17 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: [в 16 т.]. Утопленник: («Прибежали в избу дети...») / А.С. Пушкин. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937–1959. — Т. 3, кн. 1. Стихотворения, 1826–1836. Сказки, 1948. — С. 117–119.
- 18 Гусев В.Е. Пушкин и Вук Караджич / В.Е. Гусев // Временник Пушкинской комиссии. — Вып. 24. — Ленинград: Наука, 1991. — С. 29–41.
- 19 Афанасьева Э.М. Поэтика цикла А.С. Пушкина «Песни западных славян» (к проблеме антологии имени) / Э.М. Афанасьева. — Нижний Новгород: Вестник Нижегородского ун-та им. Н.И. Лобачевского. — 2011. — № 6 (2). — С. 35–39.
- 20 Добродомов И.Г. Кулугур / И.Г. Добродомов; под ред. Ж.Ж. Варбот // Этимология 1996–1997. — М., 2000. — С. 30–39.
- 21 Уразаева К.Б. Художественный перевод как риторическая коммуникация. Поэзия «озерной школы» в русских переводах / К.Б. Уразаева, А.С. Петкова, А.М. Есентемирова // Исследования языка и современное гуманитарное знание. — 2022. — Том 4, № 1. — С. 31–43.
- 22 Касаткина Т.А. Художественная реальность слова: Онтологичность слова в творчестве Ф.М. Достоевского как основа «реализма в высшем смысле»: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук / Т.А. Касаткина. — М., 2002. — 22 с.
- 23 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: [в 16 т.]. Вурдалак: («Трусават был Ваня бедный...») / А.С. Пушкин. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937–1959. — Т. 3, кн. 1. Стихотворения, 1826–1836. Сказки, 1948. — С. 410–411.

Қ.Б. Уразаева, Ж.М. Құлтанова

А.С. Пушкиннің «қорқынышты» хикаяларындағы қос оқиғалылық пен қос поэтика. Готикалық элемент — пародиялау нысаны ретінде

Мақалада А.С. Пушкиннің поэтикасында готикалық элементтің пародия нысаны ретіндегі орны, әсіресе «қорқынышты хикаялар» жанры шеңберінде қарастырылған. Зерттеу нысаны ретінде 1830

жылдардағы лирикасында кездесетін «Гусар», «Утопленник», «Марко Якубович», «Вурдалактар» сынды шығармалары алынып, автордың батысеуропалық романтизм қағидаларынан саналы түрде бас тарту стратегиясы ашылды. Бұл поэтикалық бұрылыс православиелік дүниетанымның көркемдік ойлауға әсерімен және діни-метафизикалық координаталар шеңберінде қайта қалыптасқан сенім жүйесімен тығыз байланысты. Мәтіндердегі оқиғалық құрылымда қосарланған хронотоп, яғни нақты және иррационал әлемдердің қатар берілуі көркем тәсіл ретінде қызмет атқарады. Авторлық стиль комедиялық және драмалық модальділіктің қатар өрілуімен ерекшеленіп, мифопоэтикалық және әдеби кодтардың үйлесімі арқылы пародиялық эффект туғызады. Пушкин поэзиясындағы православиелік концепт адам мен тағдыр, сенім мен күмән арасындағы күрделі қарым-қатынастарды айқындауға бағытталған. Типологиялық талдау негізінде қаһарман бейнесі, сюжет құрылымы, архетиптік мотивтер мен эсхатологиялық бағдарлар жүйеленеді. Сонымен қатар, мәтіндік интертекстуалдылық, риторикалық стратегиялар және дәстүрлі хикаялық құрылымдардың бұзылуы арқылы постромантикалық поэтика қалыптасады. Бұл тәсілдер Пушкиннің православиелік фольклорлық кодтарды жаңғыртуына және оларды әдеби ойынның элементі ретінде қолдануына мүмкіндік береді. Пушкин қол жеткізген готикалық пародия қорқыныш, ессіздік, белгісіздік және әзілдің синтезі арқылы көркемдік кеңістікті тереңдетеді. Карнавалдық мәдени кодтар мен поэтикалық ойын православиелік реализммен тоғыса отырып, жаңа поэтикалық мазмұн тудырады. Авторлар готикалық дискурсты ұлттық дүниетаныммен ұштастырып, поэтикалық экспрессияның жаңаша моделін ұсынады.

Кілт сөздер: готикалық, пародия, әдеби ойын, шешім, орыс реализмі, ирониялы лирика.

K.B. Urazayeva, Zh.M. Kultanova

Dual eventfulness and dual poetics in A.S. Pushkin's "scary" stories. The Gothic as an object of parody

The article examines the role of the Gothic as parody in A.S. Pushkin's poetics, particularly within the "terrifying stories" genre. Through works like "Hussar", "The Drowned Man", "Marko Yakubovich", and "The Wurdalak", the study highlights Pushkin's departure from Western European Romanticism and his engagement with Orthodox Christian cosmology. The concept of dual eventfulness is emphasized, reflecting a narrative structure that merges the real and the irrational. Pushkin blends comedic and dramatic modes with mythopoetic and literary codes, creating a complex, ironic style. Typological analysis reveals conflicts between hero and fate, the transformation of belief, and the role of religious imagination. The parody draws on Orthodox folklore and theological discourse, using rhetorical strategies and intertextual links. Motifs of fear, madness, and humor form a distinctive Gothic parody, enriched by carnival imagery and symbolic reversals. These elements enable a multilayered narrative space where tradition and disbelief interact. Pushkin reinterprets the Gothic through Orthodox realism and literary play, producing an aesthetic of both spiritual depth and formal innovation. Ultimately, his Gothic texts construct a poetic landscape where canonical forms are reshaped through parody, irony, and faith-infused symbolism.

Keywords: Gothic, parody, literary play, reception, Russian realism, ironic lyrics.

References

- 1 Trushkina, A.P., & Osmukhina, O.Ju. (2021). Transformatsiia obraza goticheskogo demona v romane V. Orlova «Altist Danilov» [Transformation of the image of a Gothic demon in V. Orlov's novel "Violist Danilov"]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki — Philological sciences. Theoretical and practical issues*, 14(2), 289–293 [in Russian].
- 2 Bakhtin, M.M. (2016). *Problemy poetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's Poetics]*. Moscow: Azbuka [in Russian].
- 3 Medrish, D.N. (1983). Vzaimodeistvie dvukh slovesno-poeticheskikh sistem kak mezhdisciplinarnaya teoreticheskaya problema [Interaction of Two Verbal and Poetic Systems As an Interdisciplinary Theoretical Problem]. *Russkaya literatura i folklornaia traditsiia — Russian literature and folklornaia tradition*. Volgograd: Volgogradskii Gosudarsvennyi Pedagogicheskii Institut imeni A.S. Serafimovicha [in Russian].
- 4 Murav'eva, O.S. (1983). Iz nabliudeniia nad «Pesniami zapadnykh slavian» [From observations on the "Songs of the Western Slavs"]. *Pushkin: Issledovaniia i materialy — Pushkin: Research and Materials*, 11, 149–163. Akademiia Nauk SSSR. Institut russkoi literatury (Pushkinskii dom). Leningrad: Nauka [in Russian].
- 5 Svencickaja, Je. (2001). «Pesni zapadnykh slavian» Pushkina kak khudozhestvennoe edinstvo ["Songs of Western Slavs" by Pushkin As an Artistic Unity]. *Voprosy literatury — Questions of Literature*, 1, 319–328. Moscow: Nauchnyi zhurnal kritiki i literaturovedeniia [in Russian].
- 6 Vacuro, V.Je. (2002). *Goticheskii roman v Rossii [Gothic novel in Russia]*. Moscow: NLO [in Russian].
- 7 Mikhailova, I.M. (2018). Goticheskie traditsii v izobrazhenii romanticheskogo geroia v russkoi literature 20–30-kh gg. XIX veka [Gothic traditions in the depiction of a romantic hero in Russian literature of the 20s–30s of the XIX century]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Petrozavodsk [in Russian].

- 8 Vacuro, V.Je. (1999). *A.S. Pushkin. Litseiskie stikhotvoreniia 1813–1817* [A.S. Pushkin. Lyceum poems 1813–1817]. Saint Petersburg: Pushkinskii dom [in Russian].
- 9 Raskol'nikov, F.A. (2005). Satira, iumor i ironiia v tvorchestve Pushkina [Satire, Humor and Irony in Pushkin's Works]. *Literaturovedcheskii zhurnal — Literary studies journal*, 19, 3–26 [in Russian].
- 10 Anikin, G.V., & Mihal'skaja, N.P. (2005). *Istoriia angliiskoi literatury* [History of English Literature]. Moscow: Bukinist [in Russian].
- 11 Zhilina, N.P. (2009). Siuzhet prozreniia v romane A.S. Pushkina «Evgenii Onegin» [The Plot of Epiphany in A.S. Pushkin's Novel "Eugene Onegin"]. *Vestnik Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta imeni A.S. Pushkina. Serii Filologiya — Bulletin of the Leningrad State University named after A.S. Pushkin. Series Philology*, 2 (26), 31–38 [in Russian].
- 12 Razumovskaja, V.A. (2012). Russkaia mistika «Evgeniia Onegina» v sovremennykh evropeiskikh perevodakh: angliiskie, nemetskie i ispanskije paralleli [The Russian Mysticism of "Eugene Onegin" in Modern European Translations: English, German and Spanish Parallels]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta družby narodov. Serii Voprosy obrazovaniia: yazyki i spetsialnost — Bulletin of the People's Friendship University of Russia: Educational issues: languages and specialization series*, 2, 33–40 [in Russian].
- 13 Petrunina, N.N. (1982). Dve «peterburgskie povesti» Pushkina [Two "Petersburg Stories"]. *Pushkin: Issledovaniia i materialy — Pushkin: Research and Materials*, 10, 147–167. Akademii Nauk SSSR. Institut russkoi literatury (Pushkinskii dom). Leningrad: Nauka [in Russian].
- 14 Tynjanov, Yu.N. (1997). O parodii [About Parody]. *Poetika. Istoriia literatury. Kino — Poetics. History of Literature. Cinema*. Moscow: Izdatelstvo Nauka [in Russian].
- 15 Esaulov, I.A. (2012). O sokrovennom smysle Stantsionnogo smotritelia» A.S. Pushkina. «Problemy istoricheskoi poetiki» [About the Innermost Meaning of "The Station Master" by A.S. Pushkin. "Problems of historical poetics"]. *Nauchnyi zhurnal — Scientific journal*, 10, 25–30. Izdatelstvo Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 16 Pushkin, A.S. (1937–1959). *Polnoe sobranie sochinenii: [v 16 tomakh]. Gusar («Skrebnitsei chistol on konia...»)* [The Complete Works. Hussar: ("He was cleaning his horse with a hair comb...")]. (Vols. 1–16). Vol. 3. Book 1. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 17 Pushkin, A.S. (1937–1959). *Polnoe sobranie sochinenii: [v 16 tomakh]. Utoplennik: («Pribezhal v izbu deti...»)* [The Complete Works. Drowned: ("Children ran into the hut...")]. (Vols. 1–16). Vol. 3. Book 1. Moscow: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR [in Russian].
- 18 Gusev, V.E. (1991). Pushkin i Vuk Karadzich [Pushkin and Vuk Karadzich]. *Vremennik Pushkinskoi komissii — Temporary employee of the Pushkin Commission*, 24, 29–41. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 19 Afanas'eva, Je.M. (2011). Poetika tsikla A.S. Pushkina «Pesni zapadnykh slavian» (k probleme antologii imeni) [Poetics of Pushkin's cycle of "Songs of Western Slavs" (To the problem of the anthology of the name)]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta imeni N.I. Lobachevskogo — Bulletin of Nizhegorodsk University named after N.I. Lobachevsky*, 6 (2), 35–39 [in Russian].
- 20 Dobrodomov, I.G. (2000). Kulugur [Kulugur]. Zh.Zh. Varbot (Ed.). *Etimologiya — Etymology*, 30–39. Moscow [in Russian].
- 21 Urazayeva, K.B., Petkova, A.S., & Yessentemirova, A.M. (2022). Khudozhestvennyi perevod kak ritoricheskaia kommunikatsiia. Poeziia «ozernoi shkoly» v russkikh perevodakh [Literary translation as rhetorical communication. Poetry of the "Lake School" in Russian translations]. *Issledovaniia yazyka i sovremennoe gumanitarnoe znanie — Language studies and modern humanities*, 4 (1), 31–43 [in Russian].
- 22 Kasatkina, T.A. (2002). Khudozhestvennaia realnost slova: Ontologichnost slova v tvorchestve F.M. Dostoevskogo kak osnova «realizma v vysshem smysle» [The artistic reality of the word: The ontology of the word in the work of F.M. Dostoevsky as the basis of "realism in the highest sense"]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 23 Pushkin, A.S. (1937–1959). *Polnoe sobranie sochinenii: [v 16 tomakh]. Wurdalak: («Trusovat byl Vanya bednyy...»)* [The Complete Works Ghoul. Wurdalak "Poor Vanya was a coward")]. (Vols. 1–16). Vol. 3. Book 1. Moscow: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR [in Russian].

Information about the authors

Urazayeva, K.B. — Doctor, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: urazayeva1008@gmail.com

Kultanova, Zh.M. — Candidate of PhD, Senior Teacher, Astana International University, Astana, Kazakhstan; e-mail: timewise_2008@mail.ru

A.M. Zhakulayev^{1*}, B.T. Tleubekova², Zh.Zh. Sherizatova³, Z.A. Nurakhmetova⁴,
N.R. Suranchiyeva⁵

¹*Bolashaq Academy, Karaganda, Kazakhstan;*

²*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;*

³*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;*

^{4,5}*Civil Aviation Academy of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan*

(*e-mail: adil91kz@mail.ru)

The function of reminiscence in literary texts

This article provides an in-depth analysis of the phenomenon of reminiscence, which is considered one of the forms of intertextuality in literary texts. Reminiscence is examined as a means of referencing other works, reviving certain literary traditions, and establishing a textual dialogue. The study compares and contrasts the similarities and differences between reminiscence and allusion, identifying the semantic and aesthetic functions of reminiscence in literary works. The article analyzes various definitions of the term “reminiscence” provided by different literary scholars and linguists and explores its connection with intertextuality theory. Relying on the works of scholars such as Julia Kristeva, Mikhail Bakhtin, Roland Barthes, and V.E. Khalizev, the role of reminiscence in literary texts is considered. In addition, the research draws upon Professor A.S. Adilova’s conclusions regarding the types of intertextuality and the specific features of reminiscence in literary texts. Throughout the study, literary analysis, comparative method, hermeneutic, and intertextual approaches are employed. Each method contributes to a deeper exploration of the function of reminiscence in literary works and helps to clarify its semantic features. Furthermore, the article examines specific examples of reminiscence drawn from Rakhymzhan Otarbaev’s novel *Bas*, Mukhtar Magauin’s *Kypchak Beauty*, and E. Tursynov’s *Mamluk*. Additionally, the article introduces a new term — “reautor-reminiscence”. While “autor-reminiscence” refers to an author’s reference to their previous works within a literary text, “reautor-reminiscence” is proposed as a concept referring to the author’s reference to the very work they are currently writing. This concept is substantiated and clarified through examples from literary texts. The research highlights that reminiscence demonstrates the author’s connection with the literary traditions of their era, contributes to the multi-layered structure of the literary text, and enhances the reader’s creative perception and comprehensive understanding of the text. The article demonstrates the function of reminiscence in deepening the content of a literary work, strengthening the connections between texts, and complicating the reader’s perception. The author conducts a comprehensive study of the phenomenon of reminiscence, aiming to determine its place in literary creativity. This research contributes to the understanding of intertextual phenomena and reveals the significance of reminiscence in contemporary literary studies.

Keywords: reminiscence, autor-reminiscence, reautor-reminiscence, allusion, intertext, dialogue, literary image.

Introduction

One of the most frequent forms of intertextuality found in literary texts is reminiscence. There is an ongoing scholarly debate regarding the similarities and differences between reminiscence and allusion. In some cases, an allusion may transform into a reminiscence, or vice versa. However, reminiscence more often evokes the memory of another literary work, rather than merely implying or hinting at it, as is typical of an allusion. Additionally, reminiscence appears in the text without quotation marks or explicit attribution, functioning as an implicit reference to another work. This term refers to the technique of referencing previous literary sources within a text and reviving individual works in a new literary context [1; 218]. The renowned literary theorist V.E. Khalizev defines reminiscence as “a literary image within literature” [2; 267–270]. Expanding on the researcher’s definition, reminiscence can be understood as a reference made by an author to a previously written literary work, thus reflecting the connection of the literary process with the history of literature.

When systematizing the various definitions of reminiscence, it becomes clear that they encompass the revival or evocation of certain ideas, images, texts, or cultural motifs within a literary text. This process represents a complex and multifaceted phenomenon frequently observed in literary works. The function of reminiscence in a literary text is significant, as it contributes to shaping the deep semantic structure of the text

* Corresponding author’s e-mail: adil91kz@mail.ru

and reflects the author's creative perspective and relationship to literary tradition. The article examines the functions of reminiscence in literary texts, analyzing its aesthetic and ideological aspects, as well as how this phenomenon is manifested in literature and its impact on readers. Furthermore, the article addresses the role of reminiscence in establishing intertextual connections and creating a dialogue between texts. In this way, a comprehensive analysis is conducted of the role of reminiscence in revealing the meaning of literary texts and its place within the literary process.

Literature Review

The concept of reminiscence is defined differently in various dictionaries. For example, one dictionary describes it as "vague thoughts; a phenomenon that leads to recollection or comparison with something else, an echo. A literary work created in connection with another work (in terms of theme, style)" [3]. In another source, it is explained as "a phenomenon that signifies memory retention (thought) and comparison with something" [4]. Additionally, it is defined as "in a poetic or musical work, signs that evoke another work; usually the result of the author's involuntary use of another's image, motif, stylistic device, or intonational-rhythmic pattern. In contemporary art, it functions as a deliberate device aimed at the reader's (or listener's) memory and associative perception" [5].

Upon analyzing these definitions, it becomes clear that reminiscence refers to a phenomenon of recalling — an element of the artistic system that involves the use of general structures, individual elements, or motifs of previously known works of art. It represents a form of reflexive consciousness, combining elements of allusion and retrospection. Reminiscence can be considered an implicit citation without quotation marks, a hidden reference. By its nature, reminiscence is always derivative or secondary; it is a mental reference, a comparison with a specific model, either consciously or unconsciously, a reflection on the past. However, this act of recollection is always intellectual and creative in nature, which distinguishes it from mere copying, compilation, or plagiarism. Therefore, it is essential to differentiate reminiscence from direct quotation.

As mentioned earlier, reminiscence is a form of intertextuality. Thus, it is impossible to explore the nature of reminiscence without addressing the theoretical history of intertextuality.

In the glossary of key concepts and terms Introduction to Literary Studies, intertext is defined as "the common space of anonymous formulas, an automatic and unmarked citation; intertextuality, in contrast to quotation and reminiscence, is a broader concept. It also includes similarities of the text with other literary sources and may represent a concealed citation depicted by a postmodernist (writer)" [6; 458].

This term was introduced in 1967 by the poststructuralist theorist Julia Kristeva. Today, it has become one of the key terms used in the analysis of postmodern literature. Kristeva herself acknowledges that the term emerged from her analysis of M. Bakhtin's 1924 work "The Problem of Content, Material and Form in Artistic Creation". Kristeva isolates the "dialogue" described by Bakhtin within the domain of literature and names it intertextuality. According to recent scholarly opinions, the term "intertext" is used in a broad sense in literary studies and in a narrower sense in linguistics.

The well-known linguist A.S. Adilova extensively addresses the issue of intertextuality in her research and briefly refers to the views of the scholar who introduced the term (Julia Kristeva):

1. Intertextuality is not a collection of quotations taken from various works but rather a space of intersection of different citational voices. Citational voices, in this case, are not direct data, paragraphs, or passages from other works but potentially encompass all discourses, since culture is composed of them, and any author is involuntarily dependent on this cultural atmosphere.

2. The emergence of intertexts is closely connected to the processes of reading and writing.

3. Intertextual structure arises in relation to another structure [7; 14].

Additionally, A.S. Adilova, analyzing various aspects of intertext, notes that when an author integrates intertextual elements into their work, they pursue different objectives. She conditionally classifies these objectives into six categories:

1. To create an association with a literary work considered an exemplary (pretext) text by the author (in this case, supplementing, developing, or enriching the semantics of their own work through fragments of the pretext);

2. Evaluation (assessing their character or persona through intertext, which may range from explicit empathy to clear contrast);

3. Etiquette (the author's attitude toward the pretext or its author — empathetic, neutral, or openly critical);

4. Emphasis (to elaborate, justify, conclude, supplement, or continue the thoughts of the author or their character/persona);
5. Demonstration of linguistic and cultural competence;
6. Guiding the reader toward interpreting the text in line with the author's intention [7; 30-31].

Thus, the facets of intertextuality proposed by Professor A.S. Adilova are undoubtedly found in its various forms, such as reminiscence, allusion, precedent texts, and others. Professor A.S. Adilova, comparing the definitions of the terms allusion and reminiscence offered by various researchers, presents her own view:

“It is difficult to clearly differentiate between the terms allusion and reminiscence. However, reminiscence tends to evoke another literary work, whereas an allusion, as a rule, refers to a widely known socio-cultural fact, adding additional meaning to the semantics of the literary text. If reminiscence is introduced into the text according to the principle of citation — either accurately, without changes, or in a transformed form — then an allusion is an extralinguistic factor verbalized freely within the text. Both types of intertext occur in prose and poetic works alike and serve to enrich their meaning” [7; 52].

The studies of reminiscence by various scholars and literary theorists hold an important place in literary criticism. The peculiarities of the reminiscence technique in dramaturgy [8], its manifestations in the works of Goli Taraghi [9] and American writer Philip Roth [10], and even the functions of reminiscence among elderly people from a clinical perspective [11] have all been explored. In addition, research on the use of reminiscence in journalistic texts [12], the reminiscence of existentialist philosophy in late 20th and early 21st-century Hindi literature [13], the specific features of reminiscence in Transnistrian literature [14], and classical reminiscences in contemporary literary texts [15] all contribute to a deeper understanding of the significance of the reminiscence technique in literary works.

The study of reminiscence should primarily be conducted in the context of intertextuality, literary traditions, historical background, and intercultural connections. Different scholars have approached this phenomenon from various perspectives. For example, in the works of Mikhail Bakhtin, the idea of reminiscence is explored in relation to the repetition and revival of past eras in literary texts. Julia Kristeva, while explaining the role of reminiscence in literature, emphasizes the concept of “the revival of past works in contemporary texts”. Roland Barthes views reminiscence not merely as a recollection of past works but as their reinterpretation and acquisition of new meaning in the current context.

Analyzing the scholars' conclusions, it becomes clear that reminiscence allows us to uncover the deeper meanings of contemporary literature and culture. As literary texts become increasingly complex, this form of intertextuality continues to evolve, giving rise to new subtypes — a phenomenon examined and substantiated in this article through concrete literary examples.

Methodology

The data for this research were collected and analyzed using several methods. In this study, literary analysis and comparative research methods were primarily employed. The main objective of the research was to identify stylistic features and artistic techniques in literary works and to describe their semantic significance.

The literary analysis method made it possible to examine the works from structural, stylistic, and content-based perspectives. Through this method, the artistic features of the texts, the author's ideological stance, and the literary devices used were identified.

The comparative method was applied to analyze the commonalities and differences between various literary works. This approach helped to explore the creative similarities and distinctions of certain authors, as well as to determine the developmental tendencies of literary movements.

Additionally, the hermeneutic method was used to provide a deeper interpretation of the meanings within the texts. Through this approach, the symbolic and implicit meanings embedded in the works were revealed.

The intertextual method was employed specifically to identify the phenomenon of reminiscence in literary works. This method enabled the study of connections between texts and the manifestation of previous literary traditions in new creations. In the process of identifying reminiscence, quotations, allusions, and literary references within the texts were systematically analyzed, and their semantic functions were clarified.

The comprehensive application of the above-mentioned methods allowed for an in-depth examination of the research subject and a detailed analysis of the artistic structure of literary works.

Results and Discussion

Reminiscence is a technique that does not diminish the content of a work of art but rather deepens it. It allows for the recollection of another text or the evocation of another event within a work. In doing so, it expands the narrative space of the work being read. Furthermore, the writer's effective use of reminiscences enhances the reader's intellect or revives their obscure, blurry knowledge.

In Rakhymzhan Otambaev's novel "Bas", reminiscences also appear. For example: "By the way, here, Pushkin, intending to turn the Pugachev rebellion into a literary work, stopped by. He was accompanied by Dal. It was during this trip that the famous poet said, "From Guryev town, the river flowed with blood" [16, 16]. This recalls the first line of the short poem about Pugachev in A.S. Pushkin's travel notes, reminding readers not only of the leader of the rebellion but also of the great Russian poet's visit to the land of Makhambet.

At the moment when the fat cockscomb meat began to fall into the wooden dish, the same time that Iqylas, who had been tuning his dombra, suddenly began to play the "El Ayyryldy" melody, a sorrowful folk tune common to both the Kazakhs and the Nogais [16; 19]. By incorporating this mournful melody, the author hints at the division between Kazakhs and Nogais and conveys the sorrow of the people who were separated from Makhambet. Furthermore, having the poet's own relative perform the song, as the poet's head was about to be taken, serves as an apt use of the Kazakh proverb "There is no higher mountain than the threshold, no enemy greater than a bad relative", reinforcing the theme.

"Hey, you brainless fool. What was the topic you were so eager to defend again? Something about that Makhambet, wasn't it?"

"It's his poems." "The 'rebellious spirit in Makhambet's poetry'», he corrected them both — his parents — at once [16; 25]. With that one phrase, he referenced countless candidate and doctoral dissertations written about Makhambet's poetry.

At that moment, the poet Makatay burst into the room uninvited. His clothes were disheveled, his tall figure slightly hunched, hair tossed back carelessly. The fierce poet threw his arms around the agitated Noel and gave the fuming Ykas a firm handshake. It was clear he'd had a few drinks [16; 32].

"Here, your little rhyme was actually pretty good. Well then, farewell".

"We are free birds — it's time, brother, it's time," as Pushkin said. Farewell, Yka" [16; 33].

These figurative words bring to mind two well-known poets for the literary community. One had passed away in the last quarter of the twentieth century, while the other was still inspiring poetry lovers with his fiery, powerful verses.

Taking Abai's collection of poems in his hands, he opened it right in the middle, and the revered old man immediately began to lament:

"Grant me tears so I may weep,

Give me patience so I may endure",

he cried out. Then, with a deep sigh, he closed the book [16, 66-67].

When the author quotes an excerpt from Abai's poem "Do You Remember Your Youth?", he later recalls lines from Makhambet Utemisuly's poem "It Was Me":

The moved chairman once again raised his voice:

"With my wavering spear,

When I charged into battle,

I stood above all my people!"

— That was our Makhan [16; 121].

We can say that reminiscences are frequently used in M. Magauin's "The Kipchak Beauty" as well. Moreover, a special and interesting type of reminiscence — self-reminiscence — can also be found. To substantiate our point, let us provide excerpts from the work.

The following month — a sorrowful, profound lament, almost like a small book. I finished writing it in twenty-three days. An impromptu piece, typed straight onto the machine. It's called The Slogan of Denationalization [17; 5].

I had already sounded the alarm in the autobiographical In the Maze [17; 5].

And now, if you've read The Turmoil... You'll remember how Oraz-Mukhammed sets out into the Vast Steppe. He comes to stand before the only relic left by his ancestors — a stone balbal on top of a high burial mound. There! [17; 7].

"You received the State Prize, didn't you?", Sarzhan asked.

"For what?", I asked, unable to hide my surprise.

"For that research work... the one that shaped the history of literature..."

"No", I said, though I wasn't exactly upset, I felt a pang inside. "What prize", I laughed. "I'd be happy just to be left in peace. The first book was well received, but the second — it was confiscated, banned, the entire print run gathered up and sent straight to the pulping mill..." [17; 12].

Two years ago, the anthology of ancient Kazakh poetry, Aldaspan, was cut down. And in today's world... last year, Blue Haze became the center of a scandal [17; 54].

In order to reassess my future once and for all, I pulled out from the deepest corner of my drawer my thick, black-leather-bound secret notebook called The Golden Diary. Since my early student days, I had been jotting down in it, in brief and concise phrases, every idea, every imagined plot that I intended to write one day. I carefully reviewed it from beginning to end [17; 56].

There was a rather large, intricately woven story titled The Archive Tale. After two days of rest, I started working on a new novella — Children of One Ancestor [17; 63].

I had already completed Aldaspan, even though I stumbled once along the way. Next came the entire Anthology of Five Centuries. And, of course, first and foremost — The Turmoil [17; 80-81].

Then followed Shakan-Sheri. After that, you had a few years' break, but I realized I hadn't left the big game. Meanwhile, you started writing Childhood of the Year of the Boar, and then moved on to The Yellow Kazakh... [17; 97].

The writer composed The Slogan of Denationalization in 2004. In the Maze is the first book of the author's memoir novel I (Men). As for The Turmoil, it was published between 1980 and 1982 — a historical novel that depicts the fate and history of the Kazakh people through the forty-year life journey of Oraz-Mukhammed, who lived at the turn of the 16th and 17th centuries. The works Aldaspan, Blue Haze, The Archive Tale, Children of One Ancestor, Shakan-Sheri, Childhood of the Year of the Boar, The Yellow Kazakh, and even the Golden Diary mentioned in Mağauin's memoir novel I (Men), are all well-known to attentive readers.

The inclusion of all these works within a single narrative is further proof of what is called reminiscence — the reflection of literature within literature, or the representation of literature in literature [1; 219].

However, in The Kipchak Beauty, the following excerpts are more appropriate to be defined not as authorial reminiscence (autoreminiscence), but rather as re-authorial reminiscence (reauthorreminiscence). This is because autoreminiscence refers to the author's reference to their own previous works within the text of a new work, whereas reauthorreminiscence can be understood as the author's reference to the very work they are currently writing.

We substantiate the concept of reauthorreminiscence with the following excerpts from the artistic text of The Kipchak Beauty:

"I only started last Wednesday, with your blessing", said Sarzhan, looking at me in surprise. "That is, today. Right now. At this very moment. Past midnight. Aysulu-begim will arrive. She will stand before me, glowing with excitement. She will reveal the hidden, mysterious secret..." "So, what you've been telling me all this time is the first chapter of the story I am supposed to write", I said, leaving my words deliberately ambiguous, open to different interpretations. "Whether you write it or not, what I've shared is merely the introduction to a story that I myself will undoubtedly experience", said Sarzhan, his face slightly darkening. "Only, the ending is uncertain" [17; 46].

From the dialogue between the writer-character and the sculptor-character, we understand that in The Kipchak Beauty, the name Aysulu-begim, given to the female balbal statue, refers to this very story, and the phrase "the first chapter of the story I am supposed to write" refers specifically to the narrative being told. Isn't this precisely the writer referencing the events of the work they are in the process of writing?

Another excerpt: *"I am writing", I said in astonishment. "Just finished". "The Kipchak Beauty'. You've gotten there too. Congratulations", replied Sarzhan [17; 93].*

Here, the sculptor-character Sarzhan directly acknowledges the title of the narrative itself, thus confirming the writer's act of framing the story from within the story.

In this tale, there are also several reminiscences of other literary works. For example: *"There is another saying left to us by our ancestor Abai. The race is counted from its start, not from its end" [17; 5]. "In the Turkic world, it was a widespread custom to give people the names of animals..." [17; 7].*

The first reminiscence refers to Abai's Twenty-Third Word, while the second recalls the discussions in Mahmud al-Kashgari's Divan-i Lughat at-Turk about the origins and naming traditions of Turkic tribes — the first recorded mention of Turkic onomastics.

In Yermek Tursunov's novel *Mamluk*, similar literary techniques are used: quotations from the Qur'an, the Bible, and folk tales are woven into the narrative. These reminiscences are skillfully applied to illustrate the personal and spiritual journey of the historical figure Baybars, blending with the plot to highlight his growing faith in God. For instance, before the section where Baybars's bandits attack the Kipchak village, killing Zhamak and forcing Makytbek to flee from the Oirats, the following hadith of the Prophet Muhammad (PBUH) is cited:

"In the evening, do not expect to live until morning; in the morning, do not expect to live until evening. Be content with your health and illness; with your life and your death" [18; 22].

Another hadith is quoted when Makytbek, hiding in a mausoleum while escaping from the Oirats, sobs in distress: "O son of Adam, if you turn to Me and seek forgiveness, I will forgive all that you have done and will not remind you of it. O son of Adam, even if your sins reach the clouds of the sky, if you seek forgiveness from Me, I will forgive you. O son of Adam, if your sins are as great as the earth but you turn to Me asking for forgiveness, I will grant you My mercy..." [18; 31].

Furthermore, when the novel recounts an episode from Makytbek's childhood, it draws parallel references from the life of the Prophet Muhammad (PBUH): "...At that moment, he noticed a boy about ten years old. The boy was pouring water from a leather vessel to give to a young camel. An inexplicable force pulled Bakir towards him. He stopped two steps away, his body melting, his soul filled with peace. Suddenly, he felt an urge to pray. The emotional mystic..."

-Are you also from Mecca? he asked.

-The boy replied, Yes.

-Who are you traveling to Sham with?

-With my relative, Abu Talib.

-What is your name?

-Muhammad.

The Sufi quietly knelt and kissed the ground, then hastily stood up and walked away from the group of caravan travelers who were staring at his strange behavior" [18; 44].

Similar to the above excerpt, there are many other textual references in the novel — such as the dialogue between the Prophet Muhammad and Omar ibn al-Khattab, the Egyptian legend about the true story behind the formation of the Mamluk army, references to Surah 96 (Al-'Alaq) of the Qur'an, and Surahs 56, 63, 67, 70, and 66 with verses like: "When the Day of Resurrection occurs... the mountains will crumble completely and become scattered dust", "Because they first believed and then turned away, their hearts were sealed, so they do not understand", "If your water were to dry up, who then would bring you flowing water?", "Do they hope to enter Paradise while they continue in denial?", "O you who have believed, protect yourselves and your families from a Fire whose fuel is people and stones..." [18; 112]; as well as the verse from the Bible, Exodus 20:3: "You shall have no other gods before Me" [18; 101]; stories of the lives of the Prophets (Ibrahim, Isaac, Ishmael, Jesus, etc.), the legend of Adam and Eve, inscriptions from the Pyramids, and excerpts from *The Book of the Dead*. All of these textual references in the novel serve as reminiscences, evoking other stories and sacred texts within the narrative. These intertextual elements add additional meaning, depth, and emotional resonance to the events of the novel. Therefore, it can be concluded that Yermek Tursunov's *Mamluk* is a work rich in reminiscences, where references to other texts are skillfully woven into the fabric of the story to intensify its content and broaden its philosophical and historical scope.

Conclusions

The article identified that reminiscence is one of the widely used techniques and an important form of intertextuality in fiction. This phenomenon allows the author to establish a connection with preceding literary works and enriches the semantic structure of the text. Reminiscence is primarily based on the evocation of certain textual elements and contributes to enhancing the ideological and artistic level of a literary work. It enables readers to comprehend the new text more deeply through familiar motifs and allows the author to engage in a dialogue within intercultural and historical contexts.

Throughout the research, the similarities and differences between the concepts of reminiscence and allusion were analyzed. Based on the examination of scholars' opinions, it was clarified that reminiscence is realized through the direct or indirect use of certain excerpts from other works. In contrast, allusion expands the semantic potential of a text by referring to specific cultural and historical events or sources. Thus, reminiscence often functions as an artistic element that evokes a specific text.

The significance of reminiscence in literature is revealed through several aspects. Firstly, this technique demonstrates the author's connection with the literary traditions of their time. Secondly, it contributes to the multi-layered structure of a literary text. Thirdly, reminiscence enhances the reader's creative perception and facilitates a deeper understanding of the text. The use of reminiscence in literary works helps readers uncover the hidden meanings of the text and consider it within a specific cultural and historical context.

During the study, special attention was paid to the manifestations of reminiscence in Rakhymzhan Otarbayev's novel *Bas*. It was observed that the author established textual connections by referencing historical events and the works of renowned figures. For instance, excerpts from A.S. Pushkin's works and allusions to the poetry of Makhambet Utemisuly reflect the author's creative intention to revive literary and cultural heritage. Furthermore, it was revealed that various forms of reminiscence appear in M. Magauin's *Kypchak Beauty* and Y. Tursunov's *Mamluk*. Even the term "revato-reminiscence" was proposed in the course of the research.

In conclusion, reminiscence is a significant intertextual phenomenon in literary texts. It not only reveals the author's connection with other works but also reflects the peculiarities of their creative method. This technique deepens the meaning of the text and encourages the reader to engage in literary and cultural dialogue. In the future, the phenomenon of reminiscence requires broader study from a literary perspective, including an analysis of its features across various literary genres, which will undoubtedly become one of the key areas of research.

References

- 1 Аймұхамбет Ж.Ә. Әдебиет теориясы: оқулық / Ж.Ә. Аймұхамбет, А.А. Мырзахметов, А.Е. Әлімбаев. — Қарағанды: Гласир, 2023. — 304 б.
- 2 Хализев В.Е. Теория литературы: учебник / В.Е. Хализев. — Москва: Высш. шк., 2004. — 405 с.
- 3 Толковый словарь русского языка / под ред. проф. Д.Н. Ушакова. — Москва: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1940. — Т. 4. — 1500 с.
- 4 Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный [в 2-х т.] / Т.Ф. Ефремова. — Москва: Русский язык, 2001. — Том 2: П-Я. — 1088 с.
- 5 Большой энциклопедический словарь. — Москва: Большая российская энциклопедия, 1998.
- 6 Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины: учеб. пос. / Л.В. Чернец, В.Е. Хализев, С.Н. Бройтман и др.; под. ред. Л.В. Чернец. — Москва: Высш.шк., 1999. — С. 556
- 7 Адилова А.С. Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі цитация құбылысы немесе мәтін ішіндегі мәтін: моногр. / А.С. Адилова. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2012. — 262 б.
- 8 Gjørum R.G. Recalling memories through reminiscence theatre / R.G.Gjørum. — 2013.
- 9 Ambreen B. The Element of Reminiscence in Goli Taraghi's Short Stories / B. Ambreen // Bazyaft. — 2021. — Vol. 18. — № 33. — P. 20.
- 10 Yan D. The Evolving Narrative of Reminiscence: A Review on a Study of the Writing of the Memories in Philip Roth's Fiction / D. Yan, J. Song, L. Ding // Journal of Literature and Art Studies. — 2021. — Vol. 11. — № 12. — P. 955.
- 11 Thornton S. Reminiscence: A critical review of the empirical literature / S. Thornton, J. Brotchie // British Journal of Clinical Psychology. — 1987. — Vol. 26. — No 2. — P. 93
- 12 Жданова А.В. Использование литературных реминисценций в публицистическом тексте / А.В. Жданова // Вестник ВУиТ. — 2013. — № 4(14). — С. 5–13.
- 13 Лесик К.А. Реминисценция философии экзистенциализма в литературе хинди конца XX–начала XXI вв / К.А. Лесик, Г.В. Стрелкова // Филологические науки в МГИМО. — 2024. — Т. 10. — № 1. — С. 139–50.
- 14 Полежаева С.С. Реминисценции в приднестровской литературе: поликультурный вектор образования многонационального общества / С.С. Полежаева // Вестник Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова. — 2018. — № 26. — С. 80–82.
- 15 Даниленко Ю.Ю. Реминисценции классики в современном тексте (на материале повести «Метель» Владимира Сорокина) / Ю.Ю. Даниленко // Филологический класс. — 2012. — № 2. — С. 113–116.
- 16 Отарбаев Р. Бас / Р. Отарбаев. — Алматы: BRK Press, 2019. — 195 б.
- 17 Мағауин М. Қыпшақ аруы. Хикаяттар / М. Мағауин. — Алматы: Атамұра, 2007. — 256 б.
- 18 Тұрсынов Е. Мәмлүк / Е. Тұрсынов. — Алматы: «Meloman Publishing» баспасы, 2017. — 391 б.

А.М. Жакулаев, Б.Т. Тлеубекова, Ж.Ж. Шеризатова, З.А. Нурахметова, Н.Р. Суранчиева

Көркем мәтіндегі реминисценция қызметі

Мақалада көркем мәтіндегі интертекстуалдылықтың бір түрі болып табылатын реминисценция құбылысы жан-жақты қарастырылған. Реминисценция басқа шығармаларға сілтеме жасау, белгілі бір әдеби дәстүрлерді жаңғырту және мәтіндік диалог қалыптастыру құралы ретінде талданған. Зерттеуде реминисценция мен аллюзия арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтар салыстырылып, әдеби шығармалардағы реминисценцияның мағыналық және эстетикалық қызметі анықталған. Сонымен қатар реминисценция терминіне әртүрлі әдебиеттанушылар мен лингвистер берген анықтамалар талданып, оның интертекстуалдылық теориясымен байланысы ашылған. Ю. Кристева, М. Бахтин, Р. Барт, В.Е. Хализев сынды ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, реминисценцияның әдеби мәтіндегі рөлі зерделенген. Сондай-ақ профессор А.С. Адилованың интертекстуалдылықтың түрлері мен реминисценцияның көркем мәтінде қолданылу ерекшеліктері туралы тұжырымдары зерттелген. Зерттеу барысында әдеби талдау, салыстырмалы әдіс, герменевтикалық және интертекстуалдық әдістер қолданылды. Әр әдіс реминисценцияның көркем шығармалардағы қызметін тереңірек зерттеуге, оның мағыналық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Авторлар Р. Отарбаевтың «Бас» романы мен М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы», Е. Тұрсыновтың «Мәмлүк» шығармасынан алынған мысалдар негізінде реминисценцияның көркем мәтіндегі нақты қолданыстарын да қарастырған. Мақалада жаңа «реавтореминисценция» терминін енгізу ұсынылған. Яғни «автореминисценция» көркем шығарма мәтінінде қаламгердің өз шығармасына сілтеме жасайтыны болса, «реавтореминисценция» жазушының жазып отырған шығармасының өзіне сілтеме жасауы» деген концепция ұсынылып, көркем мәтін арқылы дәлелденіп, нақтыланған. Реминисценцияның автордың өз дәуірінің әдеби дәстүрлерімен байланысын көрсететіндігі; көркем мәтіннің көп жиынтық құрылымын қалыптастыруға мүмкіндік беретіндігі; оқырманның шығармашылық қабылдауын арттырып, мәтінді жан-жақты түсінуіне ықпал ететіндігі зерделенді. Мақалада реминисценцияның әдеби туындының мазмұнын тереңдету, мәтіндер арасындағы байланыстарды күшейту, оқырман қабылдауын күрделендіру қызметі көрсетіледі. Авторлар реминисценция құбылысын жан-жақты зерттеп, оның әдеби шығармашылықтағы орнын айқындауға талпынған. Бұл зерттеу интертекстуалдық құбылыстарды түсінуге және қазіргі әдебиеттанудағы реминисценцияның маңызын ашуға үлес қосады.

Кілт сөздер: реминисценция, автореминисценция, реавтореминисценция, аллюзия, интертекст, диалог, әдеби образ.

А.М. Жакулаев, Б.Т. Тлеубекова,
Ж.Ж. Шеризатова, З.А. Нурахметова, Н.Р. Суранчиева

Функция реминисценции в художественном тексте

В данной статье всесторонне рассматривается феномен реминисценции как один из видов интертекстуальности в художественном тексте. Реминисценция анализируется как средство отсылки к другим произведениям, возрождения определённых литературных традиций и формирования текстового диалога. В исследовании проводится сравнительный анализ сходств и различий между реминисценцией и аллюзией, а также выявляются семантические и эстетические функции реминисценции в литературных произведениях. В статье анализируются различные определения термина «реминисценция», предложенные литературоведами и лингвистами, и раскрывается его связь с теорией интертекстуальности. Опираясь на труды Ю. Кристевой, М. Бахтина, Р. Барта, В.Е. Хализева, рассматривается роль реминисценции в художественном тексте. Кроме того, исследуются выводы профессора А.С. Адиловой о видах интертекстуальности и особенностях использования реминисценции в художественных текстах. В ходе исследования применяются литературный анализ, сравнительный метод, герменевтический и интертекстуальный методы. Каждый из этих подходов позволяет глубже изучить функции реминисценции в художественных произведениях и выявить её смысловые особенности. Кроме того, конкретные примеры использования реминисценции в художественном тексте рассматриваются на материале романа Р. Отарбаева «Бас», повести М. Мағауина «Қыпшақ аруы» и произведения Е. Тұрсунова «Мәмлүк». В статье также предлагается введение нового термина — «реавтореминисценция». Если «автореминисценция» означает отсылку автора к собственному произведению внутри его же текста, то «реавтореминисценция» предполагает самореференцию создаваемого произведения к самому себе. Этот концепт обосновывается на примерах из художественных текстов. Выявлено, что реминисценция отражает связь автора с литературными традициями его эпохи, способствует созданию многослойной структуры художественного текста, а также активизирует творческое восприятие читателя, способствуя более глубокому пониманию произведения. В статье демонстрируется, что реминисценция углубляет содержание литературного произведения, усиливает межтекстовые свя-

зи и усложняет восприятие текста читателем. Автор стремится всесторонне исследовать феномен реминисценции и определить его место в литературном творчестве. Данное исследование вносит вклад в понимание интертекстуальных явлений и раскрывает значимость реминисценции в современной литературоведческой науке.

Ключевые слова: реминисценция, автореминисценция, реавтореминисценция, аллюзия, интертекст, диалог, литературный образ.

References

- 1 Aimukhambet, Zh.A., Myrzakhmetov, A.A., & Alimbaev, A.E. (2023). *Adebiyet teoriasy [Literary theory]*. Karagandy: Glasir [in Kazakh].
- 2 Khalizev, V.E. (2004). *Teoriia literatury [Theory of literature]*. Moscow: Vysshaia Shkola [in Russian].
- 3 Ushakov, D.N. (Ed.). (1940). *Tolkovyi slovar russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language]* (Vol. 4). Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannykh i natsionalnykh slovarei [in Russian].
- 4 Efremova, T.F. (2001). *Novyi slovar russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatelnyi [New dictionary of the Russian language: Explanatory and word-formation dictionary]*. (Vols. 1-2). Vol. 2. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 5 (1998). *Bolshoi entsiklopedicheskii slovar [Great encyclopedic dictionary]*. Moscow: Bolshaia Rossiiskaia Entsiklopediia [in Russian].
- 6 Chernets, L.V. (Ed.). (1999). *Vvedenie v literaturovedenie. Literaturnoe proizvedenie: Osnovnye poniatia i terminy [Introduction to literary studies. Literary work: Basic concepts and terms]*. Vysshaia shkola [in Russian].
- 7 Adilova, A.S. (2012). *Qazirgi qazaq korkem mátingderindegi tsitatsia qubylysy nemese máting ishindegi máting [The phenomenon of citation in modern Kazakh literary texts or text within a text]*. Karagandy: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 8 Gjørum, R.G. (2013). *Recalling memories through reminiscence theatre*.
- 9 Ambreen, B. (2021). The Element of Reminiscence in Goli Taraghi's Short Stories. *Bazyaft*, 18(33), 20.
- 10 Yan, D., Song, J., & Ding, L. (2021). The Evolving Narrative of Reminiscence: A review on a Study of the Writing of the Memories in Philip Roth's Fiction. *Journal of Literature and Art Studies*, 11(12), 955.
- 11 Thornton, S., & Brotchie, J. (1987). Reminiscence: A critical review of the empirical literature. *British Journal of Clinical Psychology*, 26(2), 93.
- 12 Zhdanova, A.V. (2013). Ispolzovanie literaturnykh reministsentsii v publitsisticheskom tekste [The use of literary reminiscences in journalistic texts]. *Vestnik Volzhskogo Universiteta imeni V.N. Tatishcheva — Bulletin of the Volzhsky University named after V.N. Tatishchev*, 4(14), 5–13 [in Russian].
- 13 Lesik, K.A., & Strelkova, G.V. (2024). Reministsentsiia filosofii ekzistentsializma v literature khindi kontsa XX–nachala XXI vv. [Reminiscence of Existentialist Philosophy in Late 20th — Early 21st Century Hindi Literature]. *Filologicheskie nauki v Moskovskom Gosudarstvennom Institute Mezhdunarodnykh Otnoshenii — Philological Sciences at the Moscow State Institute of International Relations*, 10(1), 139–150 [in Russian].
- 14 Polezhaeva, S.S. (2018). Reministsentsii v pridnestrovskoi literature: polikulturnyi vektor obrazovaniia mnogonatsionalnogo obshchestva [Reminiscences in Transnistrian Literature: The Multicultural Vector of Forming a Multinational Society]. *Vestnik Khakasskogo gosudarstvennogo universiteta imeni N.F. Katanova — Bulletin of Khakass State University named after N.F. Katanov*, 26, 80–82 [in Russian].
- 15 Danilenko, Yu.Yu. (2012). Reministsentsii klassiki v sovremennom tekste (na materiale povesti «Metel» Vladimira Sorokina) [Reminiscences of Classics in the Modern Text (Based on Vladimir Sorokin's Novella "The Blizzard")]. *Filologicheskii klass — Philological class*, 2, 113–116 [in Russian].
- 16 Otarmaev, R. (2019). *Bas [The Head]*. Almaty: "BRK Press" baspasy [in Kazakh].
- 17 Magauin, M. (2007). *Qypshaq aruy. Hikaittar [The Kipchak Beauty. Stories]*. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 18 Tursynov, E. (2017). *Mamlük [Mamluk]*. Almaty: "Meloman Publishing" baspasy [in Kazakh].

Information about the authors

Zhakulayev Adil Muratovich — Vice-Rector for Strategic Development of Bolashaq Academy, Assistant Professor, PhD, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: adil91kz@mail.ru

Tleubekova Botakoz Turganbaevna — Candidate of Philological Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: biko.1972@mail.ru

Sherizatova Zhuldyz Zhamburtaevna — Senior Lecturer of the G.A. Meiramov Department of Russian Language and Literature, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: zh.sher@mail.ru

Nurakhmetova Zukhra Alexandrovna — Assistant Lecturer of the Department of Aviation English, Civil Aviation Academy of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan; e-mail: zualex1905@gmail.com

Suranchiyeva Nazgul Rysakhynovna — Senior Lecturer of the Department of Aviation English, Civil Aviation Academy of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan; e-mail: n.suranshieva@agakaz.kz

А. Мустояпова^{1*}, М. Өстемір²

¹Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Общеобразовательная школа № 24, Темиртау, Казахстан

(e-mail: mustoyanova2017@gmail.com)

e-mail: mustemir9@gmail.com)

Когнитивные метафоры в эссе Элен Сиксу «Смех Медузы»

В статье рассмотрены когнитивные метафоры в эссе Элен Сиксу «Смех Медузы», которое является ключевым текстом феминистской литературы. Цель исследования — определить роль когнитивных метафор (Медуза, «белые чернила», Африка) в формировании концепции женского письма. Материалом исследования является текст эссе Э. Сиксу. Методы исследования включают когнитивный анализ, семантический и интерпретационный подходы, а также деконструкцию текста. Авторы статьи акцентируют внимание на понятии когнитивной метафоры как средстве создания и деконструкции нарративов. Актуальность статьи обусловлена тем, что проблема женского письма остается в центре внимания современного литературоведческого дискурса. Краткий обзор научной литературы демонстрирует устойчивый интерес исследователей к вопросам, поднятым в эссе «Смех Медузы», а также подтверждает актуальность теории когнитивной метафоры как исследовательского метода. Результаты исследования показали, что использование Э. Сиксу мифологических и культурных образов усиливает представление женской идентичности. Авторами установлена значимость метафорических образов Медузы, «белых чернил» и Африки для раскрытия концепции женского письма. Научная новизна заключается в комплексном рассмотрении указанных метафор, семантика которых полностью раскрывается в их взаимосвязи. Этот подход отличает данное исследование от других, предметом анализа которых в раскрытии концепции женского письма является в основном образ Медузы. Обращение к метафорам позволяет Э. Сиксу рассуждать о сути нового типа повествования, во многом отличающегося от традиционного, т.е. мужского, письма. Э. Сиксу осуществляет децентрацию мужского взгляда и разрушает утвердившуюся в культуре интерпретацию образа Медузы как пугающей и несущей угрозу. Новый взгляд показывает Медузу как жертву мужского доминирования, дискриминируемую, лишенную права голоса. Данная интерпретация позволяет Э. Сиксу определить главную цель женского текста, а именно прервать молчание женщин в литературе, перестать быть объектом мужской интерпретации, создать свой тип повествования. Африка в интерпретации Э. Сиксу становится метафорическим образом женщины, которой навязали миф о ее таинственности и непостижимости, тем самым оправдав отказ от попыток ее понять. Э. Сиксу считает, что писатель-мужчина объективно не способен передать природу женщины и потому прибегает к концепции «тайны» и «загадочности» женщины, ограничивая описание стереотипами. Метафорический образ «белых чернил» Э. Сиксу использует, чтобы акцентировать внимание на том факте, что женское письмо имеет свои отличия и оно свободно от устоявшихся в традиции стандартов мужского художественного языка. Результаты исследования могут быть применены при анализе женских текстов.

Ключевые слова: когнитивная метафора, женское письмо, феминистская литература, Элен Сиксу, «Смех Медузы», мифологический образ.

Введение

Проблематика исследования связана с формированием и функционированием женского письма, понятие которого было введено в оборот в 1970-ые годы. Концепция женского письма, маскулинность литературы и необходимость выработки нового языка выражения стали предметом обсуждения таких представителей феминистской критики, как Адриенна Рич, Юлия Кристева, Люс Иригарей, Джудит Батлер, Элейн Шоуолтер и др. У истоков этой дискуссии стояла Элен Сиксу, программное эссе которой «Смех Медузы» [1] сыграло значительную роль в определении данной концепции. Эссе написано преимущественно метафорическим языком, и поэтому оставляет широкое поле для интерпретаций. Развитие когнитивистики и появление новых исследований в области когнитивной метафоры позволяют вновь обратиться к эссе Э. Сиксу с целью его анализа.

Цель исследования данной статьи заключается в анализе трех метафорических образов, представленных в эссе Элен Сиксу «Смех Медузы», и выявлении их роли в формировании концепции женского письма. В качестве задач определены следующие: выявить ключевые метафоры эссе, осу-

* Корреспондент-автор. e-mail: mustoyanova2017@gmail.com

ществить их семантический анализ и определить их значение для презентации женской идентичности; деконструировать текст эссе, чтобы обозначить новаторство Э. Сиксу, основанное на смене курса и децентрации мужского взгляда; проанализировать осуществленную Э. Сиксу деконструкцию образа Африки; рассмотреть семантику созданного Э. Сиксу метафорического образа «белых чернил» и обозначить его значение для понимания концепции женского письма; проследить зависимость семантики метафор от культурной традиции и социального контекста.

В статье рассматриваются когнитивные метафоры, посредством которых Элен Сиксу раскрывает семантику дефиниции «женское письмо» (*écriture féminine*). С этой целью Э. Сиксу использует метафорические образы Медузы, Африки и «белых чернил». Она предлагает новый взгляд на Медузу, разрушает предложенную Э. Фрейдом трактовку образа женщины как «темного континента», а также вводит понятие «белых чернил» как антитезу традиционному мужскому способу письма.

Обзор научной литературы, посвященной эссе Э. Сиксу «Смех Медузы» (английское издание 1976 г.), позволяет заключить, что оно до сих пор остается предметом научного интереса филологов, психологов, философов, культурологов. Эссе исследовалось в рамках рассмотрения вопросов женского творчества, идентичности, сексуальности, иерархических отношений и т.д. Так, М.Х. Аль-Махфеди исследует постмодернистские тенденции в предложенной Э. Сиксу форме письма и акцентирует внимание на преодолении патриархального мифа о женщине, используемого для удержания ее в рамках бинарной иерархии [2]. Г. Смит рассматривает эссе в рамках лакановской теории младенчества, бессознательного и символы сновидений [3]. Т. Прия, опираясь на концепцию «различия» Ж. Деррида и теорию гендерного развития Ж. Лакана, исследует способы построения Э. Сиксу ее теории. Смех Медузы, Т. Прия, «выражает радость, переводя язык угнетения на язык тела, которому нет границ» [4, 283]. Предметом исследования Д. Чакроборти становится идея Э. Сиксу о деконструкции идеи фаллоцентризма Ж. Лакана и «психоаналитической закрытости» З. Фрейда, а также идея о высвобождении подавленных желаний женщин для создания новой формы письма [5]. Ф. Батулар анализирует эссе Э. Сиксу с точки зрения гендерной репрезентации в дискурсе и стилистике феминизма [6]. М. Сегарра осуществляет сравнительный анализ термина «письмо», используемого у Ж. Деррида и Э. Сиксу, и приходит к выводу, что «женское письмо» становится альтернативой доминирующему письму, которое является для Сиксу «фаллоцентричным» [7]. Н.Р. Дайер рассматривает «белые чернила» Сиксу, дополняя их образом «красных чернил», под которыми подразумевается отсылка к женским циклам и функции продолжения рода. Н.Р. Дайер полагает, что именно «красные чернила» в женской писательской практике должны определяться как мощный источник женского стиля письма. Образ «красных чернил» в эссе Э. Сиксу не представлен, но исследователь высказывает гипотезу о том, что они прорываются сквозь текст эссе, однако автор сублимирует этот образ в более приличную и «правильную» белизну молока [8]. К.Р. Бостоу, исследуя в трудах Э. Сиксу инклюзивность половых различий и разрушение ею иерархии видов человека и животных, анализирует семантику волос-змей Медузы, а также рассматривает изменения в интерпретации этого образа в более поздних работах Э. Сиксу [9]. Л. Газбарроне обнаруживает сходство между теориями М. Бахтина и концепцией Э. Сиксу. В описании «женского письма», предпринятого Э. Сиксу, исследователь видит то, что М. Бахтин называл диалогическим дискурсом, а именно выстраивание новых отношений между собой и другими с помощью литературного высказывания [10].

Следует отметить, что исследователи проявляли значительный интерес к образу Медузы, тогда как образы Африки и «белых чернил» оставались в тени. Однако, на наш взгляд, метафорические образы Африки и «белых чернил» являются не менее значимыми для понимания семантического наполнения и языка женского письма. Более того, три метафорических образа, как нам представляется, должны рассматриваться во взаимосвязи друг с другом, поскольку они представляют три грани одного явления.

Научная новизна данной статьи обусловлена проведенным анализом трех метафор как элементов единой конструкции, дополняющих друг друга и раскрывающих одно явление — феномен женского письма. При этом образ Африки и «белых чернил» рассматриваются как ключевые, поскольку посредством их Э. Сиксу формирует новые концептуальные метафоры, выражающие содержательный уровень женского текста. Кроме того, авторы статьи определяют зависимость интерпретаций когнитивных метафор от культурного контекста и характера социальных отношений. Таким образом, новизна исследования заключается в раскрытии трех связанных друг с другом когнитивных метафор в эссе «Смех Медузы» и их основополагающего значения в формировании концепции женского письма.

Обращение к метафорам позволило Э. Сиксу образно, экспрессивно и эмоционально заявить о предложенном ею новом понятии. Использование Э. Сиксу метафорических образов актуализировало обращение авторов статьи к когнитивной теории метафоры, разработанной Дж. Лакоффом, М. Джонсоном и другими исследователями.

Метафора в трудах современных исследователей рассматривается как когнитивный механизм, существенно влияющий на формирование и преобразование картины мира существующей в сознании человека. Так, в фундаментальной работе Дж. Лакоффа и М. Джонсона «Метафоры, которыми мы живем» [11] авторы утверждают, что процессы мышления человека метафоричны. Дж. Лакофф и М. Джонсон считают, что метафора играет существенную роль в установлении того, что в нашем восприятии мира становится реальным. Данное утверждение позволяет рассматривать традиционные метафорические образы как формирующие наше мировосприятие, следовательно, важно понять, как конструировались и какую цель преследовали те, кто создавал или формировал определенную интерпретацию тех или иных метафор. Аналогичного подхода придерживается и Э. МакКормак, отмечая: «Постановка вопроса о концептуальной метафоре дала толчок исследованиям в сфере мыслительных процессов человека. Это помогло сделать вывод о том, что метафора — это прежде всего прием мышления о мире, переведенный в словесную форму» [12]. А. Киклевич подчеркивает функциональную значимость концептуальной метафоры в том, что «с помощью ассоциируемых импликаций одной познавательной модели (категории, домены) конструируется познавательная модель нового объекта (или группы объектов), вводимого в опытную область человека» [13; 251]. Э. Кассирер указывает на связь мифологического и языкового типов мышления: «...структура мифологического и языкового мира в значительной степени определяется одинаковыми духовными представлениями... Чтобы распознать эти функции как таковые и сделать выводы, мы должны проследить пути развития мифа и языка не проспективно, а ретроспективно — нам надо вернуться к точке, откуда берут начало обе расходящиеся линии» [14; 33].

В статье деконструируется новое прочтение Э. Сиксу образа Медузы, рассматривается предложенная Э. Сиксу деконструкция образа Африки и ее заключение об общей природе угнетения, подавления, лишения права голоса выходцев Африки и женщин, и, наконец, реконструируется логика Э. Сиксу в формировании метафорического образа «белых чернил».

Материал и методы исследования

Материалом исследования является эссе французского литературоведа Элен Сиксу «Смех Медузы», в котором в метафорической форме представлена ее концепция женского письма. Обращение к этому эссе обусловлено тем, что оно положило начало дискуссии о необходимости формирования женского письма как особого типа, отличного от мужского. Особый интерес к тексту обусловлен не только его ранней публикацией, но и тем, что в нем содержатся программные тезисы, позволившие считать его манифестом женской литературы и феминистской литературной критики. Кроме того, важным материалом для исследования стали труды, посвященные теории когнитивной, концептуальной метафоры. Это, прежде всего, Дж. Лакофф и М. Джонсон, а также последователи их школы.

В качестве метода исследования в статье использована когнитивная теория метафоры, позволяющая определить генезис, семантику и функционирование метафорических образов. Когнитивный подход к метафоре, получивший развитие в 1980—1990-ые годы, открыл новые возможности для осмысления механизмов действия метафоры, выявления многоуровневых связей между языковыми конструкциями и когнитивными установками, а также понимания устойчивого влияния стереотипов на мышление.

Принципиально важен тезис Дж. Лакоффа и М. Джонсона о том, что конвенциональные метафоры и, как следствие, понятийные структуры, базируются на культурном опыте. Данный тезис становится ключевым для понимания того, как интерпретирует, деконструирует метафорические образы и создает новые метафоры Э. Сиксу в эссе «Смех Медузы».

Поскольку Э. Сиксу обращается к мифу о Медузе как центральному образу в построении своей концепции женского письма, для нас представляют интерес высказывания исследователей о мифе и мифологическом мышлении. Дж. Лакофф и М. Джонсон пишут о том, что миф и метафора воспринимаются как истины и имеют общую функцию, а именно формируют наше осмысление окружающего мира, детерминируют наше поведение и определенное отношение к тем или иным явлениям.

Таким образом, теория метафоры представляет необходимый научный инструментарий для анализа, включающего выявление ключевых метафор; способы их формирования или деконструкции; их семантический анализ; их функционирование в культурном контексте.

Учитывая тот факт, что эссе Э. Сиксу написано образным, метафорически богатым и эмоциональным языком, важным инструментом анализа авторов статьи является прием деконструкции текста. Он позволяет определить невыраженную в прямых формулах концепцию женского письма, его типологические признаки, а также увидеть подтексты и обозначить логику размышлений Э. Сиксу. Текст эссе изобилует метафорическими образами, поэтому авторы сочли необходимых сосредоточиться на анализе трех из них, являющихся ключевыми для конкретизации концепции женского письма.

Анализ данных позволяет продемонстрировать значение метафор для обозначения новых культурных явлений и дефиниций, а также определить их роль в презентации женского телесного, психологического, интеллектуального опыта.

Результаты и обсуждение

Отправной точкой для написания эссе «Смех Медузы» становится оценка Э. Сиксу сложившейся в литературе ситуации, когда, на ее взгляд, сложно было обнаружить произведение, описывающее природу женщины, а «исключения настолько редки, что, изучив литературу разных языков, культур и эпох, можно только поразиться этой тщетной разведывательной миссии» [1; 942]. Другая проблема заключалась в критически малом числе писательниц, даже при том, что их количество несколько увеличилось с XIX века. Следующая проблема, на взгляд Э. Сиксу, состояла в том, что значительное количество текстов писательниц «ничем не отличается от мужского письма и которое либо затемняет женщин, либо воспроизводит классические изображения женщин» [1; 942]. Под «классическими изображениями» женщин Э. Сиксу понимает традиционный образ женщины, представленный в литературе, и характеризующийся как чувствительная, мечтательная, таинственная и т.п.

Декларируя концепцию женского письма, Э. Сиксу определяет ряд целей, которых можно достичь при условии, что женщины сами будут описывать свой мир и окружающую действительность такими, какими они их видят. «Женщина должна писать самое себя: должна писать о женщинах и привлечь женщин к процессу писания, от которого они были отторгнуты так же жестоко, как и от собственного тела, по тем же причинам, с помощью тех же законов и с той же фатальной целью» [1; 940]. Создание женского письма, по мысли Э. Сиксу, откроет новую страницу в литературе, поскольку появятся тексты, отражающие не вымышленный мужской мир женщины-героини, а открывающие реальный жизненный опыт, взгляды, чувства женщин.

Важным фактором женского письма становится то, что автор-женщина будет самовыражаться в тексте через внутреннее «я», женскую телесность и эмоции. Главное, женщина сама будет презентовать себя и перестанет быть объектом изображения писателя-мужчины, который фантазирует, воображает мир женщины, навязывая миллионам читателей ложные представления о том, что и как чувствует женщина, какими она видит других людей и окружающий ее мир.

Значимым элементом этого процесса для Э. Сиксу становится то, что женщина возвращает себе право голоса, которого она была лишена многие столетия из-за социокультурных практик, навязанных стереотипов о женском творчестве, дискриминации и нежелании мужчин (писателей, редакторов, издателей) видеть соперников в творчестве в лице женщин. Она пишет о положении, в котором «у женщины никогда не бывает своей очереди говорить — тем более серьезным и непростительным в этом сочинении является как раз сама возможность изменения, пространство, которое может послужить трамплином для подрывной мысли, предварительным движением трансформации социальных и культурных структур» [1; 942-943]. По мысли Э. Сиксу, акт письма для женщин должен стать путем обретения себя, восстановления своей идентичности и своего возвращения в мир. Путь к этому лежит через отказ от мужской центрированности, мужской стилистики, мужской образности и художественного языка. Женское письмо рассматривается Э. Сиксу как альтернатива, которая не только противостоит мужскому типу письма, но и подрывает за века сложившиеся в культуре взгляды, интерпретации, идеи, связанные с миром женщины.

С целью объяснения того, что представляет собой женское письмо, Э. Сиксу использует метафорические образы, каждый из которых позволяет раскрыть разные грани этого явления. Поскольку теория женского письма в 1970-ые годы еще не была до конца сформирована, а, по мнению феминистских критиков, традиционное письмо следовало реформировать или, точнее, создать новое, то

Э. Сиксу в достаточно кратком эссе пытается изложить собственное представление о женском тексте и его принципиальном отличии от мужского. Э. Сиксу использует образный, метафорически насыщенный язык, который позволяет не только очертить контуры ее концепции, но и прибегнуть к лексике, связанной с телом и сексуальностью, для выражения властных отношений доминирования/подчинения в самых разных их проявлениях: пол, право, творчество, язык и др. Обращение Э. Сиксу к метафорическому языку неслучаен, поскольку то, что она определяет, сложно изложить посредством формул и лаконичных описательных структур. Более того, она ломает прежние когнитивные схемы и создает новые, связанные с женским письмом и призванные метафорически передать его суть. Дж Лакофф и М. Джонсон пишут о том, что «метафоры могут творить для нас реалии, в особенности социальные реалии. Следовательно, метафора может стать ориентиром для будущих действий...» [11; 184]. Своими метафорами Э. Сиксу создает «самоисполняющееся пророчество» и творит новые реалии, меняющие отношение к миру женщины.

Размышляя о праве женщины на голос и самопрезентацию, Э. Сиксу обращается к мифологическому образу Медузы, вынесенному в заглавие эссе. Образ смеющейся Медузы становится символом разрушения доминирующего дискурса о ней. Э. Сиксу взрывает миф о Медузе, точнее его интерпретацию, которая доминировала в культуре, как минимум, после завершения эпохи античности. В этом действии реализовано то, что становится, по мысли Э. Сиксу, актом подрыва, а само женское письмо она называет «повстанческим письмом». Э. Сиксу отмечает: «Женский текст не может не быть более чем подрывным. Это вулканическое вещество... другого пути нет...» [1; 949].

В эссе не излагается история несправедливого отношения к Медузе. Однако скрытая от людей, а затем обезглавленная Медуза выступает символом того молчания, которое не позволяло женщинам выразить себя в языке, тексте. Э. Сиксу предлагает новый образ Медузы: «Вам достаточно посмотреть прямо на Медузу, чтобы увидеть ее. И она не смертельна. Она красивая и она смеется» [1; 947]. Почему Э. Сиксу видит Медузу смеющейся, в то время как произведения искусства убеждают нас в том, что Медуза страшна, агрессивна и заключает в себе угрозу? В смехе Медузы для Э. Сиксу содержится подрывной акт. Медуза не соглашается, не принимает навязанную ей роль. Она собирается сказать правду о себе, но для начала необходимо разрушить созданный и растиражированный в культуре миф о ней. По мысли Э. Сиксу, ложь о Медузе можно разрушить, подняв на смех клевету, показав свое пренебрежение по отношению к взгляду, продиктованному патриархальной традицией. Э. Сиксу называет это «разбить «правду» смехом» [1; 949]. «Правда», скрываемая за мифом о Медузе, должна быть разрушена, поскольку это способно обнажить истинное положение женщины, лишенной права за защиту, обреченной на молчание и, как следствие, предстающей перед миром сквозь призму мужского взгляда. Элен Сиксу предлагает концепцию о женском смехе (смехе Медузы) как способе освобождения от ограничений и подавления, налагаемых патриархальной культурой. Смех у нее становится признаком собственной субъектности, наличия чувств и мыслей. Э. Сиксу утверждает: чтобы история изменилась, надо перестать «слушать сирен (ибо сирены были мужчинами), чтобы история изменила свой смысл» [1; 947].

Одной из ключевых когнитивных операций осуществленных Э. Сиксу, становится переосмысление мифа о Медузе. Она указывает на то, что традиционная интерпретация вступает в противоречие с изначальным образом Медузы, представленным у Гесиода в «Теогонии» и у Овидия в «Метаморфозах». Э. Сиксу раскрывает обусловленность ментальных стереотипов тенденциозными толкованиями мифологических образов.

Насколько обоснован предложенный Э. Сиксу взгляд на Медузу? Как новый культурный и социальный контексты делают ее прочтение более актуальным и соответствующим реальной истории Медузы? Парадоксальным образом жертва насилия Медуза стала символом угрозы, ужаса и отторжения. Афина наказала Медузу тем, что всякий, кто посмотрит в глаза Медузы, будет погублен. Насильник Посейдон остался безнаказанным, а жертва насилия Медуза, сама страшась своего облика, скрылась от людей. Даже если бы Медуза решила рассказать правду о случившемся, никто не стал бы ее слушать, опасаясь взглянуть на нее и превратиться в камень. Так, наказание Медузы лишило ее права голоса и спасло от обвинения Посейдона. Другой мужчина — Персей — отыскал Медузу в ее добровольном изгнании, обезглавил ее, и этот его поступок стал почитаться как подвиг.

Вслед за Э. Сиксу исследователи задались вопросами, которые долгие века не ставились: почему за насилие наказана жертва? Почему изгоем становится Медуза, а не Посейдон? Почему Медуза, скрывшись от людей, является угрозой? Почему Персей прославлен как герой, хотя его «подвиг» заключается в том, что убивает жертву насилия Посейдона и несправедливого решения Афины?

Безусловно, Э. Сиксу была не единственной, кто обратил внимание на то, что Медуза являлась жертвой. Об этом напоминает и Овидий в 4-ой книге «Метаморфоз» [15]. Как отмечает М. Зебра: «Но, как это часто бывает, Овидий усложняет тон: его Медуза сочетает в себе ужасную красоту с пафосом страдания за зло, которого она сама не совершала» [16]. Следует отметить, что Овидий не говорит о странности и нелогичности последовавшего наказания Медузы. Однако немаловажен тот факт, что Овидий упоминает о красоте Медузы и множестве соискателей ее сердца до того, как она стала жертвой насилия. Она, отказав Посейдону в любви, была наказана им за свою независимость и наличие собственной воли. Так, за закрепившимся в представлениях людей образом страшной Медузы скрывается наказанная за красоту и независимость женщина, не пожелавшая подчиниться, несущая крест несправедливого наказания и обреченная на страдания. Ее добровольное изгнание — это символ молчания. Она не рассказала правду, не пожаловалась на несправедливость Афины, не призвала виновного к ответу, не потребовала справедливости. Более того, угроза погибнуть от взгляда на Медузу не позволяла никому узнать ее правду и увидеть ее настоящую — некогда красивую, гордую, независимую, а теперь поверженную, наказанную за желание Посейдона обладать ею.

Э. Сиксу рассматривает Медузу как собирательный образ, символ женщины, наказанной за красоту и независимость, дискриминируемой, изгнанной, лишенной голоса. Автор эссе смеется над страхом мужчин перед женщиной и над «подвигом» Персея: «Им нужно нас бояться. Посмотрите на дрожащих Персеев, пятящихся к нам спиной, одетых в апотропы» [1; 947].

Квинтэссенцией традиционного прочтения образа Медузы становится эссе З. Фрейда «Голова Медузы» [17], написанное им в 1922 году. З. Фрейд рассматривает Медузу в качестве сексуального объекта, прочитывая мифологический образ в рамках психоаналитической теории. Эссе З. Фрейда и Э. Сиксу представляют собой два диаметрально разных взгляда на образ Медузы. С одной стороны, холодный анализирующий взгляд мужчины на объект, в котором он видит угрозу, врага. С другой стороны, взгляд изнутри, эмоциональный, полный эмпатии. Интерпретации З. Фрейда и Э. Сиксу демонстрируют разную логику и язык — мужской и женский. Э. Сиксу называет рассуждения З. Фрейда в рамках его теории психоанализа «восхитительными истериками». Смена ракурса, принятая Э. Сиксу, обусловила смену восприятия, при котором Медуза выступает не объектом, а субъектом.

Наблюдаемая в мифе и его последующей интерпретации объективация Медузы позволяла игнорировать ее личность, ее чувства, ее положение жертвы. Из мифа мы знаем об отталкивающей, пугающей внешности Медузы, но ничего не знаем о ее чувствах; о ней что-то сообщают, но мы не слышим ее голоса; мы воспринимаем ее через призму других, но не знаем ее мыслей, ее страданий. Минимизация сведений о ней как о способном чувствовать человеке приводит к ее объективации. У. Даффи отмечает: «Сведение к минимуму представления о Медузе как о человеке облегчило более поздним культурам дальнейшее игнорирование или даже стирание ее человечности» [18; 13].

Для Э. Сиксу определяющим в понимании и презентации становится ракурс, перспектива. Она утверждает, что женщина не может быть описана со стороны, как объект исследования. Элен Сиксу указывает на то, что традиционно женщины были изображены сквозь призму мужского взгляда, т.е. как объект. Эта перспектива привела к искаженному представлению о женщине, ее чувствах, мыслях, самооценке. Искажение отражалось в культурных образах и стереотипах, которые не только подчеркивали подчиненность женщин, но и лишали их собственного голоса. Веками доминирующий в культуре взгляд мужчины сформировал однобокое восприятие многих образов искусства. Бауэрс Р.С. отмечает, что образы женщин из греко-римской мифологии остаются «закодированными в нашем сознании» в их патриархальной интерпретации. Исследователь пишет: «Мифологическая фигура Медузы, этот основной символ женской сексуальности, является хорошим примером того, насколько глубоко мужской взгляд структурирует как мужское, так и женское восприятие женщин...» [19; 217].

Э. Сиксу призывает женщин самим писать о себе, став субъектом, вернувшись в историю, литературу, мир. Она просит женщин не верить в то, что они ужасны и несут угрозу. Главное, женщинам не следует выбирать добровольное изгнание и молчание. Иначе вместо них, о них, за них будут говорить мужчины. И тогда с женщинами случится та же история, что и с оклеветанной Медузой, которая была наказана за чужие грехи, стала воплощением ужаса и оказалась изгоем. Д.К. Пертиви указывает на молчание Медузы, видя в этом символ подчиненного положения женщины: «Не было литературных или художественных произведений, показывающих ее силу или попытку противостоять Персею как выражение сопротивления женщины патриархальному обществу. Здесь молчание Медузы я свя-

зыкаю с представлением о положении женщины в обществе» [20]. Самая главная мотивация создания женского письма для Э. Сиксу — это прервать молчание женщины в литературе.

Традиционная интерпретация мифа о Медузе искажает не только ее образ, но и скрывает истинную суть Персея, представляемого героем и избавителем мира от чудовища. Действие Персея, обезглавливающего Медузу, символизирует попытки мужчин подавить женщин и лишить их собственного взгляда на мир и, главное, голоса. Об этом же пишет Ш.Х. Калифа-Гета: «Персею не нужно беспокоиться о том, что он не сможет убить Медузу — здесь нет борьбы и почти никакой опасности. Поскольку у Медузы нет шансов дать ему отпор, то его поступок не является ни благородным, ни аналогичным убийству дракона» [21; 216-217].

В Медузе Э. Сиксу обнаруживает источник силы, потенциал для возрождения. Удивительным образом голова Медузы в культуре стала использоваться как символ свободы, т.е. символом того, чего саму Медузу лишили. Щитом с изображенной на нем головой Медузы защищалась Афина, следовательно, Медуза была тем, кто мог противостоять мужчине.

Таким образом, Э. Сиксу меняет перспективу и видит иную Медузу. Примеру Э. Сиксу следуют многие исследователи, реабилитируя Медузу и создавая новый метафорический образ. Это новое прочтение мифа о Медузе трансформирует не только ее образ, но и меняет взгляд на женщину. Так, смена перспективы позволяет менять систему оценок, когнитивные структуры и, в конечном итоге, саму реальность. Дж. Лакофф и М. Джонсон: «Новые метафоры обладают способностью творить новую реальность... Если новая метафора становится частью понятийной системы,... служащей основанием нашей деятельности, она изменит эту систему, а также порожаемые ею представления и действия» [11; 175]. Э. Сиксу создает новую понятийную систему, которая предлагает новую систему координат. Она расширяет ментальное пространство, которое, согласно Ж. Фоконье и М. Тёрнеру, представляет собой поле концептуализации и мышления. Исследователи отмечают, что ментальные пространства, содержащие ментальные сущности, структурируются когнитивными моделями и «могут быть изменены по мере развития мысли и дискурса» [22; 40]. Создание новых когнитивных моделей, снимающих противоречия (как в случае с Медузой), увеличивающих базовые предпосылки (предыстория наказания Медузы), смещающих центр внимания (точка зрения Медузы, — не Персея), способны породить новые ментальные пространства и, значит, новые смыслы.

Отчего зависит «подвижность» семантики метафорических образов? Причиной могут быть как тенденциозные интерпретации, так и переменявшиеся условия, в которых прежние трактовки представляются неуместными, морально устаревшими или одиозными. Здесь следует сказать о влиянии культуры, социальных отношений и ценностных ориентиров на прочтение метафорических образов. В 1970-ые годы, время написания и публикации анализируемого эссе, эмансипация женщин привела к тому, что многие патриархальные установки, в т.ч. ментальные, подверглись деконструкции, прямой критике, иногда и полному разгрому. Э. Сиксу обращает внимание на влияние общего культурного контекста на письмо: «Я однозначно утверждаю, что существует такая вещь, как отмеченное письмо; что до сих пор, гораздо более широко и репрессивно, чем когда-либо предполагалось или признавалось, писательством управляла либидинозная и культурная — следовательно, политическая, обычно мужская — экономика...» [1; 942]. Вариативность метафоры зависит от состояния сообщества, в котором она формируется и функционирует. Так, при рассмотрении образа Медузы М.Р. Декстер советует «принимать во внимание мировоззрение и социально-политическую позицию патриархальных культур, которые ее создают...» [23; 41], подчеркивая тенденциозный характер трактовки мифа. Тенденциозность в данном случае обусловлена патриархальной культурой и связанным с ней доминированием мужского взгляда. Смена ментальности и ценностных ориентиров сообщества приводят к смене концептуальных установок, влияют на подвижность и трансформацию когнитивных структур, что приводит к новому прочтению метафорических образов.

З. Кёвексес в статье «Метафора и культура» пишет о том, что «несколько библейских метафор были переработаны на протяжении веков», и объясняет это тем, что метафора, которая структурирует дискурс, может не являться глубоко укоренившейся общепринятой концептуальной метафорой [24; 215]. Он же пишет, о том, что метафоры внутри одной культуры могут иметь вариации, что «может происходить по ряду измерений, включая социальные, региональные, этнические, стилевые, субкультурные, диахронические и индивидуальные измерения» [24; 217]. На наш взгляд, гораздо большее влияние на изменение семантики когнитивных метафор, циркулирующих в одной культуре, оказывает именно трансформация социальных, властных отношений и моральных установок. Э. Сиксу обращает внимание на этот аспект, подчеркивая, что «когда «подавленные» в их культуре и обществе воз-

вращаются, это взрывное, крайне разрушительное, ошеломляющее возвращение... Заглушенные на протяжении всей своей истории, они жили в мечтах, в телах (хотя и приглушенных), в молчании, в афонических бунтах» [1; 948]. Свое «повстанческое письмо» Э. Сиксу творит на руинах прежней культуры и ее маркеров, тем самым, бросая вызов доминирующим дискурсам и формам их функционирования.

В своем эссе Э. Сиксу предостерегает женщин-авторов от искушения следовать традиционно мужскому взгляду и описательному языку. Поскольку суть воплощается в языке, то при сохранении мужского типа письма сохранится в содержание дискурса: «Заманивая их яркими означающими, демон интерпретации — косой, украшенный современностью — продает им те же старые наручники, безделушки и цепи» [1; 952].

Автор эссе заочно полемизирует с З. Фредом и в случае со следующим метафорическим образом — Африкой. З. Фрейд сравнил жизнь взрослой женщины для психоанализа с темным континентом и неизведанной землей [25]. Образ таинственного, непонятного темного континента Африки связан с историческим контекстом. Африка была колонизирована европейскими державами в XIX–начале XX века, что привело к сокрытию и подавлению множества африканских культур и традиций. Колониальные державы создали образ Африки как дикой, таинственной и недоступной для понимания, преследуя цель сокрытия эксплуатации Африки и сохранения контроля над ее территориями. Этот образ Африки пропагандировался и получил широкое распространение в западном мире. Феминистки в поиске аналогий и символов женской дискриминации обращаются к образу Африки, толкование которой было сформулировано выходцами из «белого» континента. Вместо того чтобы постичь суть Африки, ее сочли непостижимой, таинственной, сокрытой тьмой, темной, и удовлетворились трактовкой той Африки, которую придумали вместо настоящей. Кроме того, Африку лишили права говорить за себя, о себе, заставили стыдиться себя.

Э. Сиксу использует противопоставление «белого» и «черного» континентов, отсылая к бинарным оппозициям Европы и Африки, цивилизованного и дикого, понятного и таинственного, правильного и неправильного, доминирующего и дискриминируемого. Она пишет: «Чёрный Континент не тёмный и не неизведанный. — Он до сих пор не исследован только потому, что нас заставили поверить, что он слишком темен, чтобы его можно было исследовать. И потому что они хотят заставить нас поверить, что нас интересует белый континент с его памятниками Лаку» [1; 947].

Она обращается к образу Африки, чтобы показать, что женщина должна освободиться от привычных и ограничивающих культурных норм, так же как и колониальные страны освобождаются от господства «белого» континента. Э. Сиксу проводит аналогию и полагает, что положение Африки и женщины одинаковы. Как и Африку, мужчины не поняли женщину и удовлетворились понятным, схематичным, удобным для них толкованием. Истоки сходства Африки и женщины Э. Сиксу находит в истории взаимоотношений Европы/Африки и мужчины/женщины. Так, европейцы, не понимая Африку и даже страшаясь ее, нарисовали себе некий стереотипный образ, далекий от настоящей Африки. Так же и мужчины, не умея постигнуть, не понимая женщину, создали некий образ женщины, таинственной и пугающей. И этот образ получил закрепление в литературе, и словно бы уже не нуждался ни в понимании, ни в раскрытии, ни в новых попытках осмысления. Это придуманный образ женщины перекочевывал из текста в текст. Даже сами женщины поверили, что они непостижимы, таинственны, и, следовательно, нет необходимости даже пытаться выразить себя.

Таким образом, рассмотрение образа Африки как метафоры женщины позволяет автору эссе донести важнейшую мысль о том, что женщина и ее мир остается в литературе такой же неизведанной территорией, как Африка, о которой судят поверхностно, ошибочно, стереотипно. В контексте постколониальной теории образ Африки рассматривается как символ колониальной эксплуатации и подавления. Развивая этот тезис, Э. Сиксу говорит о мужском доминировании и подавлении женщин на протяжении долгой истории, и метафорически женщина становится той же Африкой — объектом, который эксплуатировался, был лишен прав и собственного голоса.

Одной из ключевых тем, поднятых в анализируемом эссе, является проблема социокультурных ограничений, налагаемых на женщин и формирующих их представления о себе, своих потребностях и возможностях. Э. Сиксу указывает на то, что женщинам внушалось, что их интересы ограничены «белым континентом», который представлен как место стабильности и безопасности, в то время как их собственный «темный континент», место непредсказуемости и опасности, продолжал оставаться вне должного внимания. Африка и женщина оказались охвачены страхом перед самими собой, ощущая себя «запертыми» в рамках определенных стереотипов. Автор эссе призывает не прятаться за

неубедительными аргументами о том, что женщина/Африка слишком темна и таинственна, чтобы ее понять. Э. Сиксу призывает не бояться «тайн» и табуированных тем: «Поторопимся: континент не является непроглядной тьмой. Я там часто бывала» [1; 947].

Э. Сиксу подчеркивает, что женщинам часто внушали страх перед собственной «темнотой», как символом неизвестного, опасного и запретного. Этот внушаемый страх становится инструментом их подчинения и ограничения в личной жизни, обществе, творчестве, где женщины должны были следовать определенным правилам и соответствовать отведенной им роли. Автор эссе пишет: «Как только они (женщины. — А.М.) начинают говорить, одновременно с обучением их своему имени их можно научить тому, что их территория черная: поскольку ты — Африка, ты черная. Твой континент темен. Темнота опасна. Ты ничего не видишь в темноте, ты боишься. Не двигайся, ты можешь упасть... Итак, мы интернализировали этот ужас темноты» [1; 942]. Э. Сиксу отмечает, что принятие установившихся стереотипов и навязанных нарративов становится внутренним регулятором для женщин. В эссе Э. Сиксу разрушает стереотип, связанный с Африкой. Она утверждает, что Африка — не черная, не дикая, не таинственная. Она просто была лишена собственного голоса, чтобы самой рассказывать о себе. И она оклеветана так же, как и Медуза. Э. Сиксу резюмирует: «Они заковали нас между двумя ужасающими мифами: между Медузой и бездной» [1; 947].

Таким образом Э. Сиксу формирует новую концептуальную метафору на основе эмпирического сходства. Африка/женщина в ее представлении становится символом неиспорченной природы, неукощенной энергии и свободы. Элен Сиксу исследует положение женщин, которое ассоциируется с неизведанными территориями, ограниченными возможностями и страхами, сконструированными культурными и социальными нормами. Она призывает просто вернуть Африке/женщине право голоса, и тогда они сами расскажут о себе, сняв покровы тайны и страха: «Мы, не по годам развитые, мы, подавленные культурой, наши прекрасные рты, заткнутые пылью, наш ветер, выбитый из нас,... — мы черные и мы прекрасны» [1; 942].

Автор эссе акцентирует внимание на механизмах подавления и контроля, используемых патриархальной системой. Она отмечает, что эти механизмы, в том числе манипуляции нарративом о «темном континенте», препятствуют осознанию и открытию женщинами своей истинной природы. Э. Сиксу призывает к переосмыслению культурных и идеологических норм, которые поддерживают доминирование и угнетение. Она с иронией пишет о принятой практике объяснять женщинам их собственную природу или навязывать некий образ, которому женщина должна соответствовать: «Подожди, тебе все объяснят, и ты узнаешь наконец, к какому виду невроза ты имеешь отношение. Подождите, мы нарисует ваш портрет, чтобы вы сразу стали похожими на него» [1; 952]. Таким образом, эссе Элен Сиксу привлекает внимание к проблемам женского ментального освобождения и подчеркивает необходимость освобождения от культурных и социальных уз, а также активного противодействия различным формам и инструментам подавления, в том числе посредством языка. Этот путь позволит достичь полной и равноправной интеграции женщин в культуру.

Предметом критики Э. Сиксу становится привычка классифицировать женщин по типам и в итоге создавать сухие, ходульные образы: «Нарицательные» существительные — это также имена собственные, которые принижают вашу уникальность, классифицируя ее по видам. Вырваться из кругов; не оставайтесь в рамках психоаналитического замыкания» [1; 952]. Выход она видит в том, что женщины должны пытаться «вырваться из ловушки молчания». Все еще «темную территорию» могут исследовать и описать сами женщины, создавая на этом пока «темном» фоне тексты «белыми чернилами», тем самым, сняв с нее покровы тайны, за которой, на самом деле, скрывалось нежелание, неготовность мужчины узнать и принять настоящую женщину.

Женское письмо Э. Сиксу метафорически назвала «белыми чернилами». По ее мысли, семантическим референтом для образа «белых чернил» становится материнское молоко. Она пишет, что «женщина никогда не бывает далека от «матери» (я имею в виду вне ее ролевых функций: «мать» как неимя и как источник благ). В ней всегда есть хоть немного того доброго материнского молока. Она пишет белыми чернилами» [1; 944]. Поскольку важным маркером женского письма становится признание первичности телесности и физического опыта женщин, т.е. того, что априори не может чувствовать и, следовательно, адекватно художественно изобразить автор-мужчина, то Э. Сиксу находит тот референт, который передает природу женщины. Автор эссе берет за основу ту функцию женщины, которая присуща только ей, — способность к материнству: «В женщине скрыт и всегда готов источник; место для другого. Мать тоже является метафорой» [1; 944]. Еще: «В женщине всегда есть больше или меньше материи, которая все делает хорошо, которая питает и противостоит разлуке» [1;

945]. Отсюда призыв Э. Сиксу, обращенный к женщинам, создавать тексты «через свои тела», которые будут адекватно передавать их собственный уникальный физический опыт, их субъектность, их чувства и мировосприятие. Это, по мнению Э. Сиксу, позволит не только создать новую образность и художественный язык, но и разрушить существовавшие ранее барьеры, риторику, правила, классификации, литературные каноны.

В анализируемом эссе проводится мысль о необходимости «научиться говорить», т.к. немая женщина не может быть хорошим бойцом. Автор пишет о женском письме как о подрывном действии, поскольку, описав себя, женщина вернется к своему телу, к самой своей сути. Э. Сиксу проводит связь между телом и языком, телом и письмом, утверждая, что, цензура тела подвергает цензуре речь, высказывание. Создавая свое письмо, женщина прорвется сквозь многовековую перспективу мужского взгляда, в котором она была объектом; женщина освободится от сложившихся в литературе форм и способов ее изображения. Тем самым она подорвет традицию мужского письма: «Если женщина всегда функционировала «внутри» мужского дискурса, означающее, которое всегда отсылало к противоположному означающему, которое уничтожает его специфическую энергию и уменьшает или подавляет его совершенно разные звуки, то для нее настало время вытеснить это «внутри», взорвать его...» [1; 948].

Образ «белых чернил» противопоставляется традиционным «черным чернилам», символизирующим освященную канонам мужскую литературную традицию. «По незнанию большинство читателей, критиков и писателей обоих полов, — отмечает Э. Сиксу, — не решаются признать или прямо отрицать возможность или уместность различия между женским и мужским письмом» [1; 946]. Поскольку мужчины пишут черным по белому, то Э. Сиксу предлагает женщинам переиначить эту манеру письма и писать белым по черному. Черное здесь — символ тайны, непознанного, Африки. Именно «белыми чернилами» можно писать на «черном фоне», каковым является женщина, сокрытая невысказанностью, лишенная голоса. «Белые чернила» позволяют письмам проявиться на «черном», дадут ему заговорить и открыть присущую ему природу, не прячась за некоей «тайной», «загадкой», «непостижимостью».

Так, Элен Сиксу создает новую метафору, емкую по своей сути, которая на глубинном уровне, включая когнитивные механизмы, объединяет образ Африки и самого естества женской (материнской) природы, тем самым, порождая образ «белых чернил», проявляющихся на черном, ранее сокрытом и пугающем, фоне/теле.

Метафора «белых чернил» становится важнейшей частью ответа на вопрос о том, что есть женское письмо. Э. МакКормак описывает метафору как когнитивный процесс, который выражает и формирует новое понятие, в итоге изменяя сам язык [12]. Это процесс мы обнаруживаем в тексте Э. Сиксу, которая предлагает интерпретацию женского письма как имеющего свои собственные характеристики: особый изобразительный язык, символику, тематику, отличные от мужской литературной традиции. Она рассматривает женское письмо как средство выражения женской индивидуальности, женского опыта, которые искажались, игнорировались в традиции мужского письма или оставались просто недоступными авторам-мужчинам по объективным причинам.

Женские образы в литературе на протяжении веков изображались авторами-мужчинами, т.е. с точки зрения мужчины, презентуя его собственные представления о женской природе, женской психологии, женских ценностях и идеалах. В свою очередь, на протяжении веков миллионы читательниц смотрели на самих себя глазами мужчины, оставаясь объектом. И, наконец, доминирование мужчин в литературе привело к формированию мужского языка, что находит выражение в образах, эпитетах, ассоциациях, метафорах и т.д. В этой «ловушке» оказывались писательницы, которые выросли на мужских текстах и невольно осваивали мужскую манеру письма, как единственно существовавшую, безальтернативную. Э. Сиксу предложила альтернативу: «Нет смысла также присваивать себе их инструменты, их концепции, их места или завидовать им их позиции мастерства... Для нас цель не в том, чтобы завладеть, чтобы усвоить или манипулировать, а, скорее, в том, чтобы прорваться...» [1; 949]. Так, автор эссе предлагает женщинам отказаться от мужского взгляда на мир и найти свою собственную перспективу, освободившись от культурных, социальных и литературных стереотипов.

Дж. Лакофф и М. Джонсон рассматривают метафору «как механизм создания новых значений и новой реальности в нашей жизни» [11; 218]. Э. Сиксу верит, что формирование новых смыслов, метафор, языка позволит создать новую реальность, в которой женщина сама будет говорить о себе и, следовательно, из объекта превратится в субъект. «Белые чернила» символизируют освобождение от стандартов и художественного языка, которые стали результатом мужского доминирования в литера-

туре. Э. Сиксу предлагает использовать «белые чернила» как альтернативный литературный дискурс, способный адекватно изображать природу женщины, ее физический, ментальный, эмоциональный опыт.

Описание женщины самой себя отличным от мужского языком — это, по мнению Э. Сиксу, «новое повстанческое письмо», посредством которого «женщина вернется к телу, которое у нее более чем конфисковали, которое превратили в жуткого незнакомца на витрине — больную или мертвую фигуру...» [1; 943]. Только «повстанческое письмо» способно обеспечить «сокрушительное вхождение в историю» женщины. Важным условием этого акта становится выход из традиционного мужского дискурса. Просто писать о женщине недостаточно, — необходимо создать новый язык, новые «чернила», отличные от мужских: «Нет смысла также присваивать себе их инструменты, их концепции, их места или завидовать им их позиции мастерства. Тот факт, что существует риск опознания, не означает, что мы поддаемся. Давайте оставим это беспокойным людям, мужской тревоге и ее одержимости тем, как доминировать над тем, как все работает — зная, «как это работает», чтобы «заставить это работать». Для нас цель не в том, чтобы завладеть, чтобы усвоить или манипулировать, а, скорее, в том, чтобы прорваться...» [1; 948].

Заключение

Анализ когнитивных метафорических образов в эссе Элен Сиксу «Смех Медузы» позволяет сделать ряд существенных выводов. Метафоры используются Э. Сиксу как средство описания нового феномена — концепции женского письма, которая начала формироваться в 1970-ые годы. Авторами статьи рассмотрены три ключевые метафоры (Медуза, Африка, «белые чернила»), посредством которых Э. Сиксу разворачивает рассуждения о сути нового типа повествования, отличного от традиционного — мужского.

В эссе «Смех Медузы» Элен Сиксу подчеркивает значимость женского голоса в литературе и призывает к освобождению от стереотипов мужского восприятия женщины и мужского изобразительного языка. Согласно Э. Сиксу, традиционная литература и язык были сформированы посредством мужской перспективы, теперь же женщины должны создавать свой собственный литературный дискурс, который отражал бы их сущность, опыт, мысли, чувства.

Предложенная Э. Сиксу смена перспективы и отказ от центрации мужского взгляда разрушает утвердившейся в культуре образ Медузы. Реконструкция истории Медузы представляет иной образ, который позволяет видеть в ней женщину вообще, жертву мужского доминирования, дискриминируемую, лишенную права голоса. Этот образ позволяет Э. Сиксу определить главную цель женского письма — прервать молчание, перестать быть объектом мужской интерпретации, обрести собственный голос, что приведет к разрушению ложных или тенденциозных стереотипов о женщине. Э. Сиксу утверждает, что семантика и интерпретация метафорических образов обусловлены культурным, социальным контекстами и характером принятых в обществе властных отношений.

Посредством следующего метафорического образа — Африки — Э. Сиксу говорит о том, каким должен быть голос женщины, чтобы адекватно презентовать женскую идентичность. Женщина должна перестать соглашаться с мужским представлением о том, что она темна, таинственна, непостижима, и на этом основании отказаться от описания самой себя в литературе. Автор эссе предлагает писать через то, что было недоступно мужчинам в их описании женских образов, — через женскую телесность. Э. Сиксу убеждена, что цензура тела приводит к цензуре высказывания: «Цензурите тело, и вы одновременно подвергаете цензуре дыхание и речь» [1; 943].

Наконец, метафорический образ «белых чернил» позволяет Э. Сиксу презентовать тип письма, свободный от устоявшихся в традиции, т.е. мужских, стандартов художественного языка. Она говорит о необходимости для женщин стать субъектами литературного процесса, текста, языка.

Осуществленная авторами статьи деконструкция метафорических образов в эссе Э. Сиксу позволяет обозначить признаки женского письма, которое становится не только инструментом самовыражения, но и средством освобождения от вынужденного молчания и орудием против искаженного, тенденциозного изображения образа женщины в литературе. Так, Э. Сиксу выстраивает триаду, где Медуза — тело, Африка — душа, «белые чернила» — способ передачи духовного и телесного опыта женщины. Женское письмо становится адекватным инструментом презентации женщинами своей картины мира, взглядов, жизненного опыта. Это письмо подразумевает создание особого языка, основанного на женской психологии и физиологии, образом мышления и эмоциональности.

Элен Сиксу разрабатывает концепцию женского письма как уникальное социокультурное явление и способ высказывания, призванный отразить опыт женщины, ее субъектность, а также способствовать изменению мышления, расширению когнитивной системы. Дефиниция «женское письмо» под пером Э. Сиксу превращается в метафору подрывного акта, освобождения от стереотипного взгляда на женщину, канонизированных изобразительных средств, претендующих на правдивое описание женщины.

Результаты исследования могут быть применены при анализе женских текстов на предмет их соответствия женскому типу письма.

Список литературы

- 1 Cixous H. The Laugh of the Medusa / H. Cixous // J. Rivkin, M. Ryan. *Literary Theory: An Anthology*. — Vol. 3. — John Wiley&Sons, 2017. — P. 940–954.
- 2 Al-Mahfedi M.H. The Laugh of the Medusa and the Ticks of Postmodern Feminism: Helen Cixous and the Poetics of Desire / M.H. Al-Mahfedi // *International Journal of Language and Literary Studies*. — 2019. — Vol. 1. — Issue 1. — P. 54–63.
- 3 Smith G. She Writes in White Ink: Dreams, Fantasy, and Sensation in Hélène Cixous' The Laugh of Medusa [Electronic resource] / G. Smith // *Retrospect Journal: Edinburgh University's History, Classics and Archaeology Magazine*. — Access mode: <https://retrospectjournal.com/2023/12/03/she-writes-in-white-ink-dreams-fantasy-and-sensation-in-helene-cixous-the-laugh-of-medusa/>
- 4 Priya T. Hélène Cixous' Écriture Féminine: Theory of the Feminine Body / T. Priya // *Research Journal of English Language and Literature (RJELAL)*. — 2016. — Vol. 4. — Issue 4. — P. 280–283.
- 5 Chakraborty D. Analyzing Ecriture Feminine in "The Laugh of the Medusa" / D. Chakraborty // *European Academic Research*. — 2013. — Vol. I. — Issue 9. — P. 2895–2904.
- 6 Batular F. A Feminist Stylistics Analysis of "The Laugh of the Medusa" by Hélène Cixous / F. Batular // *Folklor/Literature*. — 2019. — Vol. 25. — Issue 97-1. — P. 178–190.
- 7 Segarra M. Derrida, Cixous, and Feminine Writing / M. Segarra // *HAL*, 2019. — P. 226–239. hal-03299582
- 8 Dyer N.R. Ghostly red ink: Hélène Cixous' voice of milk and blood / N.R. Dyer // *Writing the Ghost Train: Refereed conference papers of the 20th Annual AAWP Conference*, 2015.
- 9 Bostow K.R. Loving Across Borders: The Queer, Transspecies Intimacies of Cixousian Sexual Difference / K.R. Bostow // *Modern Language Notes*. — 2019. — Vol. 134. — No. 4. — P. 806–825.
- 10 Gasbarrone L. "The Locus for the Other": Cixous, Bakhtin, and Women's Writing [Electronic resource] / L. Gasbarrone // *A Dialogue of Voices: Feminist Literary Theory and Bakhtin*. — University of Minnesota Press, 1994. Access mode: <http://www.jstor.org/stable/10.5749/j.cttsn34.4>
- 11 Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.
- 12 МакКормак Э. Когнитивная теория метафоры / Э. МакКормак // *Теория метафоры: Сборник*. — М.: Прогресс, 1990. — С. 358–386.
- 13 Киклевич А. Концептуальная метафора: универсальность или идиосинкратичность? / А. Киклевич // *Acta Polono-Ruthenica*. — 2004. — IX. — С. 249–261.
- 14 Кассирер Э. Сила метафоры / Э. Кассирер // *Теория метафоры: сборник*. — М.: Прогресс, 1990. — С. 33–43.
- 15 Овидий П.Н. Метаморфозы / П.Н. Овидий. — М.: Азбука, 2023. — 400 с.
- 16 Zerba M. Medusa, Monstrous Beauty, and Neuroaesthetics [Electronic resource] / M. Zerba. — 2024. — Access mode: <https://www.academia.edu/103728423/>
- 17 Freud S. Medusa's Head / S. Freud // *Writings on Art and Literature*. — Stanford: Stanford University press, 1997. — P. 264–265.
- 18 Duffy W.S. Medusa as Victim and Tool of Male Aggression [Electronic resource] / W.S. Duffy // *Verbum Incarnatum: An Academic Journal of Social Justice*. — 2020. — Vol. 7. — Article 1. — Access mode: <https://athenaeum.uiw.edu/verbumincarnatum/vol7/iss1/1>
- 19 Bowers R.S. Medusa and the Female [Electronic resource] / R.S. Bowers // *NWSA Journal*, Spring. — 1990. — Vol. 2. — No. 2. — P. 217–235. Published by: The Johns Hopkins University Press. Access mode: <https://www.jstor.org/stable/4316018>
- 20 Pertiwi D.K. Medusa, the Victimized Monster [Electronic resource] / D.K. Pertiwi. — Access mode: <https://www.academia.edu/33416257/>
- 21 Khalifa-Gueta Sh. Medusa Must Die! The Virgin and the Defiled in Greco-Roman Medusa and Andromeda Myths [Electronic resource] / Sh. Khalifa-Gueta // *Athens Journal of Mediterranean Studies*. — 2021. — Vol. 7. — Iss. 3. — P. 201–232. — Access mode: <https://www.academia.edu/79483842/>
- 22 Fauconnier G. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities / G. Fauconnier, M. Turner. — A Member of the Perseus Books Group, 2002. — 440 p.

- 23 Dexter M.R. The Ferocious and the Erotic “Beautiful” Medusa and the Neolithic Bird and Snake / M.R. Dexter // Journal of Feminist Studies in Religion. — 2010. — Vol. 26. — No. 1. — P. 25–41.
- 24 Kövecses Z. Metaphor and Culture / Z. Kövecses // Philologica. — 2010. — № 2, 2. — P. 197–220.
- 25 Фрейд З. К вопросу о дилетантском анализе / З. Фрейд // Фрейд З. Собрание сочинений [в 26 т-х.]. — СПб: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 2021. — Т. 22. Очерк психоанализа. — 368 с.

А. Мустояпова, М. Өстемір

Элен Сиксуның «Медуза күлкісі» эссесіндегі когнитивтік метафоралар

Мақалада феминистік әдебиеттің маңызды мәтіндерінің бірі саналатын Элен Сиксуның «Медуза күлкісі» эссесіндегі когнитивтік метафоралар қарастырылған. Зерттеудің мақсаты — когнитивтік метафоралардың (Медуза, «ақ сия», Африка) әйел жазуы концепциясын қалыптастырудағы рөлін анықтау. Зерттеу материалы ретінде Э. Сиксуның эссе мәтіні алынған. Зерттеу әдістері когнитивтік талдау, семантикалық және интерпретациялық тәсілдер, мәтінді деконструкциялауды қамтиды. Мақала авторлары когнитивтік метафора ұғымына әңгімелеу тәсілдерін құру және деконструкциялау құралы ретінде назар аударады. Мақаланың өзектілігі әйел жазуы мәселесінің қазіргі әдебиеттану дискурсында маңызды болуымен байланысты. Ғылыми әдебиеттерге қысқаша шолу зерттеушілердің «Медуза күлкісі» эссесінде көтерілген мәселелерге және когнитивтік метафора теориясының зерттеу әдісі ретіндегі маңыздылығына тұрақты қызығушылық танытатынын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері Э. Сиксуның мифологиялық және мәдени бейнелерді қолдануы әйелдік идентификацияны күшейтетінін дәлелдеді. Авторлар Медуза, «ақ сия» және Африка секілді метафоралық бейнелерінің әйел жазуы концепциясын ашудағы маңыздылығын анықтады. Ғылыми жаңалығы — мағыналары толықтай түрде өзара байланысы арқылы ашылатын аталмыш метафоралардың кешенді түрде қарастырылуында. Бұл тәсіл әйел жазуы концепциясын негізінен Медуза бейнесі арқылы ашуға бағытталған басқа зерттеулерден ерекшелейді. Метафораларға жүгіну Элен Сиксуға дәстүрлі, яғни ерлерге тән жазудан едәуір ерекшеленетін жаңа типтегі баяндаудың мәні туралы ой жүгіртуге мүмкіндік береді. Э. Сиксу ерлер көзқарасының үстемдігін ығыстырып, мәдениетте қалыптасқан Медуза бейнесін үрейлі, қорқынышты құбылыс ретінде қабылдайтын түсінікті бұзады. Жаңа көзқарас Медузаны ерлер үстемдігінің құрбаны, құқығы тапталған, үні жоқ әйел бейнесінде көрсетеді. Мұндай интерпретация Э. Сиксуға әйел мәтінінің басты мақсатын анықтауға мүмкіндік береді: әдебиеттегі әйел үнсіздігін үзу, ерлер интерпретациясының объектісі болудан бас тарту, өз баяндау типін жасау. Э. Сиксу шығармашылығында Африка бейнесі әйелдің метафоралық көрінісіне айналады — оның бойына құпиялылық, түсініксіздік туралы миф таңылып, осының негізінде оны тануға тырысудан бас тартылған. Э. Сиксу ер жазушы әйел табиғатын шынайы бейнелеуге қауқарсыз деп есептейді, сондықтан оны «құпия», «тылсым» деген түсініктермен бүркемелеп, әйел туралы баяндауды қалыптасқан стереотиптермен шектейді. «Ақ сия» метафорасын Э. Сиксу әйелдер жазуының өзіндік ерекшеліктері бар екенін және ол дәстүрлі ерлер көркем тілі нормаларынан азат екенін көрсету үшін қолданады. Зерттеу нәтижелері әйелдер шығармаларын талдауда қолданылуы мүмкін.

Кілт сөздер: когнитивтік метафора, әйел жазуы, феминистік әдебиет, Элен Сиксу, «Медуза күлкісі», мифологиялық бейне.

А. Mustoyapova, M. Ostemir

Cognitive metaphors in Hélène Cixous's essay “The Laugh of the Medusa”

The article deals with cognitive metaphors in Hélène Cixous' essay “The Laugh of Medusa”, which is a key text in feminist literature. The aim of the study is to determine the role of cognitive metaphors (Medusa, “white ink”, Africa) in the formation of the concept of women's writing. The material of the study is the text of H. Cixous' essay. The research methods include cognitive analysis, semantic and interpretive approaches, text deconstruction. The authors of the article emphasize the concept of cognitive metaphor as a means of creating and deconstructing narratives. The relevance of the article lies in the fact that the problem of women's writing remains at the center of modern literary discourse. A brief review of the scientific literature allows us to demonstrate the continued interest of researchers in the issues raised in the essay “The Laugh of Medusa”, as well as the relevance of the theory of cognitive metaphor as a research method. The results of the study showed that H. Cixous' use of mythological and cultural images enhances the representation of female identity. The authors established the importance of metaphorical images of Medusa, “white ink” and Africa in revealing the concept of women's writing. The scientific novelty lies in the complex consideration of the named metaphors, whose semantics are fully revealed in their interrelation. This approach distinguishes this study from others in which the subject of analysis in revealing the concept of women's writing is mainly the image of Medusa. The use of metaphors allows H. Cixous to discuss the essence of a new type of narrative, which is in many ways different from traditional male writing. H. Cixous decenters the male gaze and destroys the culturally established interpretation of the image of Medusa as frightening and threatening. The

new optics show Medusa as a victim of male dominance, discriminated against, deprived of the right to vote. This interpretation allows H. Cixous to define the main goal of the female text, namely to break the silence of women in literature, to stop being an object of male interpretation, to create their own type of narration. Africa in H. Cixous' essay becomes a metaphorical image of a woman who was imposed with the myth of her mystery and incomprehensibility, and on this basis, attempts to understand her were abandoned. H. Cixous believes that a male writer is objectively incapable of depicting the nature of a woman and therefore justifies himself with words about the "secret" and "mystery" of a woman, limiting the narrative about her to common stereotypes. H. Cixous uses the metaphorical image of "white ink" to emphasize the fact that women's writing has its own differences and is free from the established standards of male artistic language. The results of the study can be applied to the analysis of women's texts.

Keywords: cognitive metaphor, women's writing, feminist literature, Hélène Cixous, "Medusa's Laugh", mythological image.

References

- 1 Cixous, H. (2017). The Laugh of the Medusa. Rivkin J., Ryan M. *Literary Theory: An Anthology*, 3, 940–954. John Wiley&Sons.
- 2 Al-Mahfedi, M.H. (2019). The Laugh of the Medusa and the Ticks of Postmodern Feminism: Helen Cixous and the Poetics of Desire. *International Journal of Language and Literary Studies*, 1(1), 54–63.
- 3 Smith, G. (2023). She Writes in White Ink: Dreams, Fantasy, and Sensation in Hélène Cixous' The Laugh of Medusa. *Retrospect Journal: Edinburgh University's History, Classics and Archaeology Magazine*, 03/12. Retrieved from <https://retrospectjournal.com/2023/12/03/she-writes-in-white-ink-dreams-fantasy-and-sensation-in-helene-cixous-the-laugh-of-medusa/>
- 4 Priya, T. (2016). Hélène Cixous' Écriture Féminine: Theory of the Feminine Body. *Research Journal of English Language and Literature (RJELAL)*, 4(4), 280–283.
- 5 Chakraborty, D. (2013). Analyzing Ecriture Feminine in "The Laugh of the Medusa". *European Academic Research*, 1(9), 2895–2904.
- 6 Batular, F. (2019). A Feminist Stylistics Analysis of "The Laugh of the Medusa" by Hélène Cixous. *Folklor/Literature*, 25(97-1), 178–190.
- 7 Segarra, M. (2019). Derrida, Cixous, and Feminine Writing. *HAL*, 226–239. hal-03299582
- 8 Dyer, N.R. (2015). Ghostly red ink: Hélène Cixous' voice of milk and blood. *Writing the Ghost Train: Refereed conference papers of the 20th Annual AAWP Conference*.
- 9 Bostow, K.R. (2019). Loving Across Borders: The Queer, Transspecies Intimacies of Cixousian Sexual Difference. *Modern Language Notes*, 134(4), 806–825.
- 10 Gasbarrone, L. (1994). "The Locus for the Other": Cixous, Bakhtin, and Women's Writing. *A Dialogue of Voices: Feminist Literary Theory and Bakhtin*. University of Minnesota Press. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/10.5749/j.cttsn34.4>
- 11 Lakoff, Dzh. & Dzhonson, M. (2004). *Metafora, kotorymi my zhivem [Metaphors We Live By]*. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- 12 MakKormak, E. (1990). Kognitivnaia teoriia metafor [A Cognitive Theory of Metaphor]. *Teoriia metafor: Sbornik [Metaphor theory: Collection]*. Moscow: Progress, 358–386 [in Russian].
- 13 Kiklevich, A. (2004). Kontseptualnaia metafora: universalnost ili idiosinkraticnost? [The conceptual metaphor: universality or idiosyncrasy?]. *Acta Polono-Ruthenica*, IX, 249–261 [in Russian].
- 14 Kassirer, E. (1990). Sila metafor [The power of metaphor]. *Teoriia metafor: Sbornik — Metaphor theory: Collection*. Moscow: Progress, 33–43 [in Russian].
- 15 Ovidij, P.N. (2023). *Metamorfozy [Metamorphoses]*. Moscow: Azbuka [in Russian].
- 16 Zerba, M. (2024). *Medusa, Monstrous Beauty, and Neuroaesthetics*. Retrieved from <https://www.academia.edu/103728423/>
- 17 Freud, S. (1997). Medusa's Head. *Writings on Art and Literature*, 264–265. Stanford: Stanford University Press.
- 18 Duffy, W.S. (2020). Medusa as Victim and Tool of Male Aggression. *Verbum Incarnatum: An Academic Journal of Social Justice*, 7, 1. Retrieved from <https://athenaeum.uw.edu/verbumincarnatum/vol7/iss1/1>
- 19 Bowers, R.S. (1990). Medusa and the Female. *NWSA Journal*, 2(2), 217–235 Published by: The Johns Hopkins University Press. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/4316018>
- 20 Pertiwi, D.K. Medusa, the Victimized Monster. Retrieved from <https://www.academia.edu/33416257/>
- 21 Khalifa-Gueta, Sh. (2021). Medusa Must Die! The Virgin and the Defiled in Greco-Roman Medusa and Andromeda Myths. *Athens Journal of Mediterranean Studies*, 7(3), 201–232. Retrieved from <https://www.academia.edu/79483842/>
- 22 Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. A Member of the Perseus Books Group, 440.
- 23 Dexter, M.R. (2010). The Ferocious and the Erotic "Beautiful" Medusa and the Neolithic Bird and Snake. *Journal of Feminist Studies in Religion*, 26, 1, 25–41.
- 24 Kövecses, Z. (2010). Metaphor and Culture. *Philologica*, 2, 2, 197–220.

25 Frejd, Z. (2021). K voprosu o diletantskom analize [On the issue of amateur analysis]. Frejd, Z. *Sobranie sochinenii v 26 tomakh. Ocherk psikhoanaliza — Collected works in 26 volumes. An essay on psychoanalysis*, 22. Saint Petersburg: Vostochno-Evropeiskii Institut Psikhoanaliza [in Russian].

Information about the authors

Mustoyapova Ainash — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: mustoyapova2017@gmail.com

Ostemir Manshuk — Teacher at secondary school No. 24, Temirtau, Kazakhstan; e-mail: mustemir9@gmail.com